

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Δημοκρατικός δρόμος προς το σοσιαλισμό και σύγχρονος κοινοβουλευτισμός: Επανεκτίμηση και προοπτικές της θεωρίας του Πουλαντζά για τον μετασχηματισμό του αστικού κράτους

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Αναστάσιος Σκλάβος

Αθήνα, 2022

Τριμελής Επιτροπή:

Αλέξανδρος Χρύσης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Δημήτρης Καλτσώνης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Σκλάβος Αναστάσιος, 2022.

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διατριβής, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δε δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στους γονείς μου

*«Δεν υπάρχουν ιδέες, υπάρχουν μονάχα άνθρωποι
που κουβαλούν τις ιδέες, κι αυτές παίρνουν
το μπόι του ανθρώπου που τις κουβαλάει»*

Νίκος Καζαντζάκης

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όλους όσους συνέβαλαν στην ολοκλήρωση της παρούσας διδακτορικής διατριβής. Αρχικά, τον Αλέξανδρο Χρύση για την αμέριστη και συνεχή υποστηρικτική του παρουσία, την άμεση ανταπόκρισή του, την υπομονή, τη μεθοδικότητα και κυρίως για την εμπιστοσύνη που έδειξε προς το πρόσωπό μου. Τον Σπύρο Σακελλαρόπουλο για τις καίριες καθοδηγητικές επισημάνσεις του και την έμπρακτη υποστήριξή του. Τον Δημήτρη Καλτσώνη για τις πολύτιμες συμβουλές του. Το προσωπικό της γραμματείας του Παντείου Πανεπιστημίου για την ευγένεια και τη βοήθειά του σε κάθε πρακτικό ζήτημα.

Πέραν της τριμελούς επιτροπής θα ήθελα να ευχαριστήσω αρχικά την οικογένεια μου και ιδιαιτέρως τους γονείς μου για όσα έκαναν, προκειμένου να έχω τη δυνατότητα να σπουδάσω, αλλά και για την πλέρια αγάπη και συμπαράστασή τους. Την Κωνσταντίνα, η οποία πρώτη «φύτεψε» την ιδέα εκπόνησης διατριβής. Ακόμη, μια σειρά από αγαπημένα πρόσωπα, πολύτιμους φίλους και συνοδοιπόρους της ζωής, που με συντρόφευαν και με στήριζαν ο καθένας με τον δικό του τρόπο σε αυτό το επίπονο και απαιτητικό ταξίδι. Ακόμη, την Ελένη για την αγάπη, την υποστήριξη και την εμπύχωση. Τέλος, τον Διονύση Τζαρέλλα για τις πλούσιες ανταλλαγές απόψεων, την ενθάρρυνση και τις πολύτιμες συμβουλές.

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	10
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΣΤΙΓΜΕΣ ΜΙΑΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟ	16
Κεφάλαιο 1: Το μαρξικό έργο	17
1.1: Υπάρχει μια «μαρξιστική θεωρία» του κράτους;	17
1.2: Τα ιστορικά έργα	22
1.3: Η επίδραση της Παρισινής Κομμούνας	27
1.4: Η δικτατορία του προλεταριάτου	31
Κεφάλαιο 2: Τα πρώτα «ρινίσματα» δημοκρατικού δρόμου	35
2.1: Ο Λασάλ και η κληρονομιά του	35
2.2: Η «γέννηση» του γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος	38
2.3: Οι «τρεις της Ζυρίχης»	42
2.4: Η «πολιτική διαθήκη» του Ένγκελς	45
Κεφάλαιο 3: Η πάλη εντός της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας	53
3.1: Ο αναθεωρητισμός του Μπέρνσταϊν	53
3.2: Υπόθεση Μιλεράν – Ο μπερνσταϊνισμός στην πράξη	57
3.3: Η τυπική «ορθοδοξία» του Κάουτσκι	59
3.4: Το αντίβαρο της Λούξεμπουργκ	64
Κεφάλαιο 4: Η επανατοποθέτηση του ζητήματος από τον Λένιν	70
4.1: Κράτος και επανάσταση	70
4.2: Η Γ' Διεθνής και το Ενιαίο Μέτωπο	79
Κεφάλαιο 5: Το γκραμισιανό έργο	88
5.1: Τα ερεθίσματα της γκραμισιανής σκέψης	88
5.2: Η σύνδεση Γκράμσι-Λένιν	96
5.3: Η ηγεμονία	99
5.4: Αδυναμίες και ευρωκομμουνιστική ανάγνωση	102
Κεφάλαιο 6: Ο Ευρωκομμουνισμός	111
6.1: Το ιστορικό πλαίσιο	111
6.2: Το πνεύμα του ευρωκομμουνισμού	124
6.3: Ο ιταλικός «ιστορικός συμβιβασμός»	131
6.4: Το γαλλικό «Κοινό Πρόγραμμα»	134
6.5: Πουλαντζάς και ευρωκομμουνισμός	137
ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: Ο ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΣ ΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟ: ΚΡΙΣΙΜΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ	144
Κεφάλαιο 7: Μεταξύ Αλτουσέρ και Γκράμσι	147
Κεφάλαιο 8: Η τομή στο έργο του Πουλαντζά	157
Κεφάλαιο 9: Ο δημοκρατικός δρόμος του Πουλαντζά	171

9.1: Οι προϋποθέσεις του δημοκρατικού δρόμου	171
9.1.1: Μεταξύ σταλινισμού και σοσιαλδημοκρατίας	171
9.1.2: Το κράτος ως σχέση	174
9.1.3: Απουσία δομικού ορίου	176
9.1.4: Η αντίληψη περί δημοκρατίας	180
9.1.5: Το εμπόδιο της οικονομίας	185
9.1.6: Το ζήτημα της κρίσης	188
9.2: Κριτική στη δυαδική εξουσία	190
Κεφάλαιο 10: Κριτικές προσεγγίσεις στον δημοκρατικό δρόμο	194
10.1: Η απόρριψη της δυαδικής εξουσίας	194
10.2: Εξωτερικότητα-εσωτερικότητα	201
10.3: Για τη δικτατορία του προλεταριάτου	208
10.4: Για ποιόν σοσιαλισμό;	213
Κεφάλαιο 11: Οι καταβολές του ύστερου Πουλαντζά	215
11.1: Η σύνδεση με τον Κάουτσκι	216
11.2: Η σιωπηρή ανάκληση του αυστρομαρξισμού	221
ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ: Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ ΩΣ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟΥ	231
Κεφάλαιο 12: Η παρακμή της δημοκρατίας και ο αυταρχικός κρατισμός	233
12.1: Η δημοκρατία την εποχή του αυταρχικού κρατισμού	233
12.2: Η κριτική του Πουλαντζά στον κοινοβουλευτισμό	239
12.3: Η κριτική του Πουλαντζά στον ρόλο των κομμάτων	241
12.4: Περί διευρυμένου κράτους	244
Κεφάλαιο 13: Κριτική συμπλήρωση του αυταρχικού κρατισμού	249
13.1: Ο Μπόμπιο και η ιταλική συζήτηση	249
13.2: Παράλληλες αναγνώσεις του αυταρχικού κρατισμού	256
13.2.1: Η ανάλυση του Ανιόλι	258
13.2.2: Η ανάλυση του Φεραγιόλι	267
13.2.3: Η ανάλυση του Μαντέλ	279
13.3: Από τον αυταρχικό κρατισμό στην κατάσταση εξαίρεσης	285
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	301
ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	319

Περίληψη

Η διατριβή μελετά το εγχείρημα του δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό, όπως αυτό εκφράστηκε μέσα από τις ύστερες θεωρητικές παραδοχές του Νίκου Πουλαντζά.

Αρχικά, παρουσιάζεται η γενεαλογία της θεωρίας της σοσιαλιστικής μετάβασης και του δημοκρατικού δρόμου ως τμήματος αυτής. Εκκινώντας από τις μαρξικές παραδοχές και διαμέσου όλων εκείνων των σημαντικών κόμβων, οι οποίοι διαδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο στην ανάπτυξη της θεωρίας της σοσιαλιστικής μετάβασης, θα καταλήξουμε στη θεωρητική πρόταση δημοκρατικού δρόμου του Νίκου Πουλαντζά, η οποία ακόμα και σήμερα αποτελεί ορόσημο στα πλαίσια της συναφούς βιβλιογραφίας.

Στη συνέχεια μελετώνται εκτενώς όλα εκείνα τα συστατικά στοιχεία που συνθέτουν τον δημοκρατικό δρόμο του Πουλαντζά, εστιάζοντας τόσο στην απόρριψη του κυρίαρχου μοντέλου σοσιαλιστικής μετάβασης, αυτού της δυαδικής εξουσίας, όσο και σε μια σειρά προϋποθέσεων που θέτει ο ίδιος ο Πουλαντζάς, οι οποίες καθιστούν εφικτό, αν όχι αναγκαίο, το εγχείρημα του δημοκρατικού δρόμου. Προηγουμένως έχει αναλυθεί διεξοδικά ο ρόλος της θεωρητικής τομής στο έργο του Πουλαντζά, ζήτημα καθοριστικής σημασίας, αναφορικά με τους λόγους και τις αφετηρίες υιοθέτησης του δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό. Επιπροσθέτως, ανιχνεύονται οι καταβολές των θέσεων του ύστερου Πουλαντζά, ενώ διερευνάται και η διαφοροποίησή του από το κυρίαρχο ευρωκομμουνιστικό ρεύμα.

Τέλος, παρουσιάζονται η φύση και ο ρόλος του αυταρχικού κρατισμού, ο οποίος αποτέλεσε μια νέα φάση του αστικού κράτους που χαρακτηριζόταν από την παρακμή της δημοκρατίας και τον οποίο περιέγραψε λεπτομερώς ο Πουλαντζάς. Επιπροσθέτως, παρατίθενται οι θεωρήσεις και άλλων στοχαστών του κράτους σε μια απόπειρα κριτικής συμπλήρωσης των θεωρητικών παραδοχών του Πουλαντζά για τον αυταρχικό κρατισμό. Ολοκληρώνοντας την παρούσα διατριβή επιχειρείται μια επανεκτίμηση του δημοκρατικού δρόμου του Πουλαντζά στις σημερινές συνθήκες στην προσπάθεια σκιαγράφησης μιας σύγχρονης πρότασης μετάβασης.

Λέξεις κλειδιά: Πουλαντζάς, δημοκρατικός δρόμος, σοσιαλισμός, κράτος, αστική δημοκρατία, ευρωκομμουνισμός

The democratic road to socialism and modern parliamentarism: Reassessment and prospects of Poulantza's theory for the transformation of the bourgeois state

Tassos Sklavos

Abstract

This dissertation studies the attempt of democracy turning into socialism, as communicated in the late theoretical assumptions of Nikos Poulantzas.

Initially, the genealogy of the socialist transition and the democratic are presented in this study as part of Poulantzas' theory. Starting from the Marxist acceptance and going through major elements which contributed in the development / consolidation of socialistic transition theory, Poulantzas' theoretical proposal of democracy will be presented as it is considered a landmark in the relevant bibliography.

The thesis expands on all elements that make up Poulantzas' theory of the democratic path, examining both the dismissal of the conventional model of socialistic transition, that is, the model of dualistic ascendancy, and a series of necessary pre-conditions that Poulantzas posits in order to attempt a democratic road. The role of Poulantzas' theoretical breakthroughs has been discussed extensively. Our contribution will be to trace the origins of Poulantzas' late position, and discuss how his theory differs from the dominant Eurocommunism.

Finally, the nature and role of the authoritarian statism will be developed, as they signal a new phase of the bourgeois state, a state characterized by the decline of democracy, as described in detail by Poulantzas. Furthermore, the considerations of other thinkers on the bourgeois state will be cited in an attempt to critically complement Poulantzas' theoretical assumptions on authoritarian statism.

The present thesis will conclude through an evaluation of Poulantzas' democratic path in today's circumstances and the outline of a contemporary alternative of a democratic transition.

Keywords: Poulantzas, democratic road, socialism, state, bourgeois democracy, eurocommunism

Εισαγωγή

Στόχος της παρούσας διδακτορικής διατριβής, όπως άλλωστε αναφέρεται και στον τίτλο της, είναι να μελετήσει διεξοδικά το εγχείρημα του δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό, όπως αυτό εκφράστηκε μέσα από τις ύστερες θεωρητικές παραδοχές του Νίκου Πουλαντζά.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η εργασία αυτή φιλοδοξεί να ερευνήσει κατά πόσο η θεωρία του Πουλαντζά για τον δημοκρατικό δρόμο προς το σοσιαλισμό αποτέλεσε μια ρεαλιστική και εφαρμόσιμη πρόταση μετάβασης, αλλά και να διαπιστώσει ποιες πτυχές της θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στο πλαίσιο ανάπτυξης μιας σύγχρονης πρότασης μετάβασης στη -σημαντικά μεταβεβλημένη- σημερινή συγκυρία. Για να απαντηθεί, κατά το δυνατόν, επαρκώς το ερώτημα που τίθεται από την υπόθεση εργασίας, η πορεία της έρευνας ακολουθεί μια, όσο γίνεται, ενδελεχέστερη και λεπτομερή απόπειρα μελέτης του συνόλου των παραμέτρων που τίθενται, αρχής γενομένης από τα ίδια τα θεμέλια της μαρξικής σκέψης και μέσω ενός πλήθους θεωρητικών κόμβων, καταλήγοντας σε μια, όσο το δυνατόν, ευκρινέστερη προσέγγιση και ανάλυση των ύστερων θεωρητικών παραδοχών του Πουλαντζά.

Η παρούσα διδακτορική διατριβή χωρίζεται σε τρία κύρια μέρη και η δομή της απηχεί τη λογική ανάπτυξη της υπόθεσης εργασίας, αλλά και των βασικών επιχειρημάτων μας.

Το **πρώτο μέρος** αποτελεί την ιστορική-επιστημολογική βάση των επεξεργασιών μας. Μελετάμε εκτενώς τη γενεαλογία της θεματικής της σοσιαλιστικής μετάβασης, εκκινώντας από τα συναφή μαρξικά κείμενα και φτάνοντας μέχρι τις θέσεις του ευρωκομμουνισμού. Πρόθεσή μας είναι η ανάδειξη της εξέλιξης της θεωρίας της σοσιαλιστικής μετάβασης, η οποία δεν είναι σε καμία περίπτωση ευθύγραμμη, αλλά αντίθετα διαμέσου διαφόρων θεωρητικών κατευθύνσεων προσλαμβάνει διαφορετικά χαρακτηριστικά, μέσα και σκοπούς.

Ειδικότερα, στο **πρώτο κεφάλαιο** θα προσεγγίσουμε κρίσιμες πλευρές και κείμενα της μαρξικής θεωρίας για το κράτος με έμφαση στα ιστορικά έργα του Μαρξ και στο ζήτημα της μετάβασης. Πιο συγκεκριμένα, εκκινώντας από τον προβληματισμό σχετικά με την ύπαρξη ή μη μιας μαρξιστικής θεωρίας του κράτους, θα αναζητήσουμε τις διάσπαρτες αναφορές του Μαρξ αναφορικά με τον τρόπο μετάβασης στο σοσιαλισμό και τον χαρακτήρα της μετεπαναστατικής κοινωνίας. Θα μελετηθούν τα λεγόμενα «ιστορικά έργα» του Μαρξ, αφού σε αυτά είναι που

συγκεκριμενοποιούνται και αναβαθμίζονται οι πρώιμες θεωρητικές παραδοχές του με βάση και τα πραγματικά εμπειρικά δεδομένα της εποχής. Συμπληρωματικά, θα ερευνηθεί η επίδραση των γεγονότων της Παρισινής Κομμούνας στη σκέψη του Μαρξ, αφού αυτή η πρωτόλεια επαναστατική απόπειρα θα τροφοδοτήσει τη μαρξική θεωρία, ανοίγοντας το ζήτημα των μορφών υπέρβασης του αστικού κράτους, εντάσσοντας την έννοια της δικτατορίας του προλεταριάτου στη σκέψη του Μαρξ.

Στο **δεύτερο κεφάλαιο** αναζητείται η γενεσιουργός πηγή των θεωριών περί δημοκρατικού δρόμου μετάβασης στο σοσιαλισμό. Αρχικά, παρουσιάζεται η δράση του Φέρντιναντ Λασάλ, ο οποίος συγκαταλέγεται μεταξύ των «προδρόμων» των θεωριών του δημοκρατικού δρόμου, όντας αντίθετος στην επαναστατική πάλη του προλεταριάτου, προσεγγίζει με το δικό του τρόπο το ζήτημα του κράτους και του κοινοβουλευτισμού. Έπειτα, μελετάται η δημιουργία του γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος και παρουσιάζονται τα πρώτα σημάδια πολιτικών συμβιβασμών της ηγεσίας του. Ακόμη, αναλύεται ο ρόλος και η δράση των «τριών της Ζυρίχης», διαμέσου της παρουσίασης των κυριότερων σημείων του Μανιφέστου τους, τα οποία πιστοποιούν την πρώιμη ταξική διάβρωση της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας, αλλά και τις αγωνιώδεις προσπάθειες των Μαρξ και Ένγκελς να αντιπαρατεθούν σε αυτήν. Τέλος, γίνεται λόγος σχετικά με την περίφημη Εισαγωγή του Ένγκελς στο έργο *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία*, στην οποία ο Ένγκελς επιχειρήσει να συνοψίσει τα συμπεράσματα του Μαρξ και να τα επανατοποθετήσει στις νέες συνθήκες εξέλιξης του καπιταλισμού στο μεταίχμιο του 20^{ου} αιώνα. Πέραν της σπουδαιότητας της Εισαγωγής, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η στάση της ηγεσίας του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, η οποία είχε παρέμβει στο κείμενο, προκειμένου να στηρίξει την ειρηνική τακτική και να απορρίψει τη χρησιμοποίηση βίας.

Στο **τρίτο κεφάλαιο** μελετώνται τα κυρίαρχα θεωρητικά ρεύματα που αναπτύχθηκαν εντός της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας. Αρχικά, παρουσιάζεται ο αναθεωρητισμός του Έντουαρντ Μπέρνσταϊν, ο οποίος αντί για τη θεωρία της επαναστατικής αλλαγής, πρότεινε ένα μοντέλο διαρκούς βελτίωσης ή «εξελικτικού σοσιαλισμού», προωθώντας παράλληλα τη συμμετοχή των σοσιαλιστών σε αστικές κυβερνήσεις, όπως συνέβη στην περίπτωση του Γάλλου σοσιαλιστή Μιλεράν, ο οποίος δέχθηκε να γίνει υπουργός της κυβέρνησης Δημοκρατικής Άμυνας υπό τον Βαλντέκ-Ρουσσώ, ενώ στην ίδια κυβέρνηση συμμετείχε και ο στρατηγός Γκαλιφιέ, ο δήμιος των Κομμουνάρων. Έπειτα, μελετώνται οι θεωρητικές παραδοχές του Κάουτσκι, ο οποίος

έθεσε τη θεωρία του δημοκρατικού δρόμου σε νέες βάσεις, προσπαθώντας να ισορροπήσει ανάμεσα στον αναθεωρητισμό του Μπέρνσταϊν και τον ριζοσπαστισμό της Λούξεμπουργκ, διαφυλάσσοντας μια τυπική μαρξική «ορθοδοξία», υπό την έννοια μιας τυπικής νομιμοφροσύνης προς το μαρξιστικό δόγμα. Τέλος, παρουσιάζονται οι βασικές θεωρητικές θέσεις της Ρόζα Λούξεμπουργκ, η οποία αποτέλεσε το θεωρητικό αντίβαρο στον αναθεωρητισμό του Μπέρνσταϊν, ενώ παράλληλα αντιτάχθηκε σθεναρά και στις κεντρώες θέσεις του Κάουτσκι.

Στο **τέταρτο κεφάλαιο** μελετάται διεξοδικά η επανατοποθέτηση του ζητήματος της μετάβασης από τον Βλάντιμιρ Λένιν, ο οποίος στρεφόμενος εναντίον των θέσεων του Κάουτσκι, αναπτύσσει τις απόψεις του για το κράτος πάνω στη συγκεκριμένη συγκυρία της Ρωσικής Επανάστασης και εγκαινιάζει την κομβική έννοια της «επαναστατικής κατάστασης». Ακόμη, γίνεται αναφορά στην ίδρυση της Γ' Διεθνούς ως αποτέλεσμα της επιλογής της μεγάλης πλειοψηφίας των ευρωπαϊκών σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων ενταγμένων στη Β' Διεθνή να ακολουθήσουν τα αστικά κόμματα και να στηρίξουν τον πόλεμο που ξεκινούσε.

Στο **πέμπτο κεφάλαιο** μελετώνται οι ρηξικέλευθες θεωρητικές παραδοχές του Ιταλού μαρξιστή, Αντόνιο Γκράμισι, ο οποίος αποπειράθηκε να σκιαγραφήσει μια νέα στρατηγική για το πέρασμα στο σοσιαλισμό στις ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες. Αρχικά, αναζητούνται τα κύρια θεωρητικά ερεθίσματα που οδήγησαν στην ανάπτυξη της γκραμισιανής σκέψης γύρω από την προβληματική του περάσματος στο σοσιαλισμό και ιδίως τη σύνδεσή της με τη λενινιστική σκέψη. Ακόμη, μελετάται η κομβική έννοια της ηγεμονίας, όπως αυτή αναπτύχθηκε από τον Γκράμισι, επεκτείνοντας αποφασιστικά τις μαρξικές παραδοχές, ενώ τέλος γίνεται αναφορά στις σημαντικές ιδιαιτερότητες του έργου του Γκράμισι, που επέτρεψαν αμφίσημες αναγνώσεις, εστιάζοντας κυρίως στην ευρωκομμουνιστική ανάγνωση του γκραμισιανού έργου και την απόπειρα προσεταιρισμού του.

Τέλος, στο **έκτο κεφάλαιο** παρουσιάζεται η διαμόρφωση του ρεύματος του ευρωκομμουνισμού, οι θεωρητικές και πολιτικές ρίζες του οποίου εντοπίζονται, σε πρώιμη ακόμη μορφή, την επαύριον του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ειδικότερα, περιγράφονται οι δύο κυρίαρχες παραλλαγές του, ο «ιστορικός συμβιβασμός» στην Ιταλία και το «Κοινό Πρόγραμμα» στη Γαλλία. Παράλληλα, αναλύεται η διαφοροποίηση του έργου του Νίκου Πουλαντζά από το κυρίαρχο ευρωκομμουνιστικό θεωρητικό ρεύμα, όπως αυτή εκφράστηκε από τον ίδιο τον Πουλαντζά, καθιστώντας το έργο του μια πιο αριστερή και κινηματική εκδοχή του ευρωκομμουνισμού.

Αφού, λοιπόν, ολοκληρώθηκε αυτό το μακρύ ταξίδι στον ιστορικό χρόνο και παρουσιάστηκαν περιληπτικά όλοι εκείνοι οι σημαίνοντες θεωρητικοί κόμβοι στην πορεία εξέλιξης της μαρξιστικής θεωρίας του κράτους και της μετάβασης, δεύτερο και κύριο βήμα τούτης της έρευνας, στο **δεύτερο μέρος**, αποτελεί η εισχώρηση στο ύστερο θεωρητικό έργο του ίδιου του Πουλαντζά, προκειμένου να αναδειχθούν λεπτομερώς όλες εκείνες οι θεωρητικές συνιστώσες, οι οποίες μορφοποιούν τον πουλαντζιανής εμπνεύσεως δημοκρατικό δρόμο προς το σοσιαλισμό.

Αρχικά, στο **έβδομο κεφάλαιο**, παρουσιάζεται συνοπτικά το έργο του πρώιμου Πουλαντζά, εστιάζοντας ιδιαιτέρως στην αμφίδρομη σχέση που αυτό έχει με τη σκέψη του Αλτουσέρ, από τη μία πλευρά, και του Γκράμσι από την άλλη, σε μια προσπάθεια ανίχνευσης της σταδιακής απομάκρυνσης από τον αλτουσεριανό δομισμό και της προσέγγισης με το γκραμισιανό έργο.

Στη συνέχεια, στο **όγδοο κεφάλαιο** εξετάζεται το ζήτημα της ύπαρξης ή όχι τομής στο έργο του Πουλαντζά, θέμα για το οποίο υπάρχουν διαφορετικές αναγνώσεις μεταξύ των μελετητών, αναγνώσεις που κρίνουμε πως είναι αποφασιστικής σημασίας, προκειμένου να κατανοήσουμε το θεωρητικό υπόβαθρο των ύστερων θεωρητικών παραδοχών του Πουλαντζά.

Έπειτα, στο **ένατο κεφάλαιο** μελετάται εκτενώς η πρόταση δημοκρατικού δρόμου του Νίκου Πουλαντζά ως επιλογή μετάβασης στο σοσιαλισμό, όπως αυτή εκφράστηκε κατεξοχήν στον επίλογο του έργου *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*. Πιο συγκεκριμένα, παρατίθενται και αξιολογούνται όλες εκείνες οι προϋποθέσεις που έθεσε ο ίδιος ο Πουλαντζά ως αναγκαία συνθήκη, προκειμένου να μπορέσει να διανοιχθεί ο δημοκρατικός δρόμος προς το σοσιαλισμό. Συμπληρωματικά, μελετάται η κριτική του Πουλαντζά στο κυρίαρχο μοντέλο μετάβασης, αυτό της δυαδικής εξουσίας, το οποίο προσπαθεί να υπερβεί στο πλαίσιο οριοθέτησης του δικού του εναλλακτικού δρόμου μετάβασης.

Εν συνεχεία, στο **δέκατο κεφάλαιο** παρουσιάζονται διάφορες κριτικές προσεγγίσεις αναφορικά με τον δημοκρατικό δρόμο του Νίκου Πουλαντζά. Αρχικά, μελετάται η κριτική στον Πουλαντζά αναφορικά με την εκ μέρους του απόλυτη άρνηση της δυαδικής εξουσίας ως μοντέλου μετάβασης, σε πλήρη αντίθεση με τις προγενέστερες θεωρητικές του θέσεις. Ακόμη, γίνεται λόγος σχετικά με το ζήτημα της εξωτερικότητας ή εσωτερικότητας του επαναστατικού κινήματος ως προς το κράτος, πεδίο αντιφάσεων στο ύστερο έργο του Πουλαντζά για αρκετούς μελετητές. Ακόμη γίνεται εκτενής αναφορά σχετικά με την άρνηση της δικτατορίας του προλεταριάτου

εκ μέρους του ύστερου Πουλαντζά, ενώ παρουσιάζεται και ο προβληματισμός για το αν ο σοσιαλισμός του Πουλαντζά αποσυνδέεται πλήρως από την κομμουνιστική προοπτική.

Τέλος, στο **ενδέκατο κεφάλαιο** αναζητούνται οι θεωρητικές καταβολές του ύστερου Πουλαντζά και προς αυτήν την κατεύθυνση παρουσιάζονται οι θεωρητικές συνάψεις τόσο με το έργο του Κάουτσκι, όσο και με τις θεωρητικές παραδοχές του αυστρομαρξισμού αναφορικά με τη συνάρθρωση άμεσης και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Στο **τρίτο** και τελευταίο **μέρος** αυτής της συγγραφικής προσπάθειας παρατίθενται οι θεωρητικές παραδοχές του Πουλαντζά για τον μαρξισμό της δημοκρατίας, στο πλαίσιο της βαρυσήμαντης ανάλυσής του για τον αυταρχικό κρατισμό, ως κριτικής του σύγχρονου κοινοβουλευτισμού. Παράλληλα, επιχειρείται μια κριτική συμπλήρωση του αυταρχικού κρατισμού διαμέσου της μελέτης των θέσεων άλλων σημαντικών στοχαστών του κράτους.

Αρχικά, στο **δωδέκατο κεφάλαιο** μελετώνται οι αιτίες της παρακμής της δημοκρατίας όπως τις τοποθετεί ο ίδιος ο Πουλαντζάς, αλλά και η ανάπτυξη του φαινομένου του αυταρχικού κρατισμού. Πιο συγκεκριμένα, περιγράφεται η κριτική του Πουλαντζά στην αστική δημοκρατία την εποχή του αυταρχικού κρατισμού, καταδεικνύοντας πως ο δημοκρατικός δρόμος του Πουλαντζά δε μπορεί σε καμία περίπτωση να νοηθεί ως αυτόματη προέκταση και επεξεργασία των υφιστάμενων κοινοβουλευτικών διαδικασιών. Συμπληρωματικά, μελετάται η κριτική που ασκεί ο Πουλαντζάς τόσο στον κοινοβουλευτισμό όσο και στον ρόλο των κομμάτων, ενώ αξιολογείται και η θέση του ύστερου Πουλαντζά αναφορικά με το διευρυμένο κράτος, θέση που ισορροπεί ανάμεσα στις θεωρητικές παραδοχές του Πιέτρο Ινγκράο και του Λουί Αλτσουσέρ.

Στο **δέκατο τρίτο κεφάλαιο**, επιχειρείται μια διευρυμένη προσέγγιση της θεωρίας του αυταρχικού κρατισμού, μέσω της κριτικής αναφοράς θέσεων και άλλων σημαντικών στοχαστών του κράτους πάνω στο επίδικο αντικείμενο αυτής της διατριβής. Αρχικά, παρουσιάζεται η ανάπτυξη της λεγόμενης ιταλικής συζήτησης, που «γεννήθηκε» μέσα από τις θεωρητικές αναλύσεις του Νορμέρτο Μπόμπιο και η οποία συνέβαλε αποφασιστικά στην εμβάθυνση του στοχασμού γύρω από το κράτος και τη σχέση δημοκρατίας-σοσιαλισμού, ενώ στη συνέχεια μελετώνται ως συμπλήρωμα των σπουδαίων παραδοχών του Νίκου Πουλαντζά για τον αυταρχικό κρατισμό, οι θεωρητικές θέσεις των Γιοχάνες Ανιόλι, Λουίτζι Φεραγιόλι και Ερνέστ Μαντέλ.

Ακόμη, επιχειρείται μια ανάλυση της πορείας εξέλιξης από τον αυταρχικό κρατισμό της εποχής του Πουλαντζά στη σημερινή φάση της λεγόμενης «κατάστασης εξαίρεσης», κατά την οποία έχει συντελεστεί μια σειρά ανατροπών στη δομή και τη φύση του καπιταλιστικού κράτους.

Τέλος, πραγματοποιείται μια συμπερασματική ανασκόπηση της σπουδαίας θεωρητικής συνεισφοράς του Νίκου Πουλαντζά στη μαρξιστική θεωρία γενικότερα και στη θεωρία του κράτους ειδικότερα, με επίκεντρο τις αναλύσεις του για τον δημοκρατικό δρόμο προς το σοσιαλισμό και τη διαδικασία μετάβασης.

Πρώτο μέρος: Στιγμές μιας μαρξιστικής γενεαλογίας της μετάβασης προς το σοσιαλισμό

Αν ανατρέξει κανείς στην πλούσια κληρονομία της μαρξιστικής σκέψης, θα διαπιστώσει την αγωνιώδη συνεχή επιστροφή στο δυσεπίλυτο ζήτημα της υπέρβασης της καπιταλιστικής κοινωνίας και της αντικατάστασής της από μια ανώτερη, πιο δίκαιη και ανθρώπινη κοινωνία.

Στο πρώτο εισαγωγικό μέρος της εργασίας θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε το ψηφιδωτό της μαρξιστικής σκέψης αναφορικά με το κράτος και τη μετάβαση στο σοσιαλισμό, ενώνοντας όλα εκείνα τα διαφορετικά κομμάτια που διαμορφώθηκαν ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Μια πορεία σίγουρα όχι ευθύγραμμη, ένας θεωρητικός λαβύρινθος, άλλοτε γεμάτος επαναστατική ενέργεια και άλλοτε πιστός στον ειρηνικό δρόμο των μεταρρυθμίσεων.

Ακόμα και σήμερα, η έξοδος από το καπιταλιστικό πλαίσιο εξακολουθεί να παραμένει ανεπίλυτο πρόβλημα. Πρόβλημα που προσλαμβάνει πάντως σταθερά μια βαρύνουσα κοινωνική και πολιτική σημασία, αν αναλογιστούμε τις δραματικές συνέπειες του καπιταλισμού, ιδιαίτερα από την στιγμή που φόρεσε το αδυσώπητο κουστούμι του νεοφιλελευθερισμού, αλλά και τη σταδιακή εγκατάλειψη του κράτους πρόνοιας. Αν και η παραπάνω συζήτηση έχει υποχωρήσει αισθητά τις τελευταίες δεκαετίες, μαζί με τη γενικότερη οπισθοχώρηση του εργατικού κινήματος, εντούτοις είναι ζωτικής σημασίας για την αναγέννηση της προοπτικής υπέρβασης του καπιταλισμού, σε πείσμα όσων μιλούν για το τέλος της Ιστορίας (Fukuyama, 1992).

Με βάση τα παραπάνω είναι αναγκαία η επιστροφή στην προσπάθεια ανάδειξης μιας σύγχρονης θεωρίας της μετάβασης από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό, όμως προκειμένου να φτάσουμε σε αυτό το κατώφλι, πρέπει προηγουμένως να έχουμε μελετήσει διεξοδικά τα ιστορικά παραδείγματα, τα σημεία σταθμούς που διαμόρφωσαν την μέχρι σήμερα φυσιογνωμία του εγχειρήματος, τόσο για να μην υποκύψουμε ξανά στα ίδια μοιραία λάθη, όσο και για να εμπνευστούμε από τα ιστορικά πρότυπα που έσπασαν τον πάγο (Λένιν, 1985, σ. 144-152). Γιατί, όπως έχει επισημάνει και ο Μαρξ (2018, σ. 15) παραφράζοντας τον Χέγκελ, «η ιστορία επαναλαμβάνεται την μια φορά σαν τραγωδία, την άλλη σαν φάρσα».

Κεφάλαιο 1: Το μαρξικό έργο

1.1: Υπάρχει μια «μαρξιστική θεωρία» του κράτους;

Χωρίς αμφιβολία, από την εποχή που ο Μαρξ έθεσε στο στόχαστρο της κριτικής του την πολιτική και το κράτος, ο καπιταλισμός έχει κάνει τεράστια άλματα σε έκταση και βάθος, γεγονός που καθιστά αδύνατο να υποθέσει κανείς πως το σημερινό καπιταλιστικό κράτος έχει τις ίδιες λειτουργίες, μηχανισμούς και ακτίνα δράσης με την εποχή των Μαρξ-Ένγκελς. Ο μαρξισμός, άλλωστε, δεν είναι ένα κλειστό θεωρητικό σύστημα, αλλά μια εξελίξιμη θεωρία, η οποία επιδέχεται παραπέρα ανάπτυξη, αφού η βάση στην οποία στηρίζεται, δηλαδή ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, δεν μένει στάσιμος, αλλά αντιθέτως είναι ιστορικά εξελισσόμενος.

Εντούτοις όμως, όπως το θέτει ο Αλτουσέρ (1980, σ. 36-37), οι κλασσικοί του μαρξισμού μας παρέχουν ένα ανεπανάληπτο και ανεκτίμητο σύνολο θεωρητικών απόψεων για το κράτος, χωρίς βέβαια αυτό να αποτελεί ένα ενοποιημένο και ολοκληρωμένο σύνολο. Είναι ένα έργο που φέρει το σημάδι των ιδεών της εποχής τους και παρουσιάζει δυσκολίες, αντιφάσεις και κενά.

Ο Αλτουσέρ (1980, σ. 40-46) εκκινώντας από την παραπάνω παρατήρηση, προχωράει ένα βήμα παραπέρα όταν υποστηρίζει πως δεν υπάρχει αληθινά μια μαρξιστική θεωρία του κράτους. Πρόκειται σαφώς περί μιας αμφιλεγόμενης άποψης, διότι είναι άλλο πράγμα να τονίζεις πως μια θεωρία δεν είναι πλήρης και επαρκής ή έχει μείνει πίσω στην εποχή που πρωτοδιατυπώθηκε και άλλο να αμφισβητείς ακόμα και την ίδια την ύπαρξη αυτής της θεωρίας.

Άλλωστε και ο ίδιος ο Αλτουσέρ (1978α, σ. 78-82) πάνω σε αυτήν την αρχική θεωρία βασίστηκε, προκειμένου να προχωρήσει μακρύτερα τη συλλογιστική του κράτους, έστω και αν τη χαρακτηρίζει «περιγραφική», η οποία ορίζει απλώς το κράτος ως μια μηχανή καταστολής και καταπίεσης που επιτρέπει τη διαίωνιση της αστικής κυριαρχίας. Από την πλευρά του, ο Νίκος Πουλαντζάς θα υπογραμμίσει σχετικά:

Η μαρξιστική θεωρία για το Κράτος είναι ίσως το μέρος της μαρξιστικής θεωρίας που έχει δώσει λαβή στις σοβαρότερες παρερμηνείες των απόψεων του Μαρξ. Πράγματι, αν έχουμε υπ' όψη μας ότι ο μαρξισμός έχει σαν κοινωνικό ρόλο να είναι μια επιστημονική θεωρία που έχει σαν αντικείμενο πρακτικό την απελευθέρωση των καταπιεζόμενων τάξεων μέσα στους διαιρεμένους σε τάξεις κοινωνικούς σχηματισμούς, καταλαβαίνουμε γιατί ο Λένιν έλεγε ότι η μαρξιστική θεωρία του κράτους είναι ο θεμέλιος λίθος της μαρξιστικής θεωρίας (Πουλαντζάς, 1966, σ. 1).

Αναμφίβολα, υπάρχουν πολλά χάσματα στη σκέψη του Μαρξ, αφού ποτέ δεν αντιμετώπισε με συστηματικό τρόπο το πρόβλημα του κράτους ή τον τρόπο μετάβασης

στο σοσιαλισμό και τον χαρακτήρα της μετεπαναστατικής κοινωνίας (Eley, 2010α, σ. 106). Όπως εύστοχα το θέτει ο Άντερσον (1978, σ. 19) ο Μαρξ άφησε πίσω του μια συνεπή και αναπτυγμένη οικονομική θεωρία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δοσμένη στο *Κεφάλαιο*, αλλά όχι και μια αντίστοιχη πολιτική θεωρία των δομών του αστικού κράτους, ή της στρατηγικής και της τακτικής του επαναστατικού σοσιαλιστικού αγώνα ενός κόμματος για να το ανατρέψει, κληροδοτώντας μονάχα μερικές λακωνικές αρχές.

Το γεγονός πως ο Μαρξ δεν διατύπωσε μια θεωρητική ανάλυση για το κράτος ανάλογη της ανάλυσης για τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου, δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι δεν διατύπωσε και τις βασικές θεωρητικές αρχές της μαρξιστικής θεωρίας για το κράτος: τις θεωρητικές δηλαδή προϋποθέσεις που καθιστούν δυνατό το προχώρημα της μαρξιστικής θεωρίας για το κράτος, παράλληλα με το προχώρημα της μαρξιστικής θεωρίας και για το οικονομικό επίπεδο της καπιταλιστικής κοινωνίας. Άλλωστε, θα ήταν αδύνατο να διατυπωθεί η μαρξιστική θεωρία για τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου χωρίς σε αυτήν να εμπεριέχονται και χωρίς γι' αυτήν να προϋποτίθενται οι βασικές αρχές της μαρξιστικής θεωρίας για το κράτος, αφού η *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* θεμελιώνεται με βάση την ανάλυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, με βάση δηλαδή την ανάλυση του «ειδικά καπιταλιστικού πυρήνα» των κοινωνικών σχέσεων που διέπουν μια καπιταλιστική κοινωνία (Μαρξ, 1989, σ. 11-12).

Υπό αυτό το πρίσμα προκύπτει ένα κρίσιμης σημασίας ερώτημα. Σε ποιες περιοχές εντός του πολυσύνθετου σώματος του μαρξισμού θα πρέπει να αναζητήσουμε απαντήσεις σχετικά με την ύπαρξη της μαρξικής θεωρίας του κράτους; Ο Πουλαντζάς, υιοθετώντας εν μέρει την αλτουσεριανή αντίληψη περί επιστημολογικής τομής¹ στο έργο του Μαρξ, θα υποστηρίξει πως:

Πράγματι, η μαρξιστική θεωρία περί Κράτους παρουσιάζει ένα ενδιαφέρον [...] τα κείμενα τα σχετικά με το Κράτος, του Μαρξ, ανήκουν είτε στην πρώτη νεανική του περίοδο [...] είτε στην οριστικά ώριμη περίοδο του Μαρξ [...] Και εδώ μας τίθεται το πρώτο πρόβλημα: η θεωρία περί Κράτους του «νέου» Μαρξ βρίσκεται σε σχέση θεωρητικής συνέχειας με τη θεωρία περί Κράτους του ώριμου Μαρξ; [...] Εδώ πρέπει να δώσουμε οριστικά και αποφασιστικά αρνητική απάντηση [...] Πράγματι, αν εξετάσουμε τα έργα της νεότητας του Μαρξ που αφορούν το Κράτος, βλέπουμε όχι μόνον ότι ο Μαρξ δεν διαθέτει ακόμα τις επιστημονικές του έννοιες, δηλ. τις έννοιες του τρόπου παραγωγής, των παραγωγικών σχέσεων, του κοινωνικού σχηματισμού, των κοινωνικών τάξεων κλπ., αλλ' ότι η γενική

¹ Βλ. Marta Hamecker, «Ο Αλτουσέρ και ο “θεωρητικός αντιανθρωπισμός” του Μαρξ», *Θέσεις*, 2004, τεύχ. 87, για μια ανάλυση σχετικά με τη θέση του Αλτουσέρ περί επιστημολογικής τομής στο έργο του Μαρξ.

προβληματική του, παρ' όλη την κριτική του Εγέλου, παραμένει τελικά ενταγμένη στην ιδεαλιστική προβληματική (Πουλαντζάς, 1966, σ. 3, 12-13).

Μια πιο άκαμπτη άποψη περί του θέματος θα διατυπώσει ο Κολέτι σε μια Εισαγωγή του για το μαρξικό έργο, υποστηρίζοντας πως η πολιτικό-φιλοσοφική σκέψη του Μαρξ δεν κομίζει τίποτα καινούργιο, αφού αποτελεί δάνειο της ρουσσωικής κριτικής του κράτους και της πολιτικής²:

Η αληθινή πρωτοτυπία του μαρξισμού πρέπει να αναζητηθεί στο πεδίο της κοινωνικής και οικονομικής ανάλυσης, μάλλον, παρά στο πεδίο της πολιτικής θεωρίας. Ακόμη και στη θεωρία του κράτους, η πραγματικά νέα και αποφασιστική συνεισφορά του μαρξισμού συνίσταται στην ανάδειξη της οικονομικής βάσης για τη γένεση του κράτους και συνεπώς των αναγκαίων οικονομικών συνθηκών για την εξάλειψή του. Και εκείνο, φυσικά, υπερβαίνει τα όρια της αυστηρά πολιτικής θεωρίας (Marx, 1992, σ. 46).

Επιστρέφοντας στον Πουλαντζά, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι, αν και αποδέχεται την ύπαρξη επιστημολογικής τομής, εντούτοις αναγνωρίζει μια συγγένεια όχι μόνο της πολιτικής θεωρίας του νεαρού Μαρξ προς εκείνη του Ρουσσώ, αλλά ακόμη και των ώριμων πολιτικών επεξεργασιών του Μαρξ, όπως η αναφορά στην Παρισινή Κομμούνα, προς τη ρουσσωική πολιτική θεωρία:

Αυτή εξ άλλου η συγγένεια του Μαρξ και του Ρουσσώ εμφανίζεται και αργότερα στο Μαρξ, στα κείμενά του που αφορούν την Κομμούνα του Παρισιού και που θα χρησιμοποιήσει ο Λένιν, όταν κάνει την κριτική της πολιτικής θεωρίας της «λαϊκής αντιπροσωπείας», όταν δέχεται ότι οι αντιπρόσωποι του λαού πρέπει να είναι μετακλητοί, βασική θεωρία του Ρουσσώ, για τον οποίο η «λαϊκή θέληση» δεν «αντιπροσωπεύεται» (Πουλαντζάς, 1966, σ. 15).

Εν πάση περιπτώσει, δε χωρά αμφιβολία πως στο νεανικό έργο του ο Μαρξ προωθεί μια κριτική της πολιτικής, η οποία είναι έντονα επηρεασμένη από τις φιλοσοφικές αντιλήψεις του Ρουσσώ για τη δημοκρατία. Αυτό συμβαίνει, διότι ο νεαρός ακόμα Μαρξ δεν έχει αναπτύξει μια θεωρία του κράτους συναρτημένη προς την κριτική της πολιτικής οικονομίας και της πάλης των τάξεων και ως εκ τούτου δεν μπορεί παρά να εμπνέεται από το έργο των εκπροσώπων του ριζοσπαστικού διαφωτισμού, όπως του Ρουσσώ, αλλά και του Σπινόζα³.

Ο Μαρξ, όμως, πολύ γρήγορα θα προβεί σε ένα διαλεκτικό άλμα και θα αρχίσει να παράγει, έστω και έμμεσα, μια πρωτότυπη θεωρία του κράτους, συνυφασμένη με τον στρατηγικό ορίζοντα της μετάβασης σε μια κομμουνιστική κοινωνία. Είναι η «στιγμή» που ο Μαρξ αναζητά πλέον την άρση της διάκρισης κοινωνίας των ιδιωτών

² Βλ. Galvano della Volpe, *Rousseau and Marx*, Lawrence and Wishart, 1978, για μια αναλυτική μελέτη της θεωρητικής σχέσης Ρουσσώ – Μαρξ από την ιταλική σχολή.

³ Βλ. Αλέξανδρος Χρύσης, *Πριν & μετά τον Marx*, Εκδόσεις ΚΨΜ, 2018, σ. 23-70, για τη σχέση Σπινόζα και νεαρού Μαρξ στο πεδίο της θεωρίας του κράτους και της δημοκρατίας.

και κράτους διαμέσου της κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Σε αντίθεση, λοιπόν, με τις παραπάνω απόψεις, εμείς υποστηρίζουμε πως ο Μαρξ επανατοποθετεί τη θεωρία του Ρουσσώ στο πλαίσιο της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, γεγονός που της προσδίδει ένα διαφορετικό εννοιολογικό περιεχόμενο, ενώ δε θα πρέπει σε καμία περίπτωση να ξεχνάμε και τη διακριτή υλιστική μεθοδολογία που αναπτύσσει ο Μαρξ (Χρύσης, 2018, σ. 87-104).

Ως προς το ζήτημα, όμως της ρουσσωικής επιρροής στην πολιτική σκέψη του Μαρξ, χαρακτηριστική είναι και η εξής διατύπωση του Ένγκελς:

Ξέρουμε τώρα ότι αυτό το βασίλειο του λογικού δεν ήταν τίποτε άλλο παρά το εξιδανικευμένο βασίλειο της αστικής τάξης, ότι η αιώνια δικαιοσύνη βρήκε την πραγματοποίησή της στην αστική ισότητα μπροστά στο νόμο, ότι ως ένα από τα πιο ουσιαστικά δικαιώματα του ανθρώπου διακηρύχτηκε η αστική ιδιοκτησία και ότι το κράτος του λογικού, το «κοινωνικό συμβόλαιο» του Ρουσσώ, βρήκε και μπορούσε να βρει την εφαρμογή του στη ζωή μονάχα ως αστική δημοκρατία (Ένγκελς, 2015, σ. 51).

Πριν προχωρήσουμε την ανάλυσή μας, κρίνουμε χρήσιμο να προβούμε σε έναν διαχωρισμό⁴ ανάμεσα στο νεανικό έργο του Μαρξ και τα ιστορικά του έργα⁵, όπως πράττει και ο Πουλαντζάς, χωρίς ωστόσο να δεχθούμε την άποψη του Αλτουσέρ (2015, σ. 56-57) περί επιστημολογικής τομής στο έργο του Μαρξ.

Αναφορικά με την τομή, τόσο ο Αλτουσέρ όσο και ο Πουλαντζάς έχουν μεν δίκιο όταν τονίζουν τα στοιχεία ασυνέχειας στη μαρξική σκέψη, εντούτοις κατά την άποψή μας, την οποία θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε στη συνέχεια, το νεανικό μαρξικό έργο εμπεριέχει πλήθος στοιχείων της μεταγενέστερης σκέψης -έστω και με διαφορετική ορολογία- τα οποία συγκροτούν ήδη έναν σκληρό πυρήνα της θεωρίας του κράτους, καθώς διατυπώνονται άλλωστε και στο έργο της τομής κατά τον Αλτουσέρ (2015, σ. 60-61), τη *Γερμανική Ιδεολογία*.

Όσον αφορά το ζήτημα της ορολογίας, πράγματι ο νεαρός Μαρξ στερείται ακόμη των κρίσιμων επιστημονικών εννοιών (τρόπος παραγωγής, παραγωγικές σχέσεις, κοινωνικές τάξεις κ.α.), αυτό όμως δε σημαίνει κατ' ανάγκη ότι η πολιτική θεωρία που διαμορφώνει αποτελεί, όπως του καταλογίζει ο Πουλαντζάς (1966, σ. 13-

⁴ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του Χρύση, ο οποίος αναφορικά με τη διχοτόμηση του μαρξικού έργου, προβαίνει σε έναν διαχωρισμό ανάμεσα στην προ-κομμουνιστική περίοδο και την περίοδο της κομμουνιστικής στράτευσης.

⁵ Με τον όρο ιστορικά έργα εννοούμε τα κείμενα του Μαρξ που καταγράφουν και αναλύουν τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις στη Γαλλία την περίοδο 1848-1852 και την περίοδο της Παρισινής Κομμούνας (1871). Πρόκειται για τα έργα: *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία 1848-1850*, *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη* και *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*.

19), ανάπτυπο αστικών πολιτικών θεωριών ή αναρχική θεώρηση του κράτους εν γένει ως αλλοτριωτικού μηχανισμού (Χρύσης, 2014, σ. 40-41).

Με τον όρο «επιστημολογική τομή» ο Αλτουσέρ προσδιορίζει εκείνη τη συγκεκριμένη στιγμή, που σύμφωνα με αυτόν, ο Μαρξ απαλλάχτηκε από την εγγεληνή επίδραση. Πράγματι, ο ίδιος ο Μαρξ παραδέχεται στον Πρόλογο της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* πως η συγγραφή της *Γερμανικής Ιδεολογίας* σηματοδότησε το «ξεκαθάρισμα» με την «παλιά του φιλοσοφική συνείδηση»:

Αποφασίσαμε να επεξεργαστούμε μαζί (με τον Ένγκελς) την άποψή μας σε αντιπαράθεση με την ιδεολογία της γερμανικής φιλοσοφίας, στην πραγματικότητα όμως να ξεκαθαρίσουμε τους λογαριασμούς μας με την προηγούμενη φιλοσοφική μας συνείδηση. Η πρόθεσή μας πραγματοποιήθηκε με τη μορφή της κριτικής της μεταγεγκελειακής φιλοσοφίας. Παρατήσαμε πολύ πρόθυμα το χειρόγραφο στην τρωκτική κριτική των ποντικών, αφού πια είχαμε πετύχει τον κύριο σκοπό μας -την κατανόηση του ζητήματος από εμάς τους ίδιους (Μαρξ, 2010, σ. 21-22).

Από την πλευρά του ο Ένγκελς, σαράντα ολόκληρα χρόνια μετά τη συγγραφή των κειμένων της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, θα υπογραμμίσει πως:

Ξέθαπα άλλη μια φορά το παλιό χειρόγραφο του 1845-46 (εννοεί τη *Γερμανική Ιδεολογία*) και το ξανακοίταξα. Το κεφάλαιο για τον Φόιερμαπαχ δεν έχει ολοκληρωθεί. Το τελειωμένο μέρος αποτελείται από μια έκθεση της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας, που αποδεικνύει μονάχα πόσο ατελείς ήταν ακόμα τότε οι γνώσεις μας της οικονομικής ιστορίας (Ένγκελς, 2017, σ. 8).

Το ζήτημα της επιστημολογικής τομής στο έργο του Μαρξ, αυτή η αυστηρά στρουκτουραλιστική προσαρμογή του μαρξισμού, θα μπορούσε να αποτελέσει από μόνη της θέμα μιας διδακτορικής διατριβής, ως εκ τούτου θα αναγκαστούμε να μην εισχωρήσουμε βαθύτερα στην ουσία της⁶.

Θέλοντας, όμως, να δώσουμε το στίγμα μας, θα αναφέρουμε πως η οριοθέτηση του Μαρξ της προ-κομμουνιστικής περιόδου προς αυτόν της κομμουνιστικής στράτευσης δεν μπορεί παρά να αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο η προγενέστερη «στιγμή» δεν εκμηδενίζεται, αλλά αίρεται και εντάσσεται μετασχηματισμένη στο πλαίσιο της επόμενης (Χρύσης, 2014, σ. 30).

Να υπογραμμίσουμε, άλλωστε, την παραδοχή του ίδιου του Μαρξ στην *Γερμανική Ιδεολογία* πως τα νεανικά έργα αποτέλεσαν έναν σταθμό στην πορεία προς «την υλιστική αντίληψη για τον κόσμο», παρότι διατυπώθηκαν με «φιλοσοφική φρασεολογία» (Μαρξ & Ένγκελς, 1997, σ. 330). Ο Μαρξ ουδέποτε απαξίωσε τα

⁶ Βλ. Jean-Marie Domenac, «Ο Μαρξ του Αλτουσέρ», *Εποπτεία*, 1985, τεύχ. 105, σ. 875-884 για μια σκληρή κριτική της επιστημολογικής τομής του Αλτουσέρ και τις αιτίες της.

νεανικά κείμενά του, αντιθέτως προσπάθησε να τα επανεκδώσει το 1851, γεγονός που μαρτυρεί τη σημαντικότητα των κειμένων αυτών στη σκέψη του δημιουργού τους.

Συμπερασματικά, το γεγονός πως ο Μαρξ ουδέποτε συνέθεσε τις θεωρητικές του απόψεις για το κράτος εγείρει σοβαρά ερμηνευτικά προβλήματα. Παρότι, οι σχετικές θέσεις του δεν είναι ασύμβατες μεταξύ τους, εντούτοις μπορούν να συναρθρωθούν με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους. Συνεπώς, κάθε απόπειρα να παρουσιαστεί συστηματικά η μαρξική θεωρία του κράτους εμπεριέχει αναπόφευκτα και μια διάσταση κατασκευής και όχι εξ αποστάσεως ερμηνείας του νοήματος των έργων του⁷. Σε αυτόν τον κανόνα, δε συνιστά εξαίρεση και η πραγμάτευση της μαρξικής θεωρίας του κράτους από τον Νίκο Πουλαντζά.

1.2: Τα ιστορικά έργα

Σε αυτό το συνοπτικό περίγραμμα μιας μαρξιστικής γενεαλογίας της μετάβασης προς το σοσιαλισμό, κόμβος της οποίας υπήρξε αναμφίβολα και η θεωρία του Πουλαντζά για τον δημοκρατικό δρόμο προς το σοσιαλισμό, τα ιστορικά κείμενα του ίδιου του Μαρξ συνιστούν αφετηριακό πεδίο αναφοράς.

Ο Μαρξ (1990, σ. 7) δεν υπήρξε «ιστορικός» με την ιστοριογραφική έννοια του όρου, αφού δεν επιθυμούσε να εξιστορήσει απλώς πτυχές μιας ιστορικής περιόδου. Αντίθετα, στόχος του ήταν να αναλύσει την ιστορική συγκυρία από μια πολιτική και επιστημονική άποψη. Πολιτική, διότι είχε πάντα στο επίκεντρο της ανάλυσής του τις σχέσεις εξουσίας και την πάλη των τάξεων· επιστημονική, γιατί αναζητούσε τις ουσιώδεις σχέσεις που είναι εγγενείς στα ιστορικά γεγονότα και καθιστούν, έτσι, δυνατή την ερμηνείας τους.

Παρότι, λοιπόν, ο Μαρξ δεν υπήρξε «ιστορικός» της Γαλλικής Επανάστασης, εντούτοις η πολιτική και επιστημονική αποτίμησή της υπήρξε κομβική στο έργο του, αφού αποτέλεσε την «ιστορική πρώτη ύλη» πάνω στην οποία ανέλυσε την αστική κοινωνία και το καπιταλιστικό κράτος. Άλλωστε, η σχέση του Μαρξ με τη Γαλλική Επανάσταση δεν υπήρξε μονάχα θεωρητική, αλλά και ιδιαιτέρως βιωματική.

Στα ιστορικά έργα του, ο Μαρξ συγκεκριμενοποιεί τις πρώιμες θεωρητικές παραδοχές των νεανικών έργων, με βάση και τα πραγματικά εμπειρικά δεδομένα της

⁷ Βλ. Bob Jessop, *The Capitalist State. Marxist Theories and Methods*, Basil Blackwell, 1984, σ. 1-31, για μια παρουσίαση των θεωρητικών θέσεων του Μαρξ, η οποία βασίζεται περισσότερο στην προβληματική του Νίκου Πουλαντζά.

εποχής. Ο Μαρξ επεξεργάζεται τον τρόπο με τον οποίο οι ταξικοί αγώνες εγγράφονται στο εσωτερικό του κράτους. Το κράτος ανάγεται στις κοινωνικές τάξεις, η μαρξική θεωρία αντιλαμβάνεται το κράτος ως κράτος της κυρίαρχης τάξης και ως το πεδίο των ταξικών ανταγωνισμών, σε αντιδιαστολή με την κατανόηση του κράτους ως εκφραστή της γενικής βούλησης και ως ρυθμιστή των ατομικών συμφερόντων.

«Η Γαλλία είναι η χώρα όπου περισσότερο από οπουδήποτε αλλού οι ταξικοί αγώνες έφταναν κάθε φορά ως την αποφασιστική μάχη και όπου, συνεπώς, διαγράφονταν με τον πιο ανάγλυφο τρόπο οι μεταβαλλόμενες πολιτικές μορφές που μέσα τους κινούνται οι ταξικοί αγώνες και όπου συνοψίζονται τ' αποτελέσματά τους», προλόγιζε ο Ένγκελς στη *18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, τονίζοντας την τεράστια σημασία του γαλλικού υποδείγματος (Μαρξ, 2018, σ. 11-12).

Η Γαλλική Επανάσταση έρχεται να σηματοδοτήσει μια νέα καμπή στην κυριαρχία των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων και να επικυρώσει πολιτικά την κυριαρχία στο οικονομικό επίπεδο του νέου καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής απέναντι στις φεουδαρχικές σχέσεις. Τα ιστορικά έργα, λοιπόν, είναι έργα της συγκυρίας και ταυτόχρονα η πρώτη συστηματική απόπειρα του Μαρξ να συσχετίσει τις πολιτικές-κρατικές μορφές με τον τρόπο παραγωγής και την πολιτική με την οικονομική κρίση. Στα έργα αυτά επιχειρείται μια πρώτη απόπειρα να νοηθεί το κράτος σε συνάρτηση με τις σχέσεις παραγωγής, καθώς και ως αποκρυστάλλωση των ταξικών ισορροπιών.

Με όχημα το *Ταξικοί αγώνες στη Γαλλία* ως αποκωδικοποιήσουμε τα σημεία εκείνα που μαρτυρούν την επαναστατική τομή στην πορεία του προλεταριάτου, το οποίο από εκείνη τη στιγμή και έπειτα θα γίνει ο αυθεντικός εκφραστής της επαναστατικότητας. Ο Μαρξ αναλύει τα γεγονότα από τις αρχές του 1848 μέχρι το τέλος του 1851, εντοπίζοντας σε αυτή την περίοδο την ωρίμαση της μετέπειτα εξέγερσης της Κομμούνας.

Όπως η δημοκρατία του Φλεβάρη, με τις σοσιαλιστικές παραχωρήσεις της, χρειάστηκε μια μάχη του προλεταριάτου που είχε ενωθεί μαζί με την αστική τάξη ενάντια στη βασιλεία, έτσι χρειαζόταν και μια δεύτερη μάχη για να απαλλαχθεί η δημοκρατία από τις σοσιαλιστικές παραχωρήσεις, για να αποκρυσταλλωθεί επίσημα η κυριαρχία της αστικής δημοκρατίας (Μαρξ, 2012, σ. 63).

Καμιά από τις πολυάριθμες επαναστάσεις της γαλλικής αστικής τάξης, από το 1789 και ύστερα, δεν αποτελούσε απόπειρα κατά της τάξεως, γιατί όλες τους άφηναν άθικτη την κυριαρχία της τάξης, άφηναν άθικτη τη σκλαβιά των εργασιών, άφηναν άθικτο το αστικό καθεστώς, όσο συχνά κι αν άλλαζε η πολιτική

μορφή αυτής της κυριαρχίας και αυτής της σκλαβιάς. Ο Ιούνης⁸ παραβίασε αυτή την Τάξη. Αλίμονο στον Ιούνη! (Μαρξ, 2012, σ. 66).

Στη θέση των διεκδικήσεων που ήταν υπερβολικές στη μορφή, μικροπρεπές και μάλιστα αστικές στο περιεχόμενο, και που ήθελε να τις αποσπάσει από τη δημοκρατία του Φλεβάρη, μπήκε το θαρραλέο επαναστατικό μαχητικό σύνθημα: Ανατροπή της αστικής τάξης! Δικτατορία της εργατικής τάξης! Το προλεταριάτο, μετατρέποντας τον τάφο του σε λίκνο της αστικής δημοκρατίας, ανάγκασε την τελευταία να παρουσιαστεί στην καθαρή της μορφή, σαν το κράτος που ομολογημένος σκοπός του είναι να διαιωνίσει την κυριαρχία του κεφαλαίου, τη σκλαβιά της εργασίας (Μαρξ, 2012, σ. 67).

Η εξέγερση του προλεταριάτου του Παρισιού τον Ιούνη του 1848, υπήρξε η πρώτη μεγάλη ένοπλη αντιπαράθεση ανάμεσα στο προλεταριάτο και την αστική τάξη. Παρά την ήττα, υπήρξε καθοριστική, αφού ανέδειξε την ανάγκη της αυτοτελούς πολιτικής πάλης του προλεταριάτου, την ανάγκη συγκρότησης ενός ενιαίου προλεταριακού επαναστατικού κέντρου καθοδήγησης και οργάνωσης της εργατικής τάξης και διάδοσης της θεωρίας του επιστημονικού σοσιαλισμού. Πρόκειται για αυτήν την κρίσιμη στιγμή κατά την οποία συντελείται μια επαναστατική τομή στην πορεία του προλεταριάτου, το οποίο γίνεται πλέον ο αυθεντικός εκφραστής της επαναστατικότητας, αφού όπως παρατηρεί ο Μαρξ μέχρι εκείνη τη στιγμή ήταν ανίκανο να πραγματοποιήσει τη δική του επανάσταση και στήριζε την επανάσταση της αστικής τάξης:

Μονάχα η κυριαρχία της βιομηχανικής αστικής τάξης ξεριζώνει τις υλικές ρίζες της φεουδαρχικής κοινωνίας και προλείπει το έδαφος που πάνω του μόνο είναι δυνατή μια προλεταριακή επανάσταση [...] Δεν είναι, λοιπόν, ανεξήγητη η προσπάθεια του παρισινού προλεταριάτου να επιβάλει το συμφέρον του πλάι στο αστικό συμφέρον, αντί να το επιβάλει σαν το επαναστατικό συμφέρον της ίδιας της κοινωνίας [...] Οι Γάλλοι εργάτες δεν μπορούσαν να κάνουν ούτε ένα βήμα μπρος, δεν μπορούσαν ν' αγγίξουν ούτε μια τρίχα του αστικού καθεστώτος, προτού η πορεία της επανάστασης ξεσηκώσει τη μάζα του έθνους που στέκεται ανάμεσα στο προλεταριάτο και στην αστική τάξη, δηλαδή τους αγρότες και τους μικροαστούς (Μαρξ, 2012, σ. 48-49).

Συμπερασματικά λοιπόν, την ώρα που η αστική τάξη συνέτριβε το προλεταριάτο στη πρώτη ανοιχτή ταξική αναμέτρησή τους στην ιστορία, την ίδια ώρα για τον Μαρξ έχανε από αυτό, γιατί το αναδείκνυε σε τάξη και έθαβε τις αυταπάτες πως μπορεί η αστική τάξη να εκπροσωπήσει τα συμφέροντά του. Είναι η στιγμή της

⁸ Οι εκλογές που έγιναν τον Απρίλιο του 1848 έδωσαν την πλειοψηφία στους μετριοπαθείς φιλελεύθερους, που συνέλαβαν τους ηγέτες των ριζοσπαστών και κατήργησαν τα κοινωνικά μέτρα της προηγούμενης κυβέρνησης. Το αποτέλεσμα ήταν να ξεσπάσει, το καλοκαίρι του 1848, ένας αληθινός κοινωνικός πόλεμος που τελείωσε με τη συντριβή των ριζοσπαστικών δυνάμεων. Η κυριαρχία των μετριοπαθών φιλελεύθερων επιβεβαιώθηκε με την εκλογή ως προέδρου της Γαλλίας του Λουδοβίκου-Ναπολέοντα Βοναπάρτη, την αφαίρεση των πολιτικών δικαιωμάτων από τους εργάτες και τον περιορισμό της ελευθεροτυπίας.

γέννησης της «δικτατορίας του προλεταριάτου», η οποία θα μας απασχολήσει εκτενώς στην πορεία της εργασίας.

Στο έργο *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, ο Μαρξ επεξεργάζεται πιο συστηματικά τα συμπεράσματα των *Ταξικών αγώνων* και περιγράφει τα γεγονότα μετάβασης από το απόγειο της αστικής δημοκρατίας τον Φλεβάρη του 1849 σε ένα κράτος έκτακτης ανάγκης τον Δεκέμβρη του 1851⁹. Με αυτόν τον τρόπο καταγράφει την πορεία από την ακμή στην παρακμή, αλλά κυριότερα την πάλη των τάξεων στο κράτος και τις δομές του, τις ενδοαστικές αντιθέσεις και τα όρια της αστικής δημοκρατίας. Όπως παρατηρεί σχετικά ο Τοζέλ (1984, σ. 31) αντλώντας διδάγματα από την επανάσταση του 1848, τα «ιστορικά έργα» αποτελούν ποιοτικό άλμα, ως προς το ότι σκιαγραφούν μία θεωρία για τη σχέση πολιτικού/οικονομικού, έχοντας ως επίκεντρό τους τη μελέτη των πολιτικών μορφών της μετάβασης.

Ο Μαρξ, συνεπής με τη βασική μεθοδολογική του αρχή, σύμφωνα με την οποία οι πολιτικοί και οι ιδεολογικοί αγώνες εκφράζουν βαθύτερους αγώνες των τάξεων, αναζητά τη βάση του βοναπαρτικού καθεστώτος στην κατάσταση της ταξικής πάλης. Ειδικότερα, ο Μαρξ χωρίζει το φάσμα της μελέτης του σε τρεις περιόδους:

Ξεχωρίζουν ολοφάνερα τρεις κύριες περίοδοι: η περίοδος του Φλεβάρη. Η περίοδος της συγκρότησης της δημοκρατίας ή της συντακτικής εθνοσυνέλευσης, από τις 4 του Μάη 1848 ως τις 29 του Μάη 1849. Η περίοδος της συνταγματικής δημοκρατίας ή της νομοθετικής εθνοσυνέλευσης, από τις 29 του Μάη 1849 ως τις 2 του Δεκέμβρη 1851 (Μαρξ, 2018, σ. 23).

Η πρώτη περίοδος, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί σαν ο πρόλογος της επανάστασης, είναι η περίοδος της αφηρημένης αστικής δημοκρατίας, κατά την οποία το προλεταριάτο προβάλλει το δικό του συμφέρον ως ισότιμο του αστικού συμφέροντος, διαβλέποντας μια διαταξική δημοκρατία. Την ίδια στιγμή, όμως, η αστική τάξη συγκροτεί εναντίον του προλεταριάτου κοινωνική συμμαχία με τα μεσαία στρώματα.

Η δεύτερη περίοδος είναι η περίοδος της συγκρότησης της δημοκρατίας σε αστική δημοκρατία, κατά την οποία το προλεταριάτο συντρίβεται ως πολιτική τάξη (Ιούνιος 1848). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μαρξ (2018, σ. 27) «στις μέρες του Ιούνη, όλες οι τάξεις και όλα τα κόμματα ενώθηκαν στο κόμμα της τάξης ενάντια στην

⁹ Βλ. Σπύρος Σακελλαρόπουλος, «Ξαναδιαβάζοντας τη 18η Μπρυμέρ: Το φαινόμενο του Βοναπαρτισμού ως μια μορφή καπιταλιστικού κράτους χωρίς την ύπαρξη σχέσεων εκπροσώπησης», *Θέσεις*, 2021, τεύχ. 155, σ. 73-99, για μια διεξοδικότερη ανάλυση της ταξικής πάλης στη Γαλλία μεταξύ 1848-1851.

προλεταριακή τάξη, που τη θεωρούσαν το κόμμα της αναρχίας, του σοσιαλισμού, του κομμουνισμού».

Κατά την τρίτη περίοδο, το κόμμα της τάξης ανταγωνίζεται πολιτικά τον Βοναπάρτη, οδηγώντας σε μια εσωτερικήυση των ταξικών αγώνων στους κόλπος της αστικής τάξης και του κράτους. Ως εκ τούτου, το κόμμα της τάξης αδυνατεί να ενοποιηθεί πολιτικά, εξαιτίας των εσωτερικών του αντιθέσεων. Αυτή η διάσπαση του κόμματος της τάξης, επιτρέπει στον Βοναπάρτη να επιβάλει το πραξικόπημά του, έχοντας και τη στήριξη του στρατού και των αγροτών.

Στα ιστορικά έργα του, ο Μαρξ εκκινεί από τον θεωρητικό νεανικό προβληματισμό για την αστική κοινωνία και τη δημοκρατία και πηγαίνει πολύ μακρύτερα, διαβλέποντας την εγγενή αντίφαση ανάμεσα στην απατηλή της μορφή και το ουσιαστικό περιεχόμενό της.

Η κοινωνική δημοκρατία εμφανίστηκε σαν μια φράση, σαν μια προφητεία στο κατώφλι της επανάστασης του Φλεβάρη. Στις μέρες του Ιούνη 1848 πνίγηκε στο αίμα του παρισινού προλεταριάτου, πλανιέται, όμως, σαν φάντασμα στις επόμενες πράξεις του δράματος. Η λαοκρατική δημοκρατία κάνει την εμφάνισή της. Στις 13 του Ιούνη 1849 εξαφανίστηκε μαζί με τους μικροαστούς που το είχαν σκάσει, όμως πάνω στη φυγή της αφήνει πίσω της διπλά καυχησιάρικες ρεκλάμες. Η κοινοβουλευτική δημοκρατία, μαζί με την αστική τάξη, καταλαμβάνει ολόκληρη τη σκηνή, αναπτύσσεται σ' όλο το πλάτος της ύπαρξής της, μα η 2 του Δεκέμβρη 1851 τη θάβει κάτω από την κραυγή τρόμου των συνασπισμένων βασιλικών: «Ζήτω η δημοκρατία!» [...] Η δημοκρατία αυτή δεν είχε χάσει τίποτε άλλο παρά την όψη της αξιοπρέπειας. Η σημερινή Γαλλία υπήρχε κιάλας ατόφια μέσα στην κοινοβουλευτική δημοκρατία. Έφτανε μόνο ένα χτύπημα με τη λόγχη, για να σκάσει η φούσκα και να φανεί το τέρας μπροστά στα μάτια μας (Μαρξ, 2018, σ. 137-138).

Ενώ, λοιπόν, στο νεανικό μαρξικό έργο το κράτος νοούταν ως ψευδής ενότητα που μορφοποιεί τις κοινωνικές αντιθέσεις, τώρα νοείται ως κράτος που ενοποιεί υπό την αστική κυριαρχία τις ταξικές αντιθέσεις. Πρόκειται, αδιαμφισβήτητα, για μια εγγενή λειτουργία του κράτους, η οποία μοιραία γεννάει εσωτερικές αντιφάσεις, αντιφάσεις που προσπαθεί να ενοποιήσει υπό το κυρίαρχο αστικό συμφέρον. Ο Μαρξ δεν αρκείται απλώς σε έναν ορισμό του κράτους ως εργαλείου, ως κράτους της αστικής τάξης, αντιθέτως κατανοεί το κράτος «και ως υλική -και ιδεολογική- συμπύκνωση των ταξικών συσχετισμών μέσα στο χώρο και τον χρόνο» (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 182-200).

Το αστικό κράτος ισορροπεί ανάμεσα στα αντικρουόμενα μερικά συμφέροντα. Αυτή η διαρκής ισορροπία συγκροτεί το κράτος ως μια οργανική αντίφαση, ανοικτή στις πολιτικές κρίσεις, κάθε φορά που δεν καταφέρνει να πετύχει την εύθραυστη ισορροπία και διαψεύδει τις προσδοκίες των επιμέρους κοινωνικών στρωμάτων.

Παράλληλα, όμως, το αστικό κράτος επιθυμεί να εμφανίζεται και ως εκφραστής των συμφερόντων των κυριαρχούμενων τάξεων, προκειμένου να τις εντάσσει στο αστικό πλαίσιο. Ως συλλογικός εκπρόσωπος της αστικής τάξης, το αστικό κράτος ενοποιεί τα επιμέρους αστικά συμφέροντα, με σκοπό τη διαίωσιση της εκμεταλλευτικής σχέσης και την κυριαρχία της αστικής τάξης συνολικά στον κοινωνικό σχηματισμό. Η αστική δημοκρατία από την πλευρά της είναι το πλαίσιο εντός του οποίου το κράτος μπορεί να δράσει ως συλλογικός εκφραστής της αστικής τάξης. Η αστική δημοκρατία αποτελεί την πλήρη μορφή πολιτικής κυριαρχίας της αστικής τάξης, οργανώνοντας τις ενδοαστικές αντιθέσεις με επωφελή τρόπο για το κεφάλαιο συνολικά.

Ο Μαρξ, διαμέσου της επεξεργασίας του τρόπου με τον οποίο οι ταξικοί αγώνες εγγράφονται στο εσωτερικό του κράτους, συγκροτεί τον σκληρό πυρήνα της θεωρίας του για το κράτος, νοώντας το κράτος όχι ως εκφραστή της γενικής βούλησης ή ρυθμιστή των ατομικών συμφερόντων, αλλά ως κράτος της κυρίαρχης τάξης και πεδίο των ταξικών ανταγωνισμών. Το αστικό κράτος νοείται στα ιστορικά έργα ως συλλογικός εκφραστής της αστικής τάξης, ως επόπτης και συντονιστής των αστικών κομμάτων, ως μηχανή ταξικής κυριαρχίας, ως εν τέλει συλλογικός διανοούμενος του κεφαλαίου που υποτάσσει τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του και τα αυτοτελή τους σχέδια σε ένα κεντρικό στόχο, αυτόν της διαίωσισης της αστικής κυριαρχίας στο σύνολό της (Τζαρέλλας, 2020β, σ. 123).

Συμπερασματικά, λοιπόν, το αστικό κράτος είναι ο εγγυητής της αστικής κυριαρχίας. Ο Μαρξ επεξεργάζεται, συγκεκριμενοποιεί και αναβαθμίζει στα ιστορικά έργα τις νεανικές του θεωρητικές παραδοχές και αντιλαμβάνεται τη δημοκρατία ως την πληρέστερη μορφή της αστικής κυριαρχίας, αλλά και ως το πεδίο της ταξικής αντιπαράθεσης.

1.3: Η επίδραση της Παρισινής Κομμούνας

Δύο δεκαετίες αργότερα, τον Μάρτη του 1871, θα πάρει σάρκα και οστά η πρώτη κατάκτηση της εξουσίας από την εργατική τάξη. Η πρωτόλεια αυτή απόπειρα θα διαρκέσει λίγο και θα πνιγεί στο αίμα, όμως ο ηρωισμός και τα διδάγματα της Παρισινής Κομμούνας¹⁰ θα μείνουν ανεξίτηλα στις σελίδες της ιστορίας. Ο Μαρξ μέσω ενός πραγματικού ιστορικού γεγονότος, τροφοδοτεί τη θεωρία του για το κράτος και στοχάζεται τις μορφές υπέρβασης του αστικού κράτους που έχουν πλέον δειλά

¹⁰ Βλ. Πέτρος Κροπότκιν & Νίκος Αλεξίου, *Η Παρισινή Κομμούνια: Μια κριτική αποτίμηση*, Εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος, 2011, για μια συνοπτική αποτίμηση της Παρισινής Κομμούνιας.

εκδηλωθεί. Το αντικείμενο μελέτης παύει να είναι αυτό καθαυτό το αστικό κράτος, αλλά τη θέση του παίρνει ένα κράτος ποιοτικά διαφορετικό με νέο περιεχόμενο. Υπό αυτό το πρίσμα, η μαρξική θεωρία για το κράτος εμπεριέχει πλέον την προβληματική της μετάβασης και τη θετική διάσταση της οικοδόμησης ενός εργατικού κράτους ως δικτατορίας του προλεταριάτου.

Από το έργο *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία* αντλούμε την οπτική του Μαρξ σχετικά με την προβληματική της μετάβασης και της οικοδόμησης ενός νέου κράτους. Ο Μαρξ (2019, σ. 66) τοποθετεί ως ακρογωνιαίο λίθο και αναγκαία προϋπόθεση αυτής της προσπάθειας την καταστροφή του αστικού κράτους, υπογραμμίζοντας χαρακτηριστικά πως «η εργατική τάξη δεν μπορεί απλώς να πάρει στα χέρια της την έτοιμη κρατική μηχανή και να την βάλει σε κίνηση για τους δικούς της σκοπούς».

Πρόκειται για μια θεμελιώδη παρατήρηση, η οποία αποτελεί τη λογική συνέχεια μιας προηγούμενης κριτικής διατύπωσης του Μαρξ στη *18^η Μπρυμαίρ*:

Τέλος, η κοινοβουλευτική δημοκρατία, στην πάλη της ενάντια στην επανάσταση, βρέθηκε αναγκασμένη, μαζί με τα καταπιεστικά μέτρα, να ενισχύσει τους πόρους και το συγκεντρωτισμό της κυβερνητικής εξουσίας. Όλες οι ανατροπές τελειοποιούσαν αυτή τη μηχανή αντί να την τσακίζουν (Μαρξ, 2018, σ. 142).

Μάλιστα, οι Μαρξ και Ένγκελς (2017, σ. 8) θα επαναλάβουν την παραπάνω θέση στον τελευταίο κοινό Πρόλογο του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*, τονίζοντας emphaticά πως «η Κομμούνα, ιδίως απέδειξε ότι δεν μπορεί η εργατική τάξη να πάρει στα χέρια της την έτοιμη κρατική μηχανή και να τη βάλει σε κίνηση για τους δικούς της σκοπούς».

Άλλωστε, δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι ο Μαρξ στη *Γερμανική Ιδεολογία* είχε ήδη τοποθετήσει την επανάσταση, ως τη μόνη δυνατή επιλογή για την ανατροπή της κυρίαρχης τάξης:

Αυτή η επανάσταση είναι επομένως αναγκαία, όχι μόνο επειδή η κυρίαρχη τάξη δε μπορεί να ανατραπεί με κανέναν άλλο τρόπο, αλλά επίσης επειδή η τάξη που την ανατρέπει μόνο με μian επανάσταση μπορεί να απαλλαγεί από την προαιώνια «κόπρη του Αυγείου» και να γίνει ικανή να θεμελιώσει εξ αρχής την κοινωνία (Μαρξ & Ένγκελς, 1997, σ. 86).

Ο Μαρξ, λοιπόν, τονίζει την αναγκαιότητα συντριβής της κρατικής μηχανής, ως σημείο καμπής για το επιτυχές πέρασμα σε μια διαφορετική κοινωνία. Η συντριβή της κρατικής μηχανής αποτελεί τον απαραίτητο όρο για την πραγμάτωση του νεανικού προτάγματος, της επέκτασης της δημοκρατίας σε ολόκληρο το φάσμα της κοινωνικής ζωής, της αποφετιχοποίησης της πολιτικής ως ειδικής λειτουργίας του κράτους. Όπως υπογραμμίζει ο Κολέτι (1975, σ. 199) «η καταστροφή της παλιάς μηχανής είναι η

καταστροφή των ορίων που παρεμβάλλονται ανάμεσα στο αστικό κράτος και τη δημοκρατία. Είναι το πέρασμα από μια “στενή και περιορισμένη” δημοκρατία σε μια “πλήρη”».

Η συντριβή του αστικού κράτους αποτελεί πρωτεύον γνώρισμα της μαρξικής κομμουνιστικής θεωρίας του κράτους και της επανάστασης. Όμως, αποτελεί, ταυτόχρονα και θεμελιώδες στοιχείο της μαρξικής θεωρίας για το κράτος και την επανάσταση, υπό την έννοια πως η συντριβή νοηματοδοτείται ως υπέρβαση της φιλελεύθερης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στην πορεία οικοδόμησης της προλεταριακής δημοκρατίας. Επομένως, η συντριβή του αστικού κρατικού μηχανισμού και ο ταυτόχρονος επαναστατικός μετασχηματισμός της αστικής σε εργατική δημοκρατία αποτελούν, για τη μαρξική σκέψη, τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος (Χρύσης, 2018, σ. 344-345).

Τί σημαίνει, όμως, συντριβή της κρατικής μηχανής και γιατί η Κομμούνα αποτελεί φωτεινό παράδειγμα; Η συντριβή έχει δύο κύρια σκέλη, από τη μια την καταστροφή των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους και από την άλλη το σάρωμα της γραφειοκρατίας, με παράλληλη επέκταση της συμμετοχής του λαού στην άσκηση της εξουσίας. Η Κομμούνα πραγματώνει ακαριαία αυτές τις επιταγές, τη μεν πρώτη με την κατάργηση του στρατού και της αστυνομίας και την αντικατάστασή τους από τον ένοπλο λαό, τη δεύτερη με την αιρετότητα και ανακλητότητα των δημοσίων υπαλλήλων και την ευθυγράμμιση των μισθών τους με του μέσου εργάτη (Μαρξ, 2019, σ. 70).

Οι βαθιές τομές, όμως, δεν σταματούν εδώ. Στη συνέχεια η Κομμούνα συντρίβει και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους, με τον διαχωρισμό του κράτους από την εκκλησία και με τη δωρεάν εκπαίδευση, ανεξαρτημένη από τις παρεμβάσεις της εκκλησίας (Μαρξ, 2019, σ. 70). Ο Μαρξ φαίνεται να «ανακαλύπτει» στην Παρισινή Κομμούνα την αφετηριακή απόπειρα συντριβής του αστικού κράτους, αλλά και την παράλληλη συγκρότηση και λειτουργία πρωτόλειων μορφών προλεταριακής δημοκρατίας.

Η συντριβή του αστικού κράτους κατανοείται διαλεκτικά: σε πρώτο βαθμό ως άρνηση, αλλά και σε δεύτερο ως άρνηση της άρνησης, δηλαδή ως θρυμματισμός των θεσμών και των μηχανισμών αστικής εξουσίας, αλλά και ως οικοδόμηση ιδιότυπων νέων θεσμών, των θεσμών της μεταβατικού χαρακτήρα επαναστατικής προλεταριακής εξουσίας. Πρόκειται ακριβώς για τις δύο πλευρές εκείνης της στιγμής της διαμεσολάβησης, για τις δύο πτυχές της δικτατορίας του προλεταριάτου ως κομμουνιστικής κοινωνίας πρώτης βαθμίδας, επιβαλλόμενης όχι για λόγους συγκυριακούς [...], αλλά αναγκαίας σε κάθε περίπτωση, όπως υποστήριξε ο ίδιος ο Μαρξ (Χρύσης, 2009, σ. 77).

Από την πλευρά του, ο Μαντέλ υποστηρίζει πως η ιστορική πραγματικότητα επιβεβαιώνει τον Μαρξ και μαρτυρά με πειστικό τρόπο πως το αναγκαίο τσάκισμα της κρατικής μηχανής δεν αποτελεί έκφραση μιας προκατειλημμένης και δογματικής αντίληψης:

Όλα τα γεγονότα από το 1914 επιβεβαιώνουν αυτό το συμπέρασμα – τόσο η εμπειρία της Ράιχσπερ κάτω από την Δημοκρατία της Βαϊμάρης, όσο και εκείνη του ισπανικού στρατού κάτω από τη Δημοκρατία του 1931-1936, όσο και εκείνη των στρατηγών του γαλλικού στρατού της δεκαετίας του 1930, χωρίς να μιλήσουμε για τη «συναρχία» του μακαρίτη Πυσέ, όσο και εκείνη του ιταλικού στρατού και των καραμπινιέρων στη «στρατηγική της έντασης» που ζήτησε να «σπάσει» την άνοδο των εργατικών αγώνων το 1969, όσο και εκείνη των Πινοσέτ και Σία στη Χιλή, για να παραθέσουμε μόνο τα πιο χτυπητά και πιο γνωστά παραδείγματα (Μαντέλ, 1980, σ. 241).

Για να επανέλθουμε, όμως, στον Μαρξ ας διαβάσουμε τον τερματικό σκοπό της Κομμούνας:

Η Κομμούνα έδωσε στη δημοκρατία τη βάση πραγματικά δημοκρατικών θεσμών. Όμως ο τελικός της σκοπός δεν ήταν ούτε η «φτηνή κυβέρνηση», ούτε η «αληθινή δημοκρατία». Και τα δύο υπήρξαν απλά συνακόλουθά της [...] Το πραγματικό της μυστικό ήταν ότι ήταν ουσιαστικά μια κυβέρνηση εργατικής τάξης ενάντια στη τάξη των σφετεριστών, η ανοιχτή τελικά πολιτική μορφή με την οποία μπορούσε να συντελεστεί η οικονομική απελευθέρωση της εργασίας. Χωρίς τον τελευταίο αυτό όρο το καθεστώς της Κομμούνας θα ήταν κάτι το ακατόρθωτο και μια απάτη (Μαρξ, 2019, σ. 74).

Γίνεται στο σημείο αυτό εμφανές το γεγονός πως η προλεταριακή επανάσταση ως επανάσταση που επεκτείνει την κριτική της σε όλο το εύρος του κοινωνικού σχηματισμού, εμπεριέχει τα ρητορικά προτάγματα των αστικών επαναστάσεων, προτάγματα τα οποία υλοποιούνται όμως, μόνο όταν υποταχθούν στο γενικότερο σκοπό της συντριβής του κράτους. Επιπλέον, είναι χρήσιμο να αναφέρουμε και την αξιοπρόσεκτη κριτική του Μαρξ (2019, σ. 70) στον κοινοβουλευτισμό, κατά την οποία υπογραμμίζει πως «η Κομμούνα δεν επρόκειτο να είναι ένα κοινοβουλευτικό, αλλά ένα εργαζόμενο σώμα, εκτελεστικό και νομοθετικό συγχρόνως», δίνοντας μας ταυτόχρονα και την οπτική του για το εκλογικό δικαίωμα:

Αντί να αποφασίζεται μια φορά κάθε τρία ή έξι χρόνια, ποιο μέλος της άρχουσας τάξης θα εκπροσωπεί και θα τσαλαπατά το λαό στη Βουλή, το γενικό εκλογικό δικαίωμα θα εξυπηρετούσε τον οργανωμένο σε κομμούνες λαό, όπως το ατομικό δικαίωμα εκλογής χρησιμεύει σε κάθε εργοδότη για να αναζητεί εργάτες, επιστάτες και λογιστές στην επιχείρησή του (Μαρξ, 2019, σ. 72).

Όπως αποκωδικοποιεί ο Λένιν (2021, σ. 58): «η διέξοδος από τον κοινοβουλευτισμό δεν βρίσκεται φυσικά στην κατάργηση των αντιπροσωπευτικών θεσμών και της αιρετότητας, αλλά στη μετατροπή των αντιπροσωπευτικών θεσμών από σώματα λογοκοπίας σε “εργαζόμενα” σώματα».

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως ο Μαρξ διαβλέπει στην Παρισινή Κομμούνα τη βαθιά αντίθεση φιλελευθερισμού και δημοκρατίας. Ο Μαρξ απορρίπτει την κατανόηση της δημοκρατίας ως τεχνικής διακυβέρνησης, αλλά αντιθέτως την αντιλαμβάνεται ως τρόπο συλλογικής χειραφέτησης του προλεταριάτου. Απέναντι στον κυρίαρχο φιλελευθερισμό της εποχής, το προλεταριάτο αντιπαραθέτει τη δική του δημοκρατία, καταδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό τον αντιδημοκρατικό χαρακτήρα του φιλελευθερισμού και του κοινοβουλευτισμού. Το προλεταριάτο υπερβαίνει επί της ουσίας τον κοινοβουλευτισμό, θεσμοθετώντας την Κομμούνα ως ένα «εργαζόμενο σώμα» εκτελεστικό και νομοθετικό ταυτόχρονα, συγκροτεί και υπερασπίζεται τη δημοκρατία ως «αυτοκυβέρνηση των παραγωγών» (Χρύσης, 2018, σ. 346). Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως στην επαναστατική έκρηξη της Κομμούνας, το χάσμα μεταξύ φιλελευθερισμού και δημοκρατίας γίνεται πιο ορατό από ποτέ.

Τα αιτήματα της Κομμούνας συνιστούν «ταξικό πόλεμο» ενάντια στην αστική τάξη πραγμάτων, δεν διατηρούν σε καμία περίπτωση τη διάκριση κοινωνίας των ιδιωτών και κράτους με άλλη μορφή, αλλά αντιθέτως συνθέτουν την «αληθινή δημοκρατία», μια ποιοτικά διαφορετική δημοκρατία, βασισμένη στην κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής, η οποία αίροντας το διαχωρισμό ιδιώτη-πολίτη, ανοίγει τον δρόμο για το πέρασμα στον κομμουνισμό.

Αξίζει να θυμίσουμε σε αυτό το σημείο τα λόγια του Ένγκελς, ο οποίος υπογράμμισε σε κάθε ευκαιρία τα διδάγματα της Κομμούνας αναφορικά με την προσπάθεια υπέρβασης του κράτους:

Θα 'πρεπε να παρατήσουν όλη τη φλυαρία για το κράτος, ιδιαίτερα ύστερα από την Κομμούνα, που δεν ήταν πια κράτος με την καθαυτό έννοια της λέξης. Το λαϊκό κράτος μας το χτύπησαν στα μούτρα μέχρι αηδίας οι αναρχικοί, παρ' όλο που το έργο κιάλας του Μαρξ ενάντια στον Προυντόν και ύστερα το Κομμουνιστικό Μανιφέστο λένε ανοιχτά ότι με την εγκαθίδρυση του σοσιαλιστικού κοινωνικού καθεστώτος το κράτος αυτό διαλύεται από μόνο του (sich von selbst auflöst) και εξαφανίζεται [...] Όσον καιρό το προλεταριάτο χρειάζεται ακόμα το κράτος, το χρειάζεται όχι προς το συμφέρον της ελευθερίας, αλλά της καταστολής των αντιπάλων του και από τη στιγμή που θα μπορεί να μιλάει κανείς για ελευθερία, παύει να υπάρχει το κράτος σαν τέτοιο (Μαρξ, 2015, σ. 47).

1.4: Η δικτατορία του προλεταριάτου

Είναι γνωστό πως ο Μαρξ δεν ήταν αυτός που ανακάλυψε την πάλη των τάξεων, την ύπαρξη της οποίας είχαν ήδη αναγνωρίσει αστοί ιστορικοί και οικονομολόγοι. Όπως ο ίδιος παραδέχεται, η δική του πρωτοτυπία συνίσταται στο ότι απέδειξε:

1. ότι η ύπαρξη των τάξεων συνδέεται απλώς με ορισμένες ιστορικές φάσεις ανάπτυξης της παραγωγής, 2. ότι η ταξική πάλη οδηγεί αναγκαστικά στη δικτατορία του προλεταριάτου, 3. ότι η ίδια αυτή δικτατορία δεν αποτελεί παρά τη μετάβαση στην κατάργηση όλων των τάξεων και σε μια αταξική κοινωνία (Λένιν, 2021, σ. 43).

Στο παραπάνω απόσπασμα ο Μαρξ συμπυκνώνει τη ριζική διαφορά της θεωρίας του από τη θεωρία των κορυφαίων στοχαστών της αστικής τάξης, αλλά και την ουσία της δικής του θεωρίας για το κράτος. Πολλοί είναι εκείνοι που υποστηρίζουν πως το κύριο στη θεωρία του Μαρξ είναι η ταξική πάλη, αυτό όμως δεν είναι ορθό, αφού την έννοια της ταξικής πάλης δεν δημιούργησε ο Μαρξ, αλλά σημαντικοί ιστορικοί της αστικής τάξης πριν τον Μαρξ. Από αυτήν την άποψη, όπως παρατηρεί και ο Λένιν (2021, σ. 43) «μαρξιστής είναι μόνο εκείνος που επεκτείνει την αναγνώριση της πάλης των τάξεων ως την αναγνώριση της δικτατορίας του προλεταριάτου».

Η δικτατορία του προλεταριάτου αποτελεί αδιαμφισβήτητα έναν πολυσύνθετο και συνάμα κομβικό όρο της μαρξικής θεωρίας. Η δικτατορία του προλεταριάτου διαμεσολαβεί το πέρασμα από τον καπιταλισμό στον κομμουνισμό, έχοντας ως στόχο την υλική, πολιτισμική και πολιτική οργάνωση αυτής της μετάβασης από την ταξική στην αταξική κοινωνία, διαμέσου της αναγκαίας και απαραίτητης καταστροφής της αστικής κρατικής μηχανής.

Ο Μαρξ νοηματοδοτεί τη δικτατορία του προλεταριάτου ως το συλλογικό πολιτικό μόρφωμα, το οποίο μέσω της διαλεκτικής διάνοησης-προλεταριάτου υλοποιεί το πρόταγμα της καθολικής απελευθέρωσης, διαμορφώνοντας τους υλικούς και πολιτικούς όρους της. Η δικτατορία του προλεταριάτου τροποποιεί το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, ενοποιεί τις σφαίρες της οικονομίας και της πολιτικής, συγκροτώντας τους ανθρώπους ως συνειδητά πολιτικά δρώντα υποκείμενα και ενσυνείδητους παραγωγούς των υλικών όρων της ύπαρξης τους. Με αυτήν την έννοια μπορεί να υποστηριχθεί ότι η θετική αποτίμηση της Κομμούνας από τον Μαρξ εκκινεί από το ότι αναδεικνύει επί του ιστορικού πεδίου το μέγιστο καθήκον της συντριβής του αστικού κράτους μέχρι την οικοδόμηση της δικτατορίας του προλεταριάτου ως κράτους που αρνείται τον εαυτό του.

Να επισημάνουμε εδώ πως το ζήτημα της δικτατορίας του προλεταριάτου συναρτάται άμεσα με αυτό της δημοκρατίας, αφού για τους Μαρξ και Ένγκελς ο όρος «δικτατορία του προλεταριάτου» αφορά το περιεχόμενο και όχι τη μορφή της πολιτικής εξουσίας του προλεταριάτου. Η δικτατορία του προλεταριάτου πρέπει να οροθετείται

σαφώς προς τη δικτατορική μορφή διακυβέρνησης, την οποία επιδιώκει να ασκήσει μια οργανωμένη πολιτική μειοψηφία για λογαριασμό του προλεταριάτου (Χρύσης, 2015β, σ. 286-299). Ως εκ τούτου, η Κομμούνα υπήρξε δικτατορία του προλεταριάτου ως προς το περιεχόμενό της και δημοκρατία ως προς τη μορφή της και μάλιστα δημοκρατία ποιοτικά διαφορετική, όπως αποτυπώθηκε από τα ρηξικέλευθα μέτρα που θεσμοθέτησε η Κομμούνα στον σύντομο βίο της. Η εμπειρία της Κομμούνας, όμως, απέδειξε και κάτι ακόμα σημαντικό, πως η κομμουνιστική επανάσταση δεν είναι μια στιγμιαία έκρηξη, αλλά αντιθέτως είναι μια μακρόσυρτη διαδικασία με μεταβατικές περιόδους και κόμβους.

Η Κομμούνα αποτέλεσε την πρώτη απόπειρα της προλεταριακής επανάστασης να συντρίψει την αστική κρατική μηχανή και είναι η πολιτική μορφή, η οποία θα αντικαταστήσει αυτό που συνεντρίβει, προκείμενου να προσεγγίσει το στρατηγικό στόχο της οικονομικής απελευθέρωσης της εργασίας.

Ανάμεσα στην καπιταλιστική και την κομμουνιστική κοινωνία βρίσκεται η περίοδος της επαναστατικής μετατροπής της μιας στην άλλη. Και σ' αυτή την περίοδο αντιστοιχεί μια πολιτική μεταβατική περίοδος, όπου το κράτος της δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο παρά η επαναστατική δικτατορία του προλεταριάτου (Μαρξ, 2015, σ. 34).

Η δικτατορία του προλεταριάτου, λοιπόν, είναι η πολιτική έκφραση της πρώτης φάσης του κομμουνισμού, η οποία μέσω του παιδαγωγικού της ρόλου επιδιώκει να μετατρέψει τους ανθρώπους σε συνειδητά υποκείμενα που θέτουν ως στόχο τους, την αταξική κοινωνία του κομμουνισμού. Η ίδια αίρει τον αντιφατικό χαρακτήρα της αστικής δημοκρατίας, επεκτείνοντάς την ποιοτικά και ποσοτικά και οικοδομώντας νέες κοινωνικές σχέσεις. Ο Ένγκελς θα περιγράψει διεισδυτικά αυτή τη διαδικασία, μη διστάζοντας να ταυτίσει τη δικτατορία του προλεταριάτου με την Κομμούνα:

Στην πραγματικότητα όμως, το κράτος δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια μηχανή για την καταπίεση μιας τάξης από μια άλλη και μάλιστα όχι λιγότερο στην αστική δημοκρατία απ' ότι γίνεται στη μοναρχία! Και στην καλύτερη περίπτωση, το κράτος είναι ένα κακό που κληροδοτείται στο προλεταριάτο, που νίκησε στον αγώνα για την ταξική κυριαρχία και που τις χειρότερες πλευρές του, όπως έκανε η Κομμούνα, δεν μπορεί να μην τις περικόψει όσο το δυνατό γρηγορότερα, ωστόσο μια γενιά, μεγαλωμένη μέσα σε νέες και ελεύθερες κοινωνικές συνθήκες, θα είναι σε θέση να πετάξει όλα αυτά τα παλιοπράγματα που αποτελούν το κράτος. Τον τελευταίο καιρό, το σοσιαλδημοκράτη φιλισταίο τον πιάνει ξανά ένας ιερός τρόμος όταν ακούει τις λέξεις: Δικτατορία του προλεταριάτου. Ε, λοιπόν, κύριοι, θέλετε να μάθετε τι λογής είναι αυτή η δικτατορία; Κοιτάξτε την Παρισινή Κομμούνα. Αυτή ήταν η δικτατορία του προλεταριάτου (Μαρξ, 2019, σ. 22-23).

Μπορεί, λοιπόν, η συντριβή του κράτους να αποτελεί ένα αρνητικό καθήκον της εργατικής τάξης, είναι όμως όρος εκ των ων ουκ άνευ για να προχωρήσει ταυτόχρονα η ίδια ως θετικότητα, ως ύψιστη δημοκρατική μορφή οργάνωσης της

κοινωνίας. Η δικτατορία του προλεταριάτου ολοκληρώνει τη δημοκρατία μέσα από την ποσοτική και ποιοτική της επέκταση, μέσα από την ενεργό συμμετοχή των μαζών, ενώ η δημοκρατία επεκτείνεται και στη σφαίρα της οικονομίας.

Εν τέλει ο Μαρξ μέσα από την ανάλυση των μορφών του αστικού κράτους και την αξιοποίηση της ιστορικής εμπειρίας της Κομμούνας διατυπώνει τη θέση πως η συντριβή του αστικού κράτους προωθείται ταυτόχρονα με τη δημιουργία ενός κράτους με νέο περιεχόμενο, αυτό της δικτατορίας του προλεταριάτου, το οποίο επεκτείνει και εμπλουτίζει αποφασιστικά τη δημοκρατία. Με άλλα λόγια, η δικτατορία του προλεταριάτου αποτελεί, σύμφωνα πάντα με τον Μαρξ, την ειδική μορφή μεταβατικού κράτους-μη κράτους, την απαρχή της απονέκρωσης του κράτους, και σκοπό έχει να γίνει ο μεταβατικός νομοθέτης, ο οποίος μέσα από τον παιδαγωγικό του ρόλο θα μετατρέψει τους ανθρώπους σε συνειδητά δρώντα υποκείμενα που θέτουν ως στόχο τους, τον κομμουνισμό. Σε αντίθεση με το νεανικό έργο του, ο Μαρξ, έχοντας κατακτήσει πλέον την ταξική μεθοδολογία και έχοντας αναλύσει διεξοδικά το αστικό κράτος, προτάσσει την ανάγκη συντριβής του αστικού κράτους, όχι από τη σκοπιά ενός ριζοσπαστικού ανθρωπισμού και μιας τυπικής κατοχύρωσης των πολιτικών δικαιωμάτων, αλλά με όρους εργατικής δημοκρατίας.

Κεφάλαιο 2: Τα πρώτα «ρινίσματα» δημοκρατικού δρόμου

2.1: Ο Λασάλ και η κληρονομιά του

Αναζητώντας την απαρχή του δημοκρατικού δρόμου, το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας στρέφεται κυρίως στους Έντουαρτ Μπέρνσταϊν και Καρλ Κάουτσκι, εξέχουσες φιγούρες της γερμανικής προπολεμικής σοσιαλδημοκρατίας, όμως μια πιο προσεκτική ματιά θα τοποθετήσει τον Φέρντιναντ Λασάλ¹¹, ως τον πραγματικό «πρόδρομο» του δημοκρατικού δρόμου.

Ο Λασάλ προέβη σε αξιοθαύμαστες προσπάθειες για την οργάνωση του προλεταριάτου και έγινε έτσι ένας από τους πρώτους πολιτικούς οργανωτές της γερμανικής εργατικής τάξης, όμως η απουσία σταθερών πολιτικών πεποιθήσεων τον οδήγησαν στον πολιτικό τυχοδιωκτισμό (Φόστερ, 1960, σ. 64). Τη μεγάλη συνεισφορά του Λασάλ στο κίνημα εκθειάζει ο ίδιος ο Ένγκελς, χαρακτηρίζοντάς τον ως αυτόν που «ξαναζύπνησε το εργατικό κίνημα στη Γερμανία μετά από τη δεκαπενταετή νάρκη του» (Μαρξ & Ένγκελς, 1992, σ. 238), θίγοντας όμως ταυτόχρονα τα όρια της λασαλικής σκέψης:

Μετά την ήττα της ευρωπαϊκής επανάστασης το 1849 ο σοσιαλισμός υποχρεώθηκε να περιοριστεί σε κρυφή μόνο ύπαρξη στη Γερμανία. Μόνο το 1862 ο Λασάλ, ένας μαθητής του Μαρξ, ύψωσε πάλι τη σοσιαλιστική σημαία. Αλλά αυτό δεν ήταν πια ο τολμηρός σοσιαλισμός του Μανιφέστου [...] Βλέπουμε ότι ο σοσιαλισμός του Λασάλ ήταν πολύ ολιγαρχικής. Ωστόσο, σημάδεψε την αφετηρία του δεύτερου σταδίου ανάπτυξης του σοσιαλισμού στη Γερμανία. Γιατί το ταλέντο του Λασάλ, ο φλογερός ζήλος και η ακατάβλητη ενεργητικότητα του πέτυχαν να δώσουν ζωή σ' ένα εργατικό κίνημα [...] Άραγε μπορούσε ο καθαρός λασαλισμός, όπως ήταν κι έγινε, να ικανοποιήσει τις σοσιαλιστικές αξιώσεις του έθνους, που δημιούργησε το Μανιφέστο; Ήταν αδύνατο (Μαρξ & Ένγκελς, 1992, σ. 203).

Ο Λασάλ ήταν αντίθετος στην επαναστατική πάλη του προλεταριάτου και συνηγορούσε υπέρ των ειρηνικών κοινοβουλευτικών μεθόδων, αφού πίστευε πως η επέκταση των πολιτικών δικαιωμάτων και η γενίκευση του εκλογικού δικαιώματος θα παρέδιδαν την εξουσία στους εργάτες και θα βοηθούσαν στη δημιουργία ενός «ελεύθερου λαϊκού κράτους» (Βαλοβόι & Λαψίνα, 1987, σ. 55). Μάλιστα, στο σημαντικότερο έργο του *Το πρόγραμμα του εργαζόμενου*, η έννοια της «τάξης» αντικαθίσταται από την «κοινωνική θέση» (Lassalle, 1884). Επί της ουσίας, ο Λασάλ απέρριπτε την ανάγκη σοσιαλιστικής επανάστασης, αφού πίστευε πως με την υιοθέτηση της καθολικής ψήφου θα ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί ο ειρηνικός

¹¹ Βλ. William Dawson, *German Socialism and Ferdinand Lassalle*, Swan Sonnenschein, 1981, για μια διεξοδική παρουσίαση της ζωής και των θέσεων του Λασάλ.

μετασχηματισμός του πρωσικού στρατιωτικού και γραφειοκρατικού κράτους (Μαρξ & Ένγκελς, 1992, σ. 13-14).

Αναφορικά με το κράτος, και ενώ για τον Μαρξ το κράτος αποτελεί μηχανισμό ταξικής κυριαρχίας για τη διαίωνη της εκμετάλλευσης και της καταπίεσης, ο οποίος πρέπει να ανατραπεί επαναστατικά και να απονεκρωθεί όπως και οι συνθήκες που τον γεννούν, αντίθετα για τον Λασάλ, ο οποίος είχε μείνει προσκολλημένος στις θέσεις του Χέγκελ (Draper, 1990, σ. 256), το κράτος είναι η «τελειότερη» μορφή της κοινωνικής οργάνωσης και συνεπώς αποτελεί αταξικό προοδευτικό μηχανισμό, ο οποίος θα αποτελέσει τον βασικό μηχανισμό της χειραφέτησης του ανθρώπου, όταν βρεθούν στα «νηνία» του προοδευτικές και εργατικές δυνάμεις, μέσω της κατάκτησης του γενικού εκλογικού δικαιώματος και εν συνεχεία της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας (Berlau, 1949, σ. 21).

Ο Μαρξ σε επιστολή του στον Ένγκελς στις 9 Απριλίου 1863 αναφέρει χαρακτηριστικά για τη δράση του Λασάλ:

Αυτός (σ.σ. ο Λασάλ) [...] συμπεριφέρεται γενικά -ξεστομίζοντας με σοβαροφάνεια φράσεις που δανείστηκε από μας- σαν ένας μελλοντικός δικτάτορας των εργατών. Λύνει το πρόβλημα της μισθωτής εργασίας και κεφαλαίου με την «ευκολία παιχνιδιού» (κυριολεκτικά). Δηλαδή, οι εργάτες θα πρέπει απλά να προπαγανδίζουν το γενικό εκλογικό δικαίωμα ψήφου και μετά να στέλνουν ανθρώπους σαν και αυτόν, οπλισμένους «με το λαμπρό όπλο της επιστήμης», στη Βουλή. Μετά θα φτιάξουν εργοστάσια των εργατών, πράγμα για το οποίο θα προκαταβάλλει το κράτος το κεφάλαιο και αυτά τα ιδρύματα θ' απλωθούν σιγά σιγά σε ολόκληρη τη χώρα (Μαρξ & Ένγκελς, 1992, σ. 235).

Για τον Λασάλ, η κατάκτηση του κρατικού μηχανισμού σήμαινε τη διατήρηση άθικτου του υφισταμένου κυβερνητικού μηχανισμού μέχρις ότου να μετεξελιχθεί σε «ελεύθερο λαϊκό κράτος». Προς αυτήν την κατεύθυνση ο ίδιος ίδρυσε τον Γενικό Σύνδεσμο Γερμανών Εργατών, του οποίου εκλέχθηκε πρόεδρος στη βάση ενός αυστηρού συγκεντρωτισμού (Βαλοβόι & Λαψίνα, 1987, σ. 58). Αυτή του η εκτίμηση για τον χαρακτήρα του αστικού κράτους θα τον οδηγήσει σε μια «περίεργη» προσέγγιση με τον Πρώσο καγκελάριο Μπίσμαρκ (Footman, 1994, σ. 175-176, 193-194), τόσο για την καθιέρωση του εκλογικού δικαιώματος, όσο και για την παροχή επιχορηγήσεων στους συνεταιρισμούς, ένα άλλο προσφιλέσ σχέδιο του Λασάλ. Ο Μαρξ καυτηριάζει επανειλημμένως αυτήν την προσέγγιση, αναφέροντας χαρακτηριστικά:

Ο Λασάλ ήξερε απέξω το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, όπως οι πιστοί του ξέρουν τις ιερές γραφές που έγραψε. Αν λοιπόν το πλαστογράφησε τόσο χοντροκομμένα, αυτό έγινε μόνο και μόνο για να δικαιολογήσει τη συμμαχία του με τους

απολυταρχικούς και φεουδάρχες αντιπάλους, ενάντια στην αστική τάξη (Μαρξ, 2015, σ. 26).

Η κεντρική ιδέα του Λασάλ ήταν να ιδρύσουν οι εργάτες ελεύθερους παραγωγικούς συνεταιρισμούς με τη βοήθεια κρατικών πιστώσεων και κάτω από κρατικό έλεγχο, οι οποίοι θα αντικαταστήσουν βαθμιαία τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (Φόστερ, 1960, σ. 64), θέση που κατά τον Μαρξ (2015, σ. 45) ο Λασάλ «έκλεψε» από τον αστό δημοκράτη Μπισέ.

Επιπλέον, ο Λασάλ ήταν πολέμιος των συνδικάτων και των απεργιών, απόρροια κυρίως της θέσης του για τον «σιδερένιο νόμο των μισθών», θέση την οποία καταπολέμησε αποφασιστικά ο Μαρξ με τη μπροσούρα *Μισθός, τιμή και κέρδος*, θέτοντας τις βάσεις του συνδικαλιστικού κινήματος και της οργανωμένης οικονομικής και πολιτικής πάλης.

Οι ιδέες του Λασάλ είχαν ισχυρό έρεισμα εντός της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας, όμως σύμφωνα με την εκτίμηση του Ένγκελς υποχώρησαν και παρήκμασαν μετά την έκδοση του *Κεφάλαιου* του Μαρξ (Μαρξ & Ένγκελς, 1992, σ. 203). Ας παρατηρήσουμε στο σημείο αυτό πώς ο Ένγκελς περιγράφει τον Λασάλ σε γράμμα του προς τον Κάουτσκι στις 23 Φλεβάρη 1891 στην προσπάθεια του να ξεκαθαρίσει «μια για πάντα με τον λασαλικό θρύλο»:

Όσο ψηλά και αν τοποθετεί κανείς τις υπηρεσίες του Λασάλ στο κίνημα, ο ιστορικός του ρόλος μέσα σ' αυτό μένει αμφιλεγόμενος. Το σοσιαλιστή Λασάλ τον συνοδεύει βήμα προς βήμα ο δημαγωγός Λασάλ [...] Ενώ ως το 1862 ήταν στην πράξη καθαυτό πρόσωπος χυδαίος δημοκράτης, με έντονες βοναπαρτιστικές τάσεις (μόλις τώρα ξανακοίταξα τα γράμματά του στον Μαρξ), έκανε ξαφνικά στροφή για καθαρά προσωπικούς λόγους κι άρχισε τη ζύμωσή του. Και πριν περάσουν δύο χρόνια, ζητούσε να πάρουν οι εργάτες το μέρος της μοναρχίας ενάντια στην αστική τάξη και δολοπλοκούσε με τον Μπίσμαρκ -που του έμοιαζε στο χαρακτήρα- κατά τρόπο που θα οδηγούσε σε πραγματική προδοσία του κινήματος, αν, ευτυχώς γι' αυτόν δεν τον πυροβόλούσαν έγκαιρα [...] Ήταν καθήκον μου να ξεκαθαρίσω επιτέλους τους λογαριασμούς ανάμεσα στον Μαρξ και τον Λασάλ (Μαρξ, 2015, σ. 55-56).

Παρότι σύμφωνα με κάποιους ιστορικούς μελετητές φαίνεται πως είχε επικρατήσει ένας μύθος περί ζήλιας και αντιπάθειας του Μαρξ προς τον Λασάλ (Drafer, 1990, σ. 241-270), εντούτοις το αποφασιστικό σημείο τριβής ήταν η αντιπαράθεσή τους για τη φύση του κράτους (Drafer, 1990, σ. 46-66), μια έκφραση της οποίας διαφαίνεται στο παρακάτω απόσπασμα:

Η «σοσιαλιστική οργάνωση της συνολικής εργασίας» αντί να «ξεπηδά» από την επαναστατική διαδικασία μετατροπής της κοινωνίας, «ξεπηδά» από την «κρατική βοήθεια» που δίνει το κράτος σε παραγωγικούς συνεταιρισμούς, που «τους δημιουργεί» αυτό, κι όχι ο εργάτης. Είναι αντάξιο της φαντασίας του Λασάλ ότι

με κρατικά δάνεια μπορεί κανένας να χτίσει μια καινούργια κοινωνία ακριβώς όπως φτιάχνει έναν καινούργιο σιδηρόδρομο (Μαρξ, 2015, σ. 31-32).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης και μια ιστορία γύρω από το έργο του Μπέρνσταϊν, *Ο Φερδινάνδος Λασάλ ως κοινωνικός μεταρρυθμιστής*, το οποίο γράφτηκε αρχικά ως κριτική κάτω από τις οδηγίες του Ένγκελς (Drapet, 1990, σ. 46-50). Όμως, αμέσως μετά τον θάνατο του Ένγκελς και την αναθεωρητική στροφή του Μπέρνσταϊν, ο ίδιος ξαναέγραψε το έργο, αφού πλέον ήταν πολύ εχθρικό για μια φιγούρα που είχε πολλά κοινά στοιχεία με όσα θα παρουσίαζε ο Μπέρνσταϊν στη συνέχεια (Drapet, 1990, σ. 266-269).

Συνοψίζοντας, ο Λασάλ απέρριπτε την ανάγκη της σοσιαλιστικής επανάστασης, έχοντας την πεποίθηση πως μέσω της καθολικής ψήφου θα ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί ο ειρηνικός μετασχηματισμός προς ένα ελεύθερο κράτος των εργατών. Η αντιδιαλεκτική μεταφυσική θέση του Λασάλ πως το κράτος βρίσκεται πάνω από τις τάξεις και την διαπάλη τους, θεωρούμε πως εμπεριέχει τη μήτρα των μετέπειτα θεωριών περί δημοκρατικού δρόμου και ουδέτερου κράτους, ιδιαίτερα εντός της γερμανικής και αυστριακής σοσιαλδημοκρατίας.

2.2: Η «γέννηση» του γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος

Μέχρι και τη δεκαετία του 1890, οι σοσιαλιστές διατηρούσαν άσβεστη την ελπίδα της επανάστασης, κι αυτό θεμελιωνόταν στην εμπειρία του 19^{ου} αιώνα, όταν οι κοινωνικές κρίσεις προκαλούσαν μαζικές λαϊκές εξεγέρσεις. Αντί όμως να καταρρεύσει το σύστημα, επήλθε η σταδιακή ενσωμάτωση των σοσιαλιστικών κομμάτων σε αυτό.

Από το 1900, τα σοσιαλιστικά κόμματα εισήλθαν στον αστερισμό του αστικού πολιτικού συστήματος, συμμετέχοντας ενεργά στο κοινοβουλευτικό έδαφος και παλεύοντας για μεταρρυθμίσεις. Γι' αυτά τα κόμματα, επομένως, το ζήτημα της επανάστασης ή της μεταρρύθμισης απασχολούσε όλο και περισσότερο τη θεματολογία τους (Eley, 2010α, σ. 173-174). Η συζήτηση αυτή δεν ήταν νέα. Από την ίδρυση κίβλας του μεγαλύτερου ευρωπαϊκού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος, του γερμανικού SPD, γίνονται εμφανή τα σημάδια συμβιβασμών, η απομάκρυνση από τον πυρήνα των ιδεών του Μαρξ και οι συνεχείς προσπάθειες των Μαρξ και Ένγκελς να «νουθετήσουν» τους ηγέτες του κόμματος.

Το ίδιο, βέβαια, το γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα θα γεννηθεί μέσα από έναν μεγάλο συμβιβασμό, όταν τον Φλεβάρη του 1875, εκπρόσωποι της «Γενικής Εργατικής Ένωσης» του Λασάλ και εκπρόσωποι του «Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού

Κόμματος» με απόψεις κοντά σε αυτές του Μαρξ, θα συναντηθούν στη Γκότα, με σκοπό να επεξεργαστούν ένα κοινό πρόγραμμα και τη δημιουργία του κοινού «Γερμανικού Εργατικού Κόμματος» (Μαρξ & Ένγκελς, 2004, σ. 11-12).

Αξιοπρόσεκτα είναι όσα αναφέρει ο Ένγκελς πως λάμβαναν χώρα, πριν τη δημιουργία του κοινού κόμματος:

Πολλές φορές ολόκληρες ομάδες λασαλικών πέρασαν, με παντιέρες να κυματίζουν και μουσικές, στο νέο κόμμα του «Αίξεναχ». Αυτή η τάση δυνάμωνε συνεχώς, μέχρι που σύντομα προέκυψαν ανοιχτές εχθροπραξίες ανάμεσα σ' αυτό και τους λασαλικούς· και πολεμούσε ο ένας τον άλλο με ιδιαίτερη βιαιότητα, ακόμη και με ρόπαλα, ακριβώς τη στιγμή που δεν υπήρχε πια κανένα πραγματικό σημείο διαμάχης [...] Επιτέλους, το 1875, πραγματοποιήθηκε η συγχώνευση και από τότε οι αδελφοί, που κάποτε ήταν εχθροί, αποτελούν χωρίς διακοπή μια μοναδική, στενά συνδεδεμένη οικογένεια (Μαρξ & Ένγκελς, 1992, σ. 204).

Βέβαια, στο υπό συγκρότηση πρόγραμμα θα κυριαρχήσουν οι απόψεις του Λασάλ, ενώ απουσιάζουν θεμελιακές αρχές της μαρξικής θεωρίας (Mehring, 1962, σ. 270-277), γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα ο Μαρξ (2015, σ. 15-40) να επικρίνει αμείλικτα τη συμφωνία, η οποία φανέρωνε την τάση των Γερμανών σοσιαλδημοκρατών να αποσιωπούν κύρια προβλήματα στο όνομα της ενότητας.

Ο Μαρξ στέλνει μυστικά στην ηγεσία του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος μια γενική κριτική -με έμφαση στο κράτος-, την οποία προσδιορίζει ως «περιθωριακές σημειώσεις πάνω στο πρόγραμμα της Γκότα» και όπου καυτηριάζει σχεδόν κάθε φράση, ολοκληρώνοντας με τα λόγια: «Dixi et salvani animam meam» [Είπα και έσωσα την ψυχή μου] (Μαρξ & Ένγκελς, 2004, σ. 65).

Το μόνο που ξέρουμε είναι ότι αυτές οι «περιθωριακές σημειώσεις» με την ακέραη σαφήνιά τους, τελειώνουν με ένα παράξενο επιφώνημα: Dixi et salvani animam meam. Ο Μαρξ τελείωσε το έργο του ως επιστήμονας και ως επαναστάτης. Είπε ό,τι είχε να πει, έκανε αυτό που μπορούσε. Οι έννοιες υπάρχουν [...] Ο Μαρξ τις μεταδίδει: τις εμπιστεύεται στο «κίνημα». Τι άλλο, τι περισσότερο μπορούσε να κάνει; Δε λείει τα λόγια του Πιλάτου, δεν «νίπτει τας χείρας του», δεν παύει να ενδιαφέρεται [...] Στα τελευταία λόγια μπορούμε να διακρίνουμε την ελπίδα και το φόβο ταυτόχρονα. Έζησε άραγε τη σιωπή των τελευταίων ημερών με την πικρία ή με την ησυχία της συνείδησής του; Ποιος μπορεί να το πει; (Λεφέβρ, 1985, σ. 186).

Ο συμβιβασμός στο συνέδριο της Γκότα δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μια πλατιά είσοδο στο κόμμα στοιχείων ξένων προς το προλεταριάτο, τα οποία έφερναν μαζί τους πλήθος αστικών προκαταλήψεων. Ανάμεσα στους Γερμανούς εργάτες άρχισαν να απλώνονται ξανά ουτοπικές και ιδεαλιστικές ιδέες για τη μελλοντική δομή της κοινωνίας:

Ειδικά, αυτό που εδώ και δεκαετίες κατορθώσαμε να ξεριζώσουμε από τα κεφάλια των Γερμανών εργατών με τόση πολλή προσπάθεια και δουλειά [...] ο ουτοπικός σοσιαλισμός, το παιχνίδι με φανταστικές εικόνες για τη μελλοντική δομή της

κοινωνίας απλώνεται και πάλι, και με μια ακόμη πιο αναποτελεσματική μορφή. Είναι φυσικό ότι οι ουτοπικές θεωρίες, οι οποίες πριν από την εποχή του υλιστικού κριτικού σοσιαλισμού περιείχαν μέσα τους τον τελευταίο σε πρωτογενή μορφή, τώρα, ερχόμενες κατόπιν εορτής, μπορεί να είναι μόνο γελοίες, ανούσιες και βαθιά αντιδραστικές (Μαρξ & Ένγκελς, 1992, σ. 256)

Δεν θα αναφερθούμε εδώ στα επιμέρους σημεία κριτικής του Μαρξ στο πρόγραμμα γέννησης του γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος¹², αλλά θα αναδείξουμε την ιστορική περιπέτεια της κριτικής, η οποία αποτελεί και το πρώτο ξεκάθαρο σημάδι συμβιβασμού του SPD. Η ηγεσία του κόμματος απαγόρευσε τη δημοσίευση της κριτικής στην επίσημη εφημερίδα του κόμματος, διότι κάτι τέτοιο θα έβλαπτε την ενότητα. Η κριτική δημοσιεύθηκε εν τέλει μετά τον θάνατο του Μαρξ, το 1891, ύστερα από επίμονες προσπάθειες του Ένγκελς, γεγονός που έκανε εκ των υστέρων γνωστό πως ο Μαρξ διαφωνούσε με τη ληξιαρχική πράξη γέννησης του κόμματος (Μαρξ & Ένγκελς, 2004, σ. 13).

Έστω και αν στη πορεία το «πορτραίτο» του Μαρξ κυριάρχησε στο εσωτερικό του κόμματος, ενώ εκείνο του Λασάλ λησμονήθηκε, παρά ταύτα αυτή η στάση της ηγεσίας προς τους Μαρξ και Ένγκελς μαρτυρά τον συμβιβαστικό χαρακτήρα της, ήδη από το εμβρυακό στάδιο του κόμματος. Κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, η ενοποίηση των δύο τάσεων, οι σοβαρές επιτυχίες του εργατικού κινήματος που επιτεύχθηκαν με τη χρήση των νόμιμων μέσων και η αυξανόμενη επίδραση των διαφόρων ρεφορμιστικών απόψεων, οδήγησαν σύμφωνα με τα λόγια του Ένγκελς «μερικούς να πιστέψουν ότι δε χρειαζόταν να γίνει τίποτα περισσότερο» παρά νόμιμη προπαγάνδα «για την κατάκτηση της τελικής νίκης του προλεταριάτου». «Ευτυχώς», όμως, «η βάνουση δράση του Μπίσμαρκ και η δειλία της γερμανικής αστικής τάξης που τον υποστηρίζει, άλλαξαν τα πράγματα» και κατέδειξαν «πόσο αξίζουν οι συνταγματικές ελευθερίες, όταν το προλεταριάτο αποφασίζει να τις πάρει στα σοβαρά και να τις χρησιμοποιήσει για να καταπολεμήσει την καπιταλιστική κυριαρχία» (Μαρξ & Ένγκελς, 1992, σ. 159-160).

Ο αντισοσιαλιστικός νόμος¹³ που τέθηκε σε ισχύ εναντίον των Γερμανών σοσιαλδημοκρατών, όπως είχαν προβλέψει οι Μαρξ και Ένγκελς (1992, σ. 160), είχε ευνοϊκές επιπτώσεις στην περαιτέρω ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, αφού

¹² Βλ. Γιώργος Σταμάτης, «Η για τις περί δικαίου αντιλήψεις του Marx σημασία των αναφορών του στη σοσιαλιστική κοινωνία», *Θέσεις*, 1997, τεύχ. 59, για μια αναλυτική παρουσίαση της κριτικής του Μαρξ στο πρόγραμμα της Γκότα.

¹³ Έκτακτος νόμος κατά των σοσιαλιστών. Τέθηκε σε εφαρμογή από τον Μπίσμαρκ στις 21 Οκτώβρη 1878. Έθετε εκτός νόμου το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, όλες τις κομματικές οργανώσεις, τις μαζικές εργατικές οργανώσεις και τον εργατικό τύπο. Ο νόμος ανακλήθηκε την 1^η Οκτωβρίου 1890.

αποτελέσει συμπλήρωμα «της επαναστατικής διαπαιδαγώγησης των Γερμανών εργατών» και ανάγκασε «το γερμανικό προλεταριάτο να πάρει τον επαναστατικό δρόμο». Εντούτοις, όμως, άνοιξε και μια συζήτηση για την ταξική φύση του κόμματος, στην οποία θα αναφερθούμε εκτενέστερα στη συνέχεια.

Μια παρόμοια ιστορία «φίμωσης» θα επαναληφθεί λίγα χρόνια αργότερα, το 1891, με την κριτική του Ένγκελς στο πρόγραμμα της Ερφούρτης, το οποίο θα αντικαθιστούσε το προηγούμενο πρόγραμμα της Γκότα και το οποίο γράφτηκε τόσο από το «ορθόδοξο» χέρι του Κάουτσκι όσο και από το «αναθεωρητικό» του Μπέρνσταϊν. Η καυστική κριτική του Ένγκελς δημοσιεύθηκε εν τέλει δέκα ολόκληρα χρόνια αργότερα (Dutt, 1964, σ. 93-94). Βέβαια, η κριτική του Ένγκελς εστιαζόταν κυρίως στο κείμενο το οποίο τελικά ηττήθηκε¹⁴, αφού σε επιστολή του στον Κάουτσκι στις 29 Ιουνίου 1891 αναφέρει:

Και θεώρησα σπουδαιότερο, να αναλύσω τις ελλείψεις του πολιτικού μέρους του προγράμματος, που άλλες μπορούσαν να τις αποφύγουν και άλλες ήταν αναπόφευκτες, γιατί έτσι εύρισκε την ευκαιρία να ξεσκεπάσω αλύπητα τον ειρηνόφιλο ομορτοουνισμό που διδάσκει ότι όλη η παλιά βρωμοκοινωνία θα μεταβληθεί μέσα στην ανάπτυξη της στη σοσιαλιστική κοινωνία αβίαστα, ήσυχα, γλυκά και χαρούμενα. Εντωμεταξύ μαθαίνω, ότι τους πρότεινες μια καινούργια εισαγωγή, τόσο το καλύτερο (Μαρξ & Ένγκελς, 2004, σ. 94).

Μάλιστα, ο Ένγκελς δεν χάνει την ευκαιρία να ασκήσει κριτική στον ειρηνικό δρόμο, εστιάζοντας την προσοχή του στο προσωπικό κράτος:

Ο φόβος λοιπόν μήπως ανανεωθεί ο αντισοσιαλιστικός νόμος [...], πρόκειται λοιπόν τώρα να ωθήσει το κόμμα στο να παραδεχθεί με μιας, ότι οι σημερινές έννομες συνθήκες στη Γερμανία του επιτρέπουν να πραγματοποιήσει ειρηνικά όλες του τις διεκδικήσεις. Προσπαθούν να πείσουν τον εαυτό τους και το κόμμα, ότι η «σημερινή κοινωνία μεταβάλλεται μέσα στην ανάπτυξη της στο σοσιαλισμό», χωρίς να διερωτώνται αν δεν ξεπερνά έτσι κατ' ανάγκην τα πλαίσια του παλιού κοινωνικού καταστατικού χάρτη, αν δεν πρέπει να διαρρήξει βιαίως το παλιό αυτό περίβλημα όπως ο αστακός διαρρηγνύει το κέλυφός του, σαν να μην έχει ακόμη να διαρρήξει η κοινωνία αυτή στη Γερμανία ένα πολιτικό καθεστώς, που είναι ακόμη κατά το ήμισυ απολυταρχικό και εκ περισσού πάρα πολύ συγκεχυμένο (Μαρξ & Ένγκελς, 2004, σ. 106).

Αδιαμφισβήτητα, το πρόγραμμα της Ερφούρτης ήταν σημαντικά αναβαθμισμένο σε σχέση με εκείνο της Γκότα, αν και σε αυτό εμπεριέχονται πλήθος συμβιβασμών, όπως κυριότερα η αποσιώπηση του ταξικού χαρακτήρα του κράτους και της αναγκαιότητας συντριβής του, ενώ αντίθετα επαναλαμβάνονταν η θέση ότι είναι δυνατό να χρησιμοποιηθεί το αστικό κράτος για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού. Στη βάση της εκτίμησης πως το νέο σοσιαλιστικό κράτος θα είναι δημοκρατικό και θα

¹⁴ Στο συνέδριο της Ερφούρτης, ψηφίστηκε το πρόγραμμα που πρότεινε ο Καρλ Κάουτσκι αντί του προγράμματος του προεδρείου, προγράμματος που κατέκρινε αμείλικτα ο Ένγκελς.

δομείται σαν ένα δημοκρατικό καθεστώς οι εισηγητές του προγράμματος κατέληγαν στο συμπέρασμα πως το δημοκρατικό σοσιαλιστικό κράτος είναι μια συνέχεια και ιστορική ενότητα του δημοκρατικού καθεστώτος που ήδη ενυπήρχε στην καπιταλιστική κοινωνία (Cole, 1963, σ. 255).

Σύμφωνα, πάντως, με τη διεισδυτική ματιά του Κολέτι (1975, σ. 91) η γερμανική σοσιαλδημοκρατία επιλέγει στην Ερφούρτη τον «κοινοβουλευτικό δρόμο», όχι γιατί έχει ήδη εγκαταλείψει την ταξική αντίληψη για το κράτος, άλλα γιατί η «μοιρολατρική» πίστη της στο αυτόματο προχώρημα της οικονομικής εξέλιξης, της δίνει τη βεβαιότητα ότι η άνοδός της στην εξουσία είναι προορισμένη να συντελεστεί «κατά τρόπο αυθόρμητο, σταθερό, αδιαμφισβήτητο, και ταυτόχρονα ήσυχο, σαν μια φυσική διαδικασία».

2.3: Οι «τρεις της Ζυρίχης»

Ο Έντουαρντ Μπέρνσταϊν ήταν ένας εκ των αρνητικών πρωταγωνιστών μιας όχι και τόσο διαδεδομένης ιστορίας που έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια ισχύος του αντισοσιαλιστικού νόμου, η οποία έχει ιδιαίτερη σημασία, τόσο για τη μεταρρυθμιστική στάση του Μπέρνσταϊν ήδη από το 1879, όσο και για την αντιμετώπιση της ρεφορμιστικής στροφής από τους ίδιους τους Μαρξ και Ένγκελς.

Από τη στιγμή ισχύος του αντισοσιαλιστικού νόμου, εκκινεί η πάλη εντός της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας για την ταξική φύση του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, με προκάλυμμα την πολιτική κατεύθυνση του νέου κεντρικού οργάνου του κόμματος, της εφημερίδας *Sozialdemokrat*¹⁵ στη Ζυρίχη. Οι «τρεις της Ζυρίχης»¹⁶ που επιδίωκαν τον έλεγχο της εφημερίδας, προώθησαν μια σαφώς συμβιβαστική θέση, με ακρογωνιαίο λίθο την εγκατάλειψη των επαναστατικών μεθόδων πάλης. Υποστήριζαν πως το κίνημα θα έπρεπε να έχει αποκλειστικά ειρηνική, ρεφορμιστική φύση και να μην προκαλεί την αστική τάξη, στοχοποιώντας την αλληλεγγύη στην Παρισινή Κομμούνια (Μαρξ & Ένγκελς, 1992, σ. 20-21).

Οι Μαρξ και Ένγκελς άσκησαν δριμύτατη κριτική, μέσω μιας εγκύκλιου επιστολής¹⁷ αλλά και λοιπής αλληλογραφίας. Κύριος στόχος της επίθεσης ήταν ο Καρλ

¹⁵ *Der Sozialdemokrat* (Σοσιαλδημοκράτης), εφημερίδα του γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος που εκδιδόταν αρχικά στο Βερολίνο στα 1894-1895.

¹⁶ Πρόκειται για τους Καρλ Χέμπεργκ, Καρλ Άουγκουστ Σραμ και Έντουαρτ Μπέρνσταϊν.

¹⁷ Το γράμμα, που στάλθηκε από τους Μαρξ και Ένγκελς προς τον Μπέμπελ, προοριζόταν για όλους τους ηγέτες του γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος. Το σχέδιο του γράμματος εκπονήθηκε από τον Ένγκελς στα μέσα του Σεπτεμβρίου 1879. Στις 17 Σεπτεμβρίου, ο Μαρξ επέστρεψε στο Λονδίνο, το συζήτησαν και εκπόνησαν την τελική του μορφή.

Χέχμπεργκ -του οποίου γραμματέας ήταν ο Μπέρνσταϊν- ο οποίος στο περιοδικό *Jahrbuch*¹⁸ κατηγορούσε το κόμμα για την επαναστατική στρατηγική του και τις επιθέσεις στην αστική τάξη (Steger, 1997, σ. 45-46), με τον Μαρξ να σημειώνει πως «δεν έχει τυπωθεί ποτέ τίποτα πιο εξευτελιστικό για το κόμμα» (Μαρξ & Ένγκελς, 1992, σ. 282). Ο Ένγκελς υπογράμμιζε πως δεν πρόκειται αυτός και ο Μαρξ να συνεργαστούν με το νέο όργανο και προειδοποιούσε για τη διείσδυση αστών στο κόμμα, οι οποίοι επιχειρούσαν να νοθεύσουν την ταξική πάλη του προλεταριάτου, μιλώντας για αδελφοποίηση των ανθρώπων, αδελφοποίηση με αυτούς που έχουν κηρύξει το κόμμα εκτός νόμου και έχουν καταστείλει τις δραστηριότητές του (Μαρξ & Ένγκελς, 1992, σ. 258-259). Σε επιστολή του στον Μπέκερ στις 15 Σεπτεμβρίου 1879, ο Ένγκελς τονίζει χαρακτηριστικά:

Τώρα όμως οι Σραμ, Χέχμπεργκ και Μπέρνσταϊν έχουν γράψει ένα άρθρο [...] που παρουσιάζει και τους τρεις τους εντελώς σαν κοινούς αστούς, σαν ειρηνικούς φιλόανθρωπους. Κατηγορούν το Κόμμα ότι ήταν πολύ αποκλειστικά «εργατικό κόμμα», ότι έχει προκαλέσει το μίσος της αστικής τάξης, και απαιτούν την αρχηγία του κινήματος για τους «μορφωμένους» αστούς του είδους τους. Αυτό πραγματικά πάει πολύ (Μαρξ & Ένγκελς, 1992, σ. 260).

Επί της ουσίας, οι «τρεις της Ζυρίχης» υποστήριζαν πως το κόμμα θα έπρεπε να πάψει να είναι μονόπλευρα εργατικό και να μετατραπεί σε ένα κόμμα «όλων των ανθρώπων που εμπνέονται από αληθινή αγάπη για την ανθρωπότητα». Αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα την προσέγγιση του κόμματος με πολυάριθμους οπαδούς από τους κύκλους των μορφωμένων και εύπορων τάξεων, αφού ο γερμανικός σοσιαλισμός δεν είχε εισχωρήσει ικανοποιητικά στα ανώτερα στρώματα, δεν είχε ακόμη υιοθετηθεί από ανθρώπους θα ήταν άξιοι και ικανοί να αντιπροσωπεύουν το κόμμα στο Ράιχσταγκ σε αντίθεση με τον απλό εργάτη (Μαρξ & Ένγκελς, 1992, σ. 274-275).

Πρόκειται για μια προβληματική θέση, η οποία υποστηρίζει πως η εργατική τάξη είναι ανίκανη να απελευθερωθεί με μόνες τις δικές της δυνάμεις και αντιθέτως θα πρέπει να τεθεί κάτω από την καθοδήγηση των «μορφωμένων» αστών. Όπως σημείωνε ο ίδιος ο Μαρξ, ο Χέχμπεργκ ήταν ένας υποστηρικτής της «ειρηνικής» εξέλιξης που περίμενε τη χειραφέτηση του προλεταριάτου από τους «μορφωμένους αστούς», δηλαδή από ανθρώπους σαν τον ίδιο (Μαρξ & Ένγκελς, 1992, σ. 282).

Η «τριάδα της Ζυρίχης» έφτασε, μάλιστα, στο σημείο να τονίσει πως ακόμα και αν ξεσπάσει κάποια ένοπλη βία, τότε οι σοσιαλδημοκράτες θα πρέπει να

¹⁸ *Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* (Ετήσιο Βιβλίο Κοινωνικών Επιστημών και Κοινωνικής Πολιτικής), περιοδικό που εκδιδόταν από τον Καρλ Χέχμπεργκ στη Ζυρίχη στα 1879-1891.

ακολουθήσουν τον δρόμο της νομιμότητας και μάλιστα να βαδίσουν μαζί με τον στρατό ενάντια στις μονόπλευρες, άξεστες, αμόρφωτες μάζες! (Μαρξ & Ένγκελς, 1992, σ. 276). Υποστηρίζαν ακόμα πως αν πάψει να υπάρχει η απειλή του κόκκινου εχθρού, αν καταργηθεί η ταξική πάλη, αν το κόμμα δεσμευτεί ότι θα κινείται μόνο μέσα στο πλαίσιο του νόμου ενάντια στους σοσιαλιστές, ο Μπίσμαρκ και οι αστοί θα καταργήσουν αυτόν τον περιττό πια νόμο, ανοίγοντας τον δρόμο για τη μαζική προσχώρηση αστών και μικροαστών στο κόμμα, οι οποίοι μέχρι τώρα τρόμαζαν, αλλά πλέον «δε θα φοβούνται να βαδίσουν χέρι-χέρι μαζί με τους προλετάριους». «Το πρόγραμμα δεν πρόκειται να εγκαταλειφθεί, αλλά μόνο να αναβληθεί επ' αόριστο» (Μαρξ & Ένγκελς, 1992, σ. 276-277).

Αυτά ήταν τα κυριότερα σημεία του μανιφέστου των «Τριών της Ζυρίχης», όπως περιγράφονται στην επιστολή. Η απάντηση των Μαρξ και Ένγκελς σε όλες αυτές τις θέσεις ήταν η εξής:

Στο χαρτί αναγνωρίζουν (την ταξική πάλη) επειδή δεν μπορούν πια να την αρνηθούν, στην πράξη όμως την σκεπάζουν, τη θολώνουν, την αδυνατίζουν. Το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα δεν πρέπει να είναι κόμμα της εργατικής τάξης, δεν πρέπει να επισύρει το μίσος της αστικής τάξης ή γενικά το μίσος οποιουδήποτε [...] Αντί να δίνει βαρύτητα σ' έναν απώτερο σκοπό που τρομάζει τους αστούς, ενώ είναι οπωσδήποτε ακατόρθωτος για τη δική μας γενιά, ας διαθέσει καλύτερα όλη του τη δύναμη και ενεργητικότητα για εκείνες τις μικροαστικές μεταρρυθμίσεις – μπαλώματα, που δίνουν νέα στηρίγματα στο παλιό κοινωνικό σύστημα και που θα μπορούσαν ίσως έτσι να μεταβάλλουν την τελική καταστροφή σε μια βαθμιαία, κομματιαστή και όσο το δυνατό πιο ειρηνική διαδικασία αποσύνθεσης (Μαρξ & Ένγκελς, 1992, σ. 279).

Αν εννοούν αυτά που γράφουν, τότε πρέπει να φύγουν από το κόμμα, ή τουλάχιστον να παραιτηθούν απ' τις θέσεις και τα αξιώματα. Αν δεν το κάνουν αυτό, τότε παραδέχονται έτσι ότι σκέφτονται να χρησιμοποιήσουν την επίσημη θέση τους για να καταπολεμήσουν τον προλεταριακό χαρακτήρα του κόμματος (Μαρξ & Ένγκελς, 1992, σ. 274).

Συνοψίζοντας, η ιστορία αυτή είναι ιδιαίτερος διδακτική, προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα την ταξική διάβρωση της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας και τις αγωνιώδεις προσπάθειες των Μαρξ και Ένγκελς να αντιπαρατεθούν σε αυτήν.

Για να είμαστε πάντως ακριβείς, οφείλουμε να διευκρινίσουμε πως το 1880 ο Μπέρνσταϊν συνοδευόμενος από τον Μπέμπελ, επισκέφθηκε το Λονδίνο, προκειμένου να ξεκαθαρίσει την «παρεξήγηση» σχετικά με τη συμμετοχή του στη συγγραφή του συγκεκριμένου άρθρου. Η επίσκεψη ήταν επιτυχημένη και μάλιστα ο Ένγκελς εντυπωσιάστηκε ιδιαίτερα από τον ζήλο και τις ιδέες του Μπέρνσταϊν (Tudor & Tudor, 1988, σ. 2-3). Αυτό πιστοποιείται από αρκετές επιστολές που αντάλλαξαν στην πορεία οι Ένγκελς και Μπέρνσταϊν, σχετικά με το συγγραφικό έργο του τελευταίου στην

εφημερίδα. Χαρακτηριστικά, σε μία από αυτές, την 1^η Μαρτίου 1883, ο Ένγκελς αναφέρει: «Χαιρόμαστε που βοηθάτε γι' αυτό, έχετε την πιο σημαντική θέση στον Σοσιαλδημοκράτη. Αφήστε όμως το ατυχές άρθρο του *Jahrbuch* ν' αναπαυθεί εν ειρήνη» (Μαρξ & Ένγκελς, 1992, σ. 308-309, 330).

Μάλιστα, μετά τη μόνιμη εγκατάσταση του Μπέρνσταϊν στο Λονδίνο το 1888 αναπτύχθηκε μια στενή φιλία ανάμεσα στους δύο άνδρες, η οποία διατηρήθηκε μέχρι και τον θάνατο του Ένγκελς. Αργότερα, όμως, ο Μπέμπελ θα επιτεθεί στον Μπέρνσταϊν, κατηγορώντας τον πως όλα αυτά τα χρόνια κατάφερε να τους ξεγελάσει και μετά τον θάνατο του Ένγκελς έβγαλε το προσωπίο που φορούσε (Tudor & Tudor, 1988, σ. 319-323).

2.4: Η «πολιτική διαθήκη» του Ένγκελς

Η περίοδος που μεσολαβεί ανάμεσα στη δημοσίευση από τον Ένγκελς του *Αντί-Ντίρινγκ* το 1877-1878 και το θάνατό του, το 1895, είναι η περίοδος μετάβασης από τον Μαρξ στον μαρξισμό. Άλλωστε, η θεωρητική επιρροή του Μαρξ, ήταν σχετικά μικρή όσο ζούσε και το μεγαλύτερο μέρος των γραπτών του ήταν ανέκδοτα όταν πέθανε. Έπρεπε να περάσουν αρκετές ακόμα δεκαετίες μέχρις ότου να γίνουν εφικτά στο ευρύ κοινό όλα του τα έργα και να επηρεάσουν τα μέγιστα τη διεθνή σκέψη (Άντερσον, 1978, σ. 19).

Διασφαλίζοντας και εμπλουτίζοντας την κληρονομιά του Μαρξ, ο Ένγκελς κατάφερε να διαμορφώσει μια ισχυρή μαρξιστική πολιτική παράδοση, λειτουργώντας ως ένα είδος πνευματικού αντιπροσώπου του Μαρξ. Ήταν αυτός που καθοδήγησε την πρώτη γενιά μαρξιστών (Άντερσον, 1978, σ. 20-24) και με τη μεγάλη του επιρροή διαμόρφωσε το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναδείχτηκαν όλες οι ηγετικές φυσιογνωμίες της Δεύτερης Διεθνούς (Eley, 2010α, σ. 107).

Ο Ένγκελς γράφει, το 1895, λίγους μήνες πριν πεθάνει, μια Εισαγωγή για το έργο *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία*, με σκοπό να εντάξει το έργο στις νέες συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί διεθνώς. Για το συγκεκριμένο κείμενο είχε ξεσπάσει μια σφοδρή διαμάχη, αφού, σύμφωνα με τον Ένγκελς, η τότε ηγεσία της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας είχε παραμορφώσει έτσι το κείμενο, ώστε «να στηρίξει με κάθε θυσία την ειρηνική τακτική, που απόρριπτε την χρησιμοποίηση βίας» (Μαρξ, 2012, σ. 7). Ο Ένγκελς γράφει χαρακτηριστικά στον Κάουτσκι:

Με κατάπληξη βλέπω σήμερα στο *Vorwärts*¹⁹ ένα απόσπασμα από την εισαγωγή μου που τυπώθηκε χωρίς να ξέρω τίποτα από πριν, και που έχει κουτσουρευτεί με τέτοιο τρόπο, που εμφανίζομαι σαν ένας ειρηνόφιλος λάτρης της κάθε θυσία νομιμότητας. Γι' αυτό ακόμα πιο πολύ θα ήθελα να δημοσιευτεί ολόκληρη η εισαγωγή τώρα στο *Neue Zeit*²⁰, για να σβήσει έτσι η ελεεινή αυτή εντύπωση (Μαρξ, 2012, σ. 7).

Τελικά μετά από αόρητες πιέσεις της ηγεσίας του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος -λόγω του κινδύνου ψήφισης ενός νέου αντισοσιαλιστικού νομοσχεδίου- ο Ένγκελς αναγκάστηκε να ενδώσει σε ορισμένες τροποποιήσεις (Marx & Engels, 2004, σ. 480-485), κυρίως στα σημεία όπου γινόταν λόγος για τον επικείμενο ένοπλο αγώνα του προλεταριάτου. Ο Ένγκελς, χωρίς να υποτιμά τον κίνδυνο να τεθεί εκ νέου εκτός νόμου η σοσιαλδημοκρατία, ενέδωσε μεν σε κάποιες στις τροποποιήσεις, όπως όμως μαρτυρά η επιστολή του στον Φίσερ, δεν άλλαξε την οπτική του για το βαρύνουσας σημασίας ζήτημα της νομιμότητας.

Δεν μπορώ να αποδεχτώ τελικά ότι προτίθεστε να προσχωρήσετε ψυχή τε και σώματι στην απόλυτη νομιμότητα, νομιμότητα υπό οποιοσδήποτε συνθήκες, νομιμότητα ακόμη και απέναντι σε νόμους που παραβιάζονται από τους συντάκτες τους [...]. Η άποψή μου είναι ότι δεν έχετε να κερδίσετε το παραμικρό συνηγορώντας υπέρ της ολοσχερούς αποχής από τη βία. Ουδείς θα σας πίστευε, ούτε θα υπήρχε οποιοδήποτε κόμμα σε οποιαδήποτε χώρα μέχρι τώρα που θα απαρνιόταν το δικαίωμα να αντισταθεί στην παρανομία με την δύναμη των όπλων [...]. Νομιμότητα για όσο διάστημα και στο βαθμό που αρμόζει στο έργο σας αλλά όχι νομιμότητα με οποιοδήποτε τίμημα, ούτε καν σαν τρόπος του λέγειν (Marx & Engels, 2004, σ. 457-459).

Ενώ και σε γράμμα προς τον Πωλ Λαφάργκ στις 3 Απρίλη του 1895 αναφέρει με απόγνωση:

Ο Λήμπκνεχτ μόλις με ενέπαιξε. Απέσπασε από την εισαγωγή μου στα άρθρα του Μαρξ για τη Γαλλία του 1848-1850 κάθε τι που εξυπηρετούσε το σκοπό του να υποστηρίξει την ειρηνική και μη βίαιη τακτική με κάθε τίμημα, την οποία επέλεξε να κηρύττει εδώ και αρκετό καιρό, ιδιαιτέρως σε αυτή τη συγκυρία εντός της οποίας καταναγκαστικοί νόμοι καταρτίζονται στο Βερολίνο. Αλλά διακηρύσσω αυτήν την τακτική μόνο για τη Γερμανία του σήμερα, και εν προκειμένω μόνο με πολλές επιφυλάξεις. Για τη Γαλλία, το Βέλγιο, την Ιταλία, την Αυστρία, τέτοιες τακτικές δεν θα μπορούσαν να ακολουθηθούν στο σύνολό τους και, για τη Γερμανία, θα αποδεικνύονταν ανεφάρμοστες αύριο. Συνεπώς, παρακαλώ να περιμένετε ολόκληρο το άρθρο μέχρι να κρίνετε (Marx & Engels, 2004, σ. 487-490).

Γίνεται, λοιπόν, στο σημείο αυτό αντιληπτό για ποιον λόγο πολλοί από τους κυριότερους εκπροσώπους του ευρωκομμουνισμού μνημόνευαν συχνά τον συγκεκριμένο λογοκριμένο πρόλογο του Ένγκελς, προκειμένου να δικαιολογήσουν τον

¹⁹ *Vorwärts* (εμπρός), ημερήσια εφημερίδα, κεντρικό όργανο του γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, που εκδιδόταν στο Βερολίνο από το 1891. Κυκλοφόρησε μέχρι το 1933.

²⁰ *Die Neue Zeit* (Νέοι Καιροί), θεωρητική εφημερίδα του γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος που εκδιδόταν στη Στουτγάρδη από το 1883 μέχρι το 1923.

«ειρηνικό, δημοκρατικό και εκλογικό δρόμο προς το σοσιαλισμό» (Καρίλιο, 1977, σ. 117-121), προσπαθώντας και αυτοί με τη σειρά τους όπως και οι σοσιαλδημοκράτες της εποχής του Ένγκελς, να αξιοποιήσουν το συγκεκριμένο κείμενο στο πλαίσιο μιας νομιμόφρονης και ειρηνικής στρατηγικής.

Να προβούμε στο σημείο αυτό σε μία αναγκαία διευκρίνιση. Η πεποίθηση των Μαρξ και Ένγκελς για την αναγκαιότητα μιας βίαιης επανάστασης, στηριζόταν στην ατράνταχτη πίστη πως οι κυρίαρχες τάξεις δε θα αποχωρούσαν ποτέ αναίμακτα, ποτέ εκούσια από την εξουσία. Όμως, υπάρχουν και μερικά περιορισμένα σημεία στο μαρξικό έργο, που πιστοποιούν πως ο Μαρξ θεωρούσε δυνατή και μια ειρηνική εξέλιξη προς τον σοσιαλισμό, όπως διαφαίνεται παραδείγματος χάριν από έναν λόγο του, το 1872, κατά τη διάρκεια του συνεδρίου της Διεθνούς, στο οποίο ανέφερε χαρακτηριστικά:

Ο εργάτης οφείλει μία μέρα να πάρει στα χέρια του την πολιτική εξουσία για να οικοδομήσει μία νέα οργάνωση της εργασίας [...] Αλλά εμείς δεν υποστηρίζαμε ποτέ πως η επίτευξη αυτού του σκοπού πρέπει να γίνει με τα ίδια μέσα σ' όλα τα μέρη. Γνωρίζουμε ότι πρέπει να παίρνονται υπόψη οι θεσμοί, τα ήθη και οι παραδόσεις των διάφορων χωρών. Και δεν αρνιόμαστε πως υπάρχουν χώρες, όπως η Αμερική, η Αγγλία και, αν γνώριζα καλύτερα τους θεσμούς σας, ίσως θα πρόσθετα σ' αυτές και την Ολλανδία, όπου οι εργάτες μπορούν να επιτύχουν το σκοπό τους με ειρηνικά μέσα. Αλλά κι αν αυτό είναι σωστό, οφείλουμε πάντως να παραδεχτούμε ότι στις περισσότερες χώρες της ηπείρου μοχλός της επανάστασής μας οφείλει να είναι η βία (Μαρξ & Ένγκελς, 2015, σ. 108).

Όπως, όμως, παρατηρεί ο Λεζέρ (1973, σ. 24) ακόμα «κι αυτές οι μεταγενέστερες διορθώσεις επέτρεπαν τον ειρηνικό δρόμο σαν εξαίρεση ενός επαναστατικού κανόνα που τηρήθηκε με συνέπεια».

Να προσθέσουμε, πως το συγκεκριμένο απόσπασμα, διατυπώθηκε λίγο μόλις καιρό μετά τη βίαιη καταστολή της Παρισινής Κομμούνας, περίοδο κατά την οποία ο Μαρξ φαίνεται πως χρησιμοποιούσε κάποιες διπλωματικές διατυπώσεις, προκειμένου να μη δώσει ερείσματα σε μια ενδεχόμενη δίωξη και καταστολή της Διεθνούς. Πρέπει να επισημανθεί, εξάλλου, πως, και κατά τη διάρκεια μιας συνέντευξης, σε σχόλιο ενός δημοσιογράφου πως στην Αγγλία οι στόχοι της Διεθνούς θα μπορούσαν να επιτευχθούν μέσω της προπαγάνδας και «χωρίς τα βίαια μέσα της επανάστασης», ο Μαρξ απάντησε: «Δεν είμαι τόσο αισιόδοξος σε αυτό το σημείο όσο εσείς. Η αγγλική μεσαία τάξη πάντα ήταν αρκετά πρόθυμη να αποδεχτεί την ετυμηγορία της πλειοψηφίας, στο βαθμό που απολαμβάνει το μονοπώλιο στις εκλογές. Αλλά, σημειώστε το, τη στιγμή που θα καταψηφιστεί σε κάτι που θεωρεί ζωτικής σημασίας, θα δούμε έναν καινούργιο πόλεμο των δουλοκτητών» (Marx & Engels, 2010, σ. 600-606).

Επανερχόμενοι στην Εισαγωγή του Ένγκελς στους *Ταξικούς αγώνες στη Γαλλία*, και πριν προχωρήσουμε βαθύτερα στη σκέψη του, είναι χρήσιμο να προβούμε σε δύο ακόμα κρίσιμες παρατηρήσεις. Πρώτον, πως το κείμενο λανθασμένα ή εσκεμμένα έχει χαρακτηριστεί «πολιτική διαθήκη» του Ένγκελς, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν εμπλουτίζει με σημαντικές διαστάσεις τη θεωρία της μετάβασης. Δεύτερον, καθίσταται ξεκάθαρο πως για τον Ένγκελς τουλάχιστον, η πολιτική αξιοποίηση θεσμών και λειτουργιών που χαρακτηρίζουν ένα καθεστώς αστικής νομιμότητας αφορά αποκλειστικά τη σφαίρα των τακτικών μέσων και επ' ουδενί αυτή των στρατηγικών σκοπών και αρχών του κινήματος (Χρύσης, 2015α, σ. 16).

Ο Ένγκελς, στην Εισαγωγή, προσπαθεί να συνοψίσει τα συμπεράσματα του Μαρξ και να τα τοποθετήσει στις νέες συνθήκες εξέλιξης του καπιταλισμού στις παραμονές του 20^{ου} αιώνα ή για να το θέσουμε πιο ορθά η Εισαγωγή αποτελεί ένα υπόδειγμα τακτικής, ένα τακτικό σχέδιο δράσης με κρίσιμες διαστάσεις ενός αποτελεσματικού μεταβατικού προγράμματος στο σοσιαλισμό. Ο Ένγκελς επιστρέφει στον Μαρξ (2012, σ. 10) και στέκεται σε μια από τις πιο σημαντικές διατυπώσεις για τις προοπτικές της επανάστασης: «Μια νέα επανάσταση είναι δυνατή μόνο σαν συνέπεια μιας νέας κρίσης. Είναι όμως τόσο βέβαιη όσο και αυτή».

Αυτή η διαπίστωση είναι καίρια για δύο λόγους, πρώτον γιατί καταδεικνύεται πως η επανάσταση εξαρτάται από τη συγκεκριμένη στιγμή, στην οποία βρίσκεται ο καπιταλιστικός κοινωνικός σχηματισμός, εντός του οποίου το προλεταριάτο καλείται να ξεδιπλώσει το τακτικό σχέδιο δράσης του. Δεύτερον, γιατί διαλύει τις αυταπάτες της «χυδαίας δημοκρατίας» για μια γρήγορη νίκη του λαού (Μαρξ, 2012, σ. 13). Αντιθέτως η δημοκρατία ως διαδικασία μετάβασης στο σοσιαλισμό προϋποθέτει τη χάραξη μιας μακρόπνοης τακτικής, πάντα με όρους σύγκρουσης ταξικών συμφερόντων.

Στις επόμενες σελίδες της Εισαγωγής, ο Ένγκελς ανατρέχει στις επαναστάσεις πριν το 1850, τις οποίες αντιμετωπίζει ως επαναστάσεις ταξικών μειοψηφιών (Μαρξ, 2012, σ. 13-15). Από εκείνη τη «στιγμή-τομή» και ύστερα εγκαινιάζεται η αναγκαιότητα μιας προλεταριακής επανάστασης, βασισμένης στην κοινωνική πλειοψηφία. Μιας επανάστασης, όχι μιας μικρής μειοψηφίας που γίνεται στο όνομα

της πλειοψηφίας, αλλά μιας επανάστασης έκφρασης ενός κοινωνικού σχήματος της πλειοψηφίας, μακριά από το πνεύμα του μπλανκισμού²¹.

Είναι σκόπιμο να σταθούμε για λίγο εδώ και να τονίσουμε τα ποιοτικά χαρακτηριστικά αυτής της επανάστασης, αφού σύμφωνα με τον Ένγκελς αυτή απαιτεί υψηλό βαθμό συνειδητότητας από την πλευρά του προλεταριάτου, η οποία σφυρηλατείται μέσω της συνεχούς διαπαιδαγώγησης, με τη συστηματική πολιτική και πολιτισμική καλλιέργεια της εργατικής τάξης.

Από τα παραπάνω συμπεράσματα και όσα θα παραθέσουμε παρακάτω ανιχνεύουμε κάποια πρώτα ψήγματα της γκραμσιανής ηγεμονίας, αλλά και έναν πρώτο διαχωρισμό ανάμεσα στον πόλεμο θέσεων και στον πόλεμο κινήσεων (Ρούσης, 2014, σ. 192).

Μία από τις κινητήριες δυνάμεις που ωθεί τον Ένγκελς να αναστοχαστεί τα προηγούμενα ιστορικά έργα του Μαρξ και να γράψει την περίφημη Εισαγωγή είναι οι αλλαγές στο πεδίο της πολιτικής, με την κατάκτηση του γενικού εκλογικού δικαιώματος και τον προεξέχοντα πλέον ρόλο του κοινοβουλίου ως τόπου σύγκρουσης των ταξικών συμφερόντων. Αυτά τα νέο δεδομένα γεννούν την ανάγκη επανακαθορισμού των τακτικών επιλογών της εργατικής τάξης.

Ποια είναι όμως αυτή η νέα τακτική, την οποία εισηγείται ο Ένγκελς; Ο Ένγκελς διαβλέπει μια ουσιώδη αλλαγή στη δυνατότητα χρησιμοποίησης του εκλογικού δικαιώματος. Από απλό δείκτη ωριμότητας της εργατικής τάξης ή - χειρότερα- από μέσο εξαπάτησης, σε όργανο χειραφέτησης (Μαρξ, 2012, σ. 22). Αντιμετωπίζει πλέον το εκλογικό δικαίωμα, και γενικότερα τον κοινοβουλευτισμό, ως πολύτιμο όπλο στη φαρέτρα του κινήματος, ένα μέσο το οποίο φέρνει τους σοσιαλιστές πιο κοντά στις λαϊκές μάζες, προσφέρει βήμα να μιλούν και να αντιπαρατίθενται στα άλλα κόμματα. Ο Ένγκελς υπογραμμίζει χαρακτηριστικά:

Με την αποτελεσματική όμως αυτή χρησιμοποίηση του γενικού δικαιώματος ψήφου μπήκε σε ενέργεια μια ολότελα νέα μέθοδος πάλης του προλεταριάτου, κι αυτή η μέθοδος γρήγορα αναπτύχθηκε παραπέρα. Διαπιστώθηκε ότι οι κρατικοί θεσμοί, όπου οργανώνεται η κυριαρχία της αστικής τάξης, προσφέρουν και άλλες ευκαιρίες που επιτρέπουν στην εργατική τάξη να καταπολεμά αυτούς τους ίδιους τους κρατικούς θεσμούς [...] Κι έτσι συνέβηκε η αστική τάξη και η κυβέρνηση να φτάσουν στο σημείο να φοβούνται πολύ περισσότερο τη νόμιμη παρά τη παράνομη δράση του εργατικού κόμματος, πολύ περισσότερο τις εκλογικές επιτυχίες παρά τις επιτυχίες της ανταρσίας (Μαρξ, 2012, σ. 23-24).

²¹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του Λεζέρ, *Η Οδύσσεια του μαρξισμού*, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος, 1973, σ. 28-33, ο οποίος διαβλέπει μια ταλάντευση του Μαρξ ανάμεσα στον δημοκρατισμό και τον μπλανκισμό.

Στις επόμενες σελίδες ο Ένγκελς θα αναφερθεί πιο αναλυτικά στην αλλαγή του τακτικού υποδείγματος, με βάση πάντα τις μεταβολές που έχουν συντελεστεί από το 1850 έως το 1895 και κυρίως την τεχνολογική εξέλιξη και αύξηση του στρατού, τις πολεοδομικές αλλαγές στις μεγάλες πόλεις, αλλά και τις νέες ιδιάζουσες δυσκολίες για τους εξεγερμένους (Μαρξ, 2012, σ. 26-27). Ας ακολουθήσουμε στο σημείο αυτό τη συλλογιστική του Ένγκελς:

Η ανταρσία του παλιού τύπου, ο αγώνας στους δρόμους με τα οδοφράγματα, που ως το 1848 έλεγε παντού την τελευταία αποφασιστική λέξη, έχει παλιώσει σημαντικά (Μαρξ, 2012, σ. 24).

Μήπως αυτό σημαίνει ότι στο μέλλον ο αγώνας στους δρόμους δεν πρόκειται να παίξει κανένα ρόλο; Καθόλου. Αυτό σημαίνει μονάχα ότι από το 1848 και δω οι όροι έγιναν ακόμα πιο δυσμενείς για τους πολίτες μαχητές και ακόμα πιο ευνοϊκοί για το στρατό (Μαρξ, 2012, σ. 27).

Πέρασε ο καιρός των αιφνιδιασμών, των επαναστάσεων που γίνονται από μικρές συνειδητές μειοψηφίες επικεφαλής όχι συνειδητοποιημένων μαζών. Εκεί όπου πρόκειται για μια ολοκληρωτική μετατροπή της κοινωνικής οργάνωσης, εκεί πρέπει να πάρουν μέρος οι ίδιες οι μάζες [...] Για να καταλάβουν όμως οι μάζες τι πρέπει να γίνει, χρειάζεται μακρόχρονη υπομονετική δουλειά. Κι αυτή ακριβώς τη δουλειά κάνουμε τώρα, και την κάνουμε με τέτοια επιτυχία που φέρνει τον αντίπαλο σε απελπισία (Μαρξ, 2012, σ. 29).

Για να επιστρέψουμε, λοιπόν, στα προηγούμενα συμπεράσματα, η ταξική πάλη μεταβαίνει από έναν πόλεμο αιφνιδιασμών σε έναν παρατεταμένο πόλεμο θέσεων, έναν πόλεμο αδιανόητο χωρίς διαφωτισμό, χωρίς μια παρατεταμένη διαδικασία διαπαιδαγώγησης και συνειδητοποίησης του προλεταριάτου, ώστε να είναι έτοιμο την αποφασιστική μέρα (Χρύσης, 2015α, σ. 32-33).

Ολοκληρώνοντας την ανάγνωση της Εισαγωγής, αξίζει να εστιάσουμε την προσοχή μας σε κάποια καταληκτικά αποσπάσματα, που όπως παρατηρεί ο Κολέτι (1975, σ. 91) θα μπορούσαν να παρερμηνευθούν και να οδηγήσουν κάποιους στο συμπέρασμα μιας ροπής του Ένγκελς προς ένα ασυνείδητο προοίμιο αναθεωρητισμού:

Και μονάχα ένας τρόπος υπάρχει που θα μπορούσε να συγκρατήσει προσωρινά τη σταθερή άνοδο των σοσιαλιστικών μαχητικών δυνάμεων στη Γερμανία και που θα μπορούσε ακόμα για λίγο καιρό να τις ρίξει πίσω: κι αυτό είναι μια σύγκρουση σε μεγάλη κλίμακα με το στρατό, μια αφαίμαξη όπως το 1871 στο Παρίσι (Μαρξ, 2012, σ. 31).

Εμείς οι «επαναστάτες», οι «ανατροπείς», προκόβουμε καλύτερα με τα νόμιμα μέσα, παρά με τα παράνομα και την ανατροπή [...] Κι αν εμείς δεν είμαστε τόσο τρελοί ώστε να αφήσουμε να μας παρασύρουν σε οδομαχίες για να τους φανούμε ευχάριστοι, τότε δεν τους μένει τελικά τίποτε άλλο παρά να σπάσουν οι ίδιοι τη μοιραία αυτή νομιμότητα (Μαρξ, 2012, σ. 31-32).

Ο Ένγκελς επισημαίνει την ανάγκη να μην επαναληφθεί το λουτρό αίματος του 1871, προτάσσοντας την ανάπτυξη του μαζικού κινήματος, ώσπου να ξεπεράσει σε

δύναμη το κυβερνητικό σύστημα που κυριαρχεί. Αν κάποιος απομονώσει αυτήν τη διατύπωση, θα μπορούσαν να διακρίνουν στον Ένγκελς έναν πρώιμο αναθεωρητισμό. Δεν θα έπρεπε να παρακαμφθεί, ωστόσο, η εκτίμηση του Ένγκελς, πως το αστικό πολιτικό σύστημα εξουσίας δεν πρόκειται να επιτρέψει στην εργατική τάξη να ανθίσει εντός της νομιμότητας και θα την σύρει, εν τέλει, σε νέα αιματηρή μάχη. Εκείνη η μέρα θα είναι η αποφασιστική μέρα, που το γιγαντωμένο εντός νομιμότητας προλεταριάτο θα αναγκαστεί να απαντήσει με βία στην αστική-κρατική βία. Μόνο που τότε «για να εξαφανίσουν από το πρόσωπο της γης με τουφεκισμούς ένα κόμμα που αριθμεί εκατομμύρια, δε θα έφταναν όλα τα οπισθογεμιά τουφέκια της Ευρώπης και της Αμερικής» (Μαρξ, 2012, σ. 31).

Η ειδοποιός διαφορά μεταξύ του Ένγκελς και της ηγεσίας της Β' Διεθνούς που θα αναλύσουμε παρακάτω, είναι πως ο Ένγκελς ουδέποτε λησμονεί την προοπτική της βίας και ασκεί κριτική σε όσους το κάνουν. Άλλωστε, το κείμενο της Εισαγωγής δε μαρτυρά απομάκρυνση του Ένγκελς από την αναγκαιότητα συντριβής του αστικού κράτους. Η επανάσταση ως κορυφαία στιγμή μετάβασης προς το σοσιαλισμό δεν υποσκελίζεται για χάρη μιας κοινοβουλευτικής μεταρρύθμισης του αστικού συστήματος. Ο Ένγκελς σκιαγράφησε μια αναθεώρηση της τακτικής στα νέα δεδομένα που είχαν δημιουργηθεί, χωρίς σε καμία περίπτωση να υπαινιχθεί αναθεώρηση της στρατηγικής.

Εν κατακλείδι, ο Ένγκελς χωρίς να απαρνείται την αναγκαιότητα της επανάστασης, τονίζει την ανάγκη ανανέωσης του τακτικού οπλοστασίου, ως αποτέλεσμα των νέων συνθηκών που έχουν διαμορφωθεί. Με την ανάπτυξη νέων τακτικών, όπως ο πόλεμος θέσεων, το προλεταριάτο θα είναι σε θέση να επιφέρει κρίσιμα ρήγματα στον πυρήνα του αστικού κράτους. Η επαναστατική στρατηγική δεν μπορεί και δεν πρέπει να θεωρείται ξένη προς τη συμμετοχή στις κοινοβουλευτικές διαδικασίες. Η ριζοσπαστική χρήση των δικαιωμάτων που έχουν κατοχυρωθεί στο πλαίσιο της αστικής νομιμότητας είναι καθοριστικής σημασίας, χωρίς όμως την ψευδαίσθηση σταδιακής κοινοβουλευτικής μετεξέλιξης της καπιταλιστικής κοινωνίας σε σοσιαλιστική.

Τεκμήριο, εξάλλου, της αντίληψης του Ένγκελς όσον αφορά τη στρατηγική και την τακτική του σοσιαλιστικού κινήματος, και ειδικότερα τη στάση του έναντι του κοινοβουλευτισμού, δεν αποτελεί μόνον η Εισαγωγή. Τόσο ο ίδιος, όσο και ο Μαρξ ήταν σταθερά προσηλωμένοι στη σημαντικότητα της πολιτικής δράσης της εργατικής τάξης τόσο εντός όσο και εκτός κοινοβουλίου και ήταν σφοδροί πολέμοι της αποχής

και της πολιτικής απάθειας του προλεταριάτου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η ομιλία του Ένγκελς στο λονδρέζικο συνέδριο της Διεθνούς Ένωσης Εργατών, όπου υπογραμμίζει μεταξύ άλλων:

Η ολική αποχή από την πολιτική δράση είναι αδύνατη [...] Το κόμμα των εργατών υπάρχει κιόλας στις περισσότερες χώρες σαν πολιτικό κόμμα. Και δεν είμαστε εμείς που θα το καταστρέψουμε με το να κηρύσσουμε την αποχή. Το να τους κηρύττεις την αποχή από την πολιτική είναι σαν να τους στέλνεις στην αγκαλιά της αστικής πολιτικής [...] Ωστόσο η επανάσταση είναι η ανώτατη πολιτική πράξη και όσοι τη θέλουν πρέπει επίσης να θέλουν τα μέσα για την επίτευξή της, δηλαδή την πολιτική δράση, που προετοιμάζει το έδαφος για την επανάσταση [...] Οι πολιτικές ελευθερίες, το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι καθώς και η ελευθερία του τύπου -αυτά είναι τα όπλα μας- (Μαρξ & Ένγκελς, 1992, σ. 66-67).

Αβίαστα προκύπτει, συνεπώς, το συμπέρασμα πως από μαρξιστικής απόψεως, αυτή καθαυτή η συμμετοχή στους αστικούς θεσμούς ή η διεκδίκηση και υπεράσπιση κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν συνεπάγεται νομοτελειακά την ενσωμάτωση στην αστική τάξη πραγμάτων, αλλά αντιθέτως μπορεί να προσφέρει τη δυνατότητα διεύρυνσης των τακτικών μέσων του προλεταριάτου στην πορεία μετάβασης προς τη σοσιαλιστική επανάσταση.

Κεφάλαιο 3: Η πάλη εντός της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας

3.1: Ο αναθεωρητισμός του Μπέρνσταϊν

Το γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, παρότι ήταν ενσωματωμένο στην εθνική πολιτική της Γερμανίας, παρέμενε ένα ρητά επαναστατικό κόμμα με σκοπό «την ανατροπή της καπιταλιστικής κοινωνίας», ενώ παράλληλα ήταν εκείνο που κυριάρχησε στο εσωτερικό της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας (Σασούν, 2001α, σ. 82-102).

Όσο, όμως, αύξανε η κοινοβουλευτική του ισχύ, τόσο η διατήρηση της επαναστατικής του στρατηγικής γινόταν προβληματική. Έτσι, μετά το 1890 ελκύεται όλο και περισσότερο από το «σύστημα» – συνεργαζόμενο με διάφορα μη σοσιαλιστικά προοδευτικά κόμματα στις εκλογές ή σε άλλα πολιτικά θέματα, και συμμετέχοντας ενεργά σε όλο το κοινοβουλευτικό φάσμα (Eley, 2010α, σ. 177-178).

Και ενώ ήταν φανερό πως υπήρχε ένα χάσμα ανάμεσα στην επαναστατική θεωρία από τη μια και την καθημερινή πολιτική πρακτική του κόμματος από την άλλη, ο «κληρονόμος» του Ένγκελς, ο Έντουαρντ Μπέρνσταϊν, αντί για τη θεωρία της επαναστατικής αλλαγής, πρότεινε ένα μοντέλο διαρκούς βελτίωσης ή «εξελικτικού σοσιαλισμού». Το εργατικό κίνημα θα μπορούσε να ελπίζει ότι θα μεταρρυθμίσει τον καπιταλισμό, εκδημοκρατίζοντας σταδιακά το κράτος. Η κίνηση του Μπέρνσταϊν προκαλεί θύελλα στο εσωτερικό τόσο του SPD όσο και στους κόλπους της Β' Διεθνούς, με τους Καρλ Κάουτσκι και Ρόζα Λούξεμπουργκ να επιτίθενται με σφοδρότητα στις ιδέες του Μπέρνσταϊν, διαφυλάσσοντας τη μαρξιστική «ορθοδοξία», έστω και αν στην πορεία θα βρεθούν και οι ίδιοι σε διαφορετικά στρατόπεδα.

Το έργο του Μπέρνσταϊν θα απασχολήσει και θα απορριφθεί από το συνέδριο της Στουτγάρδης το 1898 και το συνέδριο του Ανόβερου το 1899, όμως το αποφασιστικό πλήγμα θα το δεχθεί το 1903 στο συνέδριο της Δρέσδης, όπου θα απορριφθεί με 288 ψήφους, έναντι μόλις 11, με τους Κάουτσκι και Μπέμπελ να είναι οι πρωταγωνιστές της πολεμικής ενάντια στον Μπέρνσταϊν, αν και οι ίδιοι μεταποίζονταν πολλές φορές σε κεντρώες θέσεις (Βρανίτσκι, 2008α, σ. 332).

Το 1903, χρονιά εκλογών μεγάλης επιτυχίας για το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (Lenz, 1932, σ. 54), ώθησε τη δεξιά μπερνσταϊνική πτέρυγα να επιμείνει για συμμετοχή στην κυβέρνηση, ακολουθώντας το παράδειγμα Μιλεράν -στο οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω-, με βασικό σκοπό να εξασφαλίσει τη θέση του αντιπροέδρου του Ράιχσταγκ, γεγονός που ανάγκασε τον Κάουτσκι να ψιθυρίσει πως έκανε λάθος στο

συνέδριο της Διεθνούς του 1900, όταν μεταχειρίστηκε με επιείκεια την υπόθεση Μιλεράν (Φόστερ, 1960, σ. 219-220).

Ο δρόμος, όμως, είχε πλέον ανοίξει, με μια σειρά από σοσιαλιστές να μπαίνουν σε αστικές κυβερνήσεις. Ο μπερνσταϊνισμός είχε κερδίσει σημαντικό έδαφος και διάβρωνε το εσωτερικό του κινήματος. Στο συνέδριο της Δρέσδης, το 1903, η Λούξεμπουργκ ζητά τη διαγραφή του Μπέρνσταϊν, όμως οι Κάουτσκι και Μπέμπελ αρνήθηκαν, υπερασπιζόμενοι την ενότητα, ενώ και η ίδια η δεξιά πτέρυγα, προσπάθησε πάση θυσία να παραμείνει στο κόμμα και να αποφύγει τη διάσπαση, ψηφίζοντας ακόμα και αποφάσεις που καταδίκάζαν τη στάση της (Φόστερ, 1960, σ. 221).

Αμέσως μετά τον θάνατο του Ένγκελς το 1895, ο Μπέρνσταϊν (1996, σ. 234) θέτει το ζήτημα αν έχει νόημα να μιλούν ακόμα οι σοσιαλιστές για κάποια επανάσταση ή αν θα πρέπει να αποδεχτούν την εξελικτική πορεία προς το σοσιαλισμό. Ο Μπέρνσταϊν θα εξαπολύσει μια έντονη πολεμική εναντίον εκείνων των πτυχών της μαρξιστικής θεωρίας, τις οποίες θεωρούσε ψευδεπίγραφες ή ξεπερασμένες, με κορωνίδα την ιδέα μιας βίαιης επανάστασης που θα οδηγούσε στην κατάληψη της κρατικής εξουσίας (Steger, 1997, σ. 3-4). Οι θέσεις του Μπέρνσταϊν δεν ήταν καινούργιες και πήγαζαν από τις φαβιανικές²² και λασαλικές επιρροές του (Cole, 1963, σ. 277-278).

Σύμφωνα πάντα με την οπτική του Μπέρνσταϊν, ο καπιταλισμός κατά τρόπο νομοτελειώκο θα οδηγηθεί σε μια πορεία κοινωνικοποίησης της παραγωγής και διεύθυνσης της οικονομίας, αλλά και μείωση της ψαλίδας μεταξύ εργατικής τάξης και κεφαλαίου μέσω της διόγκωσης των μεσαίων στρωμάτων, όπου θα ενταχθεί το μεγαλύτερο τμήμα της εργατικής τάξης.

Η Σοσιαλδημοκρατία δεν θέλει να διαλύσει αυτήν την κοινωνία (αστική) και να προλεταριοποιήσει όλα τα μέλη της, μάλλον εργάζεται αδιάκοπα για να ανυψώσει τον εργάτη από την κοινωνική θέση ενός προλετάριου σε εκείνη ενός αστού και να γενικεύσει τη μεσαία τάξη. Δεν θέλει στη θέση της αστικής να θέσει μια προλεταριακή κοινωνία, αλλά θέλει στη θέση της καπιταλιστικής να θέσει μια σοσιαλιστική τάξη πραγμάτων (Μπέρνσταϊν, 1996, σ. 235).

Σύμφωνα με τον παραπάνω συλλογισμό πρέπει να προωθηθεί αυτή η «αυτόματη διαδικασία» μέσω μεταρρυθμίσεων, μια πορεία μάλιστα που ξεπερνά την

²² Φαβιανή εταιρία, αγγλική οργάνωση που ιδρύθηκε το 1884 και πήρε το όνομά της από τον Ρωμαίο στρατηλάτη Φάβιο Μάξιμο, ο οποίος εφάρμοζε τακτική αναμονής, αποφεύγοντας τις αποφασιστικές μάχες με τον Αννίβα. Οι φαβιανοί αρνούσαν την ανάγκη της ταξικής πάλης και της επανάστασης και υποστήριζαν πως το πέραςμα στον σοσιαλισμό μπορεί να γίνει μέσα από μεταρρυθμίσεις, με βαθμιαίους μετασχηματισμούς της κοινωνίας.

επίτευξη της σοσιαλιστικής κοινωνίας ως «τελικού σκοπού» (Μπέρνσταϊν, 1996, σ. 315). Όπως θα υπογραμμίσει δηκτικά η Λούξεμπουργκ:

Και έτσι ο Μπέρνσταϊν φτάνει τελείως λογικά και με συνέπεια από το Α μέχρι το Ω. Ξεκίνησε με την εγκατάλειψη του τελικού στόχου για χάρη του κινήματος. Επειδή όμως στην πραγματικότητα δεν μπορεί να υπάρξει σοσιαλδημοκρατικό κίνημα χωρίς σοσιαλιστικό τελικό στόχο, καταλήγει υποχρεωτικά στην εγκατάλειψη και του κινήματος (Λούξεμπουργκ, 2014, σ. 145).

Στο προηγούμενο κεφάλαιο αναδείξαμε την τακτική στροφή που επιχείρησε ο Ένγκελς στις νέες συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί για το κίνημα στη χαραυγή του 20^{ου} αιώνα. Ο Μπέρνσταϊν συμφωνεί με την αναθεώρηση της τακτικής, επισημαίνει όμως παράλληλα πως αυτή η αναθεώρηση δεν μπορεί να μη συνεπάγεται και την αναθεώρηση της στρατηγικής (Κολέτι, 1975, σ. 12), ή, όπως το θέτει ο Μπενσαϊντ (2015, σ. 13): «σε αυτό το είδος της αντίληψης, η ίδια η έννοια της στρατηγικής δεν είχε καμία θέση».

Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι, για τον Μπέρνσταϊν τα λάθη που παραδέχεται ο Ένγκελς δεν έχουν απλά τυχαία προέλευση, άλλα προέρχονται από το βάθος της ίδια της θεωρίας (Κολέτι, 1975, σ. 13). Άρα αν αυτή δεν επανεξεταστεί, θα είναι αδύνατο να λυτρωθεί από αυτά τα λάθη. Συνεπώς, πρέπει να απαλλαγεί από την παλαιωμένη ουτοπιστική και εξεγερσιακή φρασεολογία της θεωρίας, η οποία υπονομεύει τη χάραξη μιας νέας σωστής τακτικής.

Όμως δεν είναι η Σοσιαλδημοκρατία που έχει άδικο. Το λάθος βρίσκεται στη θεωρία, όσον αυτή αφήνει τόπο στην αντίληψη ότι η πρόοδος εξαρτάται από τη χειροτέρευση των συνθηκών (Μπέρνσταϊν, 1996, σ. 327).

Ο Μπέρνσταϊν τολμά να ξεστομίσει -ίσως και με μία δόση υπερβολής- όσα αρκετοί σκέφτονται, αλλά κανείς δεν λέει. Η πλειοψηφική τάση, έστω και σιωπηλά, συμφωνεί πως μια επαναστατική έκρηξη θα ήταν επικίνδυνη για τις κατακτήσεις του κινήματος, πως θα μπορούσε να κλονίσει τον ειρηνικό μηχανισμό που κέρδιζε συνεχώς έδαφος (Nettl, 1965, σ. 68-69).

Ποια είναι όμως τα λάθη της θεωρίας; Το λεγόμενο λάθος του 1848, πηγάζει από τον μπλανκισμό που καταλογίζει στον Μαρξ ο Μπέρνσταϊν και αφορά την αντίληψη της ανόδου στην εξουσία με τη μορφή της επανάστασης και της ανατροπής του κράτους. Το μεγαλύτερο, όμως, λάθος του Μαρξ, σύμφωνα πάντα με την κριτική του Μπέρνσταϊν (1996, σ. 178), είναι αυτό της «θεωρίας της κατάρρευσης»²³ (Kautsky,

²³ Ο Κάουτσκι στο βιβλίο του *Ο Μπέρνσταϊν και το σοσιαλδημοκρατικό πρόγραμμα* τονίζει πως οι Μαρξ και Ένγκελς δεν δημιούργησαν ποτέ μια ειδική «θεωρία της κατάρρευσης» και πως αυτός ο όρος έχει την καταγωγή του στο Μπέρνσταϊν.

1899, σ. 42-49), δηλαδή της αναπόφευκτης καταστροφής που υπάρχει στην ίδια τη φύση του καπιταλιστικού συστήματος, το οποίο με τη σειρά του οδηγεί αυτομάτως τον Μαρξ σε μια σειρά άλλων λαθών που γραμμικά εκτείνεται μέχρις αυτό της επαναστατικής έντασης (Μπέρνσταϊν, 1996, σ. 329-332).

Ο Μπέρνσταϊν στην προσπάθειά του να αποδείξει τον απριωρισμό όλων αυτών των θέσεων, ισχυρίζεται πως η ιστορική πορεία είναι ο καλύτερος μάρτυρας υπεράσπισης της δικής του θεωρίας, αφού οι προβλέψεις του Μαρξ δεν επαληθεύτηκαν ιστορικά (Πιζάνιας, 1987, σ. 70). Καταλήγει, έτσι, στο συμπέρασμα πως οι κατακτήσεις της εργατικής τάξης τείνουν να αδυνατίζουν τις βάσεις της ταξικής πάλης και πως, όπου κυριαρχεί η κοινοβουλευτική δημοκρατία, δεν είναι πια δυνατό να θεωρείται το κράτος όργανο της ταξικής κυριαρχίας.

Όπως παρατηρεί ο Κολέτι (1975, σ. 15), η εργατική τάξη για τον Μπέρνσταϊν δεν πρέπει να σκοπεύει στην κατάκτηση της εξουσίας με την επανάσταση, αλλά στη μεταρρύθμιση του κράτους, μετασχηματίζοντας το όλο και πιο δημοκρατικά. Σύμφωνα με τον Μπέρνσταϊν, το προλεταριάτο δεν είναι σε θέση να οργανώσει τη σοσιαλιστική παραγωγή και οποιαδήποτε κοινωνική επανάσταση υπό την ηγεμονία του θα κατέληγε στην καταστροφή. Αντιθέτως, γι' αυτόν η μόνη εφικτή λύση ήταν η χρησιμοποίηση του καπιταλιστικού μηχανισμού και ο μετασχηματισμός του μέσω και του κράτους, σε σοσιαλισμό.

Η δημοκρατία είναι ουσιαστικά η κατάργηση της κυριαρχίας των τάξεων, έστω και αν αυτή δεν είναι ακόμα η πραγματική κατάργηση των τάξεων [...] Ακόμα και όταν εντείνουν τις απαιτήσεις τους κάπως ψηλότερα από ότι εννοούν, για να μπορέσουν να κάνουν παραχωρήσεις κατά τον αναπόφευκτο συμβιβασμό -και η δημοκρατία είναι το Πανεπιστήμιο των συμβιβασμών-, αυτό συμβαίνει πάντοτε με μέτρο (Μπέρνσταϊν, 1996, σ. 231-232).

Η δικτατορία του προλεταριάτου είναι, εκεί όπου η εργατική τάξη δεν έχει ακόμα πολύ δυνατές οργανώσεις οικονομικού χαρακτήρα και με την εκπαίδευση σε όργανα αυτοδιοίκησης δεν έχει φτάσει σ' έναν υψηλό βαθμό πνευματικής ανεξαρτησίας, η δικτατορία των ομιλητών στις λέσχες και των διανοούμενων (Μπέρνσταϊν, 1996, σ. 333-334).

Ο Μπέρνσταϊν, ακολουθώντας τη συλλογιστική του Λασάλ, θα διατυπώσει συνειδητά, με όρους και έννοιες που χρησιμοποιούνται μέχρι και σήμερα, τη θέση πως το κράτος είναι ουδέτερο. Μεθοδολογικά έχουμε να κάνουμε με την πλήρη αυτονόμηση του κράτους και του εποικοδομήματος, όχι μόνο από την τάξη που έχει οικονομική και κοινωνική κυριαρχία, αλλά και από την ίδια την κοινωνία. Για τον

Μπέρνσταϊν το κράτος όχι μόνο δεν πρέπει να καταστραφεί, αλλά αντιθέτως το εργατικό κίνημα πρέπει να συμβάλει μέχρι την ολοκλήρωσή του σε «κράτος ολοκλήρωμα». Παράλληλα η δημοκρατία θεωρείται ένα και το αυτό με την άρση των ταξικών προνομίων, ίσως και η πράξη οριστικής κατάργησής της. Η δημοκρατία ταυτίζεται αποκλειστικά με τον κοινοβουλευτισμό και το αντιπροσωπευτικό σύστημα (Steger, 1997, σ. 140-147).

Ο Μπέρνσταϊν ήταν ο πρώτος, ο οποίος αποπειράθηκε να μεταρρυθμίσει την πρώτη παγιωμένη «ορθοδοξία» στην ιστορία του μαρξισμού. Σύμφωνα με τις στρατηγικές προτάσεις του, η σοσιαλιστική προοπτική, ο σοσιαλισμός, δεν μπορούσε να είναι τίποτε άλλο παρά ένα ιδεώδες που θα υιοθετούσε η εργατική τάξη με τη δράση του κόμματος· και θα το διέδιδε ειρηνικά στο κοινωνικό σύνολο, στηριγμένη προφανώς στη δύναμη του λόγου. Κατά τα άλλα, η εργατική τάξη δεν είχε παρά να διεκδικεί οικονομικά και θεσμικά αιτήματα, τα οποία θα οδηγήσουν βαθμιαία στην κατάργηση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης (Πιζάνιας, 1987, σ. 72-73).

3.2: Υπόθεση Μιλεράν – Ο μπερνσταϊνισμός στην πράξη

Η περίπτωση Μιλεράν ήρθε να ταραξεί τα νερά της Β' Διεθνούς και να αναδείξει το πρώτο αγεφύρωτο χάσμα στο εσωτερικό του κινήματος. Το συνέδριο του Παρισιού το 1900 ασχολήθηκε με τις περιπτώσεις Μιλεράν και Μπέρνσταϊν, οι οποίες αποτέλεσαν την πρώτη μάχη ανάμεσα στην αριστερά και τη δεξιά στο εσωτερικό της Διεθνούς και απείλησαν να διασπάσουν το κίνημα.

Ο Μιλεράν το 1899, στον απόηχο της υπόθεσης Ντρέιφους²⁴ που συγκλόνησε τη Γαλλία, δέχεται να γίνει υπουργός της κυβέρνησης Δημοκρατικής Άμυνας υπό τον Βαλντέκ-Ρουσσώ, ενώ στην ίδια κυβέρνηση συμμετείχε και ο στρατηγός Γκαλιφιέ, ο δήμιος των κομμουνάρων. Αν και ο Μιλεράν πέτυχε κάποιες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, η κυβέρνηση αποκάλυψε τον αντιδραστικό της χαρακτήρα, δίνοντας εντολή στην αστυνομία να πυροβολήσει απεργούς.

Η υπόθεση Μιλεράν έφερε στην επιφάνεια τις διαφορετικές οπτικές εντός του κινήματος, αναφορικά με τη συνεργασία ή μη με τα αστικά κόμματα. Σύμφωνα με τον Ζωρές²⁵ και τη δεξιά ομάδα, η συμμετοχή ενός σοσιαλιστή σε μια αστική κυβέρνηση,

²⁴ Η υπόθεση Ντρέιφους, ή Ντρέυφους, υπήρξε ένα τεράστιο στρατιωτικοπολιτικό σκάνδαλο κατασκοπείας και ταυτόχρονα μία από τις μεγαλύτερες διεθνώς δικαστικές πλάνες που συντάραξε τη Γαλλία επί δώδεκα χρόνια.

²⁵ Βλ. Ντ. Βαλοβόι & Ε. Λαφίνα, *Πρόδρομοι και Πρωτεργάτες*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1987, σ. 173-186, για τη ζωή και τη δράση του Ζωρές.

όχι απλώς ενίσχυε τη δημοκρατία, αλλά επέτρεπε να γίνουν βήματα προς τη κατεύθυνση του σοσιαλισμού. Από την άλλη, ο Βαγιάν²⁶ απέρριπτε την παραπάνω οπτική, αφού το κράτος δεν ήταν ένα ουδέτερο εργαλείο, αλλά ένας καταπιεστικός μηχανισμός και υποστήριζε πως μόνο η ταξική πάλη αναγκάζει τις κυβερνήσεις να προβούν σε παραχωρήσεις. Επομένως, οι σοσιαλιστές ναί μεν θα έπρεπε να χρησιμοποιούν το κοινοβούλιο και να υπερασπίζονται τη δημοκρατία, χωρίς όμως να έχουν ψευδαισθήσεις για το ρόλο του κράτους. Τέλος, ο Γκεντ τόνιζε πως η δημοκρατία είναι μια απάτη και οι εργάτες δεν έχουν τίποτα να περιμένουν από αυτήν (Eley, 2010α, σ. 174-177).

Η παραπάνω κατάσταση στάθηκε στο κέντρο της προσοχής του Συνεδρίου της Διεθνούς στο Παρίσι το 1900, όπου διαγράφηκαν τρεις διαφορετικές θέσεις. Η πρώτη θέση, αυτή του Γκεντ που υποστηρίχθηκε από τον Βαγιάν και τη Λούξεμπουργκ, καταδίκασε την ενέργεια του Μιλεράν, υποστηρίζοντας την απαγόρευση κάθε συμμετοχής των σοσιαλιστών σε αστικές κυβερνήσεις και την υιοθέτηση άκαμπτης αντιπολίτευσης. Η δεύτερη θέση, αυτή του Ζωρές, έθετε και αυτή το πρόβλημα ως ζήτημα αρχής, αλλά στην αντίθετη κατεύθυνση με την πρώτη θέση, υπερασπίζοντας τις συμμαχίες με τα αστικά κόμματα, ιδιαίτερα σε ειδικές συνθήκες όπου κινδύνευε η δημοκρατία. Τέλος, η τρίτη κεντρική θέση, αυτή του Κάουτσκι, αντιμετώπιζε το πρόβλημα όχι ως ζήτημα αρχής αλλά τακτικής, υπογραμμίζοντας πως ο Μιλεράν έπρεπε να παραιτηθεί και τασσόταν αντίθετα σε κάθε σοσιαλιστή που αναλάμβανε υπουργός ανεξάρτητα από το κόμμα του (Φόστερ, 1960, σ. 211-212).

Η δεύτερη θέση συναθροίστηκε με την ισοροπιστική θέση του Κάουτσκι και θριάμβευσε έναντι της αριστερής θέσης. «Αυτή ήταν η πρώτη μεγάλη ήττα της επαναστατικής πτέρυγας της Διεθνούς» (Lenz, 1932, σ. 50) και αποκάλυψε την αύξηση δυνάμεων του δεξιού και κεντρώου συμβιβασμού. Παράλληλα, ήταν η πρώτη απόδειξη του κεντρισμού του Κάουτσκι και του ρόλου που θα διαδραμάτιζε τα επόμενα χρόνια (Cole, 1963, σ. 269).

Ο Μιλεράν αρνήθηκε να παραιτηθεί από την κυβέρνηση και διαγράφηκε από το κόμμα. Αλλά αυτό που είχε αρχίσει στη Γαλλία με τη μορφή μιας ελεεινής φάρσας, κατέληξε στη συνέχεια στη Γερμανία σε μια τραγωδία (Φρέλιχ, 1972α, σ. 101).

²⁶ Βλ. Ντ. Βαλοβόι & Ε. Λαφίνα, *Πρόδρομοι και Πρωτεργάτες*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1987, σ. 143-157, για τη ζωή και τη δράση του Βαγιάν.

3.3: Η τυπική «ορθοδοξία» του Κάουτσκι

Παραδόξως, ο δημοκρατικός δρόμος δεν εκκινεί από τις θέσεις του Μπέρνσταϊν, αλλά από τους «ορθόδοξους» επαναστάτες αντιπάλους του. Η Β' Διεθνής αποδομεί τη συλλογιστική του Μπέρνσταϊν για την ανάγκη αναθεώρησης της στρατηγικής και φαινομενικά μένει πιστή στην επαναστατική προοπτική, αντιτασσόμενη σε μια εξελικτική γραμμική πορεία. Αντίθετα, λοιπόν, προς τον αναθεωρητισμό του Μπέρνσταϊν, αυτή η θέση χαρακτηρίζεται ως «ορθόδοξη», υπό την έννοια μιας τυπικής νομιμοφροσύνης προς το μαρξιστικό δόγμα (Μπελαντής, 2014, σ. 44-45).

Εξάλλου, ο Κάουτσκι είχε καταδικάσει τον αναθεωρητισμό του Μπέρνσταϊν σαν «εγκατάλειψη των θεμελιακών αρχών και της θεωρίας του επιστημονικού σοσιαλισμού» (Φόστερ, 1960, σ. 219). Όπως αναφέρει ο Σασούν (2001α, σ. 94) η επανάσταση και η μορφή της μετεπαναστατικής κοινωνίας συζητιόντουσαν ελάχιστα εντός της σοσιαλδημοκρατίας και η «ορθόδοξη» αντιμαχία θα λάβει χώρα ανάμεσα σε Κάουτσκι και Λούξεμπουργκ, με φόντο ένα άλλο ζήτημα, αυτό της μαζικής απεργίας.

Να επισημάνουμε σε αυτό το σημείο πως κάνουμε αναφορά στην «επαναστατική» περίοδο του Κάουτσκι -η περίοδος μέχρι το 1914 και τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο-, του οποίου η μορφή κυριάρχησε στο εσωτερικό της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας. Ο Κάουτσκι θα ξεδιπλώσει τη θέση του στο έργο *Ο Δρόμος προς την εξουσία*, όπου θα αντιπαρατεθεί στον μεταρρυθμισμό του Μπέρνσταϊν, με μια πρόταση επαναστατικής στρατηγικής.

Σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις το έργο του Κάουτσκι θα μπορούσε να τοποθετηθεί ανάμεσα σε δύο πόλους, ανάμεσα στον βρετανικής καταγωγής ρεβιζιονισμό του Μπέρνσταϊν και τον ρωσικό ριζοσπαστισμό της Λούξεμπουργκ, διότι στη Βρετανία ήταν απίθανη μια εκλογική νίκη των σοσιαλιστών, ενώ στη Ρωσία ήταν αναπόφευκτη μια επανάσταση (Kautsky, 1994, σ. 118).

Η συλλογιστική του Κάουτσκι, ο οποίος διακατέχεται από μια εμμονή ωρίμασης, χωρίζεται σε δύο στάδια στον δρόμο για την κατάκτηση της εξουσίας. Στο πρώτο στάδιο βρίσκεται η ανάπτυξη μαζικών ειρηνικών αγώνων μέσα στο αστικοδημοκρατικό πλαίσιο και στο δεύτερο ακολουθεί η επαναστατική κατάκτηση της εξουσίας, με όχημα την εκλογική νίκη (Kautsky, 1909, σ. 49-62).

Η ανάλυση του Κάουτσκι μοιάζει φαινομενικά με την οπτική του Ένγκελς στην Εισαγωγή. Αρχικά ωριμάζουν οι συνθήκες, συντελείται δηλαδή η διαδικασία κατά την οποία διαπαιδαγωγείται και αναπτύσσεται το προλεταριάτο. Κατά τη διάρκεια αυτής

της ωρίμασης είναι καταστροφική κάθε επαναστατικότητα, αφού η πρόωγη βία θα πλήξει το ακόμα αδύναμο και απροετοίμαστο προλεταριάτο. Παράλληλα, ο Κάουτσκι απορρίπτει τις κοινωνικές και πολιτικές συμμαχίες, προκρίνοντας το πλειοψηφικό προλεταριάτο ως τον μοναδικό φορέα της επανάστασης (Cole, 1963, σ. 45). Μέχρι τη φάση κατάκτησης της εξουσίας, οι σοσιαλιστές δεν πρέπει να συμμετέχουν σε αστικές κυβερνήσεις συνασπισμού. Για τον Κάουτσκι (1909, σ. 5-25) η νίκη της επανάστασης είναι αναπόφευκτη, παρουσιάζεται ως μια αντικειμενικότητα, σαν ένα φυσικό γεγονός που δεν προετοιμάζεται, αλλά απλώς θα συμβεί.

Η συλλογιστική του «είμαστε ένα επαναστατικό κόμμα, αλλά όχι ένα κόμμα που κάνει επαναστάσεις» (Kautsky, 1909, σ. 50) καταδεικνύει πως η όποια επαναστατικότητα είναι απλά ένας μανδύας, ένας συνδετικός κρίκος με τον Μαρξ, τον οποίο δεν μπορεί ακόμα να σπάσει. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ντανιέλ Μπενσαϊντ (2015, σ. 35-36), οι επαναστάτες του Κάουτσκι, ούτε προετοιμάζουν την επανάσταση, ούτε εξεγείρονται, ούτε συνθηκολογούν. Απλώς περιμένουν. Η τακτική τους φθείρει το αστικό κράτος και στην επόμενη φάση θα επακολουθήσει μια κοινοβουλευτική ή, οριακά, και μη κοινοβουλευτική ρήξη.

Για αυτήν τη στρατηγική της φθοράς θα ξεσπάσει αργότερα η αντιπαράθεση ανάμεσα στον Κάουτσκι και τη Λούξεμπουργκ, η οποία θα λάβει χώρα σε μια σειρά από άρθρα, με σπινθήρα το ζήτημα της μαζικής απεργίας και της χρήσης της ως όπλο ανατροπής του αστικού κράτους. Επί της ουσίας, σε ένα από αυτά τα άρθρα, στο «Was nun?», θα εξειδικευτεί περαιτέρω η συλλογιστική του Κάουτσκι. Σύμφωνα με αυτή, η πρώτη φάση του ειρηνικού περάσματος προσδιορίζεται ως στρατηγική της «φθοράς» ή «εξασθένισης» (Ermattungsstrategie). Κατά τη διάρκειά της, διεξάγονται οι μαζικοί αγώνες εντός και εκτός κοινοβουλευτικού συστήματος. Οι δυνάμεις του προλεταριάτου αποδυναμώνουν την πολιτική κυριαρχία της αστικής τάξης, δηλαδή την ειδική ταξική λειτουργία του κράτους (Kautsky, 1910).

Έτσι, μεταβαίνουμε στη δεύτερη φάση, αυτήν της «επαναστατικής κατάκτησης της πολιτικής εξουσίας», την αποφασιστική περίοδο των μαχών, η οποία συνδέεται στενά και με τη «μαζική απεργία». Η κατάκτηση μπορεί να γίνει είτε ειρηνικά δια της παραίτησης της αστικής τάξης από την εξουσία της, είτε με τα μέσα της βίας, μόνο βέβαια αν η κυρίαρχη τάξη επιτεθεί πρώτη. Σε μια τέτοια περίπτωση θα πραγματοποιηθεί μια μαζική αμυντική απεργία.

Στο σημείο αυτό είναι κρίσιμο να αναφέρουμε πως ο Κάουτσκι, όπως και ο Ένγκελς, δεν εκφράζει την πεποίθηση πως θα αποφευχθεί ο εμφύλιος πόλεμος:

Αυτό που αμφισβητείται είναι το εάν η τάξη των εκμεταλλευτών, η οποία ελέγχει την κρατική εξουσία, θα επιτρέψει την εξέλιξη αυτών των παραγόντων, ώστε να εγκαταλειφθεί η καπιταλιστική καταπίεση χωρίς να αντισταθεί κάποιος στην χρήση όλων των μέσων που τίθενται στη διάθεσή της. Στην περίπτωση αυτή, η ήττα της θα είναι δυνατή μόνο με μια αποφασιστική μάχη (Kautsky, 1909, σ. 11).

Αν τελικά ξεσπάσει ο εμφύλιος πόλεμος, τότε θα υπάρξει μια στρατηγική «εξουδετέρωσης» ή «καθυπόταξης» (Niederwerfungsstrategie) του ενός έναντι του άλλου. Σύμφωνα πάντα με τη συλλογιστική του Κάουτσκι, όσο πιο μακροχρόνια η «φθορά», τόσο πιο πιθανό ο αντίπαλος να αποσυρθεί αναίμακτα ή με το μικρότερο δυνατό κόστος βίας. Η εργατική τάξη θα νικήσει οπωσδήποτε, αφού προηγουμένως θα έχει αποδυναμώσει σημαντικά την ισχύ της αστικής τάξης, η οποία θα δώσει μια εκ των προτέρων χαμένη μάχη.

Ο Κάουτσκι δεν θέλει να επιτεθεί κατά μέτωπο στο φρούριο, φοβούμενος μη χάσει όλες τις κατακτήσεις που έχει πετύχει το κίνημα μέχρι εκείνη τη στιγμή. Επιλέγει να περικυκλώσει το φρούριο και να αρχίσει έναν πόλεμο φθοράς που θα εξασθενήσει το φρούριο, το οποίο θα πέσει χωρίς μεγάλες απώλειες στα χέρια της εργατικής τάξης (Μαντέλ, 1980, σ. 171).

Οι θέσεις του Κάουτσκι θριαμβεύουν στα συνέδρια της Δρέσδης και του Άμστερνταμ έναντι του αναθεωρητισμού του Μπέρνσταϊν και γίνονται η «Αγία Γραφή» των σοσιαλιστικών κομμάτων. Μόνον η Λούξεμπουργκ και ο Πάνεκουκ θα διαγνώσουν, από αρκετά νωρίς²⁷, τις «κεντρώες» θέσεις του Κάουτσκι, τις οποίες θα συστηματοποιήσει αργότερα ο Λένιν (Μπενσαϊντ, 2015, σ. 40-42). Όπως παρατηρεί ο Μαντέλ (1980, σ. 171), η καουτσκιική στρατηγική απέτυχε δραματικά. Οδήγησε όχι στην κατάρρευση του καπιταλιστικού φρουρίου, αλλά στην κατάρρευση του γερμανικού εργατικού κινήματος, μέσα από τους πολύ γνωστούς σταθμούς της 4^{ης} Αυγούστου 1914, της κατάπνιξης της επανάστασης του 1918 και του 1923, αλλά και της συνθηκολόγησης μπροστά στην άνοδο των ναζιστών στην εξουσία το 1933.

Συνοψίζοντας τις βασικές θεωρητικές αδυναμίες της συλλογιστικής του Κάουτσκι, διαβλέπουμε μια υπερτίμηση των δυνάμεων του κινήματος και των διεθνών του δεσμών, και ταυτόχρονα μια υποτίμηση της κυρίαρχης τάξης, της ενότητας της κρατικής εξουσίας και της υλικότητας του κρατικού μηχανισμού, απόρροια της εσφαλμένης εργαλειακής λογικής των αναλύσεων του ίδιου του Κάουτσκι.

Η ίδια η εικόνα κιάλας που παρουσίασε ο Κάουτσκι συμβολίζει αυτή τη βαθιά μηχανιστική και σφαλερή θεώρηση των σχέσεων της αστικής κυριαρχίας. Η εξουσία της μπουρζουαζίας εμφανίζεται σαν ένα φρούριο στο εσωτερικό του

²⁷ Ασκούν κριτική στον κεντρισμό του Κάουτσκι ήδη πριν το 1914.

καθαυτό κοινωνικού σώματος. Το εργατικό κίνημα παρουσιάζεται σαν να μπορεί να συγκεντρώνει βαθμιαία και ήσυχα τις ζωντανές δυνάμεις του κοινωνικού σώματος παρά και ενάντια στην αστική εξουσία. Η πραγματικότητα του καπιταλισμού είναι ολότελα διαφορετική [...] Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες, η ιδέα της βαθμιαίας συγκέντρωσης όλων των ζωντανών δυνάμεων της κοινωνίας για την οργάνωση μιας μακρόχρονης και μάλιστα διαρκούς πολιορκίας του «καπιταλιστικού οχυρού» είναι μια φανταστική αντίληψη (Μαντέλ, 1980, σ. 172-173).

Από τη μεριά του ο Λένιν (2021, σ. 133-143) παρουσιάζοντας την πολεμική του Πάνεκουκ στις θέσεις του Κάουτσκι, κατηγορεί τον τελευταίο για «παθητικό ριζοσπαστισμό». Επισημαίνει πως ο «ορθόδοξος» μαρξιστής προωθεί μια θεωρία της «αδρανούς αναμονής» και δεν θέλει να δει τη διαδικασία της επανάστασης να πραγματώνεται.

Ποιο είναι, όμως, εκείνο το κομβικό σημείο της θεωρίας του Μαρξ, στο οποίο ο Κάουτσκι αποφεύγει επιμελώς να αναφερθεί; Ο Κάουτσκι συνειδητά δεν αναφέρεται στο στόχο συντριβής του αστικού κράτους.

Παρ' όλη την κατηγορηματικότητα της δήλωσής του για την εποχή των επαναστάσεων που άρχισε πια, ο Κάουτσκι και στην μπροσούρα του, την αφιερωμένη, όπως λέει ο ίδιος, στην εξέταση ακριβώς του ζητήματος της «πολιτικής επανάστασης» παρέκαμψε και πάλι εντελώς το ζήτημα του κράτους (Λένιν, 2021, σ. 132).

«Η επανάσταση δεν μπορεί να είναι μόνο η κατάκτηση της εξουσίας, πρέπει να είναι και η καταστροφή του παλιού κράτους», τονίζει ο Κολέτι (1975, σ. 197). Ενώ ο Μπαλιμπάρ (1978, σ. 77), υπογραμμίζει από την πλευρά του ως αυταπάτη τη θέση ότι η εξουσία του προλεταριάτου μπορεί να ασκηθεί από τους κρατικούς μηχανισμούς της αστικής τάξης και οι ριζικοί μετασχηματισμοί μπορούν να επιτευχθούν χωρίς επαναστατική ρήξη με το παλιό κράτος. Η άρνηση καταστροφής του αστικού κρατικού μηχανισμού και η εξελικτική θεωρία της επανάστασης σχετίζονται και με την πλήρη αγνόηση του ζητήματος της «επαναστατικής κατάστασης-κρίσης», έννοια την οποία θα διατυπώσει με σαφήνεια ο Λένιν στο έργο *Χρεοκοπία της Δεύτερης Διεθνούς*, και η οποία αποτελεί έννοια κλειδί και στην οποία θα επανέλθουμε.

Ο Κάουτσκι μετά το 1910 αρχίζει να κάνει στρατηγικά ανοίγματα προς τη δεξιά πτέρυγα του SPD, με αποτέλεσμα να επικροτεί στις εκλογές του 1912, την κοινοβουλευτική συνεργασία του SPD με τους φιλελεύθερους, εγκαταλείποντας το μονοπώλιο της εργατικής τάξης ως δύναμης αλλαγής, όπως ο ίδιος είχε εκφράσει στο πρόγραμμα της Ερφούρτης (Schorske, 1955, σ. 226-235).

Το τελικό σπάσιμο της τυπικής «ορθοδοξίας» εντός του SPD θα πραγματοποιηθεί την αποφράδα 4^η Αυγούστου 1914, όταν οι βουλευτές του κόμματος

θα υποστηρίξουν τις πολεμικές πιστώσεις για τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, αντιτιθέμενοι στις αντιμιλιταριστικές αποφάσεις των συνεδρίων της Στουτγάρδης, της Κοπεγχάγης και της Βασιλείας (Schorske, 1955, σ. 286-291).

Αν για τον Μπέρνσταϊν και τη μετέπειτα σοσιαλδημοκρατία το κράτος είναι ένας διαιτητής που στέκεται υπεράνω των τάξεων, για τον Κάουτσκι το κράτος είναι ένα ουδέτερο εργαλείο, ένα αντικείμενο που θα «χρησιμοποιηθεί διαφορετικά» αν οι σοσιαλδημοκράτες αναλάβουν τα ηνία της εξουσίας. Ο Κάουτσκι δείχνει ξεκάθαρα τις απόψεις του στο δοκίμιο *Κοινοβουλευτισμός και Δημοκρατία*, όπου αναφέρει:

Μόνο ένας πολιτικά τυφλός μπορεί σήμερα να υποστηρίζει ότι το αντιπροσωπευτικό σύστημα εξασφαλίζει, και με το καθολικό εκλογικό δικαίωμα επίσης, την κυριαρχία της αστικής τάξης και ότι για να ανατραπεί αυτή η τελευταία πρέπει να καταργηθεί το αντιπροσωπευτικό σύστημα. Αλλά αρχίζει τώρα πια να γίνεται φανερό πως ένα πραγματικά κοινοβουλευτικό καθεστώς μπορεί να είναι άριστο όργανο της δικτατορίας του προλεταριάτου, όπως είναι της δικτατορίας της αστικής τάξης. Ένα από τα πιο σημαντικά καθήκοντα της εργατικής τάξης στην πάλη της για την κατάκτηση της εξουσίας είναι όχι να καταργήσει το αντιπροσωπευτικό σύστημα, αλλά να καταστρέψει την εξουσία των κυβερνήσεων που αντιτάσσονται στα κοινοβούλια και ταυτόχρονα να ανοίξει στο προλεταριάτο τον πιο πλατύ δρόμο για να μπει στο κοινοβούλιο με το καθολικό εκλογικό δικαίωμα, την ομοιογενή διαίρεση των εκλογικών περιφερειών, τη μυστική ψήφο, την πλήρη ελευθερία τύπου και συνέρχεσθαι, και πρωταρχικά με την επέκταση του εκλογικού δικαιώματος σε όλους τους πολίτες που έχουν συμπληρώσει τα είκοσι χρόνια τους (Kautsky, 2020, σ. 139).

Όπως υπογραμμίζει ο Κολέτι, παραλληλίζοντας τον Κάουτσκι με τους μετέπειτα ευρωκομμουνιστές:

Για τον Κάουτσκι το Κράτος και ο γραφειοκρατικός του μηχανισμός δεν πρέπει να καταστραφούν, γιατί η γραφειοκρατία, δηλαδή η διαφορά ανάμεσα σε κυβερνώντες και κυβερνωμένους είναι ανεξάλειπτη και πρέπει να υφίσταται πάντοτε [...] Πράγματι, εκείνο το Κράτος που δεν πρέπει να καταστραφεί, άλλα του οποίου αρκεί η κυρίευση για να το στρέψουμε στους σκοπούς μας, εκείνη η στρατιωτική και γραφειοκρατική μηχανή που δεν πρέπει να αποδιαρθρωθεί, αλλά να μεταβιβαστεί «από ένα χέρι σε άλλο», είναι στον πυρήνα του ένα Κράτος ήδη «αδιάφορο» στην ταξική φύση: είναι ένα τεχνικό και «ουδέτερο» εργαλείο, ένα απλό μέσο που μπορεί να κάνει το καλό ή το κακό, ανάλογα με το ποιος το έχει στο χέρι και εξυπηρετείται απ' αυτό [...] Η θεωρία της κατάκτησης μόνο, αλλά όχι και της καταστροφής-μετασχηματισμού της εξουσίας, περιέχει συνεπώς στο σπέρμα της μιαν υπέρ-ταξική θεωρία του Κράτους [...] Το κοινοβούλιο — όπως βλέπουμε — υπάρχει πριν, υπάρχει μετά, πρέπει να υπάρχει πάντοτε [...] Βρισκόμαστε σε πλήρη υπερταξικότητα. Η φόρμουλα του Κάουτσκι (και όλων των σημερινών μιμητών του) δεν περιέχει ούτε καν σαν υπόθεση ότι το κοινοβουλευτικό καθεστώς μπορεί να είναι κατά κάποιο τρόπο δεμένο με την ταξική δομή της αστικής κοινωνίας (Κολέτι, 1975, σ. 200-202).

Η «ορθοδοξία» του «κέντρου του SPD» και η ιδεολογική ηγεμονία της ως το 1914 είναι στην ουσία ένας ισορροπημένος και κεκαλυμμένος ρεφορμισμός με επαναστατικά αντερείσματα (Μπελαντής, 2014, σ. 54).

Αν ο Μπέρνσταϊν με τη μεταρρυθμιστική λογική του, όπως αυτή αναπτύχθηκε κυρίως στις *Προϋποθέσεις για το σοσιαλισμό και τα καθήκοντα της σοσιαλδημοκρατίας*, και ο Κάουτσκι ως εκπρόσωπος του λεγόμενου «ορθόδοξου μαρξισμού» με έργα όπως *Η κοινωνική επανάσταση και Ο δρόμος προς την εξουσία* ανήγαγαν την κοινοβουλευτική δημοκρατία σε φετίχ, αντιθέτως, για μαρξιστές όπως ο Λένιν, η Λούξεμπουργκ, ο Τρότσκι ή ο Γκράμσι η διαλεκτική του κράτους και της επανάστασης δεν κατανοείται με όρους ανάληψης ή κατάληψης, αλλά συντριβής του αστικού κρατικού μηχανισμού σε όλες τις επιμέρους θεσμικές και λειτουργικές εκφάνσεις του (Χρύσης, 2009, σ. 74).

Αλλά και στη συνέχεια, ο Κάουτσκι θα αντιταχθεί τόσο στον μπολσεβικισμό, όσο και στις γερμανικές επαναστάσεις του 1918-1923, με το πρόσχημα της «ανάποδης ωρίμασης», χαρακτηρίζοντας κάθε επαναστατική προσπάθεια ως μπλανκισμό και «ανώριμη επανάσταση». Στην πραγματικότητα ζητά το ανέφικτο, δηλαδή κοινωνική αλλαγή, χωρίς ρήξεις, γραμμικά και ειρηνικά.

3.4: Το αντίβαρο της Λούξεμπουργκ

Η Ρόζα Λούξεμπουργκ αποτέλεσε μια σφοδρή πολέμια του αναθεωρητισμού του Μπέρνσταϊν και από νωρίς κατηγόρησε την γραφειοκρατική ροπή που είχε πάρει η γερμανική σοσιαλδημοκρατία. Ως απάντηση στο έργο του Μπέρνσταϊν, η νεαρή Λούξεμπουργκ συγγράφει το έργο *Κοινωνική μεταρρύθμιση ή επανάσταση*, όπου καταπατήθηκε με τη σχέση μεταξύ μεταρρύθμισης και επανάστασης, εξαπολύοντας μια ανελέητη επίθεση στις ιδέες του Μπέρνσταϊν, αναφορικά με την φύση του εργατικού σοσιαλιστικού κινήματος.

Η νομοθεσία (μεταρρύθμιση μέσω των νόμων) και η επανάσταση δεν είναι λοιπόν διαφορετικές μέθοδοι της ιστορικής προόδου, που μπορεί κανείς να τις διαλέξει από τον μπουφέ της ιστορίας σαν ζεστούς ή κρύους μεζέδες, αλλά διαφορετικές ροπές στην εξέλιξη της ταξικής κοινωνίας, οι οποίες ορίζουν και συμπληρώνουν η μία την άλλη. Ταυτόχρονα όμως αλληλοαποκλείονται, όπως π.χ. ο Νότιος και ο Βόρειος Πόλος, όπως η αστική τάξη και το προλεταριάτο (Λούξεμπουργκ, 2014, σ. 134).

Σύμφωνα με τη Λούξεμπουργκ (2014, σ. 135-137) δεν είναι η εξαναγκαστική μορφή κανενός νόμου που υποδουλώνει το προλεταριάτο στο κεφάλαιο, αλλά η έλλειψη μέσων παραγωγής. Η νομική μεταρρύθμιση δεν δύναται να μετασχηματίσει τους βασικούς μηχανισμούς του συστήματος και δεν το μπορεί διότι η ταξική κυριαρχία στηρίζεται πάνω σε πραγματικές οικονομικές σχέσεις και όχι απλώς σε «κεκτημένα δικαιώματα». Επομένως, το σύνολο των βασικών σχέσεων της καπιταλιστικής ταξικής κυριαρχίας δεν είναι δυνατόν να τροποποιηθεί με αστικές νομοθετικές μεταρρυθμίσεις, γιατί επί της ουσίας δεν είναι προϊόν αστικών νόμων, αλλά οικονομικών συνθηκών.

Όποιος σύμφωνα μ' αυτά εκφράζεται υπέρ του μεταρρυθμιστικού δρόμου μέσω των νόμων, αντί και σε αντίθεση με την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας και με την ανατροπή της κοινωνίας, αυτός δεν επιλέγει στην πραγματικότητα έναν πιο ήσυχο, ασφαλή, αργό δρόμο για τον ίδιο στόχο, αλλά και έναν άλλο στόχο, δηλαδή αντί για την πραγματοποίηση ενός νέου κοινωνικού καθεστώτος, θέλει να επιφέρει μόνο ποσοτικές αλλαγές στο παλιό (Λούξεμπουργκ, 2014, σ. 134-135).

Για να συνοψίσουμε την κριτική της, η Λούξεμπουργκ επισημαίνει πως η συλλογιστική του Μπέρνσταϊν δεν έχει σαν στόχο την πραγμάτωση του σοσιαλιστικού καθεστώτος, αλλά μόνο τη μεταρρύθμιση του καπιταλιστικού, δεν έχει σαν στόχο την άρση του συστήματος των μισθών, αλλά τη λιγότερη ή περισσότερη εκμετάλλευση, την εξάλειψη μόνο κάποιων μορφών του καπιταλισμού, αλλά όχι του ίδιου του καπιταλισμού.

Παράλληλα η Λούξεμπουργκ (2014, σ. 139) μας δίνει και την οπτική της για τη δημοκρατία υπογραμμίζοντας πως: «Με λίγα λόγια η δημοκρατία είναι απαραίτητη, όχι γιατί κάνει περιττή την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας από το προλεταριάτο, αλλά αντίθετα γιατί κάνει την κατάληψη της εξουσίας στον ίδιο βαθμό αναγκαία και μοναδικά δυνατή». Ακόμη, στην ανάλυσή της μας γυρνάει πίσω στην Εισαγωγή του Ένγκελς για την οποία αναφέρει:

Όταν ο Ένγκελς αναθεωρούσε την τακτική του σημερινού εργατικού κινήματος στον πρόλογό του και αντιπαρέθετε στα οδοφράγματα τον αγώνα μέσω των νόμων, δεν διαπραγματευόταν -όπως φαίνεται καθαρά από κάθε γραμμή του προλόγου- το ζήτημα της τελικής κατάκτησης της εξουσίας, αλλά το ζήτημα του σημερινού καθημερινού αγώνα. Δεν πραγματευόταν τη συμπεριφορά του προλεταριάτου έναντι του καπιταλιστικού κράτους. Με δύο λόγια ο Ένγκελς έδινε την κατευθυντήρια γραμμή στο κυρίαρχο προλεταριάτο, όχι στο νικηφόρο (Λούξεμπουργκ, 2014, σ. 139).

Η ίδια η αναγκαιότητα της κατάληψης της πολιτικής εξουσίας από το προλεταριάτο ήταν τόσο για τον Μαρξ όσο και για τον Ένγκελς πάντοτε εκτός συζήτησης. Και μόνον ο Μπέρνσταϊν είναι αυτός που θεωρεί τον ορνιθώνα του αστικού κοινοβουλευτισμού σαν το αρμόδιο όργανο, μέσω του οποίου θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί η πιο γιγαντιαία ανατροπή της παγκόσμιας ιστορίας: το πέρασμα της κοινωνίας από τις καπιταλιστικές σε σοσιαλιστικές μορφές (Λούξεμπουργκ, 2014, σ. 140).

Κόντρα στην άποψη του κυρίαρχου ρεύματος ότι το καθεστώς της νομιμότητας που αναπτύσσεται στο έδαφος της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας καθιστά δυνατή τη μετάβαση στο σοσιαλισμό μέσω αυτής της νομιμότητας και επομένως καθιστά αδιανόητη και καταστρεπτική οποιαδήποτε σκέψη προσφυγής στη βία, η Λούξεμπουργκ θα υποστηρίξει ότι «η αστική νομιμότητα (και ο κοινοβουλευτισμός ως η διαδικασία ανάπτυξης της νομοθεσίας) δεν είναι παρά η ιδιαίτερη κοινωνική μορφή με την οποία εκφράζεται η πολιτική βία της αστικής τάξης, η οποία αναπτύσσεται στη δοσμένη οικονομική της βάση» (Cliff, 1980, σ. 30).

Θα μπορούσαμε να παραθέσουμε πολλά περισσότερα σημεία κριτικής προς τον Μπέρνσταϊν, όμως θα εστιάσουμε παρακάτω στην αντιμαχία της Λούξεμπουργκ με τον Κάουτσκι, σε μια θεωρητική σύγκρουση εντός της λεγόμενης μαρξιστικής «ορθοδοξίας». Εν τέλει, σύμφωνα με την ίδια τη Λούξεμπουργκ:

Αν κάποιος στην αρχή της συζήτησης είχε κάποιες ελπίδες σχετικά με τον Μπέρνσταϊν, να τον πείσει με επιχειρήματα από το επιστημονικό οπλοστάσιο της σοσιαλδημοκρατίας, να τον ξαναδεί στο κίνημα, τώρα θα πρέπει να εγκαταλείψει τελείως αυτή την ελπίδα [...] Η συζήτηση με τον Μπέρνσταϊν έχει μετατραπεί σε αντιπαράθεση δυο κοσμοθεωριών, δύο τάξεων, δυο κοινωνικών σχημάτων. Ο Μπέρνσταϊν και η σοσιαλδημοκρατία τώρα βρίσκονται σε εντελώς διαφορετικά εδάφη (Λούξεμπουργκ, 2014, σ. 149).

Η επανάσταση στη Ρωσία το 1905, το έργο της Λούξεμπουργκ *Μαζική απεργία, κόμμα, συνδικάτα*, αλλά και το ζήτημα των απεργιών για την εργατική ψήφο στην Πρωσία το 1910, θα πυροδοτήσουν μια θεωρητική πάλη μεταξύ του Κάουτσκι και της Λούξεμπουργκ σχετικά με τη χρήση του όπλου της μαζικής απεργίας από το προλεταριάτο (Dutt, 1964, σ. 108).

Η Λούξεμπουργκ περιγράφει γλαφυρά την κατάσταση στο εσωτερικό της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας σε αντιδιαστολή με τη ρωσική επανάσταση του 1905:

Η κατάσταση είναι απλώς η ακόλουθη: Ο Αύγουστος, (Μπέμπελ) και ακόμα περισσότερο οι άλλοι, είναι εντελώς αφοσιωμένοι στον κοινοβουλευτισμό. Για κάθε κατάσταση που υπερβαίνει τον κοινοβουλευτισμό, δεν είναι ικανοί για τίποτε. Ακόμα χειρότερα, προσπαθούν να βάλουν τα πάντα στο καλούπι του κοινοβουλευτισμού και θα αντιμετωπίσουν με μανία σαν «εχθρό του λαού» οποιονδήποτε θα θέλει να προχωρήσει πιο πέρα [...] Το καθήκον μας είναι τώρα να αντιδράσουμε με τις πιο έντονες διαμαρτυρίες εναντίον αυτού του απολιθώματος των αυθεντιών (Φρέλιχ, 1972α, σ. 168).

Όπως παρατηρεί ο Φρέλιχ (1972α, σ. 170-173) η απεργία είχε μια αρνητική αντιμετώπιση στο εσωτερικό της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας, χαρακτηριζόταν ως μια «γενική τρέλα», εξαιτίας της ταύτισής της με τη μακουνική λογική και την κριτική του Ένγκελς στην απεργία, όπως την εκθείαζαν οι αναρχικοί. Η επανάσταση στη Ρωσία, όμως, ήρθε να σπάσει αυτήν την εσφαλμένη οπτική και η Λούξεμπουργκ τοποθέτησε την απεργία ως το πρώτο στάδιο επανάστασης στους δρόμους.

Το ζήτημα της απεργίας καταδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο τις αντιφάσεις και τις λογικές στο εσωτερικό της σοσιαλδημοκρατίας. Τα συνδικάτα, φοβούμενα μην χάσουν την ανεξαρτησία τους απέναντι στο κόμμα αλλά και τα γεμάτα ταμεία τους, ήταν σφοδροί πολέμιοι της απεργίας και χρησιμοποιούσαν το σύνθημα «τα συνδικάτα έχουν πάνω από όλα ανάγκη ησυχίας». Από την άλλη ρεφορμιστές πολιτικοί -ανάμεσα τους και ο Μπέρνσταϊν- ενθουσιάζονταν με την ιδέα της απεργίας, αφού την έβλεπαν ως ένα ειρηνικό μέσο διεκδίκησης, μακριά από τα επαναστατικά οδοφράγματα. Τέλος,

η κυρίαρχη τάση πίστευε πως η γενική απεργία ήταν το τελευταίο όπλο στη φαρέτρα του κινήματος και θα το χρησιμοποιούσε μόνο ως ύψιστο αμυντικό μέσο, αν το σύστημα εξαπέλυε γενική επίθεση στις κατακτήσεις του κινήματος.

Αναφορικά με την άποψη του Κάουτσκι, ο Φρέλιχ (1972α, σ. 175) προβαίνει σε μια δηκτική παρατήρηση, υποστηρίζοντας πως φαινομενικά η αρχική άποψή του ήταν πολύ κοντά στις Λούξεμπουργκ, αφού διέκρινε την επαναστατική απόχρωση της απεργίας και τον εξεγερσιακό χαρακτήρα που αυτή λάμβανε στο απόγειό της. Όμως ο Κάουτσκι κατέληγε σε επαναστατικά συμπεράσματα, μόνο όταν αφορούσαν άλλες χώρες ή το απώτατο μέλλον. Μόλις η προοπτική της επανάστασης γινόταν πραγματικότητα, η παραπάνω άποψή του για την γενική απεργία ως επαναστατικό όπλο εξαφανιζόταν.

Το έργο της Λούξεμπουργκ *Μαζική απεργία, κόμμα, συνδικάτα* θα έρθει, λοιπόν, ως απάντηση της υιοθέτησης από το συνέδριο της Ιένα της χρήσης της γενικής απεργίας μόνον ως όπλου υπεράσπισης της καθολικής ψήφου (Schorske, 1955, σ. 42-45). Το ζήτημα της «μαζικής απεργίας» θα επανέλθει, ωστόσο, δυναμικά στο προσκήνιο σχετικά με τη διεύρυνση του εκλογικού δικαιώματος στην Πρωσία, το 1910-1911, και θα πυροδοτήσει τη θεωρητική αντιμαχία μεταξύ της Λούξεμπουργκ με το άρθρο «Wie weiter?» και του Κάουτσκι με το άρθρο «Was nun?», στο οποίο ο Κάουτσκι καταδικάζει την τάση προς «μαζική απεργία» και δέχεται νέα απάντηση της Λούξεμπουργκ με το άρθρο «Die Theorie und die Praxis» (Schorske, 1955, σ. 177-185).

Μάλιστα, κάτω από τις πιέσεις της ηγεσίας του κόμματος, ο Κάουτσκι αρνήθηκε να δημοσιεύσει στην εφημερίδα *Neue Zeit* το άρθρο «Wie weiter?» και προέβη σε σφοδρή κριτική εναντίον του άρθρου που δεν δημοσίευσε. Όπως παρατηρεί ο Φρέλιχ (1972β, σ. 40) είναι η στιγμή μιας αποφασιστικής στροφής στη σκέψη του Κάουτσκι, αφού οι ιδέες που υποστηρίζει στο σχετικό άρθρο βρίσκονται σε αντίφαση με τα έργα του *Κοινωνική Επανάσταση και Ο δρόμος προς την εξουσία*. Στην ίδια κατεύθυνση και ο Σαλβαντόρι διαβλέπει στα γεγονότα της Πρωσίας τη γέννηση του κεντρισμού του Κάουτσκι (Salvadori, 1990, σ. 133-180). Στο συγκεκριμένο άρθρο ο Κάουτσκι εξειδικεύει κάπως περισσότερο τη στρατηγική του:

Η στρατηγική της φθοράς, όπως άλλωστε κάθε στρατηγική, συναρτάται με ορισμένους όρους, οι οποίοι, μόνον αυτοί, την καθιστούν εφικτή και λυσιτελή. Μωρία θα ήταν να θέλει κανείς να την εφαρμόζει υπό οποιεσδήποτε συνθήκες, το δε γεγονός ότι χρησιμοποιώντας την έχουμε καταγάγει λαμπρότατες επιτυχίες επί δεκαετίες, δε σημαίνει αφ' εαυτού ότι οφείλουμε να μείνουμε προσκολλημένοι σ' αυτήν [...] Τη στρατηγική της φθοράς θα πρέπει ακόμη να την εγκαταλείψουμε,

αν έχει κλονισθεί το ηθικό των δικών μας δυνάμεων, αν επαπειλείται λιποψυχία και λιποταξία, οπότε το στράτευμα μπορεί να ανακτήσει την αγωνιστικότητα και τη συνοχή του μόνο μ' ένα τολμηρό χτύπημα. Αναπόφευκτα θα πρέπει επίσης να περάσουμε στην επίθεση και να επιχειρήσουμε ένα τέτοιο χτύπημα, αν βρισκόμαστε σε αδιέξοδο και δεν απομένει παρά το δίλημμα μεταξύ κατατρόπωσης του εχθρού και επονειδιστής συνθηκολόγησης. Η υιοθέτηση της στρατηγικής της καθυπόταξης (Niederwerfung) επιβάλλεται, τέλος, αν έχει περιέλθει αφ' εαυτού ο εχθρός σε δεινή θέση, αν μας παρουσιάζεται η ευκαιρία που μπορούμε να την εκμεταλλευθούμε γοργά και δυναμικά για να του καταφέρουμε ένα ισχυρό, ίσως θανατηφόρο, πλήγμα. Δεν χρειάζεται βέβαια εκτενείς αναλύσεις για να μεταφέρουμε τα προειρημένα από τη σφαίρα των στρατιωτικών πραγμάτων σ' εκείνη των πολιτικών (Kautsky, 1910).

Αν κάποιος διαβάσει τα πολεμικά άρθρα που αντάλλαξαν ο Κάουτσκι και η Λούξεμπουργκ, θα διαπιστώσει πως επί της ουσίας ξετυλίγονται δύο διαφορετικές στρατηγικές. Η επαναστατική στρατηγική της Λούξεμπουργκ, η οποία εμπνέεται από τη Ρωσική Επανάσταση του 1905 και ζητά από το κόμμα να δράσει, να αναλάβει πρωτοβουλίες, ώστε να ενισχυθούν οι απεργίες και να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες επαναστατικής προοπτικής (Salvadori, 1990, σ. 136-138), και, στον αντίποδα, η εκλογίστικη στρατηγική του Κάουτσκι, ο οποίος αντιτίθεται στις μαζικές απεργίες και προκρίνει υπομονή μέχρι τις επόμενες εκλογές, όταν και η σοσιαλδημοκρατία θα θριαμβεύσει με το ψηφοδέλτιο, ανοίγοντας τον δρόμο για μια κοινοβουλευτική μετάβαση στο σοσιαλισμό, που θα καταστρέψει έτσι ολόκληρο το σύστημα (Nettl, 1966, σ. 427-428).

Αίσθηση προκαλεί το γεγονός πως τόσο ο Μέρινγκ, όσο και ο Λένιν πήραν αρχικά το μέρος του Κάουτσκι στην αντιπαράθεση, μην μπορώντας ακόμα να διακρίνουν την απομάκρυνσή του από τον επαναστατικό δρόμο. Μόνο μετά την έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου θα μπορέσουν να αντιληφθούν πως η στάση του Κάουτσκι δεν περιοριζόταν απλώς σε μια διαφορετική εκτίμηση της κατάστασης, αλλά ουσιαστικά σήμαινε τη ρήξη του με την επαναστατική πολιτική. Από την άλλη μεριά, οι μενσεβίκοι θα έβρισκαν στη θεωρία του Κάουτσκι την επιβεβαίωση της δικής τους πολιτικής (Φρέλιχ, 1972β, σ. 40-41).

Να σημειώσουμε εδώ πως η Λούξεμπουργκ μπορεί μεν να κατανόησε πρώτη τη τεράστια δυναμική της γενικής απεργίας, απέτυχε όμως να την ενσωματώσει σε μια συνολική προοπτική για την καταστροφή του κράτους, την ανάδυση της δυαδικής εξουσίας και τη δημιουργία ενός επαναστατικού καθεστώτος, προοπτική που συνέλαβε και συνέθεσε στη συνέχεια ο Λένιν (Μπενσαϊντ, 2015, σ. 44-45).

Για τη Λούξεμπουργκ ο σοσιαλισμός συμπυκνωμένος στον «τελικό σκοπό» είναι μια διαρκής πάλη με ποικίλα μέσα επίτευξης, τα οποία όμως, σε κάθε περίπτωση,

εξαρτώνται από τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Η διάγνωση αυτών των συνθηκών δεν μπορεί να γίνεται αποκλειστικά και μόνο μέσω της θεωρίας, αφού το αυθόρμητο προηγείται του συνειδητού και η λογική της αντικειμενικής ιστορικής διαδικασίας προηγείται της υποκειμενικής συνειδητοποίησης. Αυτός είναι και ο λόγος που στη σκέψη της Λούξεμπουργκ το αυθόρμητο στοιχείο, το οποίο πάντα υπάρχει στις ταξικές συγκρούσεις, αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα. Σε τελική ανάλυση, πάντως, όταν εμφανιστεί η επαναστατική συγκυρία, μόνο το συνειδητοποιημένο μαχόμενο προλεταριάτο είναι σε θέση να καταλάβει την εξουσία και να μετατρέψει το σοσιαλισμό από ιστορική δυνατότητα σε πολιτική πραγματικότητα (Πιζάνιας, 1987, σ. 91).

Κεφάλαιο 4: Η επανατοποθέτηση του ζητήματος από τον Λένιν

4.1: Κράτος και επανάσταση

Πριν εισχωρήσουμε στις θεωρητικές παραδοχές του Λένιν αναφορικά με το κράτος, κρίνουμε αναγκαίο να επισημάνουμε πως αυτές αναπτύχθηκαν στη συγκεκριμένη ιστορική συνθήκη της επανάστασης στην «καθυστερημένη» Ρωσία.

Ο Μαρξ στον Πρόλογο της *Κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, αναφερόμενος στο ζήτημα της κοινωνικής μεταβολής σημείωνε χαρακτηριστικά πως:

Ένας κοινωνικός σχηματισμός δεν εξαφανίζεται ποτέ πριν αναπτυχθούν όλες οι παραγωγικές δυνάμεις που μπορεί να χωρέσει, και ποτέ δεν παίρνουν τη θέση τους καινούργιες, ανώτερες σχέσεις παραγωγής, πριν εκκολαφτούν μέσα στους κόλπους της ίδιας της παλιάς κοινωνίας οι όροι ύπαρξής τους (Μαρξ, 2010, σ. 20).

Κι, όμως, η Ρωσική Επανάσταση πραγματοποιήθηκε, πριν εκπληρωθούν οι όροι αυτού του διαλεκτικού άλματος, αφού ο ρωσικός καπιταλισμός καταργήθηκε πολύ πριν προφτάσουν να αναπτυχθούν μέσα στους κόλπους του οι νέες παραγωγικές δυνάμεις της σοσιαλιστικής κοινωνίας και ως εκ τούτου αναιρεί την αλήθεια του διαλεκτικού αυτού άλματος. Στη Ρωσία η σοσιαλιστική κοινωνία «γεννήθηκε», πολύ πριν ωριμάσουν οι υλικές της προϋποθέσεις, όταν ακόμα ο ρωσικός καπιταλισμός είχε μόλις κάνει τα πρώτα του βήματα (Σκλάβος, 1991, σ. 42).

Η Ρωσική Επανάσταση δημιούργησε ένα ακόμα παράδοξο, αφού, παρότι ήταν εν πολλοίς αποτέλεσμα της επίδρασης του δυτικοευρωπαϊκού σοσιαλισμού, εντούτοις εκεί για πρώτη φορά δημιουργήθηκαν θεσμοί και μορφές, που στη Δυτική Ευρώπη ήταν ακόμη προβλέψεις της θεωρίας, χαρίζοντας στη Ρωσία τον τίτλο της πρωτοπόρου χώρας του σοσιαλισμού. Παίρνοντας τη σκυτάλη από την Παρισινή Κομμούνια, ήταν τώρα εκείνη που άνοιγε έναν νέο δρόμο προς τη σοσιαλιστική κοινωνία. Μοιάζει να είμαστε μπροστά σε ένα ανεξήγητο φαινόμενο, δηλαδή, το ότι αντίθετα από την κατεύθυνση της καπιταλιστικής ανάπτυξης από τη Δύση προς την Ανατολή, η προλεταριακή επανάσταση εκκινεί από την Ανατολή και εκτείνεται προς τη Δύση.

Ο Λένιν (1983, σ. 136) ήταν άλλωστε μεταξύ των πρώτων, που είχαν επισημάνει τη δυσκολία εκδήλωσης της επανάστασης στη Δύση, αφού έχοντας πλήρη συναίσθηση των ιδιαίτερων ρωσικών συνθηκών σε καμιά περίπτωση δεν αντιμετώπιζε τη Ρωσική Επανάσταση ως μοντέλο «εξαγωγής» στις δυτικές χώρες. Κάτι τέτοιο, άλλωστε θα έρχονταν σε πλήρη αντίθεση με την ίδια «την ουσία, τη ζωντανή ψυχή του μαρξισμού: τη συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης».

Η παγκόσμια σοσιαλιστική επανάσταση στις προηγμένες χώρες δεν μπορεί να αρχίσει τόσο εύκολα, όπως άρχισε η επανάσταση στη Ρωσία [...] Σε μια τέτοια

χώρα ήταν εύκολο να αρχίσεις την επανάσταση, ήταν σαν να σηκώνεις ένα πούπουλο. Να αρχίσει όμως κανείς χωρίς προετοιμασία την επανάσταση σε μια χώρα, όπου έχει αναπτυχθεί ο καπιταλισμός κι έχει δώσει το δημοκρατικό πολιτισμό και τη δημοκρατική οργάνωση και στον τελευταίο άνθρωπο, θα ήταν λαθεμένο και ανόητο (Λένιν, 1982, σ. 15-16).

Η επανάσταση στην Ευρώπη [...] θα έχει να κάνει μ' έναν εχθρό απίστευτα πιο σοβαρό, σε συνθήκες ασύγκριτα πιο σκληρές. Για την επανάσταση στην Ευρώπη θα είναι ασύγκριτα πιο δύσκολο να αρχίσει. Βλέπουμε πως της είναι ασύγκριτα πιο δύσκολο να ανοίξει το πρώτο ρήγμα στο καθεστώς που την καταπιέζει. Θα της είναι πολύ πιο εύκολο να μπει στο δεύτερο και στο τρίτο στάδιο της επανάστασης της (Λένιν, 1982, σ. 97).

Ο Λένιν, πιάνοντας το νήμα των θεωρητικών επεξεργασιών των Μαρξ και Ένγκελς, ανέπτυξε μια λεπτομερέστατη ανάλυση του αστικού κράτους σε σχέση με τον ρόλο του στην επαναστατική διαδικασία. Καθοριστικά προς αυτήν την κατεύθυνση, υπήρξαν και τα γεγονότα της 4^{ης} Αυγούστου 1914, τα οποία αποτέλεσαν μια αποφασιστικής σημασίας τομή στη σκέψη του Λένιν (Sawer, 1977, σ. 211-212), οδηγώντας τον να ξεκόψει από την καουτσική προβληματική του *Δρόμου προς την Εξουσία* και να ξαναδιαβάσει τον μαρξισμό για το κράτος, δίνοντας μορφή στο *Κράτος και επανάσταση*.

Αν και πολλοί, όπως η Ντ' Ενκός (2004, σ. 261-269), υποστηρίζουν πως ο Λένιν έγραψε αυτό το κείμενο σε κατάσταση πυρετού πριν την επανάσταση, με στόχο να την δικαιολογήσει και να της προσδώσει μαρξιστική ταυτότητα, ο Μπενσαϊντ (2015, σ. 45-48) τονίζει πως το έργο βασίζεται στο συστηματικό ξαναδιάβασμα των γραπτών του Μαρξ, παρεμβαίνει στη μακρά αντιπαράθεση των Κάουτσκι και Μπουχάριν για το ζήτημα, και σηματοδοτεί τη σταδιακή απομάκρυνση του Λένιν από τις απόψεις του Κάουτσκι, τις οποίες αρχικά υποστήριζε.

Όμως, πριν προχωρήσουμε σε μια σύντομη ανάλυση του *Κράτος και επανάσταση*, πρέπει, προηγουμένως, να φωτίσουμε περισσότερο την πορεία των γεγονότων. Το 1903 γεννήθηκε στο Λονδίνο το μολσεβίκικο κόμμα, το οποίο ήταν το πρώτο στους κόλπους της Β' Διεθνούς στο οποίο το πρόγραμμα υπήρχε ο στόχος της δικτατορίας του προλεταριάτου (Φόστερ, 1960, σ. 235). Για να κάνουμε μια σύνδεση με τα προηγούμενα κεφάλαια, η επανάσταση του 1905 στη Ρωσία έφερε ξανά στο προσκήνιο την προοπτική της ένοπλης κατάκτησης της εξουσίας, η οποία είχε υποβαθμιστεί μετά και την ενορχηστρωμένη προσπάθεια της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας να την παρακάμψει, μέσω της παρερμηνείας της Εισαγωγής του Ένγκελς. Τη θέση του «ειρηνόφιλου» Ένγκελς πήρε αυτήν τη φορά ο Πλεχάνοφ με την περιβόητη φράση του «δεν έπρεπε να πάρουμε τα όπλα» (Λένιν, 2021, σ. 47).

Ο πόλεμος και ο αστικός εθνικισμός ήταν εν τέλει ο βράχος πάνω στον οποίο θα συντριβόταν η Β' Διεθνής, πάνω στα ερείπια της οποίας θα προέβαλλε η Γ' Διεθνής, όπου το κέντρο βάρους του κινήματος θα μετατοπιζόνταν από τη γερμανική σοσιαλδημοκρατία στον ρωσικό μπολσεβικισμό. Ήταν όμως και ο ίδιος βράχος, πάνω στον οποίο θα γκρεμιζόταν ο μύθος της «ορθοδοξίας» του Κάουτσκι. Πράγματι, τα έργα του Λένιν, μετά την τομή του 1914, αποτελούν μια σαφή πολεμική εναντίον του Κάουτσκι μέσω της οποίας τίθεται και πάλι στο κέντρο του προβληματισμού η μαρξιστική θεωρία για το κράτος και τη δικτατορία του προλεταριάτου.

Ένας κομβικός σταθμός είναι η συστηματοποίηση της έννοιας της «επαναστατικής κατάστασης», την οποία πραγματοποιεί στο έργο *Χρεοκοπία της Δεύτερης Διεθνούς*. Αυτή η έννοια βρίσκεται σπερματικά στα ιστορικά έργα του Μαρξ και ορίζεται ως μια συγκυρία εντός της ταξικής πάλης, όπου μπορούν να συγχωνευθούν τέτοιου είδους αντιφάσεις, οι οποίες με τη σειρά τους να οδηγήσουν σε μια γενικευμένη εθνική κρίση που να καθίσταται επιτακτική μια ριζική αλλαγή των τρόπων ηγεμονίας και διακυβέρνησης. Αυτή η επαναστατική κατάσταση είναι το πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης της επαναστατικής κρίσης, κατά την οποία αναπτύσσονται ως απάντηση στο κυρίαρχο σύστημα εξουσίας όργανα αντί-εξουσίας των κυριαρχούμενων τάξεων και παρατηρείται όξυνση της δυαδικότητας της εξουσίας.

Για να το θέσουμε λίγο πιο απλά, είναι το κράτος ως σύστημα κυριαρχίας που πλήττεται στα θεμέλιας του, είναι η στιγμή που είναι πιο τρωτό από οποτεδήποτε άλλοτε. Όπως παρατηρεί ο Μπενσαϊντ σε κάθε μεγάλη καμπή δημιουργείται μια σημαντική αναδιαμόρφωση του κρατικού μηχανισμού:

Το 1848 είναι η διάδοση του επαναστατικού κύματος σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, 1870 ο γαλλογερμανικός πόλεμος και η Κομμούνα, 1914 ο ευρωπαϊκός πόλεμος, η ρωσική επανάσταση και η άνοδος της αμερικανικής ηγεμονίας, 1937 ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και η αναδιαμόρφωση όλου του κρατικού κεντροευρωπαϊκού μηχανισμού (Μπενσαϊντ, 2015, σ. 48).

Ας δούμε, όμως, τον τρόπο με τον οποίο περιγράφει ο ίδιος ο Λένιν την επαναστατική κατάσταση:

Ποια είναι, μιλώντας γενικά, τα γνωρίσματα μιας επαναστατικής κατάστασης; Ασφαλώς δεν θα πέσουμε έξω, αν υποδείξουμε τρία βασικά γνωρίσματα, τα παρακάτω: 1) Η αδυναμία των αρχουσών τάξεων να διατηρήσουν σε αναλλοίωτη μορφή την κυριαρχία τους, η μια είτε η άλλη κρίση στις «κορυφές», η κρίση στην πολιτική της άρχουσας τάξης που προκαλεί ρωγμή, απ' όπου εισχωρεί η δυσανεξία και ο αναβρασμός των καταπιεζόμενων τάξεων. Συνήθως, για να ξεσπάσει η επανάσταση δεν είναι αρκετά «τα κάτω στρώματα να μη θέλουν», αλλά χρειάζεται ακόμη και «οι κορυφές να μην μπορούν» να ζήσουν όπως παλιά. 2) Επιδείνωση, μεγαλύτερη από τη συνηθισμένη, της ανέχειας και της εξαθλίωσης των καταπιεζόμενων τάξεων. 3) Σημαντικό ανέβασμα, για τους παραπάνω

λόγους, της δραστηριότητας των λαϊκών μαζών, που σε «ειρηνική» εποχή υπομένουν ήρεμα την καταλήστευσή τους, ενώ σε καιρούς θύελλας ωθούνται τόσο από την όλη κατάσταση της κρίσης, όσο και από τις ίδιες τις «κορυφές», σε αυτοτελή ιστορική δράση. Χωρίς αυτές τις αντικειμενικές αλλαγές, που δεν εξαρτώνται όχι μόνο από τη θέληση των χωριστών ομάδων και κομμάτων, αλλά και των χωριστών τάξεων, η επανάσταση, κατά γενικό κανόνα, είναι ανέφικτη. Το σύνολο αυτών των αντικειμενικών αλλαγών είναι αυτό που ονομάζεται επαναστατική κατάσταση (Λένιν, 2008, σ. 16).

Η μετατροπή της επαναστατικής κατάστασης σε επαναστατική κρίση και στη συνέχεια η κατάληψη της εξουσίας είναι για τον Λένιν αποτέλεσμα της συνειδητής παρέμβασης του επαναστατικού κόμματος ως πρωτοπορίας του προλεταριάτου και σε καμία περίπτωση μια φυσική-αντικειμενική κατάσταση, όπως αναδείξαμε πως διέβλεπε ο Κάουτσκι. Σε αντίθεση με τους επαναστάτες του Κάουτσκι που περιμένουν, οι επαναστάτες του Λένιν προετοιμάζουν, ώστε όταν ξεσπάσει η επανάσταση να οδηγηθεί σε νικηφόρο αποτέλεσμα, μέσω της συνειδητής δράσης και καθοδήγησης, δεδομένου ότι για τον Λένιν δεν είναι απλώς ο παιδαγωγός της εργατικής τάξης, αλλά ο στρατηγικός οργανωτής της προλεταριακής επανάστασης (Μπενσαϊντ, 2015, σ. 51-52).

Το *Κράτος και επανάσταση*, λοιπόν, συμπυκνώνει τη λενινιστική στρατηγική αναφορικά με την ανατροπή του υφιστάμενου κρατικού μηχανισμού, τη φυσική κατάληψη και διάλυση του αστικού κράτους. Το σπουδαιότερο για τον Λένιν (2021, σ. 13) είναι πως το κράτος αποτελεί όργανο ταξικής κυριαρχίας και μολονότι επιχειρεί να συμφιλιώσει τις ταξικές αντιθέσεις, η ύπαρξη αυτών των αντιθέσεων είναι ανεπίλυτη. Επομένως, η καταστροφή του αστικού κράτους αποτελεί αναγκαία και απαραίτητη συνθήκη, προκειμένου να πραγματοποιηθεί η κάθε επαναστατική αλλαγή.

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως στο *Κράτος και επανάσταση*, ο Λένιν επιχειρεί μια κριτική σε όποιον υποστηρίζει και επιδιώκει την κατάκτηση της εξουσίας, αλλά όχι την καταστροφή του παλιού κράτους, σκοπεύοντας φυσικά τον Κάουτσκι. Ο Λένιν δεν γράφει απλά μια πολεμική (Πουλαντζάς, Μίλιμπαντ & Φάου, 1981, σ. 12), όπως έχει υποστηρίξει ο Πουλαντζάς, ούτε βέβαια ένα κείμενο «ιδεολογικού αγώνα» όπως συμπλήρωνε σε άλλο σημείο (Πουλαντζάς, 1975α, σ. 26), αλλά αντιθέτως, όπως εύστοχα εκτιμούσε ο ίδιος ο Πουλαντζάς (1979, σ. 197) σε μεταγενέστερη συνέντευξή του, το *Κράτος και επανάσταση* εκφράζει «τον σημαντικότερο» Λένιν.

Ο Κάουτσκι θέλει να αποφύγει πάση θυσία τη βία. Ο Λένιν από την άλλη, είναι άλλοτε υπέρ της βίας, και άλλοτε υπέρ της ειρηνικής εξέλιξης της επανάστασης, όπως τον Ιούνιο του 1917. Υιοθετεί, με άλλα λόγια, τον ένα ή τον άλλον δρόμο, ανάλογα με

τις συνθήκες (Σασούν, 2001α, σ. 93-94). Αυτό, όμως, στο οποίο ο Ρώσος θεωρητικός και επαναστάτης παραμένει σταθερός, σε κάθε περίπτωση, είναι η ανάγκη καταστροφής της αστικής κρατικής μηχανής, αφού αυτή η καταστροφή αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση του κοινωνικού και πολιτικού μετασχηματισμού (Κολέτι, 1975, σ. 197-198). Ο Λένιν (2021, σ. 47-57) ακολουθεί τη θεωρητική παρακαταθήκη του Μαρξ και τοποθετεί την ανάγκη συντριβής της αστικής κρατικής μηχανής ως τον ακρογωνιαίο λίθο στην πορεία κατάκτησης της εξουσίας (Λεφέβρ, 1978, σ. 96-98).

Ο Λένιν στο *Κράτος και επανάσταση* επιδιώκει ξεκάθαρα να αντιπαλέψει τις γνώμες που κυριαρχούσαν στη Β' Διεθνή: την οπτική του κράτους σαν υπερταξικής δύναμης, σαν οργανισμού ξένου στις τάξεις και στην πάλη τους, τη νομικο-τυπική αντίληψη της αστικής δημοκρατίας, τον φετιχισμό του κοινοβουλευτισμού και την άρνηση κάθε άλλης αγωνιστικής μορφής (Βρανίτσκι, 2008α, σ. 463).

Βασικός στόχος του *Κράτος και επανάσταση* δεν είναι η περιγραφή του χαρακτήρα αυτού καθαυτού του αστικού κράτους, αλλά η προώθηση μιας συγκεκριμένης στρατηγικής της σοσιαλιστικής επανάστασης, η οποία έχει δύο κύρια μέρη: πρώτον, την ανατροπή του αστικού κράτους και, δεύτερον, τη μετάβαση στον σοσιαλισμό (Carnoy, 1990, σ. 84-85). Επιπροσθέτως, κατά τον Λένιν, η πάλη των τάξεων συνεχίζει να λαμβάνει χώρα και κατά τη διαδικασία μετάβασης από τον καπιταλισμό στον κομμουνισμό και ως εκ τούτου απαιτείται ένα κράτος ειδικής μορφής, που δεν είναι άλλο από τη δικτατορία του προλεταριάτου:

Η δικτατορία του προλεταριάτου είναι ένας επίμονος αγώνας, αιματηρός και αναίμακτος, βίαιος και ειρηνικός, πολεμικός και οικονομικός, διαπαιδαγωγικός και διοικητικός, ενάντια στις δυνάμεις και στις παραδόσεις της παλιάς κοινωνίας. Η δύναμη της συνήθειας εκατομμυρίων και δεκάδων εκατομμυρίων ανθρώπων είναι η πιο φοβερή δύναμη (Λένιν, 2009, σ. 34).

Ο Μπαλιμπάρ (1978, σ. 40-41) υποστηρίζει πως οι θέσεις του Λένιν αναφέρονται ταυτόχρονα στο σοσιαλισμό και στη δικτατορία του προλεταριάτου, γιατί αυτά τα δύο είναι αζεχώριστα. Η θεωρία του κράτους και της δικτατορίας του προλεταριάτου είναι ενιαία, διότι η δικτατορία του προλεταριάτου δεν αποτελεί απλά τρόπο μετάβασης στο σοσιαλισμό, αλλά αντιθέτως είναι αυτός καθαυτός ο σοσιαλισμός.

Όπως προσθέτει ο Μπετελέμ (1978, σ. 98), ο όρος «δικτατορία του προλεταριάτου» καθορίζει μια σχέση πολιτικής κυριαρχίας που πρέπει να ασκηθεί αποκλειστικά πάνω στη μικρή μειοψηφία της αστικής τάξης και με κανέναν τρόπο δε χαρακτηρίζει τις σχέσεις ανάμεσα στο προλεταριάτο και τις λαϊκές τάξεις. Αν αυτές οι

τελευταίες υποπέσουν σε σφάλματα, πρέπει να βοηθηθούν για να τα διορθώσουν και όχι να καταπιεστούν. Για τον Μπετελέμ (1978, σ. 64-65), η ουσιαστική πλευρά του αστικού κράτους βρίσκεται στο διαχωρισμού κρατικού μηχανισμού και μαζών. Ο κρατικός μηχανισμός τοποθετείται «πάνω» από τις μάζες, τις ελέγχει και τις καταπιέζει, ενώ αντίθετα το εργατικό κράτος δεν είναι κράτος με την πλήρη έννοια, γιατί αποτελεί το όργανο των εργατικών μαζών στην άσκηση της εξουσίας τους.

Ο Κολέτι παρατηρεί την αντίστιξη στη σκέψη των Λένιν και Κάουτσκι, υπογραμμίζοντας πως:

Για τον Λένιν η επανάσταση είναι όχι μόνο το πέρασμα της εξουσίας από μία τάξη σε άλλη, αλλά είναι ακόμη το πέρασμα από έναν τύπο εξουσίας σε άλλον: τα δύο πράγματα, για κείνον, κάνουν ένα, γιατί η εργατική που παίρνει την εξουσία είναι η εργατική τάξη που αυτοδιευθύνεται. Για τον Κάουτσκι, αντίθετα, η κατάκτηση της εξουσίας δε σημαίνει οικοδόμηση μιας νέας εξουσίας, αλλά είναι, απλά, η προώθηση στη χρήση της παλιάς εξουσίας του πολιτικού προσωπικού που αντιπροσωπεύει την εργατική τάξη, αλλά δεν είναι η ίδια η εργατική τάξη (Κολέτι, 1975, σ. 200).

Για τον Λένιν η επανάσταση διαλύοντας την αστική κρατική μηχανή καταστρέφει τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε κυβερνώντες και κυβερνωμένους, γιατί ο σοσιαλισμός είναι η αυτοκυβέρνηση των μαζών. Από την άλλη, για τον ύστερο Κάουτσκι, ο γραφειοκρατικός μηχανισμός του κράτους πρέπει να συνεχίζει να υφίσταται, απλά με άλλον διευθύνοντα. Αυτή η οπτική του Κάουτσκι αντιλαμβάνεται το κράτος όχι ως ένα ταξικό εργαλείο της άρχουσας τάξης, αλλά ως ένα ουδέτερο τεχνικό εργαλείο και μηχανισμό άσκησης ταξικής εξουσίας. Μέσα από το ίδιο πρίμα, προσεγγίζει και το κοινοβουλευτικό σύστημα. Ο Κάουτσκι εγκαινιάζει, λοιπόν, τον ειρηνικό δρόμο. Η σοσιαλιστική κοινωνία του Κάουτσκι θα χτιστεί πάνω στα ορθολογικά επιτεύγματα και τον τρόπο διακυβέρνησης της αστικής κοινωνίας και πολιτικής, με άξονα τον υφιστάμενο κοινωνικό καταμερισμό εργασίας στην παραγωγή, στη διοίκηση και στην πολιτική, με καθοριστικό μάλιστα τον ρόλο της γραφειοκρατίας (Μπελαντής, 2014, σ. 51).

Αντιθέτως, ο Λένιν (2021, σ. 57-63) στο *Κράτος και επανάσταση* ασκεί σφοδρή κριτική στον κοινοβουλευτισμό, σε μια περίοδο που ο κοινοβουλευτισμός και η πίστη στο κοινοβούλιο έχει εδραιωθεί μέσα στα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα. Για τον Λένιν το κοινοβούλιο πρέπει να καταργηθεί ως τέτοιο, και να αντικατασταθεί με θεσμούς πληρέστερης δημοκρατίας, τη δημοκρατία των σοβιέτ, όπου η δημοκρατία αποκτά πραγματικό νόημα, σε αντίθεση με την ψευδεπίγραφη αστική δημοκρατία.

Όπως υπογραμμίζει, ωστόσο, ο Κολέτι η κριτική του Λένιν στον κοινοβουλευτισμό διαφέρει ριζικά από μία σεχταριστική κριτική τύπου Μπορντίγκα που προσδιορίζει το κοινοβούλιο ως «απάτη».

Η διαφορά στις δύο οπτικές γωνίες είναι τόσο ριζική πού ενώ στην πρώτη περίπτωση η κριτική του κοινοβουλίου γίνεται κριτική της δημοκρατίας, στην περίπτωση του Λένιν αντίθετα η κριτική στο κοινοβούλιο, δηλαδή στη φιλελεύθερη ή αστική δημοκρατία είναι μια κριτική στην αντιδημοκρατική φύση του κοινοβουλίου — μια κριτική πού συντελείται στο όνομα εκείνης της άπειρα «πληρέστερης» δημοκρατίας (και, βέβαια, ποιοτικά διαφορετικής) πού είναι η δημοκρατία των σοβιέτ, η μόνη δημοκρατία που αξίζει το όνομα σοσιαλιστική (Κολέτι, 1975, σ. 202-203).

Για το κοινοβούλιο, λοιπόν, ισχύει ό,τι ισχύει και για το κράτος. Το ζήτημα δεν είναι να περάσει από το ένα χέρι στο άλλο, το ζήτημα είναι να καταργηθεί και να αντικατασταθεί με βαθύτερους και πιο ουσιαστικούς αντιπροσωπευτικούς θεσμούς.

Φτάνοντας εδώ, επιστρέφουμε κυκλικά στο ζήτημα της αντι-εξουσίας, στη σημασία της δυαδικότητας της εξουσίας. Η ιδέα της δυαδικής εξουσίας εκφράζει τη σύγκρουση δύο ασυμβίβαστων εξουσιών. Η αστική εξουσία πρέπει να καταστραφεί, αλλά τί πρέπει να μπει στη θέση της; Επί της ουσίας, η δυαδική εξουσία καθίσταται πραγματοποιήσιμη, μόνο, εάν αναδυθούν νέα όργανα που εκπληρώνουν μερικές θεμελιώδεις λειτουργίες, ποιοτικά διαφορετικές από τον παλιό κρατικό μηχανισμό που υποφέρει από παράλυση ή αποδιάρθρωση (Μπενσαϊντ 2015, σ. 48-49). Δεν υπάρχουν συγκεκριμένα μοντέλα, κάθε επαναστατική κρίση είναι ικανή να γεννήσει αυθόρμητα νέες μορφές εναλλακτικής οργάνωσης, πιο δημοκρατικές, οι οποίες θα εκπληρώνουν αποτελεσματικότερα κρίσιμες λειτουργίες του κράτους.

Η πιο αξιοσημείωτη ιδιομορφία της επανάστασής μας βρίσκεται στο ότι δημιούργησε μια δυαδική εξουσία. Το γεγονός αυτό πρέπει πρώτα απ' όλα να το καταλάβουμε εμείς οι ίδιοι. Αν δεν το καταλάβουμε, δεν μπορούμε να προχωρήσουμε [...] Σε τι συνίσταται η δυαδική εξουσία; Στο ότι πλάι στην Προσωρινή Κυβέρνηση, την κυβέρνηση της αστικής τάξης, σχηματίστηκε μια άλλη κυβέρνηση, αδύνατη ακόμα, εμβρυακή, μα που ωστόσο υπάρχει αναμφισβήτητα στην πραγματικότητα και αναπτύσσεται: τα σοβιέτ των εργατών και στρατιωτών βουλευτών [...] Η εξουσία αυτή είναι εξουσία ίδιου τύπου με την Κομμούνα του Παρισιού του 1871 (Λένιν, 2012, σ. 100-101).

Η ανάπτυξη της δυαδικής εξουσίας συνίσταται στην οικοδόμηση μιας προλεταριακής ηγεμονίας, η σημασία της οποίας συχνά υποβιβάζεται σε δευτερεύουσα βάση, ενώ προτάσσεται η εικόνα μιας εφόδου στα χειμερινά ανάκτορα. Αυτή η παρατήρηση είναι σημαντική, για να διαχωριστεί η Οκτωβριανή Επανάσταση από επαναστατικές λογικές τύπου Μπλανκί, για τις οποίες ο Λένιν κατηγορήθηκε συστηματικά από πολλές πλευρές. Τα σοβιέτ ήταν τα εργαστήρια της ηγεμονίας της εργατικής τάξης, τα κύτταρα οργάνωσης και ζύμωσης των μαζών και αναδείχθηκαν σε

πολιτικό κέντρο εξουσίας. Στη συζήτηση της δυαδικής εξουσίας, ωστόσο θα επανέλθουμε βαθύτερα στην πορεία με βάση και τις παρατηρήσεις του Πουλαντζά.

Εν τέλει, γίνεται σαφές πως η δυαδική εξουσία δεν μπορεί να είναι οριστική μορφή κυρίαρχης εξουσίας, αλλά αποτελεί εκ των πραγμάτων και κατ' αναγκαιότητα παροδική έκφραση της πάλης των τάξεων για την κατάληψη της πολιτικής εξουσίας.

Η δυαδική εξουσία παραμένει. Το βασικό ερώτημα κάθε επανάστασης, το ερώτημα της κρατικής εξουσίας, παραμένει σε μια αβέβαιη, ασταθής και προφανώς παροδική κατάσταση [...] Δεν υπάρχει άλλος δρόμος. Ή θα επιστρέψουμε πίσω, στην ανώτατη εξουσία των καπιταλιστών, ή θα πάμε μπροστά, διαμέσου της πραγματικής δημοκρατίας, διαμέσου των αποφάσεων της πλειοψηφίας. Αυτή η δυαδική εξουσία δεν μπορεί να βαστήσει για πολύ (Λένιν, 1981, σ. 127-130).

Θα μπορούσαμε επιπλέον να επισημάνουμε πως στις *Θέσεις του Απρίλη*, ο Λένιν προχωρεί σε έναν σπουδαίο επαναπροσδιορισμό, καταλήγοντας πως η καλύτερη μορφή της δικτατορίας του προλεταριάτου δεν είναι η κοινοβουλευτική δημοκρατία, αλλά η δημοκρατία των σοβιέτ. Άλλωστε, αυτό που έχει πραγματικά ουσία, δεν είναι το πιο είναι το ιδανικό μοντέλο δημοκρατίας, αλλά η καταστροφή του ταξικού κράτους.

Ο Λένιν (2017, σ. 21) επιβεβαίωσε ξανά τον ταξικό χαρακτήρα του κράτους, αναπτύσσοντας εκ νέου τις βασικές θέσεις του Μαρξ, αντιλαμβανόμενος το κράτος ως μηχανή πάνω στην οποία στηρίζεται η κυριαρχία μιας τάξης πάνω στις άλλες. Υπογράμμισε πως το αστικό κράτος έπρεπε να συντριβεί, πως δεν μπορούσε απλά να κατακτηθεί από την εργατική τάξη και να υπηρετήσει τους δικούς της σκοπούς, πως έπρεπε να αντικατασταθεί με τη δικτατορία του προλεταριάτου.

Στην πραγματικότητα, η περίοδος αυτή είναι αναπόφευκτα περίοδος πρωτοφανούς σκληρής ταξικής πάλης, πρωτοφανής όξυνσης των μορφών της, οπότε και το κράτος αυτής της περιόδου πρέπει να είναι αναπόφευκτα κράτος με νέο τρόπο δημοκρατικό (για τους προλετάριους και φτωχούς γενικά) και με νέο τρόπο δικτατορικό (εναντίον της αστικής τάξης) [...] Η δικτατορία μιας τάξης είναι αναγκαία όχι μόνο για κάθε ταξική κοινωνία γενικά, όχι μόνο για το προλεταριάτο, που έχει ανατρέψει την αστική τάξη, αλλά και για ολόκληρη την ιστορική περίοδο που χωρίζει τον καπιταλισμό από την «αταξική κοινωνία», από τον κομμουνισμό (Λένιν, 2021, σ. 44-45).

Ασφαλώς, η σφοδρή αντιπαράθεση των Λένιν – Κάουτσκι θα συνεχιστεί και μετά την κατάκτηση της εξουσίας από τους μπολσεβίκους. Ο Κάουτσκι με το έργο *Η δικτατορία του προλεταριάτου* θα επιτεθεί σκληρά στο σοβιετικό καθεστώς. Ο Λένιν (2004, σ. 11-35) θα απαντήσει με το δηκτικό έργο *Η προλεταριακή επανάσταση και ο*

αποστάτης Κάουτσκι, ενώ προηγουμένως οι δυο τους είχαν έρθει σε θεωρητική αντιπαράθεση και για το ζήτημα του ιμπεριαλισμού²⁸ (Λένιν, 2013).

Στα δύο παραπάνω αντιτιθέμενα έργα αναπτύσσεται μια θεωρητική διαπάλη, η οποία καταδεικνύει το ανυπέβλητο σχίσμα ανάμεσα στην πάλαι ποτέ κραταιά γερμανική σοσιαλδημοκρατία και τον νεόκοπο ρωσικό μπολσεβικισμό. Όπως υπογραμμίζει σκωπτικά ο Τρότσκι «ο Κάουτσκι αποκηρύσσει την μπολσεβίκικη μελωδία που χτυπάει άσχημα στο αυτί του, αλλά δεν αναζητά μια άλλη. Η λύση είναι απλή: ο παλιός μουσικός αρνείται ολωσδιόλου να παίξει με το όργανο της επανάστασης» (Trotsky, 1922, σ. 187).

Ο Κάουτσκι μετά το 1914 απομακρύνεται από τον προηγούμενο επαναστατικό εαυτό του και μεταμορφώνεται στον μεταρρυθμιστή Κάουτσκι που εναντιώνεται σθεναρά τόσο στην Οκτωβριανή Επανάσταση, όσο και στη Γερμανική Επανάσταση του 1918-1923 (Γκαβρίλοφ, 1987, σ. 7-11). Αλλά για να σχηματοποιήσουμε καλύτερα αυτήν τη διαδικασία, η δικτατορία του προλεταριάτου νοείται πλέον για τον Κάουτσκι ως η συνέχεια προς τα αριστερά της αστικής δημοκρατίας και δεν έχει καμία σχέση με την επαναστατική βία και ιδιαίτερα με την «κόκκινη τρομοκρατία» των μπολσεβίκων, τους οποίους ο Κάουτσκι κατηγορεί για μπλανκισμό, αφού υποστηρίζει πως αυτή είναι προϊόν της βεβιασμένης κατάκτησης της εξουσίας, χωρίς προηγουμένως οι μπολσεβίκοι να έχουν πάρει με το μέρος τους την πλειοψηφία του λαού (Kautsky, 1920).

Πρόκειται επί της ουσίας για παραβίαση από τους μπολσεβίκους της διαδικασίας ωρίμανσης των συνθηκών. Ο Κάουτσκι τρομάζει με τη βία, με τις ρήξεις και επιθυμεί μια γραμμική ειρηνική κοινωνική αλλαγή, μια στροφή σε σχέση με το περιεχόμενο του *Δρόμου προς την Εξουσία*. Για τον Κάουτσκι το κράτος είναι ένα εργαλείο, του οποίου η διεκδίκηση δεν καταλήγει σε πλήρη δυαδικότητα ή στην αμφισβήτηση της δομής του, αλλά σε μια έφοδο χωρίς πρόθεση συντριβής.

Αυτό που είναι πραγματικό επίδικο για τους μεταρρυθμιστές κριτικούς του Λένιν δεν είναι η μυθική έφοδος, αλλά η αμφισβήτηση της ειδικής δομής του αστικού κράτους, η πρόθεση συντριβής (Μπελαντής, 2014, σ. 78).

Όμως, η λενινιστική στρατηγική δεν αποτελεί απλώς μια στρατηγική εφόδου, αλλά μια μακρά προεπαναστατική περίοδο ιδεολογικής μάχης και διαπαιδαγώγησης

²⁸ Η αντίληψη του Λένιν για το κράτος συνδέεται στενά με την αντίληψη του για τον ιμπεριαλισμό, βάση της οποίας ο Λένιν υποστήριζε πως στον ιμπεριαλισμό υπάρχει πάντα ένας αδύναμος κρίκος, ο οποίος μπορεί να σπάσει και να πραγματοποιηθεί εκεί η σοσιαλιστική επανάσταση.

των μαζών, ενώ και η επιθετική περίοδος εκβάλλει στη δυαδικότητα της εξουσίας και όχι σε μια απλοϊκή έφοδο. Η Οκτωβριανή Επανάσταση ήταν ένας πολυετής εμφύλιος πόλεμος, όπου αναδύθηκαν νέες μορφές προλεταριακής εξουσίας.

Ας προσθέσουμε στο σημείο αυτό μια τρίτη οπτική, αυτήν της Λούξεμπουργκ, η οποία ασκεί κριτική τόσο στον Κάουτσκι, όσο και στους μπολσεβίκους.

«Δημοκρατία ή δικτατορία», έτσι μπαίνει το ερώτημα τόσο για τους μπολσεβίκους όσο και για τον Κάουτσκι. Αυτός ο τελευταίος προτιμάει φυσικά τη δημοκρατία και μάλιστα την αστική δημοκρατία, επειδή ακριβώς την θεωρεί σαν το αντίθετο της επαναστατικής ανατροπής. Ο Λένιν και ο Τρότσκι αντίθετα, συντάσσονται με τη δικτατορία που βρίσκεται σε αντίθεση με τη δημοκρατία και συνεπώς με τη δικτατορία μιας χούφτας ανθρώπων, δηλαδή με τη δικτατορία κατά το αστικό πρότυπο. Είναι δυο αντίθετοι πόλοι, που όμως είναι και οι δυο το ίδιο μακριά από την πραγματική σοσιαλιστική πολιτική (Λούξεμπουργκ, 1980, σ. 76).

Η συγκεκριμένη κριτική της Λούξεμπουργκ -για τη δικτατορία του κόμματος και όχι του προλεταριάτου- είναι ίσως η συνηθέστερη κριτική που ασκείται και η οποία έχει άμεση σχέση τόσο με τις συγκεκριμένες αντικειμενικές συνθήκες που επικρατούσαν στη Ρωσία, όσο και με τον εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε την κατάκτηση της εξουσίας από τους μπολσεβίκους. Η Λούξεμπουργκ διέγινε με αξιοπρόσεκτη ακρίβεια την πορεία του σοβιετικού εγχειρήματος και η κριτική της χρησιμοποιήθηκε ως πρώτη ύλη πολλών μετέπειτα κριτικών, μεταξύ των οποίων και αυτή του Πουλαντζά (2008β, σ. 360-361).

4.2: Η Γ' Διεθνής και το Ενιαίο Μέτωπο

Το 1914 η μεγάλη πλειοψηφία των ευρωπαϊκών σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων ενταγμένων στη Β' Διεθνή, επέλεξε να ακολουθήσει τα αστικά κόμματα και να στηρίξει τον πόλεμο που ξεκινούσε. Μετά από την ενέργεια αυτή είχε καταστεί σαφές ότι υπήρχε ανάγκη να δημιουργηθεί μια νέα επαναστατική Διεθνής, μια Διεθνής αφοσιωμένη στο στόχο της προλεταριακής επανάστασης. Από το φθινόπωρο του 1914 κιόλας ο Λένιν είχε προτείνει τη δημιουργία μιας νέας Κομμουνιστικής Διεθνούς (Carr, 1982, σ. 152), η οποία θα επιτελούσε αυτόν ακριβώς τον σκοπό, θέση που θα επαναλάμβανε και στις *Θέσεις του Απρίλη* (Λένιν, 2012, σ. 68-73).

Η δημιουργία της νέας Διεθνούς προετοιμάστηκε από τις συνδιασκέψεις του Τσίμερβαλντ και του Κίνταλ το 1915, όμως η ίδρυσή της κατέστη δυνατή μόνο μετά τη νίκη της Οκτωβριανής Επανάστασης. Εν τέλει, η Γ' Διεθνής ιδρύθηκε στη Μόσχα την άνοιξη του 1919, την ώρα που ο παγκόσμιος καπιταλισμός προσπαθούσε ακόμα να ανασυγκροτηθεί, επουλώνοντας τα τραύματα του πολέμου και της εδραίωσης της Οκτωβριανής Επανάστασης.

Στρεφόμενος ευθέως κατά των Γερμανών σοσιαλδημοκρατών και της απόφασής τους να στηρίζουν τον πόλεμο, ο Λένιν προσδιόρισε τη σημασία της ίδρυσης της Γ' Διεθνούς με τα παρακάτω λόγια:

Η Πρώτη Διεθνής έβαλε τα θεμέλια του προλεταριακού και παγκόσμιου αγώνα για το σοσιαλισμό. Η Δεύτερη Διεθνής ήταν η εποχή της προετοιμασίας του εδάφους για μια πλατιά, μαζική διάδοση του κινήματος σε μια σειρά χώρες. Η Τρίτη Διεθνής αφομοίωσε τους καρπούς της δουλειάς της Β' Διεθνούς, καθάρισε την οπορτουниστική σοσιαλσβινιστική, αστική και μικροαστική βρωμιά της κι άρχισε να πραγματοποιεί τη δικτατορία του προλεταριάτου (Λένιν, 1988α, σ. 303).

Ο Λένιν πίστευε πως η Οκτωβριανή Επανάσταση ήταν η σπίθα που θα παραδώσει στη φωτιά της επανάστασης ολόκληρη την Ευρώπη. Το πρακτικό συμπέρασμα που προκύπτει από αυτήν τη συλλογιστική είναι η άμεση δημιουργία ενός επαναστατικού κόμματος σε παγκόσμια κλίμακα, όσο ακόμα οι συνθήκες είναι ευνοϊκές για ένα παγκόσμιο επαναστατικό ντόμινο (Κλαουντίν, 1981, σ. 58-59). Βέβαια, η αισιοδοξία του Λένιν δεν διήρκεσε πολύ, αφού ήδη από το 3^ο συνέδριο του 1921 είχε καταστεί σαφές πως η πορεία της ιστορίας είχε πάρει διαφορετικό δρόμο (Carr, 1982, σ. 267, 283). Ο στόχος ήταν η παγκόσμια επανάσταση, αν αυτή δεν ξεσπούσε, η Ρωσική Επανάσταση δεν θα μπορούσε να επιβιώσει (Κολέτι, 1975, σ. 207-208). Ήταν, ουσιαστικά, αυτά τα τόσο εύστοχα λόγια της Λούξεμπουργκ (1980, σ. 82) πως «στη Ρωσία το πρόβλημα μπορούσε μόνον να τεθεί, δεν μπορούσε να λυθεί».

Το 1^ο συνέδριο της Γ' Κομμουνιστικής Διεθνούς, έλαβε χώρα τον Μάρτιο του 1919 στη Μόσχα και ένα από τα σπουδαιότερα ντοκουμέντα που συζητήθηκαν σε αυτό, ήταν η εισήγηση του Λένιν για την αστική δημοκρατία και τη δικτατορία του προλεταριάτου. Το 2^ο Συνεδρίου έγινε στην Πετρούπολη τον Ιούλιο του 1920 και στιγματίστηκε από τη διαφωνία του γερμανικού κόμματος, το οποίο υποστήριζε πως ήταν πρόωγη η σύσταση της νέας Διεθνούς, φοβούμενο πως αυτή θα έχει αποκλειστικά σοβιετικό χαρακτήρα (Carr, 1982, σ. 158-160). Στο 2^ο συνέδριο, τέθηκαν οριστικά και ξεκάθαρα και οι όροι ένταξης των κομμάτων που επιθυμούσαν να ανήκουν στην Κομμουνιστική Διεθνή. Οι όροι αυτοί, έμειναν γνωστοί ως οι «21 όροι του Λένιν», καθώς ήταν δικής του εμπνεύσεως και εμπεριείχαν την ουσία του κόμματος νέου τύπου (Φόστερ, 1960, σ. 382-383).

Στο 3^ο συνέδριο που έλαβε χώρα τον Ιούλιο του 1921 καταγράφεται η μερική ήττα που υπέστη η εργατική τάξη σε μια σειρά εξεγέρσεων και αγώνων (Ιταλία, Γερμανία), ενώ παράλληλα διαπιστώνεται και η σημαντική ενίσχυση της σταθερότητας των αστικών κρατικών οργάνων. Μέσα σε αυτήν τη δυσμενή συγκυρία για το

επαναστατικό κίνημα, ο Λένιν διαβλέπει άμεσα την αναγκαιότητα σύμπηξης συμμαχιών από τα κάτω, εγκαινιάζοντας την τακτική του Ενιαίου Μετώπου:

Ο σκοπός και το νόημα της τακτικής του ενιαίου μετώπου συνίσταται στο να τραβηχτούν στην πάλη κατά του κεφαλαίου όλο και πιο πλατιές μάζες εργατών, χωρίς να πάψουμε να επαναλαμβάνουμε τις εκκλήσεις μας, ακόμη και προς τους ηγέτες της 2^{ης} και της 2^{1/2} Διεθνούς (Λένιν, 1988β, σ. 131).

Στη συνέχεια, η τακτική του Ενιαίου Μετώπου εξειδικεύτηκε περισσότερο στο 4^ο συνέδριο, με το στόχο της Εργατικής Κυβέρνησης, ζήτημα που προκάλεσε οξύτατες συζητήσεις με πρωταγωνιστή τον Ζηνόβιεφ και αποτέλεσε και το «κύκνιο άσμα» του Λένιν, ο οποίος μίλησε μόνο μια φορά στο συνέδριο, αφού έπασχε από εγκεφαλική συμφόρηση.

Συμπερασματικά, οι αποφάσεις αυτών των συνεδρίων καλούσαν τα κομμουνιστικά κόμματα να συμπτύξουν ενιαίο εργατικό μέτωπο, όχι μόνο σε επίπεδο κοινωνικής βάσης, αλλά και σε επίπεδο κορυφής, με τη συγκρότηση αριστερής εργατικής κυβέρνησης. Επί της ουσίας, επρόκειτο για τη διάψευση της άμεσης επαναστατικής προοπτικής σε διεθνή κλίμακα των δύο πρώτων συνεδρίων και το πέρασμα στη μακροχρόνια πάλη για την προετοιμασία της επαναστατικής ανατροπής του καπιταλισμού.

Η καθοδήγηση του σημερινού αμυντικού αγώνα του προλεταριάτου, το πλάτεμα και το βάθεμά του, η εξασφάλιση της ενότητας του και -ανάλογα με την πορεία της εξέλιξης- η ανύψωση του στο επίπεδο του πολιτικού τελικού αγώνα, αυτό είναι και παραμένει βασικό καθήκον του κομμουνιστικού κόμματος στην τρέχουσα κρίση (Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, 1975, σ. 123-124).

Η προτροπή του 3^{ου} Συνεδρίου είχε σχηματοποιηθεί με το σύνθημα «προς τις μάζες», σε μια προσπάθεια κατάκτησης της πλειονότητας των εργατών, μέσω της σύμπραξης σε απεργίες και σε άλλες καθημερινές διεκδικήσεις μαζί με τους σοσιαλδημοκράτες εργάτες (Φόστερ, 1960, 401-403), αλλά και προκειμένου να εξαναγκαστούν οι ηγεσίες των ρεφορμιστικών και κεντριστικών οργανώσεων να συνεργαστούν πάνω σε συγκεκριμένα ζητήματα. Να κερδηθούν, δηλαδή, οι οπαδοί αυτών των κομμάτων πάνω στην ενότητα της δράσης κι όχι απλά και μόνο με καλέσματα για δράση κάτω από την ηγεσία των κομμουνιστικών κομμάτων (Χάλας, 1999, σ. 71).

Σύμφωνα με τον Φόστερ (1960, σ. 422-423) αρχικά υπήρξε σοβαρή σύγχυση σχετικά με τη νέα πολιτική γραμμή. Κάποιοι ήταν ξεκάθαρα εναντίον, άλλοι πίστευαν πως το Ενιαίο Μέτωπο θα έδινε μόνο οικονομικά και όχι πολιτικά αποτελέσματα, ενώ άλλοι το αντιλαμβάνονται ως προσπάθεια συγχώνευσης των κομμουνιστικών

κομμάτων με τα σοσιαλδημοκρατικά. Τέλος, αρκετοί διέγνωσαν μια σημαντική μετατόπιση από τη σκληρή γραμμή του 2^{ου} συνεδρίου και των «21 σημείων», η οποία δεν δεχόταν κοινή πολιτική οργάνωση με τους σοσιαλδημοκράτες, σε αντίθεση με την μετέπειτα πολιτική συνεργασίας για περιορισμένους στόχους του Ενιαίου Μετώπου.

Ο Μπορντίγκα ήταν μεταξύ αυτών που εναντιώθηκαν σθεναρά στην τακτική του Ενιαίου Μετώπου, αφού την ερμήνευε απλώς ως συνεργασία των συνδικάτων στη βάση της οικονομικής πάλης. Έτσι, εξομοίωνε λαθεμένα την κατάκτηση της εξουσίας από τους φασίστες, με μια απλή αλλαγή προσώπων στην κυβερνητική κορυφή στα πλαίσια του προηγούμενου αστικού κράτους και αρνιόταν να συνεργαστεί με άλλα κόμματα στον αγώνα κατά του φασισμού (Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, 1975, σ. 169).

Πάντως σύμφωνα με την άποψη του Τρότσκι, οι ρίζες του Ενιαίου Μετώπου ανιχνεύονται στην πρακτική του μπολσεβίκικου κόμματος κατά τη Ρωσική Επανάσταση του 1917, με αποκορύφωμα την απόκρουση της απόπειρας πραξικοπήματος του Κορνίλοφ (Trotsky, 1932). Ενώ ο Ριντέλ (2014, σ. 19) υπενθυμίζει και τις προσπάθειες οικοδόμησης ενότητας μεταξύ ρευμάτων του εργατικού κινήματος κατά την Α' Διεθνή.

Όπως παρατηρεί ο Κλαουντίν (1981, σ. 65-73) στα τελευταία γραπτά του Λένιν διαφαίνεται μια έντονη ανησυχία σχετικά με τη μοίρα της ρωσικής και της παγκόσμιας επανάστασης, η οποία οδηγεί και σε τακτικό επανασχεδιασμό. Με το σβήσιμο της ελπίδας της παγκόσμιας επανάστασης που ποτέ δεν ήρθε, είχε προκύψει πλέον η ανάγκη για υιοθέτηση μιας νέας στρατηγικής που περνούσε μέσα από το Ενιαίο Μέτωπο ενάντια στον ανοικοδομημένο καπιταλισμό και τη γιγάντωση του φασισμού.

Αυτή ήταν και η κληρονομιά του Λένιν στους επιγόνους του, μια κληρονομιά που γρήγορα θα πάρει στα χέρια του ο Γκράμσι:

Μου φαίνεται πως ο Τλιτς είχε καταλάβει ότι χρειαζόταν μια αλλαγή από τον πόλεμο ελιγμών, που εφαρμόστηκε νικηφόρα στην Ανατολή το '17, στον πόλεμο θέσεων που ήταν ο μόνος δυνατός στη Δύση [...] Αυτό μου φαίνεται πως σημαίνει η διατύπωση του ενιαίου μετώπου (Γκράμσι, 2005, σ. 127).

Στο σημείο αυτό το κύριο μέλημα των μπολσεβίκων ήταν το πώς τα κομμουνιστικά κόμματα θα αποκτήσουν μαζική βάση. Δεδομένου ότι το επαναστατικό κύμα υποχωρούσε, επιδιώχθηκε η συμμαχία με τους ίδιους τους σοσιαλδημοκράτες, που είχαν προσχωρήσει στο ιμπεριαλιστικό στρατόπεδο το 1914. Είχε αναχθεί σε κεντρικό ένα ζήτημα που το 1919 δεν έμπαινε καν, και αυτό ήταν το τι θα έπρεπε να κάνει ένα επαναστατικό κόμμα σε μια μη επαναστατική κατάσταση. Ο Ινδός κομμουνιστής, Μ. Ν. Ρόι, χαρακτήρισε αυτήν την πολιτική της Διεθνούς ως «καθαρά

οπορτουνιστική» και ως «αρμόζουσα περισσότερο σε ένα συνέδριο της Δεύτερης Διεθνούς» (Carr, 1982, σ. 474), όμως το ζήτημα είναι να ανιχνεύσουμε τις λεπτές γραμμές που οδήγησαν σε αυτόν τον τακτικό επανακαθορισμό.

Η τακτική του Ενιαίου Μετώπου, είναι μια μέθοδος αγώνα με στόχο την απόσπαση επιρροής και υποστήριξης μέσα σε μια αμυντική κατάσταση και προϋποθέτει την οργανωτική και πολιτική αυτονομία της επαναστατικής οργάνωσης. Η τακτική ξεκινά με την υπόθεση ότι υπάρχει μια μη επαναστατική κατάσταση στην οποία μόνο μια μειοψηφία της εργατικής τάξης υποστηρίζει τους επαναστάτες. Αυτό μπορεί να αλλάξει μόνο με την άνοδο του επίπεδου των ταξικών αγώνων. Σε αυτούς τους αγώνες, όμως, θα συμμετέχουν μεγάλοι αριθμοί εργατών, πολλοί από τους οποίους θα υποστηρίζουν ρεφορμιστικές οργανώσεις. Το Ενιαίο Μέτωπο είναι μια τακτική που έχει στόχο να κερδίσει αυτούς τους εργάτες με τη μεριά των επαναστατικών οργάνσεων. Δεν είναι μια συμμαχία για κοινή προπαγάνδα ανάμεσα στις επαναστατικές και τις ρεφορμιστικές οργανώσεις, αλλά μια περιορισμένη συμφωνία για δράση σε συγκεκριμένα αιτήματα (Χάλας, 1999, σ. 72).

Πίσω από κάθε τακτική απόφαση κρύβεται κάποια αντικειμενική συνθήκη. Είναι χρήσιμο, λοιπόν, να δούμε το ιστορικό πλαίσιο που διαμόρφωσε αυτήν τη νέα τακτική. Είναι γνωστό πως μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, το επαναστατικό βάρος είχε πέσει κυρίως στο γερμανικό έδαφος, όπου υπήρξαν αναρίθμητα ξεσπάσματα επαναστατικότητας, χωρίς ωστόσο να προκύψουν τα επιθυμητά αποτελέσματα.

Για τους μπολσεβίκους ήταν απαραίτητο το ξέσπασμα της παγκόσμιας επανάστασης και αν έπεφτε το προπύργιο της Γερμανίας έμοιαζε πως αναπόφευκτα θα έπεφτε στην αγκαλιά της επανάστασης μεγάλο μέρος της Ευρώπης. Έτσι, λοιπόν, όλη η προσοχή εστιαζόταν στη Γερμανία, από όπου προέρχεται και το ιστορικό πλαίσιο της ενιαιομετωπικής πολιτικής, μετά και τη χαμένη προοπτική στην Ουγγαρία (Ριντέλ, 2014, σ. 22-24). Σχετικά με την περίπτωση της Γερμανίας, δεν θα πρέπει να υποτιμάται και ο ιδιαίτερος παράγοντας της μορφής κράτους της δημοκρατίας της Βαϊμάρης:

Σε μια χώρα όπως η Γερμανία, όπου τα τρία τέταρτα του εκλογικού σώματος ανήκουν στις εργαζόμενες τάξεις, η αστική κοινοβουλευτική πλειοψηφία είναι εφικτή μόνον όταν τα αστικά κόμματα καταφεύγουν στο λαϊκισμό και κάνουν παραχωρήσεις στις λαϊκές μάζες. Αν στη Βουλή (Reichstag) υιοθετούσαν μια εξτρεμιστική καπιταλιστική πολιτική αλλά με τα μέσα που προσφέρει η νόμιμη δημοκρατία, η κυβέρνηση δεν θα είχε ν' αντιμετωπίσει μόνον την αντίθεση των σοσιαλδημοκρατών και των κομμουνιστών [...] Η δικτατορία ήταν απαραίτητη στη Γερμανία εξαιτίας της σοσιαλιστικής και κομμουνιστικής επιρροής αλλά επίσης εξαιτίας της αριστερής πτέρυγας των εθνικοσοσιαλιστών και των χριστιανών εργαζομένων (Rosenberg & Kersten, 1961, σ. 174).

Ήταν μετά το αποτυχημένο πραξικόπημα του Καπ²⁹ το 1920 (Winkler, 2011, σ. 69-80), όταν ο Καρλ Λέγκιεν, πρόεδρος των γερμανικών συνδικάτων, πρότεινε να συσταθεί μια εργατική κυβέρνηση με άξονα το SPD, το USPD και τα συνδικάτα, ένας προάγγελος της εργατικής κυβέρνησης. Αν και το KPD εξέφρασε την στήριξη του σε αυτήν την κυβέρνηση και δήλωσε πως θα λειτουργήσει ως εποικοδομητική αντιπολίτευση, το USPD αρνήθηκε τελικώς να συμμετάσχει.

Η δήλωση για εποικοδομητική αντιπολίτευση άνοιξε το κουτί της Πανδώρας στο KPD, αφού ξύπνησε μνήμες 1918, όταν μια παρόμοια κυβέρνηση συνεργασίας οδήγησε στην αποκατάσταση της καπιταλιστικής εξουσίας και είχε ακόμα στα χέρια της το αίμα των Λούξεμπουργκ και Λίμπκνεχτ (Broue, 2005, σ. 227-258). Η επιτυχημένη αντίδραση του γερμανικού λαού στο πραξικόπημα του Καπ -το οποίο έμοιαζε με το αντίστοιχο του Κορνίλοφ στη Ρωσία (Λένιν, 2009, σ. 92)- γέννησε μια νέα επαναστατική ενέργεια. Η πλειοψηφία του USPD συγχωνεύθηκε με το KPD, δημιουργώντας ένα ισχυρό κόμμα με πάνω από 300.000 μέλη (Hobsbawn, 2008, σ. 56-57).

Η ενιαιομετωπική γραμμή ήρθε από τα κάτω, από τις οργανώσεις του KPD στη Στουτγάρδη, οι οποίες αποφάσισαν να εγκαινιάσουν μια εκστρατεία εργατικής ενότητας στη δράση, μέσω πέντε βασικών αιτημάτων, μια πρωτοβουλία που στη συνέχεια στηρίχθηκε σε εθνικό επίπεδο, με το SPD και το μειοψηφικό πλέον USPD να μεταστρέφονται (Ριντέλ, 2014, σ. 28-30). Η πρωτοβουλία της Στουτγάρδης βρήκε ισχυρή ανταπόκριση και οδήγησε την ηγεσία του KPD να υποστηρίξει ένα γενικευμένο κίνημα για ενιαία εργατική δράση, μέσω μιας ανοιχτής επιστολής προς όλες τις προλεταριακές οργανώσεις της χώρας και αποτέλεσε το χαρακτηριστικότερο πρακτικό παράδειγμα της νέας τακτικής (Λιόσης, 2014, σ. 44-47), το οποίο επαίνεσε και ο Λένιν (Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, 1975, σ. 113-114).

Οι ηγεσίες απορρίπτουν την επιστολή, ενώ το εξτρεμιστικό KAPD χαρακτηρίζει οπορτουνιστική την επιστολή και προτείνει τη θεωρία της επίθεσης, σύμφωνα με την οποία τα κομμουνιστικά κόμματα πρέπει να ακολουθούν πάντοτε επιθετική τακτική, ανεξάρτητα από τις αντικειμενικές συνθήκες (Λιόσης, 2014, σ. 47-48).

²⁹ Το πραξικόπημα του Καπ ήταν μια απόπειρα πραξικοπήματος στις 13 Μαρτίου 1920, η οποία αποσκοπούσε στην ανατροπή της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης και την ίδρυση μιας δεξιάς αυτοκρατορικής κυβέρνησης. Υποστηρίχθηκε από τμήματα της Ράιχσπερ και άλλες συντηρητικές, εθνικιστικές και μοναρχικές παρατάξεις.

Όπως περιγράφει ο Ριντέλ (2014, σ. 34), οι πρωτοβουλίες κοινής δράσης του KPD προσέλκυσαν μεγάλο μέρος των οπαδών του SPD προς το κόμμα, κυρίως στα συνδικάτα, σε μια εν μέρει επιτυχημένη προσπάθεια αλλαγής του συσχετισμού δυνάμεων, η οποία, αν συνεχιζόταν δυναμικά, θα ανάγκαζε τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα να ασπαστούν την ενιαία δράση και να δημιουργηθούν προϋποθέσεις επαναστατικής προοπτικής, προσπάθεια που τελικώς έληξε άδοξα.

Παρά τα παραπάνω κέρδη, οι πιέσεις για επαναστατική δράση ήταν αόρητες εντός του νέου κόμματος, σε συνδυασμό και με τις μεγάλες επαναστατικές προσδοκίες που διατηρούσε ακόμα η Διεθνής, μέσα στην οποία υπήρχαν αρκετές φωνές κατά της ανοιχτής επιστολής ακόμα και κορυφαίων προσώπων, όπως ο Μπουχάριν και ο Ζηνόβιεφ (Broue, 2005, σ. 473). Έτσι, ένα φαινομενικά άσχετο ζήτημα προκάλεσε τη ρήξη (Ριντέλ, 2014, σ. 36). Επρόκειτο για την απόσχιση της αριστερής πτέρυγας του ιταλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος και την ίδρυση του ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, την οποία η ηγεσία του KPD θεώρησε προϊόν κακών χειρισμών. Η αντιπολίτευση του Κόμματος διαφώνησε και έθεσε ζήτημα εμπιστοσύνης στην ηγεσία της Διεθνούς, με αποτέλεσμα να παραδοθεί το κόμμα στους υποστηρικτές της θεωρίας της επίθεσης (Χάλας, 1999, σ. 67-70).

Με αυτόν τον τρόπο, τον Μάρτη του 1921, μπήκε σε εφαρμογή η πολιτική της επιθετικής δράσης (Broue, 2005, σ. 491-503). Όταν η κυβέρνηση διέταξε της αστυνομία να καταλάβει κάποια εργατικά οχυρά στη Σαξονία, το KPD απάντησε με κάλεσμα για γενική απεργία και εξέγερση. Η κυβέρνηση συνέτριψε εύκολα την περιορισμένη εργατική αντίδραση και οδήγησε τον Λεβί να χαρακτηρίσει τη δράση του Μάρτη ως «το μεγαλύτερο μπακουνινικό πραξικόπημα στην ιστορία», γεγονός που τον οδήγησε στη διαγραφή για απειθαρχία (Ριντέλ, 2014, σ. 38).

Ως εκ τούτου, στο 3^ο συνέδριο της Διεθνούς, το οποίο ακολούθησε μετά από τα παραπάνω γεγονότα, μπορεί μεν ο Λεβί να διαγράφηκε, όμως η πολιτική που είχε εγκαινιάσει με την ανοιχτή επιστολή είχε επικρατήσει (Ριντέλ, 2014, σ. 67). Στο 4^ο συνέδριο, η πολιτική της εργατικής κυβέρνησης ήταν η προέκταση της πολιτικής του Ενιαίου Μετώπου και πήγαζε εκ νέου από τις γερμανικές εμπειρίες. Με την απόφαση αυτή η εργατική κυβέρνηση παύει να ταυτίζεται με τη δικτατορία του προλεταριάτου και η συγκρότησή της δεν προϋποθέτει την ανατροπή του αστικού κράτους. Η απόφαση προβλέπει διάφορους τύπους «εργατικών κυβερνήσεων» (Λιόσης, 2014, σ. 72-74), μεταξύ των οποίων και την κυβέρνηση της σοσιαλδημοκρατίας, στοχεύοντας επί του πρακτέου στη συγκρότηση κυβέρνησης συνασπισμού μεταξύ κομμουνιστών

και σοσιαλδημοκρατών στη Γερμανία. Συνεπώς, σε αυτήν την περίοδο οπισθοχώρησης του εργατικού κινήματος, η βίαιη επαναστατική τομή, σύμφωνα με τη νέα τακτική, έπεται της κοινοβουλευτικής ανάδειξης της φιλολαϊκής εργατικής κυβέρνησης.

Ωστόσο, η γραμμή της εργατικής κυβέρνησης επί της ουσίας αναιρέθηκε άμεσα από το 5^ο συνέδριο, μετά και την τραγωδία της κυβέρνησης σοσιαλδημοκρατών-κομμουνιστών στην περιφέρεια Σαξονίας-Θουριγγίας, ενώ παράλληλα αυτή η ήττα σηματοδότησε και το τέλος της μεταπολεμικής εργατικής εξέγερσης στην Ευρώπη (Φόστερ, 1960, 433-439). Είναι χαρακτηριστική στο σημείο αυτό η διατύπωση του Πουλαντζά:

1923. Η μεγάλη καμπή. Το 4^ο συνέδριο της Διεθνούς (1922-1923) έχει ήδη δώσει μια οικονομίστικη ερμηνεία στη «σταθεροποίηση, ταυτίζοντας την με «άμυνα» της εργατικής τάξης και έχει ρίξει το σύνθημα των «εργατικών κυβερνήσεων». Το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας βασιζόμενο σ' αυτό το σύνθημα, και χωρίς στο μεταξύ να έχει επιδιώξει τη συγκρότηση του «ενιαίου μετώπου στη βάση», κάνει μια στροφή 180 μοιρών προς τα δεξιά κάτω από την καθοδήγηση των Μπράντλερ και Ταλχάιμερ. Κατά κάποιον τρόπο υπερπηδά το ενιαίο μέτωπο και επιδιώκει μόνο κοινοβουλευτικές συμμαχίες κορυφής. Στο συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας τον Ιανουάριο του 1923 στη Λειψία το ζήτημα της μαζικής δράσης και της συμμαχίας της εργατικής τάξης με τη φτωχή αγροτιά αποσιωπάται ενώ η «εργατική κυβέρνηση» με τους σοσιαλδημοκράτες έχει σχηματιστεί στη Σαξονία και τη Θουριγγία (Πουλαντζάς, 2006β, σ. 193).

Ας συνοψίσουμε, λοιπόν, με κάποιες σημαντικές παρατηρήσεις. Την περίοδο έντονης επαναστατικότητας, όπως ήταν αυτή της κόκκινης διετίας στην Ιταλία [1919-1920] -όπου οι συνθήκες έμοιαζαν αρκετά με αυτές στη Ρωσία- δεν υπήρχε ένα ξεχωριστό κομμουνιστικό κόμμα να ηγηθεί της επανάστασης. Όταν αυτό ιδρύθηκε, η επανάσταση είχε ήδη πνιγεί (Harman & Bambery, 2007, σ. 23, 30, 57).

Αδιαμφισβήτητα η περίοδος του 3^{ου} και 4^{ου} Συνεδρίου ήταν από τις πιο παραγωγικές, με σκληρές θεωρητικές συγκρούσεις, με σύνθεση ιδεών και εποικοδομητικές αντιπαραθέσεις, σε αντίφαση με τις εκτιμήσεις για χειραγωγή από το ρωσικό κόμμα. Ακόμα και η ηγεσία της Μόσχας ήταν πολλές φορές διχασμένη και αναποφάσιστη, σίγουρα πολλά σφάλματα έλαβαν χώρα, όμως η Διεθνής λειτουργούσε δημοκρατικά και αφουγκραζόταν όλες τις τάσεις, πριν παραδοθεί στη συνέχεια στη σταλινική γραφειοκρατικοποίηση (Ριντέλ, 2014, σ. 54, 96).

Αμιγώς θεωρητικά, χωρίς κάποιος να ανατρέξει προηγουμένως στο ιστορικό πλαίσιο, η κριτική που μπορεί να γίνει στο Ενιαίο Μέτωπο και πολύ περισσότερο στην εργατική κυβέρνηση είναι ευρεία, όπως ευρεία μπορεί να είναι η κριτική και για τον τρόπο εφαρμογής αυτής της πολιτικής (Πουλαντζάς, 2006β, σ. 191-256). Όμως, σύμφωνα και με την εισήγηση του Ζηνόβιεφ, η τακτική του Ενιαίου Μετώπου είναι

και ένας τακτικός ελιγμός, ο οποίος επιδιώκει να ξεσκεπάσει τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα (Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, 1975, σ. 197). Ίδια οπτική φαίνεται πως είχε εν μέρει και ο Γκράμσι, παρά την εκ μέρους του καθυστερημένη υιοθέτηση της στρατηγικής του Ενιαίου Μετώπου και της τελικής του συμβολής στο ιταλικό εργατικό κίνημα για την ανάγκη ενός ευρέως αντιφασιστικού μετώπου, αφού στις *Θέσεις της Λυών* αναφέρεται:

Η σοσιαλδημοκρατία, αν και ακόμα σε μεγάλο βαθμό διατηρεί τη κοινωνική της βάση στο προλεταριάτο, πρέπει να θεωρείται όσον αφορά την ιδεολογία της και την πολιτική λειτουργία που επιτελεί, όχι ως μια δεξιά πτέρυγα του εργατικού κινήματος, αλλά ως μια αριστερά πτέρυγα της αστικής τάξης. Και ως τέτοια πρέπει να αποκαλυφθεί στα μάτια των μαζών (Γκράμσι, 2011, σ. 38).

Η τακτική του ενιαίου μετώπου σαν πολιτική δραστηριότητα (ελιγμός) που είναι σχεδιασμένη να ξεσκεπάζει τα αυτοαποκαλούμενα προλεταριακά και επαναστατικά κόμματα και οργανώσεις που έχουν μια μαζική βάση, είναι στενά συνδεδεμένη με το πρόβλημα του πώς πρέπει το Κομμουνιστικό Κόμμα να ηγείται των μαζών και πώς μπορεί να κερδίσει την πλειοψηφία [...] Η επιτυχία αυτής της τακτικής σχετίζεται με το βαθμό στον οποίο προηγήθηκε ή συνοδεύτηκε από μια αποτελεσματική ενοποίηση και κινητοποίηση των μαζών, που επιτεύχθηκε από το κόμμα μέσω δράσης από τα κάτω (Γκράμσι, 2011, σ. 57).

Βλέπουμε σε αυτό το σημείο τη σημασία που δίνει και ο ίδιος ο Γκράμσι στη δράση από τα κάτω. Άλλωστε, η προσπάθεια συγκρότησης Ενιαίου Μετώπου από τα πάνω οδηγήθηκε σε ναυάγιο στη Συνδιάσκεψη των Τριών Διεθνών³⁰ στο Βερολίνο, καταδεικνύοντας εμφατικά πως συμμαχία με τη σοσιαλδημοκρατική ηγεσία δεν μπορούσε να υπάρξει (Dutt, 1964, σ. 169-174).

³⁰ Βλ. Απόστολος Χατζηπαρασκευαΐδης, «Σημειώσεις για την Ιστορία της 2 ½ Διεθνούς», *Θέσεις*, 1994, τεύχ. 46, για μια αναλυτική παρουσίαση της συνδιάσκεψης των Τριών Διεθνών αλλά και το ρόλο της 2 ½ Διεθνούς.

Κεφάλαιο 5: Το γκραμισιανό έργο

5.1: Τα ερεθίσματα της γκραμισιανής σκέψης

Ο Αντόνιο Γκράμισι υπήρξε θεωρητικός αλλά και ενεργό στέλεχος, αρχικά, του ιταλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος και, μετά τη διάσπαση, του ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, του οποίου υπήρξε μάλιστα γενικός γραμματέας. Άφησε την τελευταία του πνοή, έχοντας αφήσει πίσω του μια σπάνια θεωρητική παρακαταθήκη, επηρεασμένη σε μεγάλο βαθμό από τα μεγάλα ιστορικά γεγονότα που σημάδεψαν την εποχή του: από τη μία, τη νικηφόρα επανάσταση των μπολσεβίκων στη Ρωσία, από την άλλη τις ήττες του εργατικού κινήματος στο βιομηχανικό ιταλικό βορρά, με επίκεντρο τις μεγάλες απεργίες και τη σύσταση εργοστασιακών συμβουλίων στο Τορίνο το 1920, αλλά και τη σταδιακή άνοδο και εδραίωση του φασισμού στην Ιταλία.

Οι αλληπάλληλες επαναστατικές αποτυχίες στη Δύση μετά το ξέσπασμα της Οκτωβριανής Επανάστασης αναγκάζουν τον Γκράμισι να αναζητήσει μια νέα στρατηγική για το πέρασμα στο σοσιαλισμό στις αναπτυγμένες δυτικές κοινωνίες. Κατά τη προσπάθεια κατανόησης των αιτιών αυτών των αποτυχιών, ο Γκράμισι προβαίνει σε έναν πρώτο διαχωρισμό ανάμεσα σε Δύση και Ανατολή. Είναι σαφές πως για τον Γκράμισι αυτή η διαφοροποίηση σε Ανατολή και Δύση δεν αποτελεί απλώς έναν γεωγραφικό διαχωρισμό, αλλά έναν διαχωρισμό ανάμεσα στις αναπτυγμένες οικονομικά και αστικοδημοκρατικά ευρωπαϊκές χώρες και τις μη αντιστοίχως αναπτυγμένες, όπως η Ρωσία πριν την επανάσταση.

Αν υπάρχει μια προσέγγιση, που ενώνει ως έναν βαθμό τους Κάουτσκι, Λένιν και Γκράμισι, είναι αυτή η αντιδιαστολή ανάμεσα στα αρχαϊκά αυταρχικά κράτη της Ανατολής και τα κοινοβουλευτικά δημοκρατικά κράτη της Δύσης. Αυτή η παλιά συζήτηση ανιχνεύεται στα γραπτά του Κάουτσκι (Day & Gaido, 2009, σ. 59-66), προσεγγίζεται με προσοχή στα έργα του Λένιν (Μπενσαϊντ, 2015, σ. 56) και επανέρχεται δυναμικά από τον Γκράμισι.

Ο Κάουτσκι πρώτος τοποθετήθηκε για το ζήτημα με φόντο τη μαζική απεργία στον απόηχο της Ρωσικής Επανάστασης του 1905. Η επιλογή της βίας (και μέσα σε αυτήν και της γενικής απεργίας) θα γίνει μόνον αν ο εχθρός επιλέξει τη βία. Στην περίπτωση αυτή, θα έχουμε «μαζική απεργία αμυντική/αντικατασταλτική» και όχι «μαζική απεργία επιθετική/επαναστατική», όπως στη Ρωσία του 1905, όπου το κράτος δεν ήταν δημοκρατικό (Άντερσον, 1985, σ. 73). Με αυτόν τον τρόπο, ο Κάουτσκι

προβαίνει και ο ίδιος σε έναν στρατηγικό διαχωρισμό ανάλογα με την ωριμότητα των κοινωνικών συνθηκών σε Δύση και Ανατολή.

Ο Λένιν και ο Τρότσκι είχαν εκφράσει με τη σειρά τους την άποψη πως η κατάκτηση της εξουσίας είναι μεν δυσκολότερη στη Δύση από ότι στην Ανατολή, όμως στη Δύση θα ήταν ευκολότερο να κρατηθεί. Ο Λένιν (1982, σ. 3-26) προχωρεί σε αυτήν την ανάλυση, υπογραμμίζοντας τη σχετική ευκολία εκδήλωσης της επανάστασης στη Ρωσία και τον ασύγκριτα πιο δύσκολο επαναστατικό δρόμο στην Ευρώπη, όπου ο καπιταλισμός έχει αναπτυχθεί και δώσει τον δημοκρατικό πολιτισμό και στον τελευταίο άνθρωπο.

Από ωρίς, ο Αντόνιο Γκράμσι συλλαμβάνει την ουσία της λενινιστικής τοποθέτησης για την επαναστατική στρατηγική. Αυτή δεν μπορεί να εφαρμοστεί με τον ίδιο τρόπο σε κάθε χώρα, δεδομένου ότι πρέπει να απαντήσει σε διαφορετική κάθε φορά συνάρθρωση αντιθέσεων, συσχετισμό δυνάμεων και παραδόσεις. Οι συνθήκες της τσαρικής Ρωσίας, της μη αναπτυγμένης «κοινωνίας των πολιτών» και «πολιτικής κοινωνίας», απέχουν παρασάγγας από τις ευρωπαϊκές. Ο Γκράμσι (2005, σ. 127) καταλήγει στο συμπέρασμα πως η Οκτωβριανή Επανάσταση είναι επανάσταση στην Ανατολή, επανάσταση δηλαδή σε ένα κράτος όπου η αστική κοινωνία συνολικά, αλλά και το κράτος της ειδικά, δεν είναι αρκετά αναπτυγμένα, ώστε να μπορούν να προφυλαχθούν από τον «πόλεμο κινήσεων», την απευθείας επίθεση του επαναστατικού κινήματος.

Στο σημείο αυτό αξίζει να καταγραφεί ότι στη σκέψη του Γκράμσι υπάρχει και μια έντονη διαφοροποίηση αναφορικά με την ίδια τη Ρωσική Επανάσταση. Ο νεαρός ιδεαλιστής Γκράμσι³¹ αντιμετωπίζει τη Ρωσική Επανάσταση ως «μια επανάσταση ενάντια στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ» (Gramsci, 1986, σ. 30), που ήταν στη Ρωσία περισσότερο το βιβλίο των αστών παρά των προλετάρων, υπογραμμίζοντας πως «η επανάσταση των μπολσεβίκων είναι γεμάτη περισσότερο από ιδεολογία παρά από γεγονότα, γι' αυτό τελικά λίγο μας ενδιαφέρει να μάθουμε περισσότερα από όσα ξέρουμε» (Γκράμσι, 1982, σ. 143), για να προσθέσει λίγο καιρό αργότερα πως «όχι, οι μηχανικές δυνάμεις δεν υπερισχύουν ποτέ στην ιστορία. Είναι οι άνθρωποι, είναι οι συνειδήσεις, είναι το πνεύμα που πλάθει το εξωτερικό φαινόμενο και καταλήγει πάντα να θριαμβεύσει (Γκράμσι, 1982, σ. 185).

³¹ Βλ. Peter Thomas, *The Gramscian Moment*, Brill Publishers, 2009, σ. 1-11, για μια αναλυτική παρουσίαση της κριτικής του Αλτουσέρ στον ιδεαλισμό του Γκράμσι.

Ο Γκρούππι (1977, σ. 63) υπογραμμίζει, βέβαια, πως στην Ιταλία υπήρχαν ελάχιστες πληροφορίες για την Οκτωβριανή Επανάσταση, κυρίως λόγω της εμπόλεμης κατάστασης και της λογοκρισίας, γεγονός που αδιαμφισβήτητα έπαιξε το ρόλο του στη παρερμηνεία της συγκεκριμένης επαναστατικής διαδικασίας από πλευράς Γκράμσι. Από την άλλη πλευρά, όπως έχει επισημανθεί, «υπάρχει σε αυτή τη νεανική γκραμισιανή θεώρηση της Ρωσικής Επανάστασης η προσφυγή σε ένα κανονιστικό ιδεώδες, η αναγωγή σε ένα υψηλό ιδανικό, σημάδι μιας ιδεαλιστικά νοούμενης ηθικής», απότοκο της επιρροής του Κρότσε, του Τζεντίλε, του Σορέλ (Χρύσης, 2018, σ. 241).

Ο Γκράμσι με τις παραπάνω τοποθετήσεις θέτει σε αμφισβήτηση την θετικιστική και οικονομιστική ανάγνωση του μαρξισμού³², γεγονός που τον τοποθετεί εκ πρώτης όψεως απέναντι από τον μαρξισμό της Β' Διεθνούς (Thomas, 2009, σ. 2-5). Ο Χρύσης (2018, σ. 245-246) προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα, χρεώνοντας στο νεαρό Γκράμσι έναν επαναστατικό βιταλισμό, υπογραμμίζει πως ο Ιταλός επαναστάτης έρχεται σε αντίθεση όχι μόνο με τον οικονομισμό της Β' Διεθνούς, αλλά και με τον ίδιο τον Μαρξ ή τουλάχιστον με μια πτυχή του, γεγονός που ίσως οφείλεται και στα περιορισμένα βιβλιογραφικά υλικά που είχε ο Γκράμσι στη διάθεση του, αφού ο Ιταλός στοχαστής φαίνεται πως είχε διαβάσει τότε μόνο ένα πολύ μικρό μέρος από το σύνολο του μαρξικού έργου (Davidson, 1974, σ. 126). Αναγνωρίζεται, ωστόσο, ότι ο Γκράμσι θα διορθώσει πολύ γρήγορα την αρχική του θέση, αφήνοντας πίσω τις ιδεαλιστικές θεωρίες και προβαίνοντας σε μια υλιστική μετατόπιση μόλις ένα χρόνο αργότερα (Γκλυκσμάν, 1984, σ. 161-162).

Από μια άλλη άποψη, αυτή η κατεύθυνση της σκέψης του Γκράμσι, αυτό το πρόσκαιρο σφάλμα, είναι που τον οδηγεί να διερευνήσει τους λόγους ενσωμάτωσης του εν δυνάμει επαναστατικού υποκειμένου στη Δύση, αλλά και να αναζητήσει τους τρόπους διευκόλυνσης της υποκειμενικής παρέμβασης που συνιστά η επανάσταση (Ρούσης, 2012, σ. 75).

Χαρακτηριστική στιγμή της παραπάνω διατύπωσης αποτελεί η επιστολή του Γκράμσι τον Φλεβάρη του 1924, όπου εκφράζει την έντονη διαφωνία του με την άποψη του Μπορντίγκα πως στη Δύση λειτουργεί ο ιστορικός ντετερμινισμός σε σχέση με τον βολонταρισμό της Ανατολής:

³² Βλ. Michael Löwy, «Γκράμσι και Λούκατς», *Ουτοπία*, 1994, τεύχ. 11, σ. 119-130, για την παρόμοια εξέλιξη και στη σκέψη του Λούκατς.

Ο Αμαντέο πιστεύει πως η τακτική της Διεθνούς αντανάκλα τη ρωσική κατάσταση, δηλαδή γεννήθηκε πάνω στο έδαφος ενός καθυστερημένου και πρωτόγονου καπιταλιστικού πολιτισμού. Γι' αυτόν, η τακτική τούτη είναι εξαιρετικά βολонταριστική και δραματική, επειδή μονάχα με την έσχατη προσπάθεια της θέλησης ήταν δυνατό να πετύχει κανείς από τις ρωσικές μάζες την επαναστατική δραστηριότητα που δεν την καθόριζε η ιστορική κατάσταση. Πιστεύει πως η τακτική τούτη, για τις πιο αναπτυγμένες χώρες της κεντρικής και της Δυτικής Ευρώπης, είναι ανεπαρκής, ακόμη και άχρηστη. Στις χώρες αυτές, ο ιστορικός μηχανισμός λειτουργεί σύμφωνα με τα καθιερωμένα σχήματα του μαρξισμού: υπάρχει σε αυτές ο ιστορικός ντετερμινισμός που έλειπε από τη Ρωσία, γιατί και το καθήκον που έχει το προβάδισμα, πρέπει να είναι η οργάνωση του κόμματος σαν αυτοσκοπού. Νομίζω ότι η κατάσταση είναι τελείως διαφορετική [...] στην κεντρική και Δυτική Ευρώπη, η ανάπτυξη του καπιταλισμού δεν έχει καθορίσει μονάχα τη διαμόρφωση των πλατιών προλεταριακών στρωμάτων, άλλα επίσης, και σαν συνέπεια, έχει δημιουργήσει το υψηλότερο στρώμα, την εργατική αριστοκρατία, με τα παραρτήματά της στη συνδικαλιστική γραφειοκρατία και στις σοσιαλδημοκρατικές ομάδες. Η επίδραση των αντικειμενικών ορών, που στη Ρωσία ήταν άμεση και οδήγησε τις μάζες στους δρόμους για την επαναστατική εξέγερση, στην κεντρική και τη Δυτική Ευρώπη περιπλέκεται από όλες εκείνες τις πολιτικές υπερδομές, που δημιούργησε η μεγαλύτερη ανάπτυξη του καπιταλισμού και αυτό κάνει τη δράση των μαζών βραδύτερη και συνετότερη, και γι' αυτό απαιτεί από το επαναστατικό κόμμα μια στρατηγική και τακτική ολότελα πιο σύνθετες και μακροπρόθεσμες από εκείνες που χρειαζόνταν οι μπολσεβίκοι, την περίοδο ανάμεσα στο Μάρτη και στο Νοέμβρη του 1917 (Χόαρ & Σμιθ, 1980, σ. 89-90).

Κατά τον Γκράμσι, η Ρωσική Επανάσταση πέτυχε γιατί το ρωσικό προλεταριάτο ήταν προετοιμασμένο για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό και σε επίπεδο κουλτούρας. Η επανάσταση δεν συνιστούσε απλώς μια άλλη εξουσία ή ένα άλλο οικονομικό μοντέλο, αλλά έναν άλλο τρόπο ζωής, μια διαφορετική ηθική κουλτούρα.

Οι κατά τον Γκράμσι διαφορές Ανατολής και Δύσης, όπως σχηματικά τις καταγράφει ο Πέρι Άντερσον (1985, σ. 11, 29) είναι οι ακόλουθες: Στην πρώτη έχουμε μια πρωτόγονη, ζελατινώδη κοινωνία των πολιτών και στη δεύτερη μια αναπτυγμένη και στέρεη. Στην πρώτη ένας κράτος που στηρίζεται κυρίως στον καταναγκασμό, ενώ στη δεύτερη στη συναίνεση, στην πρώτη ηγεμονεύει η κυριαρχία, ενώ στη δεύτερη κυριαρχεί η ηγεμονία. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτές τις διαφορές, στην πρώτη θα πρέπει να εφαρμόζεται άμεσα η μετωπική επίθεση και στη δεύτερη η παρατεταμένη πάλη μέχρι την τελική επίθεση.

Η τσαρική εξουσία στηριζόταν κυρίως στην καταστολή, άρα κάθε κρίση έτεινε να παίρνει τον χαρακτήρα επαναστατικής αντιπαράθεσης με το κράτος και καθήκον των επαναστατών ήταν ο πόλεμος κινήσεων και μια κατά μέτωπο έφοδος ενάντια στην εξουσία. Αντίθετα στη Δύση, η άρχουσα τάξη είναι σαν τον μυθικό Κένταυρο (Άντερσον, 1985, σ. 57), μισός ζώο και μισός άνθρωπος, ο οποίος κυβερνάει με έναν συνδυασμό εξαναγκασμού αλλά και συναίνεσης των κυριαρχούμενων, με τη

συναίνεση να βασίζεται σε μια σειρά από θεσμούς της κοινωνίας των πολιτών. Στη Δύση, η άρχουσα τάξη ασκεί κυρίως πολιτιστική διεύθυνση και εξασφαλίζει τη συναίνεση των κυριαρχούμενων τάξεων, στηρίζοντας την ηγεμονία της πρωτίστως στην πολιτιστική της κυριαρχία και όχι στον ωμό καταναγκασμό, εξασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο, τη σταθερότητα της καπιταλιστικής τάξης. Επί της ουσίας, ο Γκράμσι, υιοθετεί την άποψη των Μαρξ - Ένγκελς στη *Γερμανική ιδεολογία* σύμφωνα με την οποία η τάξη που κατέχει τα μέσα υλικής παραγωγής, κατέχει και τα μέσα της πνευματικής παραγωγής (Άντερσον, 1985, σ. 28-30). Γι' αυτόν τον πόλεμο χρειαζόταν ένας μακροχρόνιος ιδεολογικός αγώνας, ένας πόλεμος θέσεων, πριν την κατά μέτωπο έφοδο ενάντια στην άρχουσα τάξη (Harman & Bamberg, 2007, σ. 45-46).

Στη Δύση, λοιπόν, πριν τον πόλεμο κινήσεων ήταν απαραίτητος ένας παρατεταμένος πόλεμος θέσεων, μια διαδικασία κατάκτησης θέσεων μέσα στην κοινωνία των πολιτών αλλά και στο κράτος, διαδικασία ανάπτυξης όρων μιας επαναστατικής ηγεμονίας, ήδη πριν από την τελική κατάληψη της εξουσίας και την τελική ρήξη που θα ερχόταν ως αποτέλεσμα και ταυτόχρονα τομή της (Γκράμσι, 2005, σ. 157). Με το παραπάνω σχήμα, ο Γκράμσι θα συλλάβει μια στρατηγική για τον αναπτυγμένο δυτικό καπιταλισμό, στην οποία η δυαδική εξουσία θα διαδραματίζει κεντρικό ρόλο, λειτουργώντας ως ο πυρήνας οικοδόμησης της ηγεμονίας, ως η αναγκαία προαπεικόνιση των όρων και των θεσμών άσκησης της εξουσίας του επαναστατικού κινήματος.

Ο Γκράμσι (2008, σ. 61-62, 136-137), λοιπόν, αν και αναγνωρίζει την προσφορά του Λένιν στο κομμουνιστικό κίνημα, χαρακτηρίζοντάς τον σημαντικό «φιλόσοφο της πράξης», εντούτοις προχωράει μακρύτερα, εντάσσοντας στο πεδίο της μαρξιστικής σκέψης την έννοια της πάλης για την ηγεμονία και εντός του αστικού κράτους. Προσεγγίζοντας τον Μαρξ μέσα από το επιστημολογικό πλαίσιο του ιστορικού υλισμού, ο Γκράμσι καταφέρνει να στοχαστεί τη σχηματοποιημένη μορφή υλικής βάσης και εποικοδομήματος στην ολότητά της. Ακόμη, διαβλέπει τις αντιφάσεις και της ασυμφωνίες των δομών του κράτους και εντάσσει την πάλη για την ιδεολογική και πολιτική ηγεμονία σε ένα ευρύτερο πεδίο ταξικής σύγκρουσης, το οποίο μπορεί να βρίσκεται και εντός του αστικού κράτους.

Ο Πουλαντζάς παίρνοντας στα χέρια του αυτήν την πλούσια θεωρητική κληρονομιά του Γκράμσι κατανοεί με τη σειρά του την υλική βάση και το πολιτικό εποικοδόμημα ως χώρο ταξικών συγκρούσεων. Τονίζει, μάλιστα, πως η μεγάλη διαφορά του καπιταλισμού σε σχέση με τα προγενέστερα κοινωνικοοικονομικά

συστήματα έγκειται στο ότι το κράτος παρουσιάζει μια σχετική αυτονομία από τα άμεσα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης. Υποστηρίζει, όμως, πως η θέση στην παραγωγή είναι αυτή που κατέχει τον καθοριστικό ρόλο στην ταξική διαστρωμάτωση, αναγνωρίζοντας έτσι την πρωτοκαθεδρία της υλικής βάσης, με την υποσημείωση, όμως, πως στον καθορισμό αυτό θα πρέπει να «εισάγουμε» τόσο το πολιτικό όσο και το ιδεολογικό στοιχείο. Θα πρέπει, δηλαδή, να αντιληφθούμε τις κοινωνικές τάξεις ως αποτέλεσμα του καταμερισμού της εργασίας, όπως αυτός εγγράφεται στην ολότητα του καπιταλιστικού συστήματος. Η ταξική σχέση, όπως διαμορφώνεται στο οικονομικό-παραγωγικό πεδίο, μεταφέρεται και στο πολιτικό πεδίο. Με αυτόν τον τρόπο, η οικονομική εξουσία της άρχουσας τάξης προς την καταπιεζόμενη μετατρέπεται και σε πολιτική εξουσία της κυρίαρχης ομάδας προς την ασθενέστερη. Ως εκ τούτου, υπάρχει μια ιδεολογική υποταγή της εργατικής τάξης στο αστικό σύστημα ως ολότητα, αφού η ιδεολογία της κυρίαρχης ομάδας μετατρέπεται σε κυρίαρχη ιδεολογία της κοινωνίας ως σύνολο (Μηλιός, 1990).

Σύμφωνα πάντα με τη συλλογιστική του Γκράμσι, στη Δύση, σε αντίθεση με την Ανατολή όπου το κράτος κατοχύρωνε αυταρχικά την εξουσία της κυρίαρχης τάξης, είναι αναπτυγμένη μια σύνθετη κοινωνία των πολιτών μέσω της οποίας η κυρίαρχη τάξη επιβάλλει την εξουσία της στις κυριαρχούμενες τάξεις, όχι μόνο μέσω του καταναγκασμού και της βίας, αλλά και μέσω της συναίνεσης. Η γκραμισιανή αντίληψη θεωρεί το κράτος καθοριστικό, προκειμένου να κατανοηθούν οι λόγοι για τους οποίους οι κυριαρχούμενες τάξεις αποδέχονται την ταξική κοινωνία. Κατά τον Γκράμσι, η αποδοχή είναι αποτέλεσμα της «ηγεμονίας» της κυρίαρχης τάξης, και το κράτος, ως ιδεολογικός μηχανισμός, συντελεί στη νομιμοποίηση αυτής της ηγεμονίας, όντας κομβικό τμήμα της.

Για τον Γκράμσι, το κράτος αποτελεί ένα φρούριο, του οποίου η δύναμη πυρός βρίσκεται γύρω του, σε ένα πλέγμα θεσμικών οχυρωμάτων (σχολείο, ΜΜΕ, κόμματα, εκκλησία), το οποίο αποσπά συναινετική στάση προς την αστική τάξη. Όσο πιο σύνθετο το πλέγμα, τόσο πιο δύσκολη και χρονοβόρα η διαμόρφωση επαναστατικής συνείδησης και τόσο μεγαλύτερη αντοχή για το αστικό κράτος (Γκλυκσμάν, 1984, σ. 20). Με άλλα λόγια «το κράτος είναι κάτι πολύ περισσότερο από μηχανισμός καταστολής στα χέρια της αστικής τάξης, το κράτος εμπεριέχει την ηγεμονία της αστικής τάξης στο εποικοδόμημα» (Carnoy, 1990, σ. 95).

Σύμφωνα πάντα με τις γκραμισιανές θεωρητικές παραδοχές, «η κανονική δομή της καπιταλιστικής πολιτικής εξουσίας στα αστικοδημοκρατικά κράτη είναι στην

ουσία ταυτόχρονα και αδιαίρετα κυριαρχούμενη από την κουλτούρα και καθορισμένη από το καταναγκασμό» (Άντερσον, 1985, σ. 48). Αυτή η κυριαρχία είναι ενσωματωμένη σε ορισμένους θεσμούς, όπως παραδείγματος χάριν οι τακτικές εκλογές και οι πολιτικές ελευθερίες, οι οποίοι όμως δεν απειλούν άμεσα την ταξική εξουσία του κεφαλαίου. Με αυτόν τον τρόπο, «το καθημερινό σύστημα αστικής εξουσίας στηρίζεται έτσι πάνω στη συναίνεση των μαζών, υπό τη μορφή ιδεολογικής πεποίθησης ότι ασκούν αυτοκυβέρνηση στο αντιπροσωπευτικό κράτος». Πρόκειται, αναμφισβήτητα για μια επικίνδυνη αυταπάτη, χωρίς παράλληλα να υποτιμάται καθόλου και ο ρόλος της άσκησης βίας, είτε άμεσα είτε δια μέσου του οικονομικού παράγοντα. Ιστορικά, άλλωστε, όπως παρατηρεί ο Άντερσον (1985, σ. 50) η εκδήλωση μιας επαναστατικής κρίσης μέσα στη δομή της αστικής εξουσίας μετατοπίζει αναγκαστικά την κυριαρχία της άρχουσας τάξης από την ιδεολογία στη βία. Ο καταναγκασμός γίνεται καθοριστικός και κυρίαρχος στην ύστατη φάση της κρίσης και τα μέσα επιβολής του, όπως ο στρατός, έρχονται αναπόφευκτα στο προσκήνιο απέναντι στην εργατική τάξη.

Όπως παρατηρεί ο Πουλαντζάς (1984, σ. 35), η έννοια της ηγεμονίας, όπως τίθεται από τον Γκράμσι «υποδηλώνει το ρόλο μιας κυρίαρχης τάξης, η οποία [...] κατορθώνει να κάνει αποδεκτή από το σύνολο μιας κοινωνίας την ιδιαίτερη κοσμοαντίληψή της και έτσι να διοικεί διαμέσου μιας εξαρτημένης συναίνεσης μάλλον, παρά να κυριαρχεί με τη στενή έννοια του όρου». Ο Πουλαντζάς (1984, σ. 53) προσθέτει πως η γκραμισιανή ηγεμονία «αναφέρεται στο βαθμό ομοιογένειας, αυτοσυνείδησης και οργάνωσης που κατακτούν οι κυρίαρχες τάξεις προκειμένου να κερδίσουν και να διατηρήσουν την εξουσία», καταλήγοντας πως επί της ουσίας πρόκειται για μια τέτοια οργάνωση και άρθρωση των οικονομικο-κοινωνικών συμφερόντων που «να μπορούν ν' αντιπροσωπεύουν το πραγματικό γενικό συμφέρον των κυρίαρχων τάξεων ή ταξικών μερίδων, το οποίο ταυτόχρονα παρουσιάζεται και εννοείται σαν γενικό συμφέρον του έθνους».

Ουσιαστικά, ο Γκράμσι προσλαμβάνει την έννοια της ηγεμονίας ως μια ενοποιητική δύναμη της αστικής τάξης πάνω σε επιμέρους στρώματα και τάξεις του πληθυσμού (τμήματα της διάνοησης, των μικρομεσαίων στρωμάτων και της εργατικής τάξης), εντοπίζοντας την προέλευσή της στην οικονομία και στην κατοχή των μέσων παραγωγής (Ρούσης, 1996, σ. 174-175), τονίζοντας ταυτόχρονα και τη πολιτιστική λειτουργία της (Άντερσον, 1985, σ. 25).

Ο Γκράμσι παρατηρεί πως το διαλεκτικό δίπολο βίας και ιδεολογικής ηγεμονίας, ακόμη και στις περιπτώσεις που υπάρχουν οι αντικειμενικές συνθήκες, εξωθεί το προλεταριάτο στην ενσωμάτωση διαμέσου της συναίνεσης, δίνοντας έτσι διέξοδο στο καπιταλιστικό σύστημα ακόμη και σε περιόδους οικονομικών κρίσεων (Ρούσης, 1996, σ. 177). Ο Γκράμσι, λοιπόν, από νωρίς κατάλαβε την ανεπάρκεια της οικονομικής κρίσης ως μέσο επαναστατικοποίησης της συνείδησης, ξεδιπλώνοντας την άποψη περί ενεργητικού ρόλου του υποκειμενικού παράγοντα. Ξεφεύγει, δηλαδή, από την καουτσική ωρίμαση των συνθηκών και επιστρέφει στον Μαρξ, υποστηρίζοντας πως «τις συνθήκες τις αλλάζουν ακριβώς οι άνθρωποι και ότι πρέπει να διαπαιδαγωγηθεί και ο ίδιος ο παιδαγωγός» (Ενγκελς, 2017, σ. 65-66). Βέβαια, αυτό δε σημαίνει πως ο Γκράμσι (1974, σ. 411) υποβάθμιζε τον ρόλο των οικονομικών κρίσεων του καπιταλιστικού συστήματος, αφού υπογράμμιζε πως αυτές συμβάλλουν, έστω και αντιφατικά, στην αφύπνιση της εργατικής τάξης και στην αποκάλυψη του πραγματικού χαρακτήρα της αστικής δημοκρατίας.

Με αυτόν τον τρόπο, όπως παρατηρεί η Γκλυκσμάν (1984, σ. 98), ο Γκράμσι αντιμετώπιζε την επανάσταση σαν «ένα μεγάλο πολιτιστικό γεγονός». Οι διαπιστώσεις του Γκράμσι είναι λοιπόν χρήσιμες, προκειμένου να κατανοήσουμε πως η οικονομική κρίση δεν αρκεί για τη δημιουργία επαναστατικής ρήξης, αφενός γιατί αναπτύσσονται οι οργανωτικές εφεδρείες της κυρίαρχης τάξης -όπου απορροφούνται οι κραδασμοί της κρίσης- και αφετέρου γιατί οι λαϊκές μάζες δεν οργανώνονται με μεγάλη ταχύτητα και δεν αποκτούν μονομιάς επιθετικό πνεύμα (Γκλυκσμάν, 1984, σ. 308). Η αστική τάξη αντιδρά ασφαλώς πιο γρήγορα σε περίοδο κρίσης, αναπροσαρμόζεται, αλλάζει προσωπεία και προγράμματα, τρομοκρατεί για το μέλλον, ίσως να κάνει και κάποιες πρόσκαιρες θυσίες, με μόνο στόχο την σταθεροποίηση και διαιώνιση της εξουσίας της (Γκράμσι, 2005, σ. 95). Τις περισσότερες φορές η κρίση, αν δεν επιφέρει κάποια επαναστατική διαδικασία, ενισχύει την υπάρχουσα εξουσία, όπως ο Μάης του 1968 στη Γαλλία.

Τέλος, ένας άλλος παράγοντας που οδήγησε τον Γκράμσι στην αναζήτηση νέων δρόμων για το πέρασμα στο σοσιαλισμό, ήταν αναμφίβολα η επικράτηση του φασισμού στην Ιταλία και οι λόγοι για τους οποίους ο φασισμός κατόρθωσε να προσελκύσει τις μάζες, σε αντίθεση με την αδυναμία της εργατικής τάξης να πράξει το ίδιο και να ηγηθεί στη βάση ενός παντελώς διαφορετικού προγράμματος και προοπτικής.

5.2: Η σύνδεση Γκράμσι-Λένιν

Πέραν πάσης αμφιβολίας, μια σειρά από στοχαστές άσκησαν σημαντική επιρροή στη γενικότερη σκέψη του Γκράμσι. Εκτός από τη δεδομένη επιρροή των κλασικών του μαρξισμού, η σκέψη του Γκράμσι είναι σαφέστατα επηρεασμένη από τον Μακιαβέλι (Νούτσος, 1983, σ. 144-151), γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τις συχνές αναφορές που υπάρχουν σε αυτόν στα κείμενά του. Όπως σαφέστατα επηρεασμένη από τον Μακιαβέλι ήταν και η σκέψη του Λένιν (Χρύσης, 2018, σ. 228-230, 234).

Ακόμη, ο νεοεγγελιανός φιλόσοφος Μπενεντέτο Κρότσε επηρέασε ιδεαλιστικά τη πρόωμη κυρίως σκέψη του Γκράμσι (Άντερσον, 1985, σ. 44-46), όπως αντιστοίχως ο Χέγκελ τη σκέψη του Μαρξ (Γκρούππι, 1977, σ. 130-132). Επιπλέον, ένα κομμάτι επιρροής πρέπει να αποδώσουμε τόσο στον Αντόνιο Λαμπριόλα (Γκρούππι, 1977, σ. 42-45), όσο και στον Αμαντέο Μπορντίγκα (Άντερσον, 1985, σ. 62), αλλά κυρίως στον Μπουχάριν (Γκρούππι, 1977, σ. 133-135), αφού η κριτική που του ασκεί ο Γκράμσι σμίλευσε την σκέψη του σχετικά με την επαναστατική στρατηγική στη Δύση, σε αντιδιαστολή με το νομοτελειακό πέρασμα στο σοσιαλισμό.

Στο πλαίσιο επιρροής της σκέψης του Γκράμσι κρίνουμε σκόπιμο να σταθούμε ιδιαίτερα στην επιρροή του Λένιν, την οποία θεωρούμε καταλυτική (Νούτσος, 1994, σ. 111-118). Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, που ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 365) χρεώνει στον Γκράμσι μια προσκόλληση στον λενινισμό, υπογραμμίζοντας πως οι περίφημες αναλύσεις του για τις διαφορές ανάμεσα στον πόλεμο κινήσεων και θέσεων νοούνται βασικά ως εφαρμογή της λενινιστικής στρατηγικής-μοντέλου σε «διαφορετικές συγκεκριμένες καταστάσεις», τις καταστάσεις της Δύσης.

Πέραν από τις ταυτόσημες προσεγγίσεις των δύο στοχαστών για τις δυσκολίες εκδήλωσης και εδραίωσης της επανάστασης στη Δύση, υπάρχουν πολλά ακόμα κοινά στοιχεία. Ο Λένιν αρνείται τον οικονομικό ντετερμινισμό, όπως αρνείται και το αναπόφευκτο της επανάστασης. Απεναντίας διατυπώνει την έννοια της επαναστατικής κατάστασης-κρίσης και είναι αυτός που υπογραμμίζει με κάθε τρόπο την ανάγκη προετοιμασίας της επανάστασης, τον αγώνα κατάκτησης της μεγάλης πλειοψηφίας, τον αγώνα οικοδόμησης θεσμών αντι-ηγεμονίας.

Άλλωστε ο Λένιν, πριν από τον Γκράμσι, χρησιμοποίησε τον όρο ηγεμονία, προκειμένου να τονίσει τόσο τον πρωτοπόρο ρόλο του κόμματος στον αγώνα κατάκτησης της εξουσίας, όσο και την πρωτοκαθεδρία του προλεταριάτου σε σχέση με τους συμμάχους του (Άντερσον, 1985, σ. 18).

Ο Λένιν σε αντίθεση με τις διάφορες οικονομίστικες τάσεις έκανε μια νέα αξιολόγηση του μετώπου της πολιτιστικής πάλης και οικοδόμησε τη θεωρία της ηγεμονίας ως συμπλήρωμα της θεωρίας του κράτους-δύναμη (Γκλυκσμάν, 1984, σ. 36).

Η έννοια της ηγεμονίας, λοιπόν, είναι ένα από τα κορυφαία σημεία επαφής της γκραμσιανής και της λενινιστικής σκέψης. Ο Λένιν αποδίδει στην έννοια της ηγεμονίας το περιεχόμενο της πειστικότητας που έχει ή οφείλει να διαθέτει το προλεταριάτο ως συνεπέστερη δημοκρατική δύναμη (Ρούσης, 1996, σ. 173). Ο Γκράμσι με τη σειρά του, εμβάθυνε περαιτέρω στην έννοια της ηγεμονίας, δίνοντας έμφαση στη φιλοσοφική και θεωρητική της σημασία ως προς την ανανέωση της ανθρώπινης συνείδησης και δράσης. Σύμφωνα με την ανάλυση του Γκρούππι (1972, σ. 40-42), «όταν ο Γκράμσι αναφέρεται στη λενινιστική έννοια και πράξη της ηγεμονίας, εννοεί τη δικτατορία του προλεταριάτου, σαν την κρατική μορφή εκδήλωσης αυτής της ηγεμονίας», υπογραμμίζει δηλαδή τον καθοδηγητικό ρόλο που το προλεταριάτο οφείλει να διαδραματίζει επί του συνόλου της κοινωνίας, όχι ως άσκηση βίας αλλά ως ικανότητα καθοδήγησης, στοχεύοντας στη συγκρότηση μιας νέας πολιτικής εξουσίας, ενός νέου τρόπου σκέψης.

Επιπροσθέτως, ο Γκράμσι παραδέχεται την επίδραση που δέχθηκε από τη λενινιστική σκέψη και αναφορικά με τον πόλεμο θέσεων:

Μου φαίνεται πως ο Ίλιτς είχε καταλάβει ότι χρειαζόταν μια αλλαγή από τον πόλεμο ελιγμών, που εφαρμόστηκε νικηφόρα στην Ανατολή το '17, στον πόλεμο θέσεων που ήταν ο μόνος δυνατός στη Δύση [...] Μόνο που ο Ίλιτς δεν είχε το χρόνο να εμβαθύνει στη διατύπωσή του, παίρνοντας πάντα υπόψη ότι μόνο θεωρητικά μπορούσε να την εμβαθύνει, ενώ το βασικό καθήκον ήταν εθνικό, δηλαδή απαιτούσε μιαν αναγνώριση του εδάφους και έναν προσδιορισμό των στοιχείων του χαρακώματος και του φρουρίου που αντιπροσωπεύονταν από τα στοιχεία της κοινωνίας των πολιτών, κτλ. (Γκράμσι, 2005, σ. 127).

Όπως το περιγράφει ο Σπριάνο (1982, σ. 43) «ο πόλεμος θέσεων προϋποθέτει πράγματι μια πιο πλατιά, σύνθετη διάρθρωση της ταξικής πάλης [...], μια σταθερή δουλειά για μια μοριακή μετακίνηση της αναλογίας των δυνάμεων ανάμεσα στις τάξεις» και ως εκ τούτου είναι αναγκαίο ένα σαφώς ευρύτερο χρονικό διάστημα μεταξύ της δημοκρατικής και της σοσιαλιστικής φάσης απ' ό,τι στην Ανατολή.

Πράγματι, στην αντίθεση ανάμεσα στον πόλεμο θέσεων και στον πόλεμο κίνησης υπάρχει μια πιο πλατιά θεωρητικοποίηση: ο πόλεμος θέσεων γίνεται, ούτε λίγο ούτε πολύ, το σχήμα αποφασιστικής πάλης, παντού, για να κατακτηθεί μια νέα σοσιαλιστική τάξη πραγμάτων: «στην πολιτική, ο πόλεμος θέσεων, από τη στιγμή που τον κερδίζουμε, είναι οριστικά αποφασιστικός», είναι ένας «πόλεμος πολιορκίας,

σύνθετος, δύσκολος όπου απαιτούνται εξαιρετικά προσόντα υπομονής και πνεύμα επινοητικότητας» με κέρδος την ηγεμονία (Γκράμσι, 1974, σ. 40-41).

Για τον Γκράμσι των *Τετραδίων της Φυλακής*, όπως παρατηρεί σχετικά ο Άντερσον (1985, σ. 68) ο πόλεμος θέσεων αποτελεί μια «μετάφραση» στη Δύση της αναγκαιότητας σύστασης ενός «Ενιαίου Μετώπου». Ας μην ξεχνάμε πως ο Λένιν είχε τονίσει επανειλημμένως την ανάγκη να πειστούν οι μάζες για το στόχο της επανάστασης, γεγονός που απαιτεί μια επίπονη προπαρασκευαστική φάση. Αυτός είναι και ο λόγος, άλλωστε, που ο Γκράμσι (1982, σ. 321) τόνιζε την αναγκαιότητα διαπαιδαγώγησης του προλεταριάτου, θεωρώντας την απαραίτητη προϋπόθεση για την επαναστατική συνειδητοποίηση και την ανατροπή του καπιταλισμού. Είναι σαφές ότι στην σκέψη του Γκράμσι, μόνον η δραστήρια συνειδητή συμμετοχή των μαζών διασφαλίζει την επαναστατική ανατροπή, ενώ υπερτονίζεται και η καταλυτική σημασία του κόμματος προς αυτήν την κατεύθυνση. Ο Γκράμσι υποστηρίζει πως το κόμμα της εργατικής τάξης οφείλει να έχει ρόλο ταυτόχρονα διαπαιδαγωγικό και διανοητικό, στοχεύοντας έτσι στη διαμόρφωση επαναστατικής συνείδησης τόσο στους κόλπους της εργατικής τάξης όσο και στους εν δυνάμει συμμάχους της (Βρανίτσκι, 2008β, σ. 73-86).

Όπως τονίζουν αρκετοί μελετητές (Άντερσον, 1985, σ. 67) (Harman & Bamberg, 2007, σ. 81), η σημασία του Ενιαίου Μετώπου ταυτίζεται ως έναν βαθμό με τον πόλεμο θέσεων, γεγονός που αποδεικνύει την τεράστια επιρροή της σκέψης του Λένιν στη διαμόρφωση της σκέψης του Γκράμσι. Πόσο δε μάλλον, από τη στιγμή που η επιστροφή του Γκράμσι στο ζήτημα του Ενιαίου Μετώπου³³ συνιστά ρήξη με το πρόσφατο πολιτικό του παρελθόν, αφού λίγα χρόνια νωρίτερα, ακολουθώντας τη γραμμή Μπορντίγκα ήταν αντίπαλος της ενιαιομετωπικής γραμμής (Adamson, 1980, σ. 74-75).

Η τακτική του Ενιαίου Μετώπου για τον Γκράμσι προκύπτει απευθείας από τον πόλεμο θέσεων και τον δυσμενή συσχετισμό που τον επιβάλλει. Για τον Γκράμσι η επίτευξη του μετώπου δεν είναι το τέλος της πορείας, αλλά μόνον η αρχή της, κατά την οποία η εργατική τάξη καλείται να ηγεμονεύσει στην πράξη εντός του πολιτικοκοινωνικού πεδίου, ώστε να προετοιμαστεί η μετάβαση από τον πόλεμο θέσεων στον αποφασιστικό πόλεμο κινήσεων.

³³ Βλ. Marcos Del Roio, *The Prisms of Gramsci: The Political Formula of the United Front*, Brill Publishers, 2015, για μια αναλυτική παρουσίαση της άποψης του Γκράμσι για το Ενιαίο Μέτωπο.

Εν τέλει, ακολουθώντας τα βήματα του Λένιν, ο Γκράμσι (2011, σ. 35-60) όχι απλώς τοποθετεί το κόμμα, ως τον σύγχρονο ηγεμόνα της εργατικής τάξης που στόχο έχει να ανυψώσει την συνείδησή της, αλλά με την ανάλυσή του (Γκράμσι, 2005, σ. 94-97) για την «κρίση ηγεμονίας» συνδέεται άρρηκτα με την επαναστατική κατάσταση-κρίση του Λένιν που αναφέραμε προηγουμένως.

Ακόμη και η μετεπαναστατική πολιτική του Λένιν αποτέλεσε για τον Γκράμσι (1982, σ. 124-125) απόδειξη οικοδόμησης μιας ποιοτικά διαφορετικής κουλτούρας και κλίμακας αξιών, όπως μαρτυρά για παράδειγμα η απελευθέρωση των κρατουμένων και η προσπάθεια ενσωμάτωσης τους στη νέα κοινωνία.

5.3: Η ηγεμονία

Η έννοια της ηγεμονίας βρίσκεται ήδη στα κείμενα του Μαρξ, ιδιαίτερα στα πρώιμα έργα του, στην *Αγία Οικογένεια*, αλλά και στη συνέχεια σε έργα όπως οι *Ταξικοί Αγώνες στη Γαλλία*. Η εργατική τάξη θα έπρεπε να απαλλαχθεί από ιακωβίνικες αντιλήψεις και να υιοθετήσει μια πλατιά ανοικτή παιδαγωγική πρακτική, η οποία θα στόχευε στο να διαδίδει διαρκώς στις άλλες καταπιεζόμενες τάξεις τις επαναστατικές ιδέες. Η ηγεμονία δε σημαίνει παρά την πολιτική και ιδεολογική έκφραση μιας πλατιάς συμμαχίας κοινωνικών τάξεων, οι οποίες θα μπορούσαν να αντιταχθούν στην άρχουσα τάξη, έχοντας το προλεταριάτο ως ηγέτη με διορατικότητα και παιδαγωγικό χαρακτήρα.

«Τι άλλο δείχνει η ιστορία των ιδεών, παρά ότι η πνευματική παραγωγή μεταβάλλεται μαζί με την υλική παραγωγή; Οι κυρίαρχες ιδέες μιας εποχής ήταν πάντα μονάχα οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης», τόνιζαν στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* οι Μαρξ και Ένγκελς (2017, σ. 48-49), υποστηρίζοντας παράλληλα στη *Γερμανική Ιδεολογία* πως «η τάξη που έχει στη διάθεσή της τα μέσα της υλικής παραγωγής, διαθέτει ταυτόχρονα τα μέσα της πνευματικής παραγωγής» (Μαρξ & Ένγκελς, 1997, σ. 94).

Ο Γκράμσι εκκινεί από αυτές τις ιδέες και τις επεκτείνει αποφασιστικά. Ούτε η δύναμη, ούτε η λογική της καπιταλιστικής παραγωγής εξηγούν την συναίνεση των εξαρτημένων τάξεων απέναντι στις παραγωγικές σχέσεις, αντίθετα η εξήγηση αυτής της συναίνεσης βρίσκεται μάλλον στη δύναμη της συνείδησης και της ιδεολογίας (Carnoy, 1990, σ. 99).

Υιοθετώντας το μαρξικό σχήμα «βάση-εποικοδόμημα»³⁴ (Τρικούκης, 1985, σ. 63-64, 124-125) και απορρίπτοντας ταυτόχρονα κάθε οικονομιστική παρερμηνεία του

³⁴ Βλ. Λουί Αλτουσέρ, *Θέσεις*, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1978, σ. 75-78, για μια συμπυκνωμένη ανάλυση του ζητήματος

(Χρύσης, 1992, σ. 3), ο Γκράμσι (1972, σ. 166-167) ορίζει την ηγεμονία ως τη χαρακτηριστική λειτουργία του ενός από τα δύο πεδία του εποικοδομήματος:

Μπορούν για την ώρα να καθοριστούν δύο μεγάλα «επίπεδα» του εποικοδομήματος: εκείνο που μπορεί να ονομασθεί «ιδιωτική κοινωνία», δηλαδή το σύνολο των οργανισμών που στην κοινή λέγονται «ιδιωτικοί» και το επίπεδο της «πολιτικής κοινωνίας ή κράτους» και που αντιστοιχούν: Το πρώτο στη λειτουργία «ηγεμονία» που η κυρίαρχη κοινωνική ομάδα ασκεί σ' όλη την κοινωνία και το δεύτερο στην «άμεση κυριαρχία» ή διοίκηση που εκφράζεται με το κράτος και το νομικό καθεστώς. Αυτές οι λειτουργίες είναι για την ακρίβεια λειτουργίες οργανωτικές και συνδετικές (Γκράμσι, 1972, σ. 62-63).

Αυτή η σχέση ηγεμονίας και κυριαρχίας, ενταγμένη στα πλαίσια μιας ευρύτερης προβληματικής συναίνεσης και βίας, της οποίας τις παραλλαγές διεξοδικά έχει αναδείξει ο Άντερσον³⁵ (1985, σ. 27-39), έρχεται να προστεθεί στην προηγούμενη εξίσου κρίσιμη διάκριση Ανατολής και Δύσης. Οι συνέπειες των πιο πάνω διακρίσεων οδηγούν τον Γκράμσι σε μια «στρατιωτική» διάκριση, ανάμεσα σε έναν πόλεμο κινήσεων και έναν πόλεμο θέσεων. Ο πόλεμος κινήσεων ταιριάζει σε κοινωνίες με δομή ανάλογη αυτής της Ρωσίας του 1917, ενώ για τη Δύση είναι αναγκαία η υιοθέτηση ενός πολέμου θέσεων (Gramsci, 1986, σ. 229-239). Στις δυτικές κοινωνίες, όπου παρατηρείται μια ισχυρή κοινωνία των πολιτών, ο πόλεμος κινήσεων πρέπει να παραχωρήσει αρχικά τη θέση του σε έναν παρατεταμένο πόλεμο θέσεων και η κατά μέτωπο επίθεση πρέπει να αντικατασταθεί από μια συλλογική ηγεμονική λειτουργία της ανερχόμενης επαναστατικής τάξης στα πλαίσια της ευρύτερης κοινωνίας.

Η κυρίαρχη τάξη, για να διαιωνίζει την υπεροχή της, πρέπει συνεχώς να εδραιώνει τις δικές της ηθικές, πολιτικές και πολιτισμικές αξίες ως κοινωνικές νόρμες, οικοδομώντας δηλαδή έναν ιδεολογικά κατασκευασμένο κοινό νο. Συνεπώς, η επαναστατική πολιτική θα πρέπει να στοχεύει στη πάλη κατά της ηγεμονίας και να περιλαμβάνει, στα πλαίσια αυτής της πάλης, την ανάπτυξη μιας αντι-ηγεμονίας, η οποία θα στηρίζεται πάνω στις αξίες και την κουλτούρα της εργατικής τάξης.

Η θέση του Γκράμσι εκκινεί από το ότι η εξουσία της καπιταλιστικής τάξης δεν απορρέει τόσο από τον καταπιεστικό μηχανισμό του κράτους, όσο από την ικανότητα της τάξης αυτής να επηρεάζει και να διαμορφώνει τις αντιλήψεις των υποτελών τάξεων, πείθοντάς τες τόσο για τη νομιμότητα του συστήματος, όσο και για τον μάταιο χαρακτήρα κάθε πιθανής αντίστασης. Η δύναμη της αστικής τάξης δεν βρίσκεται μόνο και τόσο στην άσκηση εξαναγκασμού, αλλά και στην ικανότητα νομιμοποίησης της

³⁵ Βλ. Peter Thomas, *The Gramscian Moment*, Brill Publishers, 2009, σ. 47-83, για μια κριτική ανάγνωση της άποψης του Άντερσον.

κυριαρχίας της εντός της κοινωνίας των πολιτών, εξασφαλίζοντας την παθητική συγκατάθεσή τους (Φιόρι, 1977, σ. 271). Αξίζει μάλιστα να επισημανθεί πως ο Γκράμσι επεξεργάζεται αυτή τη θέση μέσα στη φυλακή, γνωρίζοντας από πρώτο χέρι την πυγμή του καταπιεστικού βραχίονα του κράτους, και μάλιστα υπό φασιστική παρέκκλιση.

Βέβαια, στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε τη συχνή ψευδαίσθηση πως, στις συνθήκες του ώριμου καπιταλισμού, η χρήση βίας αποτελεί ένα απομεινάρι του παλιού και πως το κράτος έχει αποστασιοποιηθεί από αυτή, με την ηγεμονία να καταλαμβάνει εξ ολοκλήρου τον χώρο της εξουσίας. Αυτή είναι μια εσφαλμένη ανάλυση, αφού πίσω από τη βελούδινη ηγεμονία, υπάρχει πάντα το σφυρί της βίας (Άντερσον, 1985, σ. 49-50). Ο νόμος λειτουργεί επειδή στηρίζεται πάνω στο κρατικό μονοπώλιο της βίας (Πουланτζάς, 1975β, σ. 65-69). Παρά την κυρίαρχη όψη της ηγεμονίας, η αόρατη παρουσία της βίας είναι η αναγκαία προϋπόθεση της αποτελεσματικότητάς της (Althusser, 2006, σ. 103-110).

Εν τέλει το κράτος είναι, ταυτόχρονα, και πρωταρχικό όργανο για την επέκταση της εξουσίας της κυρίαρχης τάξης, αλλά και κατασταλτική δύναμη που κρατάει αδύναμες και αποδιοργανωμένες τις κυριαρχούμενες τάξεις.

Βρισκόμαστε πάντοτε στο πεδίο της ταύτισης κράτους και κυβέρνησης, ταύτιση που ακριβώς είναι μία επανεμφάνιση της συνεταιριστικό - οικονομικής μορφής, δηλαδή της σύγχυσης ανάμεσα σε κοινωνία πολιτών και πολιτική κοινωνία, εφόσον θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στη γενική έννοια του κράτους μπαίνουν στοιχεία που πρέπει να μεταφερθούν στην έννοια της κοινωνίας των πολιτών (έτσι που θα μπορούσαμε να πούμε ότι κράτος = πολιτική κοινωνία X κοινωνία των πολιτών, δηλαδή ηγεμονία θωρακισμένη με καταναγκασμό) (Γκράμσι, 2005, σ. 185).

Η αστική τάξη έχει τη δυνατότητα να κυριαρχήσει έναντι του προλεταριάτου με δύο αποφασιστικούς τρόπους. Ο ένας είναι μέσω της οικονομικής κυριαρχίας, της απειλής για χαμένες δουλειές ή με την επιβολή φυσικής δύναμης. Ο άλλος είναι μέσω της ηγεμονίας, του ελέγχου δηλαδή των ιδεών που καθοδηγούν την κοινωνική συνείδηση. Κατά τον Γκράμσι, η οικονομική και φυσική δύναμη δεν είναι από μόνες τους αρκετές προκειμένου να εξασφαλίσουν τον έλεγχο. Η ηγεμονία είναι η μετατροπή της ιδεολογίας σε κουλτούρα, σε μια παγκόσμια αντίληψη, η οποία φαίνεται «κανονική» και «φυσική» στον καθένα, όπου και αν ανήκει, από την άρχουσα τάξη έως και τις κατώτερες τάξεις. Αυτή η διαδικασία συντελείται από το πλέγμα των θεσμικών οχυρωμάτων, και στις μέρες μας κυρίως από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης.

Η ηγεμονία δεν είναι μόνο μία μέθοδος ελέγχου της αστικής τάξης, αντιθέτως το προλεταριάτο μπορεί και πρέπει να τη χρησιμοποιήσει προς όφελός του. Η εργατική τάξη οφείλει να οικοδομήσει τη δική της ηγεμονία, να δημιουργήσει μια γνήσια εναλλακτική αντίληψη του κόσμου, η οποία να είναι αποδεκτή από το μεγαλύτερο μέρος των καταπιεζόμενων ομάδων. Έτσι η ηγεμονία γίνεται επίκεντρο των ιδεών του Γκράμσι και για την ίδια την επανάσταση, αφού ηγεμονία σημαίνει και τον αναγκαίο αγώνα για έναν ριζικό δομικό μετασχηματισμό διαμέσου της ανάπτυξης νέων θεσμών αντι-ηγεμονίας, με τη δημιουργία μιας νέας προλεταριακής κοσμοαντίληψης και ενός επίπνου πόλεμου θέσεων που θα προετοιμάσει το προλεταριάτο για την κρίσιμη «στιγμή» της επανάστασης. Εντέλει, η πάλη για την ηγεμονία δεν είναι απλά και μόνο μια πάλη μεταξύ ιδεών, αλλά η διαδικασία συγκρότησης ενός ιστορικού μπλοκ ανατροπής μέσα από τις πολλαπλές εμπειρίες της ταξικής πάλης σε όλα τα επίπεδα, από τη στοιχειακή οικονομική πάλη μέχρι τον πολιτικό, ιδεολογικό, πολιτιστικό αγώνα.

Σύμφωνα με τον Μαντέλ (1980, σ. 184), η σημαντική συνεισφορά του Γκράμσι στην εμβάθυνση της μαρξιστικής σκέψης έγκειται στην υπογράμμιση πως η ιδεολογική ηγεμονία και ο καταναγκασμός αλληλοσυμπληρώνονται στην άσκηση της ταξικής εξουσίας, και πως κανένα κράτος δεν μπορεί να μακροημερεύσει μονάχα με τη βία ή μονάχα με τη συγκατάθεση των εκμεταλλευομένων. Θα μπορούσαμε να πούμε πως ο Γκράμσι είναι ο πλέον σημαντικός μεταξύ εκείνων στη Δύση που, αντί να αποκηρύξει την επανάσταση, αναζήτησε νέους δρόμους για να οδηγήσει σε αυτή.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα, σε αυτήν την κατεύθυνση, αποτελεί ο πόλεμος θέσεων ως μια διαδικασία διπολικού χαρακτήρα (Carnoy, 1990, σ. 114-120). Από τη μία ως διαδικασία ηγεμονίας της αστικής τάξης και από την άλλη ως διαδικασία διαπαιδαγώγησης της εργατικής τάξης, ώστε όταν αυτή κατακτήσει την εξουσία να είναι σε θέση να ηγεμονεύσει, να δημιουργήσει νέα ήθη και έθιμα, νέο τρόπο σκέψης, νέες αντιλήψεις. Στόχος, λοιπόν, του πολέμου θέσεων είναι να καταστραφεί η ηγεμονία της κυρίαρχης τάξης και να δημιουργηθεί μια καινούργια, μια αντι-ηγεμονία, προκειμένου να διαρραγεί η ενότητα στην οποία στηρίζεται η παραδοσιακή ιδεολογία (Γκράμσι, 2005, σ. 21).

5.4: Αδυναμίες και ευρωκομμουνιστική ανάγνωση

Οι ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν το έργο του Γκράμσι αποτελούν και τις δυσκολίες του. Ειδικότερα, και αναφορικά με τα *Τετράδια της Φυλακής*, το γεγονός της

φυλάκισής του και μάλιστα σε συνθήκες απομόνωσης, τον εξαναγκάζει να γράφει αλληγορικά, προκειμένου να ξεπεράσει το εμπόδιο της λογοκρισίας. Πρόκειται για γεγονός που δυσχεραίνει την, έτσι κι αλλιώς, δύσκολη προσπέλαση του έργου του και την κατανόηση των ασαφών, αφηρημένων και διαφορούμενων εννοιών, που αναγκάζεται να χρησιμοποιήσει, και οι οποίες αφήνουν πολλά περιθώρια παρερμηνειών (Harman & Bamberg, 2007, σ. 42-44). Έτσι, ίσως αποδεικνύεται απαραίτητο να διαβάσουμε τον Γκράμσι, χωρίς να περιοριζόμαστε στη μελέτη έργων για τον Γκράμσι.

Η σύνδεση των *Τετραδίων της Φυλακής* με την πολιτική ως πρακτική διαδικασία λαμβάνει χώρα κυρίως μέσω των γραπτών του Τολιάτι ως «νόμιμου κληρονόμου» του Γκράμσι. Ο μύθος του ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος (ΙΚΚ) τρέφεται από τη ζωή και το έργο του ίδιου του Γκράμσι, τον οποίο το ΙΚΚ αντιμετωπίζει ως «προφήτη» του. Το έργο του Γκράμσι, λοιπόν, έχει υποφέρει από τη διαστρέβλωση για πολιτικούς σκοπούς, όσο ίσως κανένα άλλο έργο, με τον Τολιάτι να διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην ιδεολογική χρήση του γκραμισιανού έργου.

Αρχικά, ο Τολιάτι διατηρεί τα *Τετράδια* αδημοσίευτα και μετά το 1947 αρχίζουν να δημοσιεύονται επιλεκτικά, με σκοπό να παρουσιαστεί ο Γκράμσι ως εκπρόσωπος του σταλινισμού που είχε επικρατήσει³⁶ (Harman & Bamberg, 2007, σ. 62-64). Όταν, όμως, αργότερα ο Τολιάτι έρχεται σε ρήξη με τον σταλινισμό, δημοσιεύει το πλήρες έργο του Γκράμσι, προαναγγέλλοντας τη μεταγενέστερη οικειοποίησή του από τον ευρωκομμουνισμό και την πολιτική του «ιστορικού συμβιβασμού». Ο Τολιάτι με μια βεβιασμένη ερμηνεία της γκραμισιανής σκέψης και κυρίως της ιδέας του «ιστορικού μπλοκ» θα διακηρύξει έναν δρόμο προς το σοσιαλισμό εντός των στενών ορίων του αστικοδημοκρατισμού:

Είναι λοιπόν ο Τολιάτι -και όχι ο Γκράμσι- που εγκατέλειψε το μαρξισμό-λενινισμό και πέρασε στο ρεβιζιονιστικό στρατόπεδο, που αντικατέστησε την ιδέα της πάλης των τάξεων με εκείνη της συνεργασίας των τάξεων, που από το ιστορικό μπλοκ έφτασε στον ιστορικό συμβιβασμό, που από τη δικτατορία του προλεταριάτου έφτασε στην υπεράσπιση των αστικών καταπιεστικών θεσμών [...] Είναι πάντα ο Τολιάτι που άρχισε στην Ιταλία τη χειραγώγηση και την παραποίηση των θέσεων του Γκράμσι, υιοθετώντας τη μέθοδο της αποσπασματικής τους μελέτης, της απόσπασής τους από την ιστορική στιγμή και τις συνθήκες που αυτές γράφτηκαν, με σκοπό να δικαιολογήσει θέσεις ρεβιζιονιστικές και αντιμαρξιστικές, να υιοθετήσει το ρεφορμιστικό δρόμο και να

³⁶ Σύμφωνα με την άποψη του Alastair Davidson, *Antonio Gramsci*, Merlin Press, 1977, σ. 240, 269, ο Γκράμσι είχε διαμαρτυρηθεί για την αντιμετώπιση της αριστερής αντιπολίτευσης στη Ρωσία, -έστω και αν δε συμφωνούσε πολιτικά μαζί της-, ενώ στη συνέχεια είχε εκφράσει και την έντονη δυσπιστία του για την καταδίκη του Ζηνόβιεφ στις δίκες της Μόσχας

διαλύσει σιγά σιγά τη μεγάλη δύναμη που το κομμουνιστικό κίνημα είχε αποκτήσει με την Αντίσταση και την ήττα του φασισμού (Teoria & Prassi, 2007).

Υπό αυτό το πρίσμα, χαρακτηριστικός είναι και ο τρόπος με τον οποίο περιγράφει ο Νέγκρι τον τολιατισμό και τον ρόλο του:

Ο Τολιατισμός ήταν η ιδεολογία του συμβιβασμού, της σύνθεσης με κάθε τρόπο, του συμβιβασμού με κάθε μέσο. Στη βάση μιας σκέψης που ουσιαστικά ήταν περισσότερο ο γκομπερτιανός παρά ο γκραμσιανός ιστορικισμός. Οι λαϊκές δυνάμεις, αυτές ήταν το υποκείμενο. Ο όρος τάξη είχε ολότελα εξαφανιστεί από την κυκλοφορία, εκτός από τις περιπτώσεις λιτανείας [...] Η σχέση δημοκρατίας-σοσιαλισμού αντιμετωπίζεται γενικά με οργανικούς όρους σα μια διαδικασία συνέχειας στο εσωτερικό της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Στην πράξη, επομένως, ούτε οι ανταγωνισμοί της καπιταλιστικής διαδικασίας ανάπτυξης λαμβάνονται υπόψη συγκεκριμένα. ούτε οι δυνάμεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό του καπιταλισμού και έρχονται σε αντίθεση με τα πιο καθοριστικά σημεία της ίδιας της ανάπτυξης αντιμετωπίζονται ποτέ (Νέγκρι, 1983, σ. 79).

Δεν είναι τυχαίο από αυτήν την άποψη, δεδομένου και του ρόλου του Τολιάτι, που οι *Θέσεις της Λυών*, μια από τις πιο ώριμες και σημαντικές στιγμές του Γκράμσι (2011, σ. 36, 60), είναι ίσως και η λιγότερο γνωστή, στην οποία περιλαμβάνεται ρητά η θέση για την επαναστατική κατάκτηση της εξουσίας.

Ποιες είναι, όμως, οι αδυναμίες του γκραμσιανού έργου, οι οποίες επέτρεψαν μια ευρωκομμουνιστική ανάγνωση και συντέλεσαν στη παραποίησή του; Σίγουρα, όπως έχει αναδείξει ο Άντερσον (1985), η ίδια η γκραμσιανή σκέψη μέσα από τις αντιφάσεις της και τις εμφάσεις της φέρει ένα κάποιο μερίδιο ευθύνης για τις εσφαλμένες αναγνώσεις της, όμως πρέπει να της αναγνωρίσουμε το ελαφρυντικό των αντίξοων συνθηκών συγγραφής.

Ένα πρώτο πεδίο παρερμηνείας αποδεικνύεται το σχετικό με τον ρόλο του οικονομικού παράγοντα. Στο πλαίσιο της γκραμσιανής άρνησης του οικονομικού ντετερμινισμού και της ανάδειξης της σημασίας του εποικοδομήματος, δεν είναι λίγοι αυτοί που υποτιμούν το στοιχείο της οικονομικής βάσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Γκλυκσμάν (1984, σ. 87), η οποία, στο όνομα της υπέρβασης της διχοτόμησης «βάσης-εποικοδομήματος», τείνει να εξομοιώνει το ρόλο ιδεολογίας και οικονομίας. Είναι, βέβαια, αλήθεια πως ο Γκράμσι, ενώ μεν τονίζει πως η ιδεολογική ηγεμόνευση της αστικής τάξης απορρέει από την οικονομική της κυριαρχία, εντούτοις δεν αποδίδει με την απαραίτητη συνάφεια το γεγονός πως η θεμελιακή πηγή της αστικής κυριαρχίας είναι η ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής και στην εμπορευματική παραγωγή.

Κατά την άποψή μας, ο Γκράμσι μπορεί να υπερβαίνει τη μηχανιστική εκδοχή του μαρξικού σχήματος, αλλά σε καμία περίπτωση το σχήμα αυτό καθαυτό. Ο Γκράμσι (2008, σ. 62) απορρίπτει το μονοσήμαντο και μηχανιστικό καθορισμό του

εποικοδομήματος από τη βάση, θεωρώντας πως «η βάση και το εποικοδόμημα σχηματίζουν ένα ιστορικό μπλοκ, δηλαδή το πολύπλοκο, αντιφατικό και ασύμφωνο σύνολο των δομών του εποικοδομήματος που είναι η αντανάκλαση του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής».

Ένα δεύτερο και ίσως πιο καθοριστικό σημείο είναι η υποβάθμιση του ρόλου της βίας. Θεωρούμε πως αυτό το σημείο προκύπτει πολύ περισσότερο από τη διαστρέβλωση της σκέψης του Γκράμσι για πολιτικούς σκοπούς, παρά από κάποια αδυναμία του ίδιου του γκραμισιανού έργου. Ο πόλεμος θέσεων δεν αντιμετωπίζεται από τον Γκράμσι ως άρνηση του πολέμου κινήσεων. Είναι ο αναγκαίος επίπονος αγώνας πριν την «κρίσιμη στιγμή», πριν την κορύφωση της μετωπικής επίθεσης. Όπως παρατηρεί ο Σπριάνο, δεν διαφεύγει του Γκράμσι (1982, σ. 15) η αξία της επαναστατικής ρήξης και της δικτατορίας του προλεταριάτου, αντιθέτως θεωρεί απαραίτητο συστατικό της επαναστατικής πράξης τη στιγμή της καταστροφής για το πέρασμα στο σοσιαλισμό.

Ο Χόφμαν τονίζει αυτήν την ευρωκομμουνιστική διαστρέβλωση, στο πλαίσιο της ανάγκης ανεύρεσης ενός δημοκρατικού μοντέλου, μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας ανάμεσα στον σταλινισμό και τη σοσιαλδημοκρατία. Παράλληλα, όμως, τονίζει και μια μεθοδολογική αδυναμία της γκραμισιανής συλλογιστικής, αφού για τον Γκράμσι, σε αντίθεση με τον Μαρξ, ο διαχωρισμός συναίνεσης και καταναγκασμού προσλαμβάνει έναν «οργανικό» και όχι «μεθοδολογικό» χαρακτήρα, γεγονός που οδηγεί στην αντιμετώπιση της συναίνεσης ως ισοδύναμης του καταναγκασμού και όχι ως συμφύους σε αυτόν (Hoffman, 1984, σ. 85). Ενώ, λοιπόν, ο Γκράμσι ενσωματώνει τη στρατηγική του πολέμου θέσεων σε εκείνη του πολέμου κινήσεων, οι θεωρητικοί του ευρωκομμουνισμού έτειναν να τις αντιμετωπίζουν ως ξεχωριστές στρατηγικές εκδοχές, και ενώ ο Γκράμσι αντιμετώπιζε την ηγεμονία και τη βία σαν εξίσου αναγκαίες για το πέρασμα στο σοσιαλισμό, εκείνοι μηχανικά αποσπούσαν την πρώτη και την ανήγαγαν σε διακριτό δρόμο μετάβασης στο σοσιαλισμό (Hoffman, 1984, σ. 150).

Από μια άλλη πλευρά, θα μπορούσαμε να παραλληλίσουμε τη συλλογιστική του Γκράμσι με αυτήν του Κάουτσκι (Μαντέλ, 1980, σ. 182-190). Ο πόλεμος θέσεων και ο πόλεμος κινήσεων είχε το αντίστοιχό του στη στρατηγική της φθοράς και της ανατροπής (Άντερσον, 1985, σ. 70-74), την οποία αναλύσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Όμως, όσο προφανής μοιάζει μια τέτοια τοποθέτηση, τόσο απέχει από την πραγματικότητα. Η προτεραιότητα του μετώπου του Γκράμσι κατά του σεχταρισμού

και η ανάγκη ανάδειξης μιας άλλης από τη ρωσική επαναστατική στρατηγική για τη Δύση, τον οδηγεί να λυγίσει το ραβδί προς τη στρατηγική μακράς διάρκειας, προς την τεκμηρίωση του πολέμου θέσεων πριν από τον πόλεμο κινήσεων, γεγονός που θα δημιουργήσει πρόσφορο έδαφος παρερμηνείας της θέσης του. Όμως, ο πόλεμος θέσεων δεν είναι απλά η κατάκτηση μεταρρυθμίσεων υπέρ της εργατικής τάξης, δεν είναι μια εκλογίστικη στρατηγική, αλλά μια μακρά προεπαναστατική περίοδος ιδεολογικής μάχης και διαπαιδαγώγησης των μαζών, η οποία ολοκληρώνεται με την απαραίτητη συντριβή του αστικού κράτους και την οικοδόμηση της εργατικής ηγεμονίας (Μπελαντής, 2015, σ. 74).

Στον Γκράμσι δεν υπάρχει το νομοτελειακό της νίκης της επανάστασης, ούτε μια μηχανιστική αντίληψη του κράτους, αντιθέτως ακολουθώντας τα ίχνη του Λένιν, τονίζει με κάθε τρόπο την ανάγκη προετοιμασίας της επανάστασης. Ο πόλεμος θέσεων δεν είναι η παθητική αναμονή της επανάστασης στη βάση της εκλογικής καουτσκικής κατάκτησης της εξουσίας, αλλά αντίθετα είναι το αναγκαίο βήμα προετοιμασίας της εργατικής τάξης, τόσο για την «κρίσιμη» ώρα της επανάστασης, όσο και για την οικοδόμηση της μετεπαναστατικής κοινωνίας, έστω και αν οι αισιώσεις διατυπώσεις του μπορούν να γεννούν αμφιβολίες (Άντερσον, 1985, σ. 79-83).

Όπως εξάλλου έχει επισημάνει ο Μαντέλ (1980, 182-190), η στρατηγική του πολέμου θέσεων απαιτεί ένα κίνημα με μεγάλη αντοχή, με υψηλή πολιτική συνείδηση και με την ικανότητα να επιτύχει και στις εποχές των «ισχνών αγελάδων», διότι είναι δύσκολο να κρατήσει την εσωτερική της συνοχή και την ισορροπία μεταξύ ενδιάμεσων στόχων και τελικού σκοπού. Μα πάνω απ' όλα δύσκολη αποδεικνύεται η μετάβαση την κατάλληλη στιγμή από τον πόλεμο θέσεων στον πόλεμο κινήσεων. Ο πόλεμος θέσεων, αποσπασμένος από τη λογική της κορύφωσης μέσω ενός αποφασιστικού πολέμου κινήσεων, μοιάζει να είναι ένα αδιέξοδο, δίχως πραγματική σοσιαλιστική προοπτική (Άντερσον, 1985, σ. 81-82).

Ένα τρίτο πεδίο συζητήσεων και παρερμηνειών της γκραμσιανής στρατηγικής απορρέει από το περιεχόμενο της μετωπικής πολιτικής, η οποία αναλόγως της «μετάφρασης» είναι δυνατόν να οδηγήσει τόσο σε παρεκκλίσεις εθνικιστικού τύπου, όσο και σε «ανιέρεις» συμμαχίες διαφορετικών ταξικών και πολιτικών δυνάμεων. Ο Γκράμσι επιδίωκε πράγματι να ενοποιήσει τα ιταλικά λαϊκά συμφέροντα και η έννοια «εθνικό-λαϊκό» χρησιμοποιήθηκε στο πλαίσιο υπέρβασης του «τοπικισμού», ο οποίος μάστιζε μια μη ενοποιημένη Ιταλία. Το παραπάνω, όμως, δεν αναιρεί σε καμία περίπτωση τον διεθνιστικό προσανατολισμό του Γκράμσι (1982, σ. 246, 313), υπέρ του

οποίου ο ίδιος έχει εκφραστεί πολλές φορές, ακόμα και αν σύμφωνα με κάποιους μελετητές, ο Ιταλός στοχαστής φαίνεται πως είχε δεχθεί τη λογική «του σοσιαλισμού σε μια μόνο χώρα» (Harman & Bamberg, 2007, σ. 93).

Το τέταρτο και τελευταίο πεδίο συζήτησης και αμφισβητήσεων της γκραμισιανής στρατηγικής, ανιχνεύεται στο παρακάτω απόσπασμα του Γκράμισι, το οποίο οδηγεί τον Πουλαντζά (1975β, σ. 35) να υποστηρίξει πως λανθασμένα ο Γκράμισι θεωρεί εφικτή την κατάκτηση της ηγεμονίας πριν την επαναστατική τομή³⁷.

Μια κοινωνική ομάδα κυριαρχεί πάνω σε ανταγωνιστικές ομάδες, που τείνει να "διαλύσει" ή να υποτάξει, ίσως ακόμη και με την ένοπλη δύναμη· καθοδηγεί συγγενείς και σύμμαχες ομάδες. Μια κοινωνική ομάδα μπορεί και πρέπει να ασκήσει "καθοδήγηση", πριν να κερδίσει την κυβερνητική εξουσία (αυτή είναι πράγματι μια απ' τις πρωταρχικές προϋποθέσεις για την κατάκτηση μιας τέτοιας εξουσίας)· μετατρέπεται συνεπώς σε κυρίαρχη όταν ασκεί εξουσία, αλλ' ακόμη και όταν την έχει σταθερά στην κατοχή της πρέπει να συνεχίσει, επίσης, να ηγεμονεύει (Gramsci, 1986, σ. 57-58).

Είναι, όμως, ο ίδιος ο Γκράμισι, ο οποίος έχει δώσει καταφανώς την απάντηση στο παραπάνω ερώτημα, τονίζοντας πως:

Δεν μπορούμε να έχουμε την πρόθεση, πριν απ' την κατάκτηση του Κράτους, ν' αλλάξουμε ολοκληρωτικά τη συνείδηση όλης της εργατικής τάξης. Θα ήταν ουτοπιστικό, γιατί η συνείδηση της τάξης σαν τέτοιας, αλλάζει μόνο, όταν αλλάζει ο τρόπος ζωής της ίδιας της τάξης, δηλαδή, όταν το προλεταριάτο θα έχει γίνει κυρίαρχη τάξη, θα έχει στη διάθεσή του το μηχανισμό παραγωγής και ανταλλαγής και την κρατική εξουσία (Γκράμισι, 1976, σ. 63).

Πάντως, σύμφωνα και με τις παρατηρήσεις του Άντερσον (1985, σ. 53), η ερμηνεία του Πουλαντζά δε συνιστά «μια εντελώς αυθαίρετη παρεμβολή στο διασκορπισμένο γράμμα των κειμένων του» Γκράμισι. Και αυτό γιατί ο Γκράμισι δεν είχε κατανοήσει πλήρως τη δομική ασυμμετρία μεταξύ αστικών και εργατικών επαναστάσεων. Ως εκ τούτου, η προσπάθεια του να εξαγάγει από την ιστορική άνοδο των αστών συμπεράσματα χρήσιμα στην επαναστατική πολιτική του προλεταριάτου καταδεικνύει μια αδυναμία να συλλάβει τη ριζικά διαφορετική σχέση των δύο τάξεων με την πολιτική εξουσία.

Σε κάθε περίπτωση, όπως τονίζει και ο Μαντέλ (1980, σ. 184-187) δεν αποτελεί ρεαλιστικό στόχο η ηγεμόνευση του προλεταριάτου, πριν την κατάληψη της εξουσίας. Είναι παράλογο να ελπίζουμε πως το προλεταριάτο είναι σε θέση να διεκδικήσει

³⁷ Ο Χρύσης, «Ηγεμονία και Πολιτική Συμμαχιών», *Θέσεις*, 1992, τεύχ. 40, σ. 4-5, ορθώς κατά την άποψή μας, αντιτείνει πως ο Γκράμισι αναφέρεται ρητά στην ηγεμονία του προλεταριάτου στο μπλοκ των κυριαρχούμενων τάξεων και όχι στο σύνολο της κοινωνίας, άποψη την οποία υποστηρίζει και ο Άντερσον, *Οι Αντινομίες του Αντόνιο Γκράμισι*, Εκδόσεις Μαρξιστική Συσπείρωση, 1985, σ. 52-53, αλλά με την οποία διαφωνεί ο Ρούσης, *Από την κρίση στην επανάσταση*, Εκδόσεις Γκοβοστή, 2012, σ. 147, δίνοντας δίκιο στον Πουλαντζά, όπως και ο Κοτζιάς, *Συνειδητό και Αυθόρμητο*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1987, σ. 28.

ηγεμονικό ρόλο στα μέσα μαζικής ενημέρωσης ή στο εκπαιδευτικό σύστημα. Άρα, η καταστροφή του αστικού κρατικού μηχανισμού αποτελεί όρο εκ των ων ουκ άνευ πριν την ιδεολογική ηγεμόνευση της εργατικής τάξης και πριν την αλλαγή του τρόπου παραγωγής, η οποία θα τοποθετήσει την εργατική τάξη ως οικονομικά κυρίαρχη. Μέχρι τότε, η εργατική τάξη μπορεί να παλεύει μέσα στους ιδεολογικούς μηχανισμούς και να τους αποδυναμώνει, αλλά σε καμία περίπτωση να τους ηγεμονεύσει.

Η εργατική τάξη δεν είναι σε θέση να πράξει όμοια με την αστική τάξη κατά τον Διαφωτισμό και να επιβάλει τη δική της ιδεολογία, εφόσον δεν μπορεί να αναδειχθεί σε οικονομικά κυρίαρχη. Με αυτήν την έννοια, η πάλη στο εσωτερικό των ιδεολογικών μηχανισμών κατά την «ομαλή» περίοδο είναι αντι-ηγεμονική και όχι ηγεμονική για τις κυριαρχούμενες τάξεις (Μπελαντής, 2014, σ. 67). Αν κάτι τέτοιο ισχύει στο εσωτερικό των ιδεολογικών μηχανισμών, όπου οι μάζες έχουν ενεργητικό ρόλο, ισχύει πολύ λιγότερο στους κατασταλτικούς μηχανισμούς, όπου οι μάζες διαθέτουν περιορισμένη επιρροή. Η ανάπτυξη αυτής της διχοτόμησης των κρατικών λειτουργιών αναπτύσσεται από τον Αλτουσέρ (1978α, σ. 69-121), χάρη στον οποίο γνωρίζουμε την ύπαρξη αυτών των ειδικών κρατικών μηχανισμών που χρησιμοποιούνται για την αναπαραγωγή και επιβολή της κυρίαρχης ιδεολογίας και διαπερνούν όλο το φάσμα της κοινωνικής ζωής.

Όπως εύστοχα έχει παρατηρηθεί, αν δεχτούμε τη δυνατότητα ιδεολογικής επικράτησης της εργατικής τάξης, κρατούντος του καπιταλισμού, και παράλληλα αποδεχτούμε ότι η ιδεολογική ηγεμόνευση αρκεί για την κατάκτηση της εξουσίας, τότε εύκολα μπορούμε να οδηγηθούμε στη θέση μιας ομαλής εξέλιξης στο σοσιαλισμό, δίχως επαναστατική ρήξη (Ρούσης, 2012, σ. 150). Τουναντίον, ακόμα και μετά την απόκτηση της πολιτικής εξουσίας, η εργατική τάξη είναι αδύνατον να ηγεμονεύσει ιδεολογικά ευθύς εξ αρχής, αφού μια τέτοια ριζική αλλαγή στους ιδεολογικούς μηχανισμούς απαιτεί μακροχρόνια πάλη και μεγάλες τομές.

Οι παραπάνω αντιφάσεις και ασάφειες του γκραμσιανού έργου είναι αυτές που επέτρεψαν την χρησιμοποίησή του ως προάγγελου του ευρωκομμουνισμού. Ο ευρωκομμουνισμός, εκμεταλλευόμενος αυτές τις αντιφάσεις, επιχείρησε μεθοδικά να εξορίσει από τη σκέψη του Γκράμσι την αναγκαιότητα της επαναστατικής ρήξης με την αστική εξουσία και να μετατρέψει την απαίτηση για επαναστατικό εργατικό κόμμα σε πάλη για μαζικό κόμμα εκφραστή ολόκληρης της κοινωνίας (Boggs, 1995, σ. 97-98).

Αυτό από το οποίο πάσχουν περισσότερο τα *Τετράδια της Φυλακής* είναι η αντικειμενική αδυναμία τους να κινηθούν από τις αφηρημένες έννοιες σε συγκεκριμένες αναλύσεις για συγκεκριμένες καταστάσεις, γεγονός που αποδεικνύεται πρόσφορο για λαθεμένες αναγνώσεις τους (Harman & Bamberg, 2007, σ. 96). Σε κάθε περίπτωση πάντως, ο Γκράμσι ούτε ανατρέπει τη μαρξική θέση για τον προσδιορισμό του εποικοδομήματος από τη βάση (Mouffe, 1979, σ. 21-43), πόσο μάλλον δεν αμφισβητεί την ταξική πάλη.

Όπως γλαφυρά επισημαίνει ο Μαντέλ (1980, σ. 183), για να περιγράψει τη σχέση του Γκράμσι με τον ευρωκομμουνισμό: «για κάποιον που ονομάζεται ακόμα κομμουνιστής είναι βολικότερο να παρουσιάζεται σαν συνεχιστής του Γκράμσι παρά σαν συνεχιστής του Κάουτσκι».

Συμπερασματικά, ο Γκράμσι πρωτοπόρησε ως προς την εμβάθυνση ήδη διατυπωμένων εννοιών, όπως η «ηγεμονία»³⁸, αλλά και ως προς τη διερεύνηση των αντιθέσεων «κράτους - κοινωνίας πολιτών», «συναίνεσης - βίας», «ηγεμονίας - δικτατορίας» (Άντερσον, 1985, σ. 3). Επιπλέον, σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Πουλαντζά (1984, σ. 65) «χάραξε έναν νέο δρόμο για μια μαρξιστική αντίληψη της έννοιας των διανοουμένων, προσπαθώντας να οριοθετήσει την ομάδα αυτή με μια ανάλυση της διανοητικής πρακτικής. Πρόβαλε κυρίως τη σημασία που έχει η διευθυντική και η οργανωτική πλευρά αυτής της πρακτικής» στο πλαίσιο του καπιταλιστικού σχηματισμού, έτσι ώστε η αστική τάξη να διατηρεί την ομοιογένεια και τη συνοχή της και η κυριαρχούμενη εργατική τάξη να «συναινεί». Από την άλλη πλευρά, όμως, ο Πουλαντζάς διαβλέπει και αδυναμίες στο γραμμασιανό έργο, όπως η συρρίκνωση της έννοιας της ηγεμονίας, αλλά και η διάκριση ανάμεσα στην «άμεση εξουσία της κυριαρχίας» που ασκεί το κράτος και την «έμμεση εξουσία της διανοητικής και ηθικής διεύθυνσης - οργάνωσης - ηγεμονίας», την οποία αποδίδει περισσότερο σε «ιδιωτικού τύπου» οργανώσεις, όπως η Εκκλησία. Σύμφωνα με τον Πουλαντζά (1984, σ. 68-69), η ηγεμονία αφορά στο σύνολο των πολιτικών σχέσεων, συμπεριλαμβανομένου του χαρακτήρα της οργάνωσης και της διεύθυνσης της εξουσίας του κράτους και του χαρακτήρα του «καταναγκασμού» από αυτές τις «ιδιωτικές οργανώσεις».

³⁸ Βλ. Πέρι Άντερσον, *Οι αντινομίες του Αντόνιο Γκράμσι*, Εκδόσεις Μαρξιστική Συσπείρωση, 1985, σ. 16-21, για μια παρουσίαση της έννοιας της «ηγεμονίας» πριν τον Γκράμσι.

Παρά τις όποιες ενστάσεις μπορεί κανείς να διατυπώσει σχετικά με τις αντινομίες του γκραμισιανού έργου, εντούτοις δεν μπορεί να μη παραδεχθεί πως αυτό υπήρξε καταλυτικό, διότι ανέδειξε το καίριο πρόβλημα της «ενσωμάτωσης» της εργατικής τάξης μέσα από την αποδοχή της νομιμότητας των κοινοβουλευτικών θεσμών και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας στις ανεπτυγμένες δυτικές δημοκρατίες. Η ιδιαίτερη συμβολή του έγκειται στην ανάδειξη της σημασίας της «ηγεμονίας» ως ανασταλτικού παράγοντα στην προσπάθεια ανατροπής του σύγχρονου αστικού κράτους, της καπιταλιστικής κοινωνίας και στη διαδικασία χειραφέτησης του ανθρώπου (Ρούσης, 1996, σ. 172-173).

Είναι καίριο να επισημανθεί πως ο Γκράμσι υπήρξε ο τελευταίος δυτικός στοχαστής που, παρά το γεγονός ότι εντόπισε σειρά δυσκολιών στη διαδικασία επαναστατικοποίησης της προλεταριακής συνείδησης στις δυτικές δημοκρατίες, εντούτοις δεν αποκαθήλωσε την εργατική τάξη από το ρόλο του επαναστατικού υποκειμένου (Ρούσης, 2005, σ. 144).

Στη δίκη του Γκράμσι, ο εισαγγελέας δήλωσε πως «πρέπει να εμποδιστεί να λειτουργήσει αυτός ο εγκέφαλος για είκοσι χρόνια». Ο φασισμός δεν κατάφερε να τον εμποδίσει, κατάφερε όμως να τον αποκόψει από τις μάζες, από την άμεση συμμετοχή στην ταξική πάλη, κατάφερε εν τέλει να αναστείλει την άνθιση του μαρξισμού του Γκράμσι (Harman & Bambery, 2007, σ. 95-96).

Κεφάλαιο 6: Ο Ευρωκομμουνισμός

6.1: Το ιστορικό πλαίσιο

Αν ανατρέξει κανείς στη βιβλιογραφία θα διαπιστώσει πως δεν υπάρχει μια κοινά αποδεκτή ληξιαρχική πράξη γέννησης του ευρωκομμουνισμού, και αυτό διότι ο ευρωκομμουνισμός φαίνεται πως δημιουργήθηκε βαθμιαία από το άθροισμα πολλών και διαφορετικών παραγόντων. Θα πρέπει, επομένως, να παρατηρήσουμε με ιδιαίτερη προσοχή τα γεγονότα που ακολούθησαν την Οκτωβριανή Επανάσταση και να διανύσουμε όλον αυτόν τον ιστορικό χρόνο μέχρι και τη δεκαετία του 1970, προκειμένου να αντιληφθούμε τους γενεσιουργούς όρους του ευρωκομμουνισμού.

Όπως αναφέραμε προηγουμένως, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η Οκτωβριανή Επανάσταση υπήρξαν οι δύο θρυαλλίδες που έμελλε να αλλάξουν δια παντός τον ρου του σοσιαλιστικού κινήματος. Κι αν το ξέσπασμα του πολέμου επέφερε ένα πρώτο ισχυρό χτύπημα στο σοσιαλιστικό κίνημα, ο Οκτώβρης του 1917 έδωσε την χαριστική βολή. Από τη μία πλευρά, τα ευρωπαϊκά σοσιαλιστικά κόμματα διαμέσου της ανάληψης κυβερνητικών ευθυνών, υπερβαίνουν τη γραμμή της Β΄ Διεθνούς και σταδιακά αφομοιώνονται από τις εθνικές πραγματικότητες, από την άλλη τα κομμουνιστικά κόμματα αποκτούν πλέον μια μονόδρομη αναφορά στη ρωσική επαναστατική κατάληψη της εξουσίας. Το σοσιαλιστικό κίνημα είχε διασπαστεί οριστικά και αμετάκλητα, γεγονός που πιστοποιήθηκε τόσο από την ίδρυση της Γ΄ Διεθνούς όσο και από τη «γέννηση» των δυτικοευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων, τα οποία πάντως δεν κατόρθωσαν να καθοδηγήσουν μια νικηφόρα επανάσταση στην Ευρώπη και αναγκάστηκαν να λειτουργήσουν μέσα σε συνθήκες μη επαναστατικών καταστάσεων.

Οι επαναστατικές προσδοκίες της Οκτωβριανής Επανάστασης διαψεύστηκαν γρήγορα, αφού το κέντρο του καπιταλισμού είχε αντέξει και η επανάσταση δεν κατέστη δυνατόν να επεκταθεί στην Ευρώπη. Αυτήν την πρόσκαιρη καπιταλιστική σταθεροποίηση ήρθε να κλονίσει η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929, σπέρνοντας ένα νέο κύμα πανικού στην αστική τάξη, γεννώντας παράλληλα ελπίδες για ένα νέο βροντερό επαναστατικό ξέσπασμα. Όμως ο καπιταλισμός δεν επρόκειτο να αφήσει ξανά την Ευρώπη στην επαναστατική αγκαλιά, απεναντίας θα προχωρούσε σε μια διαδικασία τελικού ξεκαθαρίσματος με τον θρίαμβο του Χίτλερ και τη ραγδαία ανάπτυξη του φασιστικού φαινομένου (Κλαουντίν, 1981, σ. 159).

Ο Γκράμσι (2011, σ. 26) είχε ορθά επισημάνει πως «η νίκη του φασισμού το 1922 πρέπει να ειπωθεί [...] όχι σαν μια νίκη κερδισμένη εις βάρος της επανάστασης, αλλά σαν μια συνέπεια της ήττας που υπέστησαν οι επαναστατικές δυνάμεις μέσα από τις ίδιες τους τις εγγενείς αδυναμίες». Η άνοδος του φασισμού πρέπει να κατανοείται, δηλαδή, ως απόρροια της αδυναμίας της εργατικής τάξης να κατακτήσει την εξουσία μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και μέχρι την εδραίωση του φασισμού σε Ιταλία και Γερμανία, στις δύο χώρες που υπήρχαν και οι μεγαλύτερες επαναστατικές προοπτικές.

Όπως τονίζει ο Κλαουντίν (1981, σ. 161), η πιο σοβαρή οικονομική κρίση της ιστορίας, αντί να αποτελέσει το κύκνειο άσμα του καπιταλισμού και τη γέννηση της παγκόσμιας προλεταριακής επανάστασης, αποδείχτηκε ο οδυνηρός τοκετός μιας νέας καπιταλιστικής φάσης, αυτής του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, μια άποψη που υποστηρίζει και ο Πουλαντζάς (2006β, σ. 57-59), ο οποίος παράλληλα σημειώνει και τον σημαντικό αντίκτυπο της ταξικής πάλης:

Εν πάση περιπτώσει, για να γυρίσουμε στο πρόβλημα της πάλης των τάξεων όταν ο φασισμός και ο εθνικοσοσιαλισμός ήρθαν στην εξουσία, οι οικονομικές κρίσεις, είτε είχαν ήδη κατασιγάσει, είτε βρίσκονταν ήδη σε μια πορεία ύφεσης. Όσο για τις άμεσες επιπτώσεις τους στην πάλη των τάξεων αυτές έπαιρναν το δρόμο της σχετικής απορρόφησής τους – εθνικοσοσιαλισμός. Τη συγκυρία της πάλης των τάξεων που οδήγησε στην εγκαθίδρυση αυτών των καθεστώτων δεν την καθόρισε μια οποιαδήποτε «οικονομική κρίση». Η συγκυρία, όπως ορίστηκε, εξαρτάται τελικά από μια περιοδολόγηση που βασίζεται στις φάσεις και τις καμπές της ταξικής πάλης (Πουλαντζάς, 2006β, σ. 59).

Έπρεπε, λοιπόν, πρώτα να εδραιωθεί ο Χίτλερ στην εξουσία, προκειμένου οι σοσιαλδημοκράτες να αλλάξουν στάση για το Ενιαίο Μέτωπο, ίσως και για να κάνει αρκετούς να απαλλαγούν τις αυταπάτες τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο κορυφαίος αυστρομαρξιστής, Ότο Μπάουερ. Η αυστριακή σοσιαλδημοκρατία είχε καταφέρει να κερδίσει το 40% των ψήφων, οδηγώντας τον Μπάουερ να υποστηρίξει πως ο δρόμος για την εξουσία απέχει πλέον ελάχιστα, ίσως μία ή δύο εκλογικές μάχες ακόμα. Αντί, όμως, η σοσιαλδημοκρατία να αναμετρηθεί επιτυχώς με την αστική τάξη, συνέβη το ακριβώς αντίθετο και η φασιστική αυστριακή Δεξιά μέσα από την ηρωική «κόκκινη εβδομάδα» της Βιέννης, το 1934, κλόνησε τις εκλογικές αυταπάτες (Φόστερ, 1960, σ. 502).

Ο Μπάουερ προέβη στη συνέχεια σε μια γενναία αυτοκριτική, κριτικάροντας επί της ουσίας την καουτσκιική στρατηγική της «αδράνειας», τονίζοντας παράλληλα πως η εμπειρία του φασισμού καταστρέφει τις αυταπάτες του ρεφορμιστικού σοσιαλισμού, πως δηλαδή μπορεί η εργατική τάξη να δώσει σοσιαλιστικό περιεχόμενο

στις μορφές της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και να μετατρέψει την καπιταλιστική τάξη πραγμάτων σε σοσιαλιστική χωρίς επαναστατικό άλμα (Μπελαντής, 2008). Σε μια πιο διστακτική αυτοκριτική προέβη, άλλωστε, και ο ίδιος ο Κάουτσκι, αποδίδοντας την άνοδο του ναζισμού στην ατολμία της σοσιαλδημοκρατίας, αλλά και όπως πάντα στις άκαμπτες αντικειμενικές συνθήκες (Kautsky, 1934).

Όπως παρατηρεί σχετικά ο Πουλαντζάς (2006β, σ. 37-56), και η Κομμουνιστική Διεθνής είχε αρχικά υποτιμήσει τον κίνδυνο του φασισμού, ενώ πολλές από τις αναλύσεις της σχετικά με αυτόν ήταν σαφώς εσφαλμένες και αντιφατικές, καθυστερώντας με αυτόν τον τρόπο την αποτελεσματική αντιμετώπιση του φαινομένου. Σε ένα μεγάλο τμήμα της Διεθνούς ήταν εδραιωμένη η λογική του «ώριμου φρούτου», η οποία υποστήριζε πως η ανάπτυξη του φασισμού προετοιμάζει τη νίκη του κομμουνισμού. Πρόκειται για μια απλουστευτική εκτίμηση που αντιμετωπίζει τον φασισμό ως αναπόφευκτη ιστορική βαθμίδα στην αποσάθρωση του καπιταλισμού, μια διαδικασία που αργά ή γρήγορα θα οδηγήσει στην κατάρρευση του καπιταλισμού. Επιπρόσθετα, για καιρό κυριαρχούσε και η στρεβλή άποψη περί «σοσιαλφασισμού», παρά βέβαια τις όποιες σημαντικές ευθύνες της σοσιαλδημοκρατίας (Πουλαντζάς, 2006β, σ. 167-177).

Αναμφισβήτητα η εξέλιξη της φασιστικής επίθεσης τροποποίησε ριζικά τον τακτικό προσανατολισμό της Κομμουνιστικής Διεθνούς, εγκαινιάζοντας μια πλατύτερη συμμαχία, η οποία αγκάλιαζε σχεδόν την πλειοψηφία κάθε λαού έναντι του φασισμού. Η αρχική σύλληψη του Λαϊκού Μετώπου από την Γ' Διεθνή θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως υπακούει σε δυο αλληλοσυνδεόμενες προτεραιότητες: Η πρώτη σχετίζεται με την αίσθηση περικύκλωσης της Σοβιετικής Ένωσης και τον φόβο επιθετικού πολέμου της Γερμανίας εναντίον της, που έχει ως αποτέλεσμα μια στροφή προς τις δυτικές δημοκρατίες για υποστήριξη. Η δεύτερη προτεραιότητα αντιστοιχεί στη δυσμενή θέση της Διεθνούς, μετά τα θλιβερά γεγονότα στη Σαξονία-Θουριγγία. Παρά, λοιπόν, την άμεση ανάγκη σύμπτυξης Λαϊκού Μετώπου κατά του φασισμού στη Γερμανία, η Διεθνής επιμένει ως το 1934 αποκλειστικά στο Ενιαίο Μέτωπο από τα κάτω, εναντίον της ηγεσίας της «σοσιαλφασιστικής» σοσιαλδημοκρατίας. Η γραμμή αυτή τροποποιείται ριζικά στα τέλη του 1934 και επικυρώνεται στο 7^ο συνέδριο, τον Αύγουστο του 1935.

Βασικός αρχιτέκτονας της πολιτικής του Λαϊκού Μετώπου ήταν ο Γκεόργκι Δημητρόφ, ο οποίος, ως βασικός εισηγητής για το ζήτημα του φασισμού, χρησιμοποιεί την έννοια ως συμπλήρωμα της πολιτικής του Ενιαίου Μετώπου. Αρχικά ο Δημητρόφ

(1978, σ. 21) ορίζει τον φασισμό ως «την πιο ανοικτή τρομοκρατική δικτατορία των πιο αντιδραστικών, των πιο ιμπεριαλιστικών στοιχείων του χρηματιστικού κεφαλαίου». Στη συνέχεια, αφού προβεί σε έναν σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στην αστική δημοκρατία και τον φασισμό (Δημητρόφ, 1978, σ. 23), δεν παραλείπει να επισημάνει και τα λάθη των κομμουνιστών κατά την περίοδο ανάπτυξης του φαινομένου (Δημητρόφ, 1978, σ. 35-36). Ο Δημητρόφ, αφού επαναλάβει το περιεχόμενο του Ενιαίου Μετώπου, ορίζει το Λαϊκό Μέτωπο ως εξής:

Ένα ιδιαίτερο σπουδαίο καθήκον στην κινητοποίηση των εργαζόμενων μαζών στον αγώνα ενάντια στο φασισμό είναι η δημιουργία ενός πλατειού αντιφασιστικού λαϊκού μετώπου πάνω στη βάση του προλεταριακού ενιαίου μετώπου. Η επιτυχία ολόκληρου του αγώνα του προλεταριάτου είναι στενά δεμένη με τη δημιουργία αγωνιστικών συμμαχιών του προλεταριάτου με την εργαζόμενη αγροτιά και την κύρια μάζα των μικροαστικών στρωμάτων της πόλης, που, ακόμη και στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες, αποτελούν την πλειοψηφία του πληθυσμού (Δημητρόφ, 1978, σ. 53).

Κάτω από τις νέες συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί, ο Δημητρόφ (1978, σ. 127-128) προτείνει ένα ευρύτερο αντιφασιστικό Λαϊκό Μέτωπο, διαφορετικό από το προλεταριακό Ενιαίο Μέτωπο, τονίζοντας πως πρέπει να αποφευχθούν οι σχηματοποιήσεις και καταλήγοντας πως δεν υπάρχει μια γενική συνταγή για όλες τις περιπτώσεις και όλες τις χώρες.

Σύμφωνα με κάποιους μελετητές το Λαϊκό Μέτωπο εκτός από μια αμυντική συμμαχία που απέβλεπε στην αναχαίτιση του φασισμού και την υπέρβαση της απομόνωσης των κομμουνιστικών κομμάτων, ήταν επίσης και μια προσεκτικά σχεδιασμένη στρατηγική προώθησης του σοσιαλισμού, μια στρατηγική για τη μετατροπή της άμυνας σε επίθεση (Eley, 2010β, σ. 491). Όπως, όμως, εύστοχα έχει επισημανθεί η πολιτική του Λαϊκού Μετώπου είχε και σοβαρές συνέπειες, αφού σήμαινε πως οι κομμουνιστές θα παλέψουν για την εγκαθίδρυση δημοκρατικών κυβερνήσεων στο καπιταλιστικό καθεστώς, κυβερνήσεων, που θα εκλεγούν, πιθανόν, με τη δημοκρατική διαδικασία της αστικής δημοκρατίας και στις οποίες θα πάρουν μέρος και οι κομμουνιστές (Φόστερ, 1960, σ. 514-515). Σε κάθε περίπτωση, τα Λαϊκά Μέτωπα άλλοτε πέτυχαν σημαντικά αποτελέσματα, άλλοτε δεν κατάφεραν να μακροημερεύσουν και άλλοτε πνίγονταν από τις επιταγές της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής, παρά ταύτα έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην πάλη και στην τελική επικράτηση κατά του ναζισμού (Λιόσης, 2014, σ. 206-238).

Μέσα, λοιπόν, σε αυτήν την ιδιαίτερη συγκυρία, τα δυτικά κομμουνιστικά κόμματα ενδύονται με τα εθνικά τους χρώματα, γίνονται επί της ουσίας εθνικά και

μαζικά κόμματα ταυτόχρονα. Παραδείγματος χάριν, το γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα αυξάνει τα μέλη του από 32.000 το 1932 σε 290.000 το 1936, ενώ από 800.000 ψήφους το 1932 λαμβάνει 1,5 εκατομμύριο το 1936 (Σασούν, 2001α, σ. 119-120), ενώ συμβολικά αλλάζει και το όνομά του από Κομμουνιστικό Κόμμα Γαλλίας σε γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα.

Η εμπειρία των Λαϊκών Μετώπων υπήρξε κομβικής σημασίας, όμως, και στην εξέλιξη της στάσης της Αριστεράς αναφορικά με το ζήτημα της διακυβέρνησης. Από τη μία πλευρά, η σοσιαλιστική Αριστερά, θα γίνει για πρώτη φορά κυβερνητική δύναμη, αν εξαιρέσει κανείς το πρότερο βραχύβιο και ασθενές βαϊμαριανό πείραμα. Από αυτό το σημείο και ύστερα, η σοσιαλιστική Αριστερά θα έχει έναν ηγεμονικό χαρακτήρα και θα είναι σε θέση να ασκήσει μια «επιθετική» και όχι μια απλώς αμυντική πολιτική, καθώς διαφαίνεται για πρώτη φορά η δυνατότητα ενός αναδιανεμητικού κοινωνικού συμβολαίου. Από τη μεριά της, η κομμουνιστική Αριστερά θα έχει την πρώτη προσέγγισή της με την αστική κυβερνητική εξουσία, αποδεχόμενη να αναλάβει κυβερνητικά καθήκοντα, χωρίς να τίθεται άμεσα ζήτημα επαναστατικής προοπτικής. Ως εκ τούτου, είναι μέσω του Λαϊκού Μετώπου που τα δυτικοευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα συμφιλιώνονται με την ιδέα της διακυβέρνησης.

Πέραν πάσης αμφιβολίας, η ηρωική στάση των κομμουνιστών ενάντια στη φασιστική θηριωδία τούς πρόσφερε απaráμιλλο κύρος και συμπάθεια που ποτέ στο παρελθόν δεν είχαν, ενώ μεγάλο τμήμα των ευρύτερων λαϊκών μαζών προσέγγισαν την κομμουνιστική ιδεολογία και προσχώρησαν στην αντίσταση. Άλλωστε, η ελληνική εμπειρία είναι ιδιαιτέρως χαρακτηριστική, με τη γιγάντωση του ΕΑΜ και την αντίσταση των Ελλήνων αγωνιστών. Έτσι, την επαύριον του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, τα δυτικοευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα είναι πλέον αναγνωρισμένα ως αντιστασιακά και πατριωτικά μαζικά κόμματα. Τα κομμουνιστικά κόμματα «εθνικοποιούνται» και γίνονται εγγυητές του εθνικού πλαισίου, ενώ παράλληλα μοιάζουν να αποδέχονται και το όριο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Όπως επισημαίνει ο Κλαουντίν (1978, σ. 40), είναι η εποχή που διατυπώνονται και οι πρώτες θεωρίες για τους «εθνικούς δρόμους προς το σοσιαλισμό» με δημοκρατικό και πλουραλιστικό χαρακτήρα.

Στο σημείο αυτό, ολοκληρώνεται ένας πρώτος χρονικός κύκλος που έκλεισε με την ήττα των ναζιστικών δυνάμεων και ανοίγει ένας δεύτερος, ο μεταπολεμικός κύκλος, ο οποίος βρίσκει την Ευρώπη διαιρεμένη σε ζώνες επιρροής, εγκλωβισμένη

μεταξύ δύο αδυσώπητων κόσμων. Από τη μία μεριά, αυτόν του αμερικανικού ιμπεριαλισμού, ο οποίος είχε εγκαταστήσει ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις εντός των ευρωπαϊκών συνόρων και ο οποίος όριζε εν πολλοίς τις δυτικές κυβερνήσεις. Από την άλλη μεριά, αυτόν της Σοβιετικής Ένωσης, η οποία υπό τη σκιά του σταλινισμού είχε απωλέσει το επαναστατικό της περιεχόμενο και είχε βυθιστεί σε υπαρξιακή κρίση. Πρόκειται ασφαλώς για δύο συνιστώσες, οι οποίες αποτελούν απροσπέλαστο εμπόδιο σε οποιαδήποτε βλέψη πραγματικού σοσιαλιστικού μετασχηματισμού εντός της ευρωπαϊκής επικράτειας.

Η απόσταση που είχαν διανύσει οι κομμουνιστές από τα αμιγώς επαναστατικά κόμματα μέχρι την ανάδειξή τους σε εθνικές πατριωτικές δυνάμεις στην Αντίσταση ήταν αξιοπρόσεκτη. Βέβαια, η κορύφωση αυτής της διαδρομής, με τη συμμετοχή τους στις μεταπολεμικές κυβερνήσεις εθνικής ενότητας, διακόπτεται απότομα με την εκδίωξή τους, μεταξύ 1947 και 1948. Σε κάθε περίπτωση, τα εν λόγω κόμματα είχαν μπει πια στη διαδικασία αναζήτησης μιας κομμουνιστικής πολιτικής προσαρμοσμένης στις νέες διεθνείς και εθνικές συνθήκες, διαδικασία που θα επιταχυνθεί με το τέλος της σταλινικής εποχής και τη σταδιακή απεξάρτηση από το σοβιετικό κέντρο.

Όπως επισημαίνει ο Κλαουντίν (1978, σ. 109) το «πρόβλημα της δημοκρατίας» θα είναι κεντρικό για τα κομμουνιστικά κόμματα μέχρι και την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου. Η βασική πολιτική επιλογή των δυτικών κομμουνιστών ήταν να παγιωθούν ως «νόμιμη» εθνική πολιτική δύναμη, στοχεύοντας να καθιερωθεί ο αντιφασισμός ως η κύρια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο νόμιμο και στο απαράδεκτο από πολιτική άποψη. Σύμφωνα με τον Σασούν (2001α, σ. 196-197) αυτή η στρατηγική απέτυχε ολοκληρωτικά, αφού στις δυτικές δημοκρατίες απαραίτητη προϋπόθεση για την πρόσβαση στην εξουσία αποδείχτηκε πως ήταν ο αντικομμουνισμός, δηλαδή η αποδοχή των «δυτικών» αξιών, καθορισμένων με ψυχροπολεμικούς όρους. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο πως η εκδίωξη των κομμουνιστών από τις μεταπολεμικές κυβερνήσεις συνασπισμού δικαιολογήθηκε εν πολλοίς εξαιτίας της κομμουνιστικής κατάληψης της εξουσίας στην Τσεχοσλοβακία, η οποία αποδείκνυε πως οι κομμουνιστές υποκρίνονται και προετοιμάζουν την ανατροπή της δημοκρατίας.

Η Σοβιετική Ένωση, ιδίως μετά τον θάνατο του Στάλιν το 1953, απώλεσε σταδιακά τη νομιμοποίησή της ως χώρας-θεματοφύλακα του κομμουνισμού και ως του μοναδικού φορέα της παγκόσμιας επανάστασης. Η εμφάνιση τόσο της μαοϊκής οπτικής για το σοσιαλισμό, όσο και άλλων προσπαθειών εφαρμογής του κομμουνιστικού μοντέλου, οι οποίες ξέφευγαν της σοβιετικής πεπατημένης, όπως η γιουγκοσλάβικη

περίπτωση, πιστοποιούσαν ήδη από τις αρχές του 1950 έναν αναδυόμενο πολυκεντρισμό εντός του σοσιαλιστικού στρατοπέδου. Ένα ακόμα σημείο αναφοράς, λοιπόν, το οποίο συχνά δεν αναφέρεται, αποτέλεσε το γιουγκοσλαβικό «σχίσμα» του 1948 με τη καλλιέργεια ενός «διαφορετικού κομμουνισμού» χωρίς εξάρτηση από τη «χώρα οδηγό της επανάστασης» (Λάδης, 1980, σ. 38), υπό το πρίσμα μάλιστα και της συγγένειας της τοποθέτησης των Γιουγκοσλάβων κομμουνιστών με το μετέπειτα σκεπτικό των ευρωκομμουνιστών (Schwab, 1981, σ. 43-46). Όπως προσθέτει ο Μαντέλ (1980, σ. 20-26), οι συνεχείς στροφές³⁹ του 7^{ου} συνεδρίου της Διεθνούς, η οποία ουσιαστικά μετασηματίστηκε από όργανο της παγκόσμιας επανάστασης σε όργανο της σοβιετικής διπλωματίας, είχαν παίξει και αυτές σημαντικό ρόλο στην πορεία διαμόρφωσης των «εθνικών δρόμων» και του «πολυκεντρισμού», μέσω της ενσωμάτωσης των κομμουνιστών στην αστική πολιτική ζωή και της αποστροφής προς τις εναλλασσόμενες σοβιετικές επιταγές.

Συμπληρωματικά, πρέπει να επισημανθεί ότι η καταστολή της εξέγερσης της Βουδαπέστης το 1956, θα πλήξει σημαντικά την αξιοπιστία του υπαρκτού σοσιαλισμού, παράλληλα με τις αποκαλύψεις του Χρυστόφορ για τα πεπραγμένα της σταλινικής περιόδου. Η βίαιη καταστολή των κινημάτων, τόσο της Ουγγαρίας όσο και της Πολωνίας, πυροδότησαν έναν έντονο θεωρητικό σκεπτικισμό, οδηγώντας πολλούς δυτικοευρωπαίους στοχαστές να αναζητήσουν με μεγαλύτερη συνέπεια εναλλακτικές σοσιαλιστικές λύσεις, ασκώντας ταυτόχρονα κριτική στο αδιέξοδο της σοβιετικής γραφειοκρατίας και καυτηριάζοντας τη μονολιθικότητα των περισσότερων κομμουνιστικών κομμάτων. Επιπρόσθετα, το νεόκοπο δόγμα της «ειρηνικής συνύπαρξης» ψαλίδισε τις όποιες επαναστατικές ελπίδες των δυτικοευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων και επέτρεψε στην Κινεζική Επανάσταση να αναδυθεί ως ο αντίθετος πόλος της Σοβιετικής Ένωσης, διαιρώντας ακόμη περισσότερο το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα. Όπως γλαφυρά το αποτυπώνει ο Eley (2010β, σ. 633) «τη δεκαετία του 1960, η γρανιτένια ορθοδοξία του κομμουνισμού είχε δεχτεί σοβαρά πλήγματα».

Μέσα, λοιπόν, σε αυτό το πλαίσιο, αναπτύχθηκαν εντός ή παραπλεύρως των δυτικοευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων, ισχυρά θεωρητικά ρεύματα που αμφισβητούσαν ευθέως τις σοβιετικές λογικές, όπως το μαοϊκό και το τροτσικιστικό,

³⁹ Βλ. Βασίλης Λιόσης, *Τα κοινωνικοπολιτικά μέτωπα στην Τρίτη Κομμουνιστική Διεθνή*, Εκδόσεις ΚΨΜ, 2014, σ. 213-238, για μια παρουσία των στροφών αυτών και της σημασίας τους.

ρεύματα που συνέβαλαν αποφασιστικά στην εμφάνιση της λεγόμενης Νέας Αριστεράς στην Ευρώπη. Η Νέα Αριστερά γεννήθηκε τη δεκαετία του 1960 μέσα σε ένα έντονο κλίμα αποαποικιοποίησης, αντιαμερικανισμού, αντιπολεμισμού και αμφισβήτησης του κυρίαρχου καταναλωτικού μοντέλου, αποτελώντας μια πολυσύνθετη ιδεολογική έκφραση ενός μαζικού, αλλά ανομοιογενούς κοινωνικού ρεύματος που αμφισβητούσε την κυρίαρχη τάξη πραγμάτων στις δυτικοευρωπαϊκές δημοκρατίες και διεκδικούσε περισσότερα δικαιώματα και ελευθερίες

Ένας δεύτερος κύκλος γεγονότων είχε ανοίξει, λοιπόν, το 1956 με τη «δεξιά στροφή» του 20^{ου} συνεδρίου του Κομμουνιστικού Κόμματος Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ) και τη διάλυση της Κομινφόρμ (Μηλιός & Ψαρός, 1980, σ. 33), παράλληλα με την επέμβαση στην Ουγγαρία και το ρήγμα στις σχέσεις του Κομμουνιστικού Κόμματος Κίνας με το ΚΚΣΕ που ακολούθησε την επόμενη χρονιά, με επίκεντρο την αμφισβήτηση της θεωρίας της ειρηνικής συνύπαρξης⁴⁰. Μετά το 20^ο συνέδριο, παρατηρήθηκε μια δυναμική πορεία επιτάχυνσης της διαμόρφωσης του ευρωκομμουνισμού, με τα δυτικοευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα να υιοθετούν προγράμματα, τα οποία αρνούσαν την επαναστατική κατάκτηση της εξουσίας και οριοθετούσαν υπό την επιρροή της θεωρίας του Κάουτσκι την επαναστατική βία στο πλαίσιο υπεράσπισης του κοινοβουλευτισμού και της αστικής δημοκρατίας.

Ο Τολιάτι (1964, σ. 31-32) θα πρωτοστατήσει και στο 8^ο συνέδριο του ΙΚΚ θα υποστηρίξει πως η πορεία προς το σοσιαλισμό πρέπει να πραγματοποιηθεί «ανάλογα με τις συνθήκες και τις οικονομικές, εθνικές και πολιτισμικές ιδιομορφίες της κάθε χώρας», σε ένα σύστημα «ανεξάρτητων» σοσιαλιστικών κρατών, αφού η ρήξη του ΚΚΣΕ με τους Κινέζους και τους Γιουγκοσλάβους κομμουνιστές ευνοεί την τάση αποκέντρωσης και τη διεκδίκηση περιφερειακού ρόλου για τα δυτικοευρωπαϊκά κόμματα, επιτρέποντας στον ίδιο τον Τολιάτι να προωθήσει την ατζέντα του «πολυκεντρισμού», θέλοντας να δώσει τέλος στο διευθυντικό σοβιετικό κέντρο (Boggs & Plotke, 1980, σ. 297). Ο Τολιάτι, λοιπόν, είναι αυτός που χαράζει τον δρόμο, προκειμένου να συγκροτηθεί μετά το 1968 ο ευρωκομμουνισμός ως ένας δυτικός κομμουνισμός ανεξάρτητος από το διεθνές κέντρο της Μόσχας.

Η εισβολή στην Τσεχοσλοβακία το 1968 ήταν μάλλον αυτή που έδρασε καταλυτικά και έφερε στην επιφάνεια την πρώτη ανοιχτή διαφωνία των

⁴⁰ Βλ. ΚΕ του ΚΚ Κίνας, *Προτάσεις σχετικά με τη γενική γραμμή του Διεθνούς Κομμουνιστικού Κινήματος*, Ιστορικές Εκδόσεις, 1975.

δυτικοευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων με το ΚΚΣΕ. Σε αντίθεση με τα γεγονότα του 1956, η εισβολή αυτή καταδικάστηκε σχεδόν απ' όλες τις πλευρές. Η ομοφωνία που κυριαρχούσε μέχρι τότε στο παγκόσμιο κομμουνιστικό σύστημα χάθηκε. Τα δυτικοευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα απαίτησαν «ανεξαρτησία», «κυριαρχία», «ισότητα και σεβασμό στην αυτονομία όλων των κομμάτων», υποστηρίζοντας τις ατομικές και συλλογικές ελευθερίες στο σοσιαλισμό (Eley, 2010β, σ. 625-633).

Υπ' αυτήν την ανάγνωση, τα γεγονότα στη Τσεχοσλοβακία δεν αποτελούν τη στιγμή γέννησης του ευρωκομμουνισμού, αλλά μάλλον το έναυσμα της ενηλικίωσης του, η οποία λαμβάνει χώρα με τον οριστικό απογαλακτισμό των δυτικοευρωπαϊκών κομμάτων από τη Μόσχα. Ίσως ο ευρωκομμουνισμός δημιουργείται περισσότερο ως μια αντίδραση στο σοβιετικό κέντρο, παρά ως ένα όραμα σοσιαλιστικού μετασχηματισμού (Boggs, 1995, σ. 116), με όποιες συνέπειες έχει μια τέτοια παραδοχή για τον χαρακτήρα του. Τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα σε μια έντονη αντίφαση, μετεωρίζονται ανάμεσα στη ρήξη με την ΕΣΣΔ, ώστε να νομιμοποιηθούν στο εσωτερικό των χωρών τους, έχοντας όμως διαρκή αναφορά στα σοβιετικά επιτεύγματα προκειμένου να νομιμοποιήσουν την ιδεολογική καταγωγή τους.

Το 1968 υπήρξε, ωστόσο, χρονιά ορόσημο, όχι μόνο εξαιτίας της επέμβασης στην Τσεχοσλοβακία, αλλά και εξαιτίας του γαλλικού Μάη, ο οποίος έσπειρε προσδοκίες για βελτίωση των κοινωνικών συνθηκών. Η «δυτική όψη» του 1968, ο γαλλικός Μάης, η ιταλική θερμή διετία και οι συνέπειες τους, μοιάζει να επέδρασαν πιο καθοριστικά απ' ό,τι η «ανατολική όψη», με τη σοβιετική καταστολή της άνοιξης της Πράγας, και αυτό γιατί εάν η δεύτερη συνέβαλλε σε έναν ορισμένο απογαλακτισμό από τον σοβιετικό έλεγχο, η πρώτη έθετε υπαρκτά ζητήματα που απαιτούσαν άμεσες απαντήσεις (Μπαλαμπανίδης, 2015, σ. 107).

Η ανάλυσή μας, μέχρι στιγμής, είχε ρίξει το βάρος στην ανάγνωση των ενεργειών των δυτικοευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων και της σοβιετικής μητρόπολης. Φτάνοντας, όμως, σε αυτό το σημείο τομής, είναι κρίσιμο να στρέψουμε τώρα την προσοχή μας και στο αντίπαλο στρατόπεδο και να προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα πώς και γιατί ο μεταπολεμικός καπιταλισμός βρέθηκε να πορεύεται, μάλλον απρόσμενα, προς την άνευ προηγουμένου «χρυσή εποχή» μεταξύ 1947 και 1973.

Ήδη πριν την ολοκλήρωση του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, οι ΗΠΑ κατείχαν την ηγετική θέση του καπιταλιστικού στρατοπέδου, έχοντας διασώσει τη βιομηχανική τους

παραγωγή, αφού οι πολεμικές επιχειρήσεις δεν είχαν διεξαχθεί στο έδαφός τους. Οι ΗΠΑ ήταν η μεγαλύτερη πιστώτρια χώρα, με κεφάλαια για επενδύσεις στο εξωτερικό σε έναν κόσμο, και σε ένα ύψος που κανένας άλλος δεν είχε αυτή τη δυνατότητα (Roberts, 2002, σ. 529-530).

Διαμέσου του σχεδίου Μάρσαλ, τα υπερσυσσωρευμένα κεφάλαια των ΗΠΑ βοήθησαν ως ένα βαθμό στην αναστήλωση των κατεστραμμένων οικονομιών των δυτικοευρωπαϊκών κρατών. Το σχέδιο Μάρσαλ αποσκοπούσε τόσο στην άμεση βιομηχανική ανασυγκρότηση και επομένως στη σταθεροποίηση των δυτικών οικονομιών, όσο βέβαια και στη σταθεροποίηση της αστικής εξουσίας. Παράλληλα, έδωσε στις ΗΠΑ σημαντικούς μοχλούς παρέμβασης στα εσωτερικά των ευρωπαϊκών κρατών, αφού η αποδοχή της βοήθειας σήμαινε την αποδοχή, έστω κάποιας μορφής, της αμερικανικής ηγεμονίας και μείωνε την πολιτική αυτονομία των κυβερνήσεων των χωρών της Δυτικής Ευρώπης (Thompson, 2011, σ. 111). Βέβαια, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε πως υπάρχουν εύλογες αμφιβολίες στο κατά πόσον τα ποσά του σχεδίου Μάρσαλ υπήρξαν πράγματι επιδραστικά στην ανάκαμψη των ευρωπαϊκών οικονομιών (Cairncross, 1996, σ. 107-110).

Επομένως, είναι σαφές πως η διάρθρωση του σχεδίου Μάρσαλ περιέκλειε σημαντικά στρατηγικά και πολιτικά κίνητρα, παρά το γεγονός πως φαινομενικά επρόκειτο για οικονομική αρωγή. Μέσα από την οικονομική ανάπτυξη της Δυτικής Ευρώπης, οι ΗΠΑ προσδοκούσαν να επέλθει και ο αντίστοιχος πολιτικός συμβιβασμός σε χώρες όπως η Γαλλία και η Ιταλία, χώρες που θα μπορούσαν να διολισθήσουν προς το κομμουνιστικό στρατόπεδο. Υπό αυτό το πρίσμα, η στρατηγική του σχεδίου Μάρσαλ αφορά και στην απόπειρα απόδειξης της εσφαλμένης, κατά τους Αμερικανούς, μαρξιστικής λογικής περί της αναπόφευκτης καπιταλιστικής κατάρρευσης, στοχεύοντας με αυτόν τον τρόπο στον περιορισμό του κύρους και της ιδεολογικής επιρροής του κομμουνισμού (Giles, 2002, σ. 2).

Μεταμορφώνοντας τις οικονομικές συνθήκες της Ευρώπης, το σχέδιο Μάρσαλ όχι μόνο απέτρεψε την ανάπτυξη κολεκτιβιστικών τάσεων αλλά και ανέτρεψε τις πολιτικές συνθήκες, που έδιναν κύρος στους κομμουνιστές [...]. Το σχέδιο Μάρσαλ δεν ήταν μόνο ένα πακέτο οικονομικής βοήθειας αλλά και ο ακρογωνιαίος λίθος του δόγματος ανάσχεσης του κομμουνισμού. Ο μείζων πολιτικός στόχος του ήταν να απομονώσει τη Σοβιετική Ένωση και τα ευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα. Ο στόχος αυτός επιτεύχθηκε επιρρίπτοντας την ευθύνη για την απόρριψη της βοήθειας στους Σοβιετικούς και εξασφαλίζοντας έτσι στη Δύση μια μεγάλη νίκη στον τομέα της προπαγάνδας (Weiler, 1988, σ. 124).

Εξάλλου, η εξασφάλιση πυρηνικών όπλων και από πλευράς ΕΣΣΔ αφαίρεσε από τις ΗΠΑ αυτό το ασύγκριτης ισχύς μονοπώλιο και επί της ουσίας εξασφάλισε τη

μη επαναχρησιμοποίησή τους, αφού κάτι τέτοιο θα οδηγούσε σε μια δυνητική πυρηνική καταστροφή ολόκληρου του πλανήτη. Να προσθέσουμε, μάλιστα, πως η δημιουργία της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας την ίδια περίοδο έσπασε την καπιταλιστική περικύκλωση της ΕΣΣΔ και άλλαξε σημαντικά τις ισορροπίες και αναφορικά με τους «συμβατικούς» στρατούς. Ένας δεύτερος, λοιπόν, πυλώνας, πέραν του οικονομικού, υπήρξε ο στρατιωτικός. Οι ΗΠΑ επιχείρησαν να κεφαλαιοποιήσουν τη στρατιωτική τους ισχύ και να εισχωρήσουν βαθύτερα, τόσο στρατιωτικά όσο και πολιτικά, στο έδαφος των δυτικοευρωπαϊκών κρατών με την ίδρυση του ΝΑΤΟ το 1949, προκειμένου να διασφαλίσουν την αποτροπή κάθε σκέψης εναγκαλισμού των δυτικοευρωπαϊκών δημοκρατιών με τον σοβιετικό κομμουνισμό.

Δύο ακόμη στοιχεία που πρέπει να επισημάνουμε είναι η διαφοροποίηση του ίδιου του καπιταλισμού, αλλά και ο μετασχηματισμός της αστικής δημοκρατίας που συντελούνται μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, η δυτικοευρωπαϊκή εργατική τάξη βρίσκεται μπροστά σε έναν σαφώς ευνοϊκότερο κοινωνικό συσχετισμό, όπως αυτός σχηματοποιήθηκε με τη θέσπιση του γενικού εκλογικού δικαιώματος, τις προνοιακές πτυχές του αστικού κράτους, αλλά και τη σημαντική άνοδο του βιοτικού επιπέδου. Βέβαια, το επονομαζόμενο μεταπολεμικό κράτος πρόνοιας είχε τρεις αναγκαίες προϋποθέσεις: α) αφορούσε έναν περιορισμένο αριθμό κοινωνιών της ανεπτυγμένης Δύσης, β) αγόταν σε σημαντικό βαθμό από την πίεση που ασκούσε η ΕΣΣΔ στις δυτικές καπιταλιστικές δημοκρατίες, και γ) ταυτιζόταν χρονικά με τη μεταπολεμική περίοδο ανάπτυξης. Με την υποσημείωση, μάλιστα, πως αυτή η θεαματική βελτίωση των υλικών και πολιτικών όρων αναπαραγωγής της δυτικοευρωπαϊκής εργατικής τάξης στηρίχθηκε εν πολλοίς και στην εκμετάλλευση του τρίτου κόσμου.

Η οικονομική μεγέθυνση στις προηγμένες χώρες μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ξεπερνούσε κάθε ιστορικό προηγούμενο, με αποτέλεσμα να ξεχαστούν γρήγορα οι άσχημες μέρες του καπιταλισμού κατά τον μεσοπόλεμο. Η ταχεία ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου γέννησε το νέο πρότυπο καταναλωτικής οικονομίας, το οποίο απαιτούσε συνεχή αύξηση του μέσου επιπέδου μισθών, πράγμα το οποίο συνέβη καθ' όλη τη διάρκεια των δεκαετιών του 1950 και του 1960. Παράλληλα, αυτή η αλματώδης οικονομική μεγέθυνση υπήρξε το πρόσφορο έδαφος διεύρυνσης της φορολογικής βάσης και ανάπτυξης του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας. Σύμφωνα με τον Σασούν (2001β, σ. 317) «αυτό που νομιμοποίησε πραγματικά τον καπιταλισμό δεν ήταν η οικονομική μεγέθυνση αυτή καθ' αυτή, αλλά τα αποτελέσματά της: η ιδιωτική

μαζική κατανάλωση». Ο Σασούν προσπαθώντας να περιγράψει το πνεύμα εκείνης της εποχής τονίζει χαρακτηριστικά:

Το πνεύμα αυτής της νέας εποχής ήταν μια οικονομική μεγέθυνση που προσανατολιζόταν στην κατανάλωση, η οποία ξεκίνησε στις ΗΠΑ κατά το μεσοπόλεμο και εξαπλώθηκε στη Δυτική Ευρώπη μόλις τη δεκαετία του 1950. Η πολιτική ομπρέλα της ήταν μιας διεθνής στρατιωτική οργάνωση, που είχε ως κέντρο τις ΗΠΑ και στρεφόταν εναντίον της ΕΣΣΔ. Η ιδεολογική μηχανή της, αντίθετα με εκείνη του σοβιετικού κομμουνισμού, ήταν τρομερή και απaráμιλλη: Αποτελούνταν από ένα πολυεθνικό και πολυδιάστατο διαφημιστικό σύστημα και μια βιομηχανία μαζικού πολιτισμού, που απαιτούσε για τη διάχυσή της να κατέχουν οι άνθρωποι καταναλωτικά αγαθά, τα οποία ποθούσαν πάντες. Η ιδεολογία δεν επιβλήθηκε, αγοράστηκε (Σασούν, 2001β, σ. 319).

Ο καπιταλισμός συνέχισε να αναπτύσσεται δυναμικά ολόκληρη τη δεκαετία του 1960. Η παραγωγικότητα αυξήθηκε σε όλες τις δημοκρατικές δυτικοευρωπαϊκές χώρες, οι μισθοί και τα κέρδη αυξάνονταν, η ανεργία είχε σχεδόν εξαλειφθεί, η ευημερία συνεχιζόταν. Όπως μπορεί εύκολα να καταλάβει κανείς, η αναγνώριση πως το υπάρχον καπιταλιστικό σύστημα προσφέρει ανάπτυξη, εργασία και ευημερία ατονεί κάθε ρητορική ρήξης με αυτό. Αλλά και στα ζητήματα πολιτικής δημοκρατίας ο καπιταλισμός φάνηκε πως είχε βρει τη σωστή συνταγή με τη θέσπιση του καθολικού δικαιώματος ψήφου, τη θεμελίωση εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, αλλά και την παγίωση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, με αποτέλεσμα τα αριστερά κόμματα να αδυνατούν να διατυπώσουν σημαντικά αιτήματα ριζικού μετασχηματισμού των πολιτικών θεσμών.

Αυτό, λοιπόν, που είχε αναδυθεί πολιτικά μετά το 1945 ήταν βαθιά τροποποιημένο ως αποτέλεσμα των αναμνήσεων που διατηρούσε η Ευρώπη, τόσο από τον πόλεμο, όσο και από την προπολεμική κρίση της δημοκρατίας. Ο ρόλος του κοινοβουλίου, η φύση των πολιτικών κομμάτων και της ίδιας της πολιτικής, όλα είχαν μεταβληθεί από τον αγώνα εναντίον του φασισμού. Η δημοκρατία τώρα διέθετε μεγαλύτερη εκλογική βάση -αφού οι γυναίκες απέκτησαν εκλογικά δικαιώματα-, καθώς και υψηλότερο βαθμό δέσμευσης δυνάμεων απ' όλο το πολιτικό φάσμα στην υπεράσπιση πραγματικών κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων (Murphy, 1993, σ. 3-25).

Η επιτυχία του καπιταλισμού διάβρωσε τις ταξικές αντιπαλότητες και αντικατέστησε την αγωνιστική μαζική πολιτική της μεσοπολεμικής περιόδου με μια πιο αναίμακτη πολιτική κατανάλωσης και διαχείρισης. Μια κοινωνία που σπαρασσόταν, μόλις πριν από λίγα χρόνια, από ανηλεείς ταξικούς αγώνες, έμοιαζε τώρα να έχει αποκοιμηθεί. Αν η πρόθεση των Αμερικανών ήταν να απονευρώσουν τις

ταξικές εντάσεις στη Δυτική Ευρώπη με την πολιτική της παραγωγικότητας, έμοιαζε φαινομενικά να το είχαν πετύχει.

Φαινομενικά, γιατί υπό μια μαρξιστική οπτική, εξακολουθούσαν να υπάρχουν μικρότεροι ή μεγαλύτεροι περιορισμοί των δημοκρατικών ελευθεριών, τα ενισχυμένα εκλογικά συστήματα αλλοίωναν σταθερά την έκφραση του εκλογικού σώματος, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης ήταν υπό τον ασφυκτικό έλεγχο του μεγάλου κεφαλαίου. Παράλληλα, δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις, κατά τις οποίες διακρινόταν με ευκρίνεια ο συγκαλυμμένος ταξικός χαρακτήρας των δυτικοευρωπαϊκών δημοκρατιών, όπως αυτός αποτυπωνόταν από τη σκληρή αστυνομική και ενίοτε στρατιωτική καταστολή των λαϊκών αγώνων. Πέραν πάσης αμφιβολίας, η δημοκρατία παρέμενε ταξικά προσδιορισμένη, παρά τον πρόσκαιρο κείνσιανό μανδύα με τον οποίο ήταν ενδεδυμένη (Καλτσώνης, 2016, σ. 33-35).

Κάπως έτσι επιστρέφουμε στο 1968, τότε που η πρώτη γενιά του μεταπολέμου, ριζοσπαστικοποιημένη μαζικά προς τα αριστερά, πυροδότησε έντονες κοινωνικές ανακατατάξεις. Η ευημερία και η ελευθερία θεωρείτο κάτι το αυτονόητο για μια γενιά που δεν γνώρισε τα δεινά του πολέμου και της κατοχής, ούτε καν την ανασφάλεια του Ψυχρού Πολέμου και γαλουχήθηκε παρακολουθώντας τον λαό του Βιετνάμ να αντιπαλεύει με σθένος την ισχυρότερη χώρα του κόσμου. Οι εχθροί της ονομάζονταν «καπιταλισμός», «ιμπεριαλισμός» και «αλλοτρίωση» στο πλαίσιο της μονοδιάστατης κοινωνίας, όπως την περιέγραφε ο Marcuse (2020), με τη φιλελεύθερη κοινοβουλευτική δημοκρατία να τίθεται υπό αμφισβήτηση.

Επρόκειτο κυρίως για μια «πολιτιστική» εξέγερση· η επανάσταση ελάχιστα απασχολούσε την εργατική τάξη της «χρυσής εποχής» του καπιταλισμού, της εικοσαετίας της συνεχούς οικονομικής βελτίωσης και ευημερίας (Hobsbawm, 1999, σ. 382-386). Ακόμα και αν οι φοιτητές ήθελαν πραγματικά να καταργήσουν τον καπιταλισμό, πράγμα αμφισβητήσιμο, ο στόχος των εργατών φαίνεται πως ήταν να απολαύσουν περισσότερα από τα κέρδη του.

Η εργατική τάξη είχε πάψει από καιρό να είναι επαναστατική, ενώ η διαπραγματευτική της ισχύς βρισκόταν στο απόγειό της, με αποτέλεσμα να είναι σε θέση να αποκομίζει σημαντικά οικονομικά οφέλη (Mazower, 2004, σ. 306-307). Τα τέκνα, όμως, της επιτυχημένης μεταπολεμικής συνταγής στρέφονταν εναντίον της, ενάντια στην κοινωνία της αφθονίας. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως η Δύση υπέστη μια εσωτερική αμφισβήτηση από τη γενιά που αναθράφηκε, γευόμενη τους καρπούς της οικονομικής ευημερίας. Και είναι ίσως παράδοξο το γεγονός ότι αυτή η

ριζοσπαστική επαναστατική έκλαμψη, έρχεται ακριβώς τη στιγμή της πλήρους παρακμής του σοβιετικού κομμουνισμού με την εισβολή στην Τσεχοσλοβακία, διασώζοντας το σοσιαλιστικό πρόταγμα.

Ενδεικτικό της κατάστασης στην οποία είχαν περιέλθει τα αριστερά ευρωπαϊκά κόμματα, υπήρξε η στάση του γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος στα γεγονότα του Μάη, το οποίο, προσκολλημένο στην κοινοβουλευτική του στρατηγική, εμφανιζόταν ως το κόμμα της έννομης τάξης που είχε τη δυνατότητα να αντιπαρατεθεί στους «εξτρεμιστές» φοιτητές. Ένα από τα βαθύτερα ρήγματα που ήρθαν στην επιφάνεια το 1968 ήταν η άβυσσος που χώριζε πλέον την παλιά και τη νέα Αριστερά. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, η προηγούμενη γενιά των σοσιαλιστών και των κομμουνιστών αποδείχτηκε ανίκανη όχι μόνο να ασπαστεί τον ριζοσπαστισμό των φοιτητών, αλλά και να τον αντιμετωπίσει με συμπάθεια.

Συμπερασματικά, το κοινωνικό συμβόλαιο που είχε προκύψει από τη διττή μεταρρύθμιση του καπιταλισμού και της δημοκρατίας είχε μια εικοσιπεντάχρονη ισχύ και εδραζόταν, πάνω απ' όλα, σε δύο αλληλένδετα επιτεύγματα: την πλήρη απασχόληση και την ανάπτυξη. Η πλήρης απασχόληση δημιούργησε τα φορολογικά έσοδα για τη χρηματοδότηση του κράτους πρόνοιας, ενώ από την ανάπτυξη, όλοι είχαν ένα μερίδιο στη βελτίωση των βιοτικών συνθηκών. Αυτοί ήταν οι βασικοί πυλώνες πάνω στους οποίους ξαναχτίστηκε το οικοδόμημα του δημοκρατικού έθνους-κράτους (Mazower, 2004, σ. 313). Όμως, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, αυτή η περίοδος πρωτοφανούς πολιτικής σταθερότητας της ευρωπαϊκής ιστορίας τερματίστηκε απότομα. Το πετρελαϊκό σοκ κατέδειξε πόσο τρωτός ήταν ο ευρωπαϊκός καπιταλισμός απέναντι σε εξωτερικές απειλές. Η πλήρης απασχόληση έγινε ανάμνηση και η νεοφιλελεύθερη οικονομική σκέψη επέστρεψε δυναμικά. Η ανάπτυξη έπαψε να αντιμετωπίζεται ως αδιαμφισβήτητο αγαθό και επισημάνθηκαν οι περιβαλλοντικοί της κίνδυνοι. Η εκλογή της Θάτσερ, το 1979, σηματοδότησε και επίσημα την αναβίωση ενός αυταρχικού οικονομικού φιλελευθερισμού και τον βίαιο τερματισμό του κοινωνικού συμβολαίου πάνω στο οποίο θεμελιώθηκε η μεταπολεμική Ευρώπη. Το θατσερικό πείραμα υπήρξε η πιο συντονισμένη και ιδεολογικά φορτισμένη απόπειρα ρήξης με το μεταπολεμικό status quo στη Δυτική Ευρώπη.

6.2: Το πνεύμα του ευρωκομμουνισμού

Αφού, λοιπόν, προηγουμένως περιγράψαμε το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο βαθμιαία γεννήθηκε ο ευρωκομμουνισμός, θα προσπαθήσουμε τώρα να κατανοήσουμε

το ιδιαίτερο πνεύμα του, να αναδείξουμε όλα εκείνα τα επιμέρους χαρακτηριστικά που τον συναρθρώνουν και καθορίζουν τη φυσιογνωμία του.

Πάνω στα ερείπια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, τα κομμουνιστικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης διαμορφώνουν μια νέα πολιτική, γνωστή ως ευρωκομμουνισμό, με πρωταγωνιστές αυτής της νέας πολιτικής, τα Κομμουνιστικά Κόμματα Ιταλίας, Γαλλίας και Ισπανίας. Τα δυτικοευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα, μέσα από τις επίπονες εμπειρίες συντριβής των επαναστατικών προσπαθειών, της ανόδου και εδραίωσης του φασισμού, της σφυρηλάτησης των Λαϊκών Μετώπων και της αξιοθαύμαστης αντίστασής τους, αναδύθηκαν περισσότερο από ποτέ ως εθνικά κόμματα, που «λησμονούσαν» την επαναστατική οδό και αναζητούσαν νέους δρόμους επικράτησης (Σασούν, 2001α, σ. 182-183, 193-194).

Μετά τα τέλη της δεκαετίας του 1950, το κράτος αποτέλεσε κεντρικό θέμα της μαρξιστικής έρευνας στα ανεπτυγμένα δυτικά κράτη, εξαιτίας κυρίως της αυξανόμενης εκλογικής, κυβερνητικής και κοινωνικής δυναμικής των δυτικών κομμουνιστικών κομμάτων. Ταυτοχρόνως, το τέλος της δεκαετίας του 1950 σηματοδοτούσε και το τέλος του σταλινισμού, επιτρέποντας στα δυτικά κομμουνιστικά κόμματα να ανεξαρτητοποιηθούν σταδιακά από την επιρροή του σοβιετικού κέντρου και να εκφράζονται πιο ελεύθερα. Η συγκεκριμένη πολιτική, χαρακτηρίζεται σύμφωνα με τον Κλαουντίν (1978, σ. 7-12) από δύο στενά συνδεδεμένα γνωρίσματα: α) την προσπάθεια προσαρμογής διαμόρφωσης θεωρίας και πρακτικής μιας στρατηγικής της μετάβασης σε συνθήκες ανεπτυγμένου καπιταλισμού και β) τον σαφή διαχωρισμό από τον σοβιετικό κομμουνισμό.

Μέσα από το πρίσμα του ευρωκομμουνισμού, η μαρξιστική θεωρία για το κράτος αρχίζει να υιοθετεί όλο και περισσότερο τη θέση πως ο πολιτικός αγώνας για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό πρέπει να είναι ουσιωδώς δημοκρατικός, συνδυάζοντας την ανάπτυξη του κοινοβουλίου και των πολιτικών αγώνων με τα κοινωνικά κινήματα, αλλά και μορφές άμεσης δημοκρατίας, απορρίπτοντας ταυτοχρόνως κατηγορηματικά την προοπτική της ένοπλης βίας:

Η διεύρυνση της δημοκρατίας με νέες μορφές και η συντριβή, μέσω αυτών των μορφών, της λογικής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων αποτελεί εντυπωσιακή απομάκρυνση από τη μαρξιστική-λενινιστική στρατηγική της «συντριβής του κράτους» και αντανάκλα, και πάλι, την πραγματικότητα της μεταπολεμικής ιστορίας (Carnoy, 1990, σ. 16).

Από την πλευρά του, ο Κλαουντίν (1981, σ. 37-40) διαβλέπει μια σαφέστατη αντίφαση ανάμεσα στη θεωρία περί δυνατότητας σοσιαλισμού σε μία μόνο χώρα και

τη λενινιστική αντίληψη περί παγκόσμιας επανάστασης. Ενώ παράλληλα επισημαίνει πως η πολιτική των Λαϊκών Μετώπων έδωσε στα κομμουνιστικά κόμματα μεγαλύτερα περιθώρια πρωτοβουλίας και φύτεψε τον σπόρο των «εθνικών δρόμων προς το σοσιαλισμό».

Είναι κρίσιμο να επισημάνουμε πως ο ευρωκομμουνισμός δεν αποτέλεσε μια ομοιόμορφη στρατηγική, αφού στα πλαίσια των εθνικών δρόμων, υπήρξε μια σοβαρή διακλάδωση. Ο ένας, πιο αριστερός, κλάδος οδήγησε στο γαλλικό «Κοινό Πρόγραμμα» κομμουνιστών-σοσιαλδημοκρατών, μια συνέχεια της λαϊκομετωπικής στρατηγικής στις σύγχρονες κινηματικές συνθήκες. Ενώ από την άλλη μεριά, ο ιταλικός συντηρητικός κλάδος οδήγησε σε ένα «εθνικό μέτωπο» με τη Δεξιά, με επισφράγισμα τον «ιστορικό συμβιβασμό» (Μπερλίνγκουερ, 1977, σ. 101-133). Στη συνέχεια, την ιταλική διακλάδωση ακολούθησαν ως έναν βαθμό και τα ευρωκομμουνιστικά πειράματα σε Ισπανία και Ελλάδα, απόρροια και της δικτατορικής εμπειρίας που απαιτούσε την ανάγκη αποκατάστασης της δημοκρατίας (Eley, 2010β, σ. 701-702). Επί της ουσίας, τα ευρωκομμουνιστικά αυτά κόμματα αποτέλεσαν πολύ περισσότερο ένα στιβαρό πυλώνα προάσπισης και επαναφοράς της δημοκρατίας, παρά κόμματα με σοσιαλιστικό προσανατολισμό.

Μπορεί, λοιπόν, ο ευρωκομμουνισμός να πήρε διαφορετικές «εθνικές» μορφές, είχε όμως μια κοινή λογική. Ο ιταλικός συμβιβασμός, το γαλλικό «Κοινό Πρόγραμμα», η στάση των Ισπανών κομμουνιστών στη βελούδινη δημοκρατική μετάβαση, η ελληνική ΕΑΔΕ, ήταν βαριάντες μια κοινής στρατηγικής επιλογής: να μετατραπεί η ικανότητα κινητοποίησης των μαζών και αντιπροσώπευσης του ριζοσπαστισμού σε μια πλήρη και νομιμοποιημένη συμμετοχή στους αστικοδημοκρατικούς θεσμούς (Μπαλαμπανίδης, 2015, σ. 49-50).

Μια οπτική η οποία προσπαθεί να συνοψίσει τα κύρια σημεία του κυρίαρχου ευρωκομμουνισμού αναφέρει χαρακτηριστικά:

Η καπιταλιστική κοινωνία θα πρέπει να μετατραπεί σε σοσιαλιστική με πλήρη σεβασμό στις πολιτικές ελευθερίες, τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη συνδικαλιστική, θρησκευτική και πολιτιστική ελευθερία. Αυτή η αλλαγή πρέπει να γίνει μέσω της καθολικής ψηφοφορίας, γεγονός που σημαίνει προφανώς πως αν η κυβέρνηση συνασπισμού υπέρ του σοσιαλισμού νικηθεί στις εκλογές, πρέπει να παραιτηθεί. Το σοσιαλιστικό κράτος δεν θα έχει επίσημη ιδεολογία, αλλά θα στηρίζεται στον πλουραλισμό [...] Ο οικονομικός μετασχηματισμός θα βασιστεί στη συνύπαρξη δημοσίου και ιδιωτικού τομέα [...] Επομένως αντιλαμβανόμαστε τον σοσιαλισμό ως διεύρυνση και ανάπτυξη της δημοκρατίας, όχι μόνο στη πολιτική αλλά και στη κοινωνική και στην οικονομική ζωή (Kindersley, 1981, σ. 23-24).

Μέσα στην ευρωκομμουνιστική λογική υπάρχει μια έλλειψη κατανόησης του δομικού χαρακτήρα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, οι οποίες δεν μπορούν να αλλάξουν βαθμιαία ή ανά τμήματα. Το ίδιο ισχύει σε σχέση και με την αντίληψη περί μικτής οικονομίας, μια αυταπάτη που βρίσκεται σε σαφή απόσταση από το πραγματικό περιεχόμενο του σοσιαλισμού. Το παραπάνω απόσπασμα πιστοποιεί με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο πως για τον ευρωκομμουνισμό, ή τουλάχιστον για την κυρίαρχη τάση του, ο όρος «σοσιαλισμός» δεν σημαίνει πια το επίπονο βήμα μετατροπής του καπιταλισμού σε κομμουνισμό, αλλά παίρνει τη μορφή της κοινωνικής μεταρρύθμισης, με αιτήματα αστικού εκσυγχρονισμού και εκδημοκρατισμού. Όπως παραστατικά περιγράφει αυτήν τη διαδικασία ο Κολέτι:

Η κοινή διακήρυξη Μπερλίνγκουερ, Καρίλιο πρώτα και, στη συνέχεια, Μπερλίνγκουερ-Μαρσέ φάνηκαν σαν οι προάγγελοι σε μια φάση «αναθεώρησης» που ήταν διατεθειμένη να φτάσει ως το τέρμα. Η χωρίς όρους αναγνώριση του «πλουραλισμού» και όλων των «αστικών» και «πολιτικών ελευθεριών» σαν απαραίτητων στοιχείων για την έκφραση της «συναίνεσης» και τη διαμόρφωση της «πολιτικής βούλησης», ακόμη και στη φάση του σοσιαλισμού, έθιγαν κεντρικά σημεία όχι μόνο του λενινισμού, αλλά και του ίδιου του μαρξισμού. Οι λεγόμενες «τυπικές ελευθερίες» -που στην ανάλυση του Μαρξ εμφανίζονταν σαν ένα απλό «επικάλυμμα», προορισμένο να συγκαλύψει και να κρύψει την πραγματική εκμετάλλευση και ανισότητα- εκλαμβάνονταν εδώ σε βασικές αρχές και όροι, η απουσία των οποίων δεν επέτρεπε καμία συζήτηση για το σοσιαλισμό (Κολέτι, 1982, σ. 66).

Αλλά και ο Κλαουντίν (1978, σ. 87-88) υπογραμμίζει πως το βασικό στοιχείο που θεμελιώνει τον «δημοκρατικό δρόμο προς το σοσιαλισμό» είναι η σχέση συνύπαρξης της δημοκρατίας και του σοσιαλισμού, στα πλαίσια της οποίας η δημοκρατία, για να ολοκληρωθεί, απαιτεί το σοσιαλισμό και το αντίστροφο. Όπως παρατηρεί ο Μπενσαϊντ (2015, σ. 113), ζήτημα δεν είναι πλέον «να αλλάξουμε ζωή», αλλά απλώς να «καλυτερεύσουμε τη ζωή». Ο σοσιαλισμός παίρνει τη μορφή ενός πιο δίκαιου και ανθρώπινου καπιταλισμού, με περαιτέρω ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας και συμβιβαστική επίλυση των ταξικών διαφορών.

Σε κάθε περίπτωση, η λογική του ευρωκομμουνισμού μοιάζει να μην είναι καινούργια. Όπως παρατηρεί ο Μαντέλ (1980, σ. 170-173), η υπερτίμηση των μεταρρυθμίσεων και των οικονομικών αγώνων, η αμφισβήτηση της πρωτοπορίας του προλεταριάτου, η αποκήρυξη της δικτατορίας του και η ειρηνική μετεξέλιξη του καπιταλισμού σε σοσιαλισμό, αποτελούν τον πυρήνα των θεωριών, που εμφανίστηκαν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, μέσα από την αντιπαράθεση της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας με τον Μπέρνσταϊν. Όπως, άλλωστε, χαρακτηριστικά είχε δηλώσει και ο εργατιστής Μάριο Τρόντι (1985) «κάναμε λοιπόν όλο αυτόν το δρόμο

για να βρεθούμε παγιδευμένοι στην ιδεολογία που ετοίμασε για εμάς η σοσιαλδημοκρατία».

Η περίπτωση του ευρωκομμουνισμού έχει, όμως, ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον μελέτης, διότι αυτήν τη φορά τα παραπάνω χαρακτηριστικά εμφανίζονται στο εσωτερικό των κομμουνιστικών κομμάτων, δηλαδή των θεωρούμενων επαναστατικών κομμάτων «νέου τύπου», τα οποία προήλθαν ως αποτέλεσμα της ρήξης με την παλιά σοσιαλδημοκρατία.

Η βαθύτερη ουσία του ευρωκομμουνισμού υπήρξε η ταυτότητά του ως στρατηγικής μεταβατικού χαρακτήρα, ως μιας ιδεολογίας-«περάσματος» από τον λαϊκομετωπικό κομμουνισμό σε μια μορφή νέας σοσιαλδημοκρατίας ή νέου σοσιαφιλελευθερισμού. Μετάβαση, η οποία εύστοχα έχει περιγραφεί ως το Μπαντ Γκόντεσπεργκ⁴¹ του ευρωπαϊκού κομμουνισμού (Μπαλαμπανίδης, 2015, σ. 561) και η οποία συνιστά μια θεμελιώδη ρήξη με τη λενινιστική σκέψη (Aspaturian, 1980, σ. 10), όπως θα επισφραγισθεί από την εγκατάλειψη της έννοιας της «δικτατορίας του προλεταριάτου» στο 22^ο συνέδριο του γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος το 1976 (Αλτουσέρ, 1978β, σ. 31-56).

Ο Μπογκς θα περιγράψει τον ευρωκομμουνισμό ως μια από-κομμουνιστικοποιημένη μεταρρυθμιστική πολιτική, η οποία αντιπροσωπεύει μια «σπασμωδική επιστροφή στη σοσιαλδημοκρατία» (Boggs, 1995, σ. 122, 135), ενώ από την πλευρά του ο Μαντέλ (1980, σ. 37-41) θα υποστηρίξει πως «ο ευρωπαϊκός κομμουνισμός περνάει τώρα τη δική του φάση σοσιαλδημοκρατικοποίησης». Όπως το θέτει ο Μαντέλ (1980, σ. 26), ο ευρωκομμουνισμός δεν ήταν ένας ριζικός ανασχηματισμός, αλλά μια βαθμιαία διαδικασία άρρηκτα συνδεδεμένη με την κρίση του σταλινισμού. Βέβαια, η απώτερη πορεία προς τον ευρωκομμουνισμό δεν ανακόπηκε ούτε μετά τον θάνατο του Στάλιν και την αποσταλινοποίηση, παρά την αλλαγή πλευσης από τους διαδόχους (Bernstein & Milza, 1997, σ. 233-250). Για τον Μαντέλ (1980, σ. 16-22) οι δύο κυριότερες ρίζες του ευρωκομμουνισμού είναι η θεωρία περί δυνατότητας σοσιαλισμού σε μία μόνο χώρα, η οποία μοιραία οδηγεί στον εθνικοκομμουνισμό, αλλά και η στρατηγική του Λαϊκού Μετώπου ως μια πολιτική που τροφοδοτεί μια σταδιακή διαδικασία σοσιαλδημοκρατικοποίησης.

⁴¹ Το 1959 το SPD διάλεξε το Μπαντ Γκόντεσπεργκ ως τόπο διακήρυξης της ήδη συντελεσμένης αλλαγής πλευσης από καθαρά μαρξιστικό εργατικό κόμμα σε ένα κόμμα λαϊκής βάσης.

Ας αναφέρουμε σε αυτό το σημείο έναν ορισμό του ευρωκομμουνισμού με ιδιαίτερο ενδιαφέρον:

Είναι καρπός της μέχρι τώρα αδυνατότητας αυτού του κινήματος να κατακτήσει την πολιτική εξουσία στις συνθήκες του αναπτυσσόμενου (πολύ ή σε αρκετό βαθμό) καπιταλισμού. Μ' άλλα λόγια ο ευρωκομμουνισμός είναι η απόρροια της «εξαντλημένης υπομονής» της ηγεσίας ορισμένων κομμουνιστικών κομμάτων και αναντίρρητα και μερίδας των μελών τους – που εδώ και μισόν αιώνα βρίσκονται στην αντιπολίτευση [...] Αλλά η «εξαντλημένη υπομονή», καθώς και η τάση για συμβιβασμό και τελική αποδοχή του συστήματος δεν μπορεί να αποδοθεί παρά στην ιδεολογική αδυναμία των ηγεσιών αυτών, που είναι ταξικά διαβρωμένες (Λάδης, 1980, σ. 109-110).

Ένας τέτοιος ορισμός, τοποθετεί αδιαμφισβήτητα ως κύρια γενεσιουργό αιτία του ευρωκομμουνισμού, την ταξική διάβρωση των κομμουνιστικών κομμάτων, με την μαζική είσοδο διανοούμενων και άλλων μικροαστικών και μεσοαστικών στρωμάτων, τόσο σε επίπεδο βάσης, όσο και ηγεσίας, διαμέσου του Λαϊκού Μετώπου. Παράλληλα, αυτό το «άνοιγμα» σήμαινε και σημαντικό δυνάμωμα της εκλογικής δεξαμενής των κομμουνιστικών κομμάτων, το οποίο έφερνε ξανά στο προσκήνιο την προοπτική μιας εκλογικής νίκης και επομένως κάθε πρόωγη επαναστατική έξαρση έπρεπε να αποφευχθεί.

Το ΙΚΚ είχε γίνει στην πραγματικότητα ένα καθ' όλα σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, το οποίο αποκαλούσε τον εαυτό του κομμουνιστικό. Το προφίλ των αγωνιστών του άλλαξε αξιολημείωτα μετά από τις δεκαετίες του '50 και του '60 [...] Το 30% των αντιπροσώπων δεν πίστευαν πλέον ότι η εργατική τάξη ήταν "κεντρική". Η σεξουαλική ισότητα αναγνωριζόταν ως ο σημαντικότερος στόχος για το 97,7%. Μόνο ένας στους τέσσερις πίστευε στην επιθυμία ή στην πιθανότητα μιας αταξικής κοινωνίας και ένας στους δέκα ότι ήταν απαραίτητη η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας. Μόνο το 3% πίστευε στο αναπόφευκτο της απονέκρωσης του κράτους (Sassoon, 1997, σ. 252).

Λαμβάνοντας υπόψιν τα παραπάνω στοιχεία, οι μετέπειτα αποφάσεις του 18^{ου} συνεδρίου το 1989, οι οποίες ενέκριναν την οριστική απομάκρυνση του ΙΚΚ από τον μαρξισμό-λενινισμό αποτέλεσαν το χρονικό ενός προαναγγεληθέντος θανάτου (Gilbert, 1995, σ. 71-72). Τα κομμουνιστικά κόμματα επί της ουσίας μετατράπηκαν σε συνιστώσες του αστικού πολιτικού σκηνικού, δεν πάλευαν για την ανατροπή του υπάρχοντος εκμεταλλευτικού συστήματος, αλλά για τον εξανθρωπισμό του. Η κομμουνιστική προοπτική φαίνεται να έχει θαφτεί, μαζί με την αποστράτευση των περισσότερων παλιών ηγετικών στελεχών της Αντίστασης.

Όπως γλαφυρά το περιγράφει ο Μαντέλ (1980, σ. 24-25) «μια ολόκληρη γενιά ευρωκομμουνιστικών στελεχών δεν έμαθε τίποτε άλλο από το να προετοιμάζει καλές εκλογές». Σε αυτό το γεγονός διαβλέπει μια πορεία εκφυλισμού, όμοια με εκείνη της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας πριν τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Αντιθέτως, οι

μακροχρόνιες περίοδοι παρανομίας προφύλαξαν τα κομμουνιστικά κόμματα της Ισπανίας και της Πορτογαλίας από αυτήν την κατάληξη, έστω και προσωρινά.

Συμπερασματικά, τα δυτικοευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα έφτασαν στο κατώφλι της εξουσίας, αλλά δεν το διάβηκαν. Ο ευρωκομμουνισμός πρόσφερε ένα όραμα δημοκρατικής εξομάλυνσης, με το οποίο οι κομμουνιστές αποστασιοποιήθηκαν από τη Σοβιετική Ένωση, υπερασπιζόμενοι τις δημοκρατικές παραδόσεις των χωρών τους και έδειξαν πως θα μπορούσαν να κυβερνήσουν μέσω δομικών μεταρρυθμίσεων που θα οδηγούσαν στο σοσιαλισμό. Η αποτυχία, όμως, του εγχειρήματος οδήγησε στην παρακμή τους και έσπρωξε τη Νότια Ευρώπη στην αγκαλιά της σοσιαλδημοκρατίας.

Στο DNA του ευρωκομμουνισμού δεν υπάρχουν οι δύο βασικές παράμετροι της μαρξικής θεωρίας για το κράτος, ούτε η αναγκαιότητα συντριβής του, ούτε η εγκαθίδρυση της δικτατορίας του προλεταριάτου (Μπαλιμπάρ, 1978, σ. 14-25). Άλλωστε, η ιδέα της δικτατορίας του προλεταριάτου απορρίπτεται με το επιχείρημα ότι έχει τελείως παραμορφωθεί η αρχική σύλληψη της ιδέας αυτής από τον σταλινικό δογματισμό, ώστε να μην έχει απομείνει πια τίποτα το δημοκρατικό στη μορφή αυτής της διακυβέρνησης, όπως την ανέδειξαν οι Μαρξ και Λένιν (Νεφελούδης, 1977, σ. 20-21).

Ο Τσουκαλάς, θετικά διακείμενος προς τον ευρωκομμουνισμό, θα περιγράψει τους σκοπούς και τους στόχους του ρεύματος ως εξής:

Ο «τρίτος στρατηγικός δρόμος» [...], δεν ήταν λοιπόν ούτε μια «ενδιάμεση» εκδοχή ανάμεσα στην επανάσταση και στη μεταρρύθμιση, όπως συνέβη στον άμεσο μεταπόλεμο, ούτε βέβαια το προανάκρουσμα για μια νέα, ακόμα ηπιότερη, εκδοχή της πειθίνας σοσιαλδημοκρατίας [...] Αντίθετα, επιχειρούσε να διατυπώσει απαντήσεις στη νέα στρατηγική πρόκληση που προέκυπτε από τα αδιέξοδα και των δύο δοκιμασμένων δρόμων. Η εμπειρία έδειχνε πράγματι πως ενώ οι ολοκληρωτικές σταλινικές μορφές εξελίσσονταν όλο και πιο αυταρχικά, οι μεταρρυθμιστικοί ρεφορμισμοί γίνονταν όλο και πιο υποχωρητικοί και συμβιβαστικοί. Έτσι, η προσπάθεια ιχνηλάτησης νέων δρόμων δεν στόχευε στο να αμβλύνει τα σοσιαλιστικά οράματα αλλά στο να αναθεωρηθεί απλώς η στρατηγική του κινήματος. Αναζητούνταν και πάλι νέες στρατηγικές μέθοδοι για να μπορεί να υπάρξει μια νέα ιστορική συμβατότητα και σύνθεση ανάμεσα σ' έναν «πλήρη» σοσιαλισμό» και σε μια «πληρέστερη», συμμετοχικότερη και δυναμικότερη δημοκρατία (Ρήγος & Τσουκαλάς, 2001, σ. 27).

Με τη δυνατότητα της ύστερης ιστορικής γνώσης είναι εύκολο να υποστηρίξουμε πως ο ευρωκομμουνισμός απέτυχε οικτρά να μετουσιώσει σε πράξεις το όραμά του για δημοκρατικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, αν δεν συντέλεσε μάλιστα στη δυναμική αντεπίθεση της καπιταλιστικής νεοφιλελεύθερης λαίλαπας. Το μόνο σίγουρο είναι, πως μετά την πτώση της ΕΣΣΔ και την αποκαθήλωση του ευρωκομμουνισμού, τα κομμουνιστικά και αριστερά κόμματα έχουν περιέλθει σε μια

παρατεταμένη κρίση ταυτότητας, ανήμπορα να παρουσιάσουν μια διαφορετική, στέρεη και πειστική εναλλακτική πρόταση, ανήμπορα να προσεγγίσουν και να εμπνεύσουν τις μάζες, έχοντας υποταχθεί στον αστικό πολιτικό περίγυρο.

6.3: Ο ιταλικός «ιστορικός συμβιβασμός»

Όπως έχουμε αναφέρει ήδη, η μεταστροφή της στρατηγικής του ΙΚΚ αποδιδόταν συχνά από στελέχη του στις θεωρητικές επεξεργασίες του Γκράμισι για το σύγχρονο αστικό κράτος κατά την περίοδο της μακρόχρονης φυλάκισής του (Μπερλίνγκουερ, 1976, σ. 99). Το ΙΚΚ προβαίνει σε μια ανάγνωση της αστικής δημοκρατίας, η οποία διαβλέπει στην τελευταία τη δυνατότητα άρσης των ταξικών διαχωρισμών (Pasquino, 1990, σ. 65). Συνεπώς, το αστικό κράτος παρουσιάζεται ως ταξικά αποφορτισμένο, παύει να νοείται ως εργαλείο ταξικής εκμετάλλευσης και μετατρέπεται σε αντικείμενο της γενικής βούλησης της κοινωνίας, που δύναται να προάγει μια διαταξική δίκαιη συναίνεση. Φυσικά μια τέτοια θέση δεν διατυπώνεται εν κενώ, αλλά απορρέει από την όλο και μεγαλύτερη συμμετοχή όλων των τάξεων στον κρατικό μηχανισμό, αλλά και την ύπαρξη κοινωνικών υπηρεσιών (παιδεία, υγεία, πρόνοια) που ωφέλησαν το σύνολο των τάξεων, κατακτήσεις που, σύμφωνα με την ευρωκομμουνιστική αντίληψη, αποδυνάμωναν τα ταξικά χαρακτηριστικά του κράτους (Boggs, 1995, σ. 107).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, αλλά και εξαιτίας της ταύτισης του υπαρκτού σοσιαλισμού με τον αυταρχισμό που δυνάμωνε εκείνη τη περίοδο, το ΙΚΚ νοηματοδοτεί το σοσιαλισμό ως διεύρυνση της δημοκρατίας και αποκηρύσσει την επαναστατική βία. Ως εκ τούτου, ο σοσιαλισμός του ΙΚΚ περιοριζόταν στην προάσπιση και διεύρυνση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, ενώ, στο οικονομικό πεδίο, ταυτιζόταν με την τόνωση του ρόλου του κράτους (Μπερλίνγκουερ, 1977, σ. 76-78).

Η εγκατάλειψη της επαναστατικής βίας πηγάζει εν πολλοίς από την πεποίθηση του ΙΚΚ πως η επικράτηση του σοσιαλισμού στις δυτικές δημοκρατίες μπορούσε να επιτευχθεί μονάχα ειρηνικά και με την ΕΣΣΔ να αποτρέπει κάθε ενδεχόμενο εξωτερικής επέμβασης. Να τονίσουμε, βέβαια, εδώ πως το ΙΚΚ δεν απέρριπτε συλλήβδην τη βία, αλλά αποδεχόταν, στη βάση της πολιτικής του Κάουτσκι, τη βία ως αμυντικό μέσο για την υπεράσπιση του δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό (Μπερλίνγκουερ, 1977, σ. 116) ή στο πλαίσιο των εθνικοαπελευθερωτικών ανταποικιακών αγώνων (Τολιάτι, 1964, σ. 18).

Η γραμμή του «ιστορικού συμβιβασμού» προετοιμαζόταν ήδη από το 1972, όταν στο 13^ο συνέδριο του κόμματος επισημάνθηκε η ανάγκη διαμόρφωσης νέων συμμαχιών, μεταβάλλοντας επί της ουσίας τη θέση για το Χριστιανοδημοκρατικό Κόμμα, το οποίο μέχρι εκείνη τη στιγμή αντιμετωπιζόταν ως υπηρέτης της αντίδρασης και των μονοπωλίων (Βαλέντι, 1959, σ. 117-123). Όπως, άλλωστε, είχε παραδεχθεί και ο ίδιος ο Μπερλίνγκουερ (1977, σ. 139) η λογική του «ιστορικού συμβιβασμού» προϋπήρχε των τραγικών γεγονότων της Χιλής, τα οποία χρησίμευσαν ως πρόσχημα, προκειμένου να παρουσιαστεί ο «ιστορικός συμβιβασμός» και η σύμπλευση με τους χριστιανοδημοκράτες ως μονόδρομος, προκειμένου να μην έχουν την ίδια αντιμετώπιση από τον αμερικανικό ιμπεριαλισμό (Μπερλίνγκουερ, 1977, σ. 148-153). Συνεπώς, δε προκαλεί έκπληξη το γεγονός πως το 14^ο συνέδριο του ΙΚΚ θεωρούσε δυνατή την αλλαγή προσανατολισμού του Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος μέσω μιας συγκυβέρνησης με το ΙΚΚ (Μπερλίνγκουερ, 1977, σ. 171-173).

Ο «ιστορικός συμβιβασμός» δεν υπήρξε μια στιγμή, αλλά ήταν μια βαθμιαία διαδικασία, κατά την οποία το ΙΚΚ προσπαθούσε να διεισδύσει στις κυβερνητικές σφαίρες, προσπαθούσε να γίνει συνδαιτυμόνας της εξουσίας, φτάνοντας στο σημείο το 1976 να υιοθετήσει την αντιλαϊκή πολιτική λιτότητας του Αντρεότι, δίχως μάλιστα να καρπώνεται τα ανταλλάγματα που ευελπιστούσε. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, σημαντικά τμήματα της εργατικής τάξης αρχίζουν να διαφωνούν με την τακτική του κόμματος, θεωρώντας πλέον το ΙΚΚ όχι ως φορέα μιας νέας κοινωνίας, αλλά ως συν-διαχειριστή της τωρινής. Οι διαφωνίες αυτές θα πάρουν τη μορφή έντονης φοιτητικής εξέγερσης τον Φλεβάρη του 1977, η οποία θα κατασταλεί προσωρινά τον Μάρτη. Η τακτική της, με όρους, υποστήριξης της κυβέρνησης Αντρεότι και συνεπώς της λιτότητας αποξένωνε σταδιακά το κόμμα από τις μάζες, οι οποίες αντιμετώπιζαν πλέον με δυσπιστία τις προθέσεις των παραδοσιακών πολιτικών και συνδικαλιστικών οργανώσεων της Αριστεράς. Το ΙΚΚ ρίχνοντας όλο το βάρος στο θεσμικό πλαίσιο, απώλεσε τον ρόλο του εντός του κινήματος, ενός κινήματος που δεν επιδίωκε απλώς την αστική διαχείριση, αλλά προσανατολιζόταν προς μια εναλλακτική λύση μετάβασης στο σοσιαλισμό, την οποία το ΙΚΚ δεν μπορούσε πλέον να εκφράσει (Κλαουντίν, 1978, σ. 144-150).

Θέτοντας στόχους που προϋποθέτουν μια συμφωνία με το σύνολο της χριστιανοδημοκρατίας -και επομένως με τη διευθύνουσα γραφειοκρατία της, κύριο πολιτικό όργανο του ιταλικού καπιταλισμού- το ΚΚ Ιταλίας διατρέχει τον κίνδυνο να πουλήσει την επαναστατική του ψυχή στο διάβολο αντί να σώσει τη δημοκρατική ψυχή της χριστιανοδημοκρατίας (Κλαουντίν, 1978, σ. 151).

Οι μεγάλες εκλογικές επιτυχίες του ΙΚΚ και ως εκ τούτου η κατάληψη σημαντικών θέσεων εξουσίας, δε συνοδεύτηκαν από την οικοδόμηση ενός κοινωνικού μπλοκ εναλλακτικής διακυβέρνησης, αλλά περιορίστηκαν σε μια πιο αποτελεσματική και έντιμη διαχείριση σε σχέση με τη χριστιανοδημοκρατία, πάντοτε στα πλαίσια του ισχύοντος συστήματος, περιμένοντας καρτερικά, σύμφωνα με την παλαιότερη θέση του Κάουτσκι να ξεπεράσουν το 51% των ψήφων, προκειμένου στη συνέχεια να περάσουν ευθύγραμμα στο σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, ξεχνώντας πως ποτέ στην ιστορία μια κυρίαρχη τάξη δεν παρέδωσε αναίμακτα την εξουσία της, αλλά αντιθέτως όταν ένιωθε πως απειλείται κατέφευγε σε κάθε είδους δημοκρατικές ή μη μεθόδους, προκειμένου να διατηρήσει την εξουσία της.

Οι ευρωκομμουνιστές ηγέτες αντέτειναν πως όσο μεγαλύτερη υποστήριξη είχαν οι σοσιαλιστικές δυνάμεις, τόσο δυσκολότερο ήταν για τις αντιδραστικές να καταφύγουν στις διάφορες μορφές βίας. Όμως, εδώ, υπάρχουν δύο σημεία προβληματισμού. Πρώτον, πως το αστικό πολιτικό σύστημα εξουσίας δε θα περιμένει ωστόσο εξασφαλιστεί η συναίνεση της μεγάλης πλειοψηφίας του λαού και δεύτερον πως ο κοινοβουλευτικός αγώνας πρέπει να υποστηρίζεται και από τον αγώνα του εργατικού κινήματος, το οποίο όπως αναφέραμε παραπάνω είχε απομακρυνθεί από το ΙΚΚ. Προβληματισμοί, οι οποίοι ενισχύθηκαν και από το ιστορικό παράδειγμα του Αλιέντε στη Χιλή⁴², το οποίο οδήγησε σε μια πραγματική τραγωδία παρότι θεωρητικά τουλάχιστον η πλειοψηφία και η εξουσία είχαν κερδηθεί, παρουσιάζοντας με τον πιο γλαφυρό τρόπο τις εμφανείς αδυναμίες και τα αδιέξοδα αυτής της στρατηγικής (Μπελαντής, 2014, σ. 151-152).

Αποτελεί, λοιπόν, πραγματική εναλλακτική πρόταση η οικοδόμηση ενός νέου κοινωνικού μπλοκ, όπως αυτό εκφράστηκε από τη στρατηγική του ΙΚΚ, το οποίο θα στηρίζεται στον συμβιβασμό με τη κύρια πολιτική δύναμη του κεφαλαίου; Μπορούν έτσι να κερδηθούν λαϊκές δυνάμεις που ελέγχονται από τη χριστιανοδημοκρατία; Όπως παρατηρεί ο Κλαουντίν (1978, σ. 155) ο «ιστορικός συμβιβασμός» όχι μόνο δεν οδήγησε στην εξασθένιση του κύρους της χριστιανοδημοκρατίας, αλλά αντιθέτως της έδωσε τη δυνατότητα να ασκήσει μια πραγματικά λαϊκή πολιτική, εδραιώνοντας τη θέση της και εμποδίζοντας τμήματα του καθολικού κόσμου να μετακινηθούν προς τα αριστερά.

⁴² Βλ. Δημήτρης Καλτσώνης (επιμ.), *Ο Φιδέλ Κάστρο για τον Αλιέντε*, Εκδόσεις Τόπος, 2017, σ. 101-141, για μια περιεκτική ανασκόπηση των πεπραγμένων της κυβέρνησης Αλιέντε στη Χιλή.

Ο δημοκρατικός δρόμος προς το σοσιαλισμό του ΙΚΚ υπήρξε, λοιπόν, πολύ περιορισμένος. Υπήρξε μια συμβιβαστική συνεργασία με τη χριστιανοδημοκρατία για τη διαχείριση της καπιταλιστικής κρίσης και την ορθολογικοποίηση του καπιταλιστικού μηχανισμού. Ύστερα δε και από την αποτυχημένη συμμετοχή στην κυβέρνηση Αντρεότι, το ΙΚΚ εγκατέλειψε ακόμα και τη θεωρητική επίκληση του σοσιαλισμού μέσω μεταρρυθμίσεων, ανοίγοντας τον δρόμο για τη μετέπειτα συγχώνευση με τη σοσιαλδημοκρατία.

6.4: Το γαλλικό «Κοινό Πρόγραμμα»

Η γαλλική περίπτωση είναι πολύ διαφορετική και σφυρηλατήθηκε εν πολλοίς από την εμπειρία των Λαϊκών Μετώπων κατά του φασισμού. Το γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα (ΓΚΚ) παρέδωσε τα όπλα, εντάχθηκε στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας και έθεσε ως βασικούς στόχους την παγίωση της αστικής δημοκρατίας και την οικονομική ανοικοδόμηση της χώρας. Εν τέλει εκδιώχθηκε από την κυβέρνηση στα τέλη του 1947, αφού προηγουμένως είχε σταθεροποιηθεί η αστική εξουσία.

Στην ίδια κατεύθυνση με το ΙΚΚ, και το ΓΚΚ αντιμετώπιζε ολοένα και περισσότερο το σοσιαλισμό ως επέκταση των αστικών δικαιωμάτων, ή ως επιδίωξη της «ανεπτυγμένης δημοκρατίας» δηλαδή της επέκτασης της πολιτικής δημοκρατίας στην οικονομία (Ανίβ, 1981, σ. 92-95). Πιο συγκεκριμένα, στο 15^ο συνέδριο του 1959 υποστηρίχθηκε πως σε χώρες με μεγάλη κοινοβουλευτική παράδοση, ο κοινοβουλευτισμός μπορούσε να μετατραπεί σε όχημα προς το σοσιαλισμό (Lange & Vannicelli, 1981, σ. 58). Ακόμη, στο 17^ο συνέδριο του 1964, υποστηρίχθηκε πως η αστική δημοκρατία δεν αντιφάσκει με τις οικονομικές και πολιτικές κατακτήσεις του σοσιαλισμού, αναιρώντας σιωπηλά την ταξική διαφοροποίηση αστικής δημοκρατίας και δικτατορίας του προλεταριάτου, προκειμένου να καταστεί υποστηρίξιμη η κατάκτηση του σοσιαλισμού διαμέσου του κοινοβουλευτισμού, χωρίς την ανάγκη προσφυγής στην επαναστατική βία (Lange & Vannicelli, 1981, σ. 62). Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, ο σοσιαλισμός εξομοιωνόταν με μια εναλλακτική προοδευτική αστική διακυβέρνηση.

Άλλωστε, η επαναστατική βία είχα πάψει να αντιμετωπίζεται από το ΓΚΚ ως αναπόφευκτη κατάληξη της ταξικά διαιρεμένης κοινωνίας ήδη από το 1952, όταν και διαγράφηκαν τα στελέχη Μαρτί και Τιλόν, επειδή δεν αποδέχθηκαν την αποκλειστικότητα του κοινοβουλευτικού δρόμου προς το σοσιαλισμό (Mortimer, 1984, σ. 361-363). Ενώ, στο 14^ο συνέδριο του 1956, η επαναστατική βία γινόταν

αποδεκτή μόνο ως αμυντικό όπλο στα όποια σχέδια ενάντια στον κοινοβουλευτικό δρόμο προς το σοσιαλισμό.

Στο 22^ο συνέδριο του 1976, το ΓΚΚ θα αποστασιοποιηθεί οριστικά από το επαναστατικό του παρελθόν, αφού η αναθεώρηση της οπτικής του για τη φύση της αστικής δημοκρατίας δε γινόταν να ακροβατεί εις το διηνεκές ανάμεσα στα όρια του συγκερασμού της αστικής και της μαρξιστικής πολιτικής σκέψης. Στο στόχαστρο μπήκε ο όρος της «δικτατορίας του προλεταριάτου».

Μετά από τον Μαρξ, η Ιστορία προσέδωσε στη λέξη δικτατορία μια τόσο αιματηρή σημασία, ώστε η έκφραση να θεωρηθεί αποβλητέα σαν αντίθεση με την πραγματικότητα της δημοκρατικής πολιτικής του ΓΚΚ. Το 22^ο συνέδριο υπογράμμισε και ο Ζορζ Μαρσέ προσπάθησε να το δείξει με σαφήνεια στην εισήγησή του, ότι η κατάσταση των κοινωνικών τάξεων στη σημερινή Γαλλία είναι ριζικά διαφορετική από κείνη στη Ρωσία του 1917 (Ελενστάιν, 1977, σ. 17).

Η αλήθεια, άλλωστε, είναι πως ο όρος της «δικτατορίας του προλεταριάτου» είχε εγκαταλειφθεί ουσιαστικά πολύ νωρίτερα από το ΓΚΚ. Η τυπική αυτή, όμως, αποκαθήλωση του όρου, έφερε τη δυναμική αντίδραση του Αλτουσέρ, ο οποίος προσπάθησε να διαφυλάξει μια τυπική έστω μαρξιστική «ορθοδοξία».

Ο Ελενστάιν (1976β, σ. 64-65), αναβιώνοντας την επιχειρηματολογία του Μπέρνσταϊν θα υποστηρίξει πως στις σύγχρονες συνθήκες είναι αδύνατη μια ανατροπή με τους όρους των Μαρξ και Ένγκελς, τονίζοντας ταυτοχρόνως πως η Οκτωβριανή Επανάσταση ή η Επανάσταση των Σπαρτακιστών υπήρξαν απλά εξαιρέσεις της ιστορίας της Δυτικής Ευρώπης, στο πλαίσιο της γενικότερης υποστήριξης από πλευράς του ΓΚΚ πως ο δρόμος προς το σοσιαλισμό είναι ειρηνικός και δημοκρατικός. Η εξέλιξη των ευρωκομμουνιστικών αντιλήψεων αναφορικά με την επαναστατική βία εκκινούσε από μια αταξική ανάγνωση της δημοκρατίας, η οποία πρόσφερε τη δυνατότητα μετασχηματισμού του καπιταλισμού, προτάσσοντας τις μεταρρυθμίσεις προς μια ειρηνική ανατροπή της αστικής εξουσίας, φέρνοντας ξανά στην επιφάνεια τον εξελικτισμό της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας (Σκολαρίκος, 2015, σ. 118).

Σε αντίθεση με τον ιταλικό «ιστορικό συμβιβασμό», ο γαλλικός δρόμος επικεντρωνόταν στην πολιτική συμμαχία με τους σοσιαλδημοκράτες, ως λογική προέκταση του Ενιαίου Μετώπου. Την πρώτη προσπάθεια σύμπλευσης ανέκοψε προσωρινά ο γαλλικός Μάης και η επέμβαση στην Τσεχοσλοβακία το 1968 (Ανίν, 1981, σ. 89-92). Είναι καίριο να υπογραμμίσουμε εδώ πως ο Μάης του 1968 αποτέλεσε ίσως τη μοναδική στιγμή αμφισβήτησης της μεταπολεμικής ευρωπαϊκής

καπιταλιστικής συναίνεσης⁴³. Όπως χαρακτηριστικά παρατηρούσε ο Κολέτι (1982, σ. 22-25), οι απεργοί του Μάη έκαναν και πάλι τον κομμουνισμό ζήτημα ημερήσιας διάταξης και αποτέλεσαν την εγγυήτρια δύναμη για τη δυνατότητα ανατροπής του καπιταλισμού, όμως η φοβική στάση του ΓΚΚ, το οποίο δεν ανταποκρίθηκε στον ρόλο του ως εργατικής πρωτοπορίας, οδήγησε στον γκολικό εκλογικό θρίαμβο.

Έπειτα από αυτά τα γεγονότα, κομμουνιστές και σοσιαλιστές κατανόησαν πως μόνο διαμέσου μιας συνεργασίας θα μπορούσαν να υπερκεράσουν τη «γαλλική Δεξιά», ανοίγοντας τον δρόμο για την υιοθέτηση του «Κοινού Προγράμματος»⁴⁴ το 1972 (Σασούν, 2001, σ. 453).

Δεν ήταν λίγοι εκείνοι, οι οποίοι διέβλεπαν πως πίσω από το «Κοινό Πρόγραμμα» υπήρχε ευθύς εξ αρχής μια στόχευση του Σοσιαλιστικού Κόμματος (ΣΚ) για την ενίσχυση του ίδιου και την αλλαγή των συσχετισμών στο εσωτερικό της Αριστεράς⁴⁵. Πράγματι, η «στροφή» της ηγεσίας του ΓΚΚ που οδήγησε στη ρήξη του Σεπτεμβρίου 1978 καθοδηγήθηκε από την εκλογική λογική, αφού ήταν κοινή διαπίστωση το γεγονός πως έπειτα από πέντε χρόνια «Κοινού Προγράμματος», υπήρξε μια αδιάλειπτη «αιμορραγία» του εκλογικού σώματος του ΓΚΚ προς το ΣΚ.

Το 1981 ο Μιτεράν καταφέρνει να εκλεγεί πρόεδρος, ενώ η νέα κυβέρνηση περιλάμβανε και το ΓΚΚ με τέσσερα υπουργεία, πάνω όμως στο μετριοπαθές πρόγραμμα του ΣΚ, αποτελώντας τη κατάληξη της πολιτικής συμμαχιών του κοινοβουλευτικού δρόμου προς το σοσιαλισμό στο γαλλικό έδαφος. Η συμμετοχή στην κυβέρνηση όξυνε ακόμα περισσότερο τις εσωτερικές αντιφάσεις του κόμματος, το οποίο τελικά αποχώρησε από την κυβέρνηση, προσπαθώντας μάταια να παρουσιαστεί και πάλι ως επαναστατικό κόμμα. Το ΓΚΚ είχε απωλέσει τον πρωταγωνιστικό του ρόλο εντός της γαλλικής Αριστεράς, δεσμεύοντας παράλληλα τον εαυτό του αλλά και σύσσωμο το εργατικό κίνημα στις κυβερνήσεις των σοσιαλδημοκρατών.

Οι Γάλλοι ευρωκομμουνιστές εγκαταλείποντας την προοπτική της ανατροπής του καπιταλισμού, επιδίωξαν να μεταπηδήσουν σε έναν πολιτικό χώρο, ο οποίος εκφραζόταν ήδη και με μεγαλύτερη συνέπεια από τους σοσιαλδημοκράτες, με

⁴³ Βλ. Θανάσης Αλεξίου, «Κοινωνική διαμαρτυρία και πολιτιστική αλλαγή: Ο Μάης του '68 ως φορέας μεσοαστικών αντιλήψεων για την κοινωνία και την εργασία», *Οντοπία*, 2008, τεύχ. 79, σ. 101-114, για μια ανάλυση του υπόβαθρου των φοιτητικών κινητοποιήσεων.

⁴⁴ Βλ. Χρήστος Βαλλιάνος, «Ποιος θυμάται τη 10^η Μάη 1981;», *Θέσεις*, 2008, τεύχ. 105, για μια σύντομη επισκόπηση του «Κοινού Προγράμματος».

⁴⁵ Τον Απρίλιο του 1978, ο Αλτουσέρ υπογράφει με τους Μπαλιμπάρ, Μπουά, Λαμπικά, Λεφέβρ και Μουασονιέ μια ανοιχτή επιστολή που ζητά «μια πραγματική πολιτική συζήτηση στο ΓΚΚ» μετά τη διάλυση της Ενωμένης Αριστεράς.

αποτέλεσμα να απωλέσουν σημαντικό τμήμα των υποστηρικτών τους, το οποίο επέλεξε να ενσωματωθεί στη σοσιαλδημοκρατία. Παρατηρούμε, λοιπόν, πως τόσο η ιταλική, όσο και η γαλλική στρατηγική για τον δημοκρατικό δρόμο προς το σοσιαλισμό, παρότι ακολούθησαν φαινομενικά διαφορετικές πορείες, εν τέλει κατέληξαν στο ίδιο αδιέξοδο.

6.5: Πουλαντζάς και ευρωκομμουνισμός

Ο Κοστάντσο Πρέβε, σε μια συνέντευξή του λίγο πριν πεθάνει, δήλωνε πως σήμερα βρισκόμαστε μπροστά σε έναν μεταμοντέρνο εκφυλισμό του ευρωκομμουνισμού. Κατά την άποψή του ο ευρωκομμουνισμός τη δεκαετία του 1970, δεν ήταν μόνο αρνητικός, ήταν και θετικός:

Δεν είναι τυχαίο ότι μεγάλες ψυχές, όπως δύο Έλληνες, ο Νίκος Πουλαντζάς και ο Άγγελος Ελεφάντης, ήταν υπέρ του ευρωκομμουνισμού [...] Ο ευρωκομμουνισμός είχε τέσσερα συνθετικά στοιχεία. Ένα κομμουνιστικό, ένα σοσιαλιστικό, ένα δημοκρατικό και ένα φιλελεύθερο. Μετά την κατάρρευση του σοσιαλιστικού μπλοκ, τα πρώτα τρία στοιχεία -κομμουνιστικό-σοσιαλιστικό-δημοκρατικό- εξαφανίστηκαν. Και έμεινε μόνο το τέταρτο, το φιλελεύθερο, το οποίο, μετά την παγκοσμιοποίηση, έγινε νεοφιλελεύθερο (Πρέβε, 2011).

Ήταν, όντως, τέτοιες οι αντιφάσεις και τα αδιέξοδα του κυρίαρχου ευρωκομμουνιστικού ρεύματος, που οδήγησαν μια σημαντική μερίδα στοχαστών να διαφοροποιηθούν και να συνθέσουν μια πιο αριστερή παραλλαγή του, μεταξύ των οποίων, οι Τρεντίν και Ινγκράο στην Ιταλία και ο Κλαουντίν στην Ισπανία (Μαντέλ, 1980, σ. 255-260).

Ομοίως και ο Πουλαντζάς, με την τελευταία συνέντευξή του στο *Marxism Today*, θα προσπαθήσει να διαχωριστεί από την κυρίαρχη ευρωκομμουνιστική τάση, υπογραμμίζοντας ότι «είναι φανερό ότι μπορούμε να βρούμε μια ρεφορμιστική τάση στον ευρωκομμουνισμό, και με αυτήν την έννοια πιστεύω ότι μπορούμε να μιλάμε για αριστερό και δεξιό ευρωκομμουνισμό». Υπό αυτό το πρίσμα θα παραθέσει κάποια κριτήρια, τα οποία κατά τον ίδιο διαχωρίζουν ρητά τα δύο ρεύματα, σπεύδοντας να τοποθετήσει εκ των προτέρων τη συλλογιστική του Κάουτσκι στη δεξιά πτέρυγα, ταυτίζοντάς την με τις θέσεις του Ελενστάιν για μια προοδευτική, ειρηνική, νόμιμη και σταδιακή επανάσταση. Βέβαια, από την πλευρά του ο Ελενστάιν τόνιζε πως πρόκειται και αυτός σε μια πιο αριστερή εκδοχή του ευρωκομμουνισμού, υπογραμμίζοντας μάλιστα πως:

Δεν πρόκειται να εμπιστευθούμε τη μπουρζουαζία ότι δεν θα εξαπολύσει τον εμφύλιο πόλεμο, πρόκειται να της δέσουμε τα χέρια για να την εμποδίσουμε να τον εξαπολύσει (Μαντέλ, 1980, σ. 256).

Ο Μαντέλ, ο οποίος παραθέτει το παραπάνω απόσπασμα, αναρωτιέται πώς αλήθεια είναι δυνατόν να «δέσουμε τα χέρια» της αστικής τάξης, χωρίς να την αφοπλίσουμε, χωρίς δηλαδή να αποσυνδέσουμε τους κατασταλτικούς μηχανισμούς της και χωρίς να οπλίσουμε υλικά και πνευματικά το προλεταριάτο. Πρόκειται για αναστοχασμό που αφορά βεβαίως, ως ερώτημα και το ύστερο έργο του Πουλαντζά.

Σύμφωνα πάντα με τη διάκριση του Πουλαντζά (1979, σ. 196-197), το κύριο σημείο διαφοροποίησης των δύο τάσεων έγκειται στο γεγονός πως ο αριστερός ευρωκομμουνισμός δίνει πολύ μεγαλύτερη σημασία στην άμεση δημοκρατία, «ένα ζήτημα που έπαιζε πάντα καθοριστικό ρόλο στη διαμάχη ανάμεσα σε ρεφορμιστές κι επαναστάτες». Προηγουμένως, όμως, είχε σπεύσει να επισημάνει πως «όταν μιλάμε για ένα δημοκρατικό δρόμο προς το σοσιαλισμό, τότε η στρατηγική μας πρέπει να αλλάξει σε βάθος διατηρώντας τις μορφές της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και ελευθεριών (που για πολλά χρόνια τις αποκαλούσαμε «τυπικές», αλλά που δεν είναι απλώς τυπικές). Αυτή η αντιπροσωπευτική δημοκρατία πρέπει να συμβαδίζει, ταυτόχρονα, με τη δημιουργία μιας άμεσης δημοκρατίας στη βάση». Ο Πουλαντζάς μάλιστα θα σχηματοποιήσει στο έπακρον, τοποθετώντας τον Ινγκράο ως κύριο εκφραστή του αριστερού ευρωκομμουνισμού και τον Καρίλιο του δεξιού.

Τόσο ο δεξιός, όσο και ο αριστερός ευρωκομμουνισμός έχουν μεν ως κοινή συνισταμένη την απόρριψη της θεμελιώδους θέσης του Μαρξ περί της αναγκαιότητας συντριβής της αστικής κρατικής μηχανής, όμως κατά τον Πουλαντζά υπάρχει μια άλλη σημαντική διάκριση ανάμεσά τους. Σε αντίθεση, λοιπόν, με τον δεξιό ευρωκομμουνισμό, ο οποίος αντιλαμβάνεται ως ουδέτερους τους μηχανισμούς του κράτους, και άρα δεν δίνει ιδιαίτερη σημασία στην ανάγκη μετασχηματισμού τους, για τον αριστερό ευρωκομμουνισμό κρίνεται απαραίτητος ο ριζικός μετασχηματισμός όχι μόνο των ιδεολογικών, αλλά και των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους.

Κυριότερα, ο αριστερός ευρωκομμουνισμός υπογραμμίζει τη στιγμή της ρήξης μέσα στο κράτος και δε μιλάει για έναν αφηρημένο σταδιακό και προοδευτικό μετασχηματισμό. Οι αριστεροί ευρωκομμουνιστές έχουν συνειδητοποιήσει ότι θα υπάρξει ένα κρίσιμο, καθοριστικό σημείο, που δε θα είναι ένας εμφύλιος πόλεμος, αλλά, παρ' όλα αυτά, θα πρόκειται για μια στιγμή βαθιάς κρίσης του κράτους και αλλαγής του συσχετισμού δυνάμεων μέσα στο ίδιο το κράτος, εκτίμηση που ο δεξιός ευρωκομμουνισμός δεν αντιμετωπίζει ουσιαστικά.

Το ζήτημα, λοιπόν, που τίθεται είναι σε τι συνίσταται η ουσιαστική διαφορά του αριστερού ευρωκομμουνισμού από τον ρεφορμιστικό -όπως ο ίδιος ο Πουλαντζάς

χαρακτηρίζει- δεξιό ευρωκομμουνισμό. Ο Πουλαντζάς τοποθετεί ως πρώτο στοιχείο διαφοροποίησης τη σύνθεση αντιπροσωπευτικής και άμεσης δημοκρατίας, τονίζοντας πως το δεξιό ρεύμα δεν δίνει τη δέουσα σημασία σε αυτή. Ας επιμείνουμε, όμως, ότι το κρίσιμο διακύβευμα δεν είναι η σημασία που αποδίδεται στην άμεση και στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία, αλλά πρωτίστως η αντίληψη που έχουμε για τη δημοκρατία αυτή καθ' αυτή.

Όταν ο Πουλαντζάς υποστηρίζει πως είναι ανάγκη να διατηρήσουμε τις μορφές αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και τις συναφείς ελευθερίες, τις οποίες για χρόνια αποκαλούσαμε τυπικές, αλλά οι οποίες εν τέλει δεν είναι τυπικές, δοκιμάζει τα όρια του σε σχέση με αυτή καθαυτή τη μαρξική θεωρία του κράτους. Οδηγούμαστε σε αυτήν την παρατήρηση, για να επισημάνουμε ότι οι λεγόμενες «τυπικές ελευθερίες», οι οποίες εμφανίζονται στην ανάλυση του Μαρξ ως ένα απλό «επικάλυμμα», προορισμένο να συγκαλύψει και να κρύψει την πραγματική εκμετάλλευση και ανισότητα, αντιμετωπίζονται από τον Πουλαντζά ως βασικές αρχές και όροι, η απουσία των οποίων δεν επιτρέπει καμία συζήτηση για το σοσιαλισμό.

Εν πάση περιπτώσει, τόσο η δεξιά, όσο και η αριστερή τάση του ευρωκομμουνισμού έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τη θεμελιώδη μαρξική αρχή περί αναγκαιότητας συντριβής του αστικού κράτους, ανεξαρτήτως του ότι η αριστερή γραμμή εκφράζεται με πιο ριζοσπαστική ορολογία έναντι της δεξιάς. Κι αν ο Πουλαντζάς έχει απόλυτο δίκιο, ότι ο δεξιός ευρωκομμουνισμός αντιλαμβάνεται το κράτος ως ουδέτερο τεχνικό εργαλείο, ο αριστερός ευρωκομμουνισμός δεν απαντά πειστικά στο πρόβλημα της μετάβασης από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό, παραμένοντας σε αόριστες παρατηρήσεις περί ριζικών μετασχηματισμών, τομών, αποφασιστικής κρίσης χωρίς εμφύλιο πόλεμο και άλλα.

Δεδομένου, όμως, ότι και ο ίδιος ο Πουλαντζάς αναφέρεται ειδικότερα στον Καρίλιο ως τον κύριο εκφραστή του δεξιού ευρωκομμουνισμού, αξίζει να εστιάσουμε για λίγο στις θέσεις του, προκειμένου να δούμε βαθύτερα τα συστατικά του δεξιού ευρωκομμουνισμού. Ας δούμε, αρχικά, πως περιγράφει ο ίδιος ο Καρίλιο τον ευρωκομμουνισμό:

Στη σημερινή Δυτική Ευρώπη, ο αμερικανικός ιμπεριαλισμός και οι κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες προσπαθούν να προωθήσουν την ιδεολογική άποψη ότι δημοκρατία = καπιταλισμός και αντίστροφα ότι σοσιαλισμός = Σοβιετική κυριαρχία. Η τάση που κατά τέτοιο γενικό τρόπο δέχτηκε την ονομασία «ευρωκομμουνισμός» αντιμετωπίζει την ανάγκη να ξεπεραστεί το δίλημμα αυτό, να τοποθετήσει τα προβλήματα της δημοκρατίας και του σοσιαλισμού στο αντίστοιχο σημερινό ιστορικό επίπεδο. Από την μια μεριά δηλαδή να αποδείξει

ότι η δημοκρατία όχι μόνο δεν είναι σύμφυτη με τον καπιταλισμό, αλλά ότι η προάσπιση της και η ανάπτυξή της απαιτεί το ξεπέραςμα του κοινωνικού αυτού συστήματος [...] Και από την άλλη, ο «ευρωκομμουνισμός» οφείλει να αποδείξει ότι η νίκη των σοσιαλιστικών δυνάμεων σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης δεν θα αποκορυφώσει τη Σοβιετική κρατική ισχύ, ούτε συνεπάγεται την επέκταση του σοβιετικού μονοκομματικού προτύπου. Θα είναι μια ανεξάρτητη εμπειρία ενός περισσότερο εξελιγμένου σοσιαλισμού, που θα έχει θετική επίδραση στη δημοκρατική εξέλιξη των σοσιαλισμών που υπάρχουν σήμερα (Καρίλιο, 1977, σ. 52-53).

Να σημειώσουμε, μάλιστα, πως η ισπανική εκδοχή του ευρωκομμουνισμού ενέχει μια σημαντική ιδιαιτερότητα, υπό την έννοια πως δεν αναπτύχθηκε υπό συνθήκες αστικοδημοκρατικής ομαλότητας και σημαντικής ανόδου του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης, αλλά υπό το ασφυκτικό καθεστώς της φρανκικής δικτατορίας.

Η ειρωνεία εδώ είναι προφανής: Παρόλο που από την Ισπανία απουσίαζε η οποιαδήποτε μακρά παράδοση αντιπροσώπευσης, οι θέσεις που οροθετήθηκαν από το ΚΚ Ισπανίας στο ένατο συνέδριό του το 1978 εξέφραζαν τη βαθύτερη δέσμευση στην πλουραλιστική δημοκρατία από κάθε άλλο κομμουνιστικό κόμμα στην Ιστορία (Boggs, 1995, σ. 110).

Στις θεωρητικές αναλύσεις του Καρίλιο (1975α, σ. 104-109), το κράτος παρουσιαζόταν ως κύριος φορέας υποστήριξης του φρανκικού καθεστώτος και ταξικός μηχανισμός επιβολής του χρηματιστικού και μεγαλογαιοκτημονικού κεφαλαίου. Παρότι, όμως, αντιλαμβανόταν το κράτος ως έκφραση συμφερόντων μιας συντριπτικής μειοψηφίας της κοινωνίας, την ίδια στιγμή υποστήριζε πως το κράτος μπορούσε να αλλάξει από τα μέσα:

Λέω ότι το κράτος παραμένει ο μηχανισμός ταξικής κυριαρχίας αλλά θεωρώ πως οι επαναστάτες μπορούν να βρουν, σήμερα, στο εσωτερικό του κρατικού μηχανισμού συμμάχους που θα συντελέσουν στη μετατροπή του από τα μέσα (Καρίλιο, 1975β, σ. 224).

Στη βάση της παραπάνω αντίληψης, ο Καρίλιο (1977, σ. 57, 122) πρότεινε την άλωση του αστικού κρατικού μηχανισμού διαμέσου του ελέγχου των ιδεολογικών του μηχανισμών, από την μία πλευρά, και την ουδετεροποίηση των κατασταλτικών του μηχανισμών, από την άλλη. Παράλληλα, ο σοσιαλισμός παρουσιαζόταν και σε αυτήν την περίπτωση ως μια απόπειρα διεύρυνσης της δημοκρατίας.

Σε πολλές χώρες της Δυτικής Ευρώπης η εξέλιξη προς το σοσιαλισμό θα πάρει πιθανώς τη μορφή μιας διεύρυνσης της δημοκρατίας, της προσθήκης στην πολιτική δημοκρατία μιας ευρύτερης διάστασης -της οικονομικής δημοκρατίας. Δηλαδή κυβέρνηση του λαού, για το λαό, από το λαό -ο τύπος της πολιτικής δημοκρατίας- μαζί με την ιδιοκτησία από το λαό των βασικών μέσων παραγωγής και ανταλλαγής και τη χρησιμοποίησή τους από το λαό για το λαό (Καρίλιο, χ.χ., σ. 87-88)

Κι αν την περίοδο της φρανκικής δικτατορίας έμοιαζε λογικό να προβάλλεται η σημασία κατάκτησης της αστικής δημοκρατίας, ακόμα και μετά την πτώση του καθεστώτος το Κομμουνιστικό Κόμμα Ισπανίας με καθοδηγητή τον Καρίλιο περιορίστηκε στην ανάπτυξη αστικοδημοκρατικών αιτημάτων, έχοντας ως βασικό στόχο, όχι την υπέρβαση του υπάρχοντος συστήματος, αλλά την εδραίωση της αστικής δημοκρατίας.

Επιπροσθέτως, στο *Ευρωκομμουνισμός και Κράτος*, ο Καρίλιο μας παρουσιάζει αναλυτικά την οπτική του δεξιού ευρωκομμουνισμού αναφορικά με τον τρόπο κατάκτησης της εξουσίας. Αφού τονίζει την ιδιομορφία της Κούβας και την άρρηκτα συνδεδεμένη σχέση της επανάστασης με τον πόλεμο, αναφέρεται στις ολέθριες συνέπειες ενός πυρηνικού πλέον πολέμου, προκειμένου να απορρίψει συλλήβδην την επαναστατική προοπτική και να υπογραμμίσει:

Το να μην παίρνει κανείς υπόψη τον παράγοντα αυτό (πυρηνικά) και να εξακολουθεί να μιλά για την επανάσταση διατηρώντας τις αντιλήψεις του παρελθόντος -κι ας πρόκειται για ένα παρελθόν πρόσφατο- έχει πάψει να είναι επαναστατικό (Καρίλιο, 1977, σ. 66-67).

Είναι φανερό ότι οι δρόμοι προς το σοσιαλισμό στον τύπο της χώρας στον οποίο αναφερθήκαμε (ανεπτυγμένη) πρέπει να είναι διαφορετικοί και να συνοπολογίζουν τη συγκεκριμένη πραγματικότητα. Πρέπει να είναι δρόμοι που να συνδυάζουν τη δημοκρατική δράση των μαζών με τη δραστηριότητα των δημοκρατικών αντιπροσωπευτικών θεσμών. Δηλαδή με τη χρησιμοποίηση των δημοκρατικών αντιπροσωπευτικών οργάνων που σήμερα υπηρετούν βασικά τον καπιταλισμό, στην υπηρεσία του σοσιαλισμού (Καρίλιο, 1977, σ. 68).

Είναι φανερό, πως ο Καρίλιο με την παραπάνω φράση έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τη θεμελιώδη θέση του Μαρξ πως δεν είναι δυνατό η εργατική τάξη να χρησιμοποιήσει την έτοιμη κρατική μηχανή για τους δικούς της σκοπούς και επαναφέρει την εργαλειακή καουτσική συλλογιστική στο προσκήνιο. Ποιοι είναι, όμως, αυτοί οι νέοι δρόμοι προς το σοσιαλισμό; Οι νέοι δρόμοι είναι αμιγώς κοινοβουλευτικοί, με ακρογωνιαίο λίθο τον αγώνα εκδημοκρατισμού και μετασχηματισμού του κρατικού μηχανισμού. Η αντίληψή του για τη δυνατότητα μιας ειρηνικής δημοκρατικής μετάβασης στο σοσιαλισμό αποτελούσε λογική συνέπεια και της πεποίθησής του περί μη ανταγωνιστικών συμφερόντων εργατικής τάξης, μεσαίων στρωμάτων και μη μονοπωλιακής αστικής τάξης, που, συγκροτώντας μια διαταξική συμμαχία, θα μπορούσαν να απομονώσουν ειρηνικά τα μονοπώλια (Καρίλιο, χ.χ., σ. 88).

Να τονίσουμε μάλιστα εδώ, πως ο Καρίλιο (1975α, σ. 26) δεν είχε επιδιώξει προηγουμένως ούτε τη βίαιη ανατροπή της φρανκικής δικτατορίας, αφού υποστήριζε

πως η διαμόρφωση μιας πλατιάς συμμαχίας με την αστική τάξη θα καθιστούσε αδύνατη κάθε βίαιη αντίδραση του καθεστώτος και πως οι όποιες βλέψεις για ένοπλη εξέγερση θα μπορούσαν να οδηγήσουν στον όλεθρο.

Όπως θα το θέσει ο Μαντέλ (1980, σ. 90), ο Καρίλιο στο *Ευρωκομμουνισμός και κράτος* διατυπώνει καθαρά τις κυριότερες θεωρητικές παραμέτρους του ρεφορμισμού, όταν υποστηρίζει πως η επανάσταση είναι αδύνατη στις βιομηχανικές καπιταλιστικές χώρες, πως είναι αναπόφευκτη μια αιματηρή ήττα αν η εργατική τάξη έρθει σε ευθεία αναμέτρηση με την αστική τάξη και τον καπιταλιστικό μηχανισμό της, πως ακόμα μια επαναστατική κρίση μπορεί να απορρυθμίσει βαθμιαία τον καταπιεστικό στρατιωτικό μηχανισμό. Ο Καρίλιο (1977, σ. 131), αποδεικνύεται πράγματι ο κύριος οργανωτής της διαδικασίας σοσιαλδημοκρατικοποίησης του κόμματός του, όταν τονίζει ότι στόχος δεν είναι η ανατροπή του καπιταλισμού, αλλά ο μετασχηματισμός του διαμέσου μιας προοδευτικής και βαθμιαίας μετατροπής, ενός εξελικτισμού προφανώς όμοιου με αυτόν του Μπέρνσταϊν και του μεταπολεμικού Κάουτσκι.

Ο Πουλαντζάς, λοιπόν, προσπαθεί να διαφοροποιηθεί από αυτόν τον κυρίαρχο ευρωκομμουνισμό, τον οποίον κατηγορεί για ρεφορμισμό και προσπαθεί να τον επανακαθορίσει σε μια πιο ριζοσπαστική και κινηματική βάση, συγκλίνοντας κατά πολύ με έργα διανοητών όπως οι Κλαουντίν, Τρεντίν και Ινγκράο. Επιπρόσθετα, προσπαθεί να τροποποιήσει τους όρους, πάνω στους οποίους τίθεται το ζήτημα του ρεφορμισμού, επιχειρώντας τον δικό του διαχωρισμό από ρεφορμιστικές θεωρίες και ρεύματα. Ως εκ τούτου, αν για τη Γ' Διεθνή ρεφορμιστής ήταν όποιος δεν στόχευε στη δυαδική εξουσία και τη μετωπική ρήξη με το αστικό κράτος -με αυτό το κριτήριο ο ευρωκομμουνισμός θα χαρακτηριζόταν τότε στο σύνολό του ως ρεφορμιστικός- αντίθετα ο Πουλαντζάς υιοθετεί μια στενότερη έννοια του ρεφορμισμού, όπου ρεφορμιστής είναι πλέον όποιος αποκόπτεται από τα κινήματα βάσης και αγκιστρώνεται στην κορυφή και στη λογική των κρατικών μηχανισμών, των οποίων δεν αμφισβητεί τη θεσμική τους διάρθρωση. Με αυτήν την έννοια, ο Πουλαντζάς αναγνωρίζει ως ρεφορμιστικό ρεύμα τον δεξιό ευρωκομμουνισμό τύπου Καρίλιο.

Στην εναλλακτική περίπτωση του αριστερού ευρωκομμουνισμού, ο Πουλαντζάς αναγνωρίζει τον ριζικό μετασχηματισμό της αστικής κοινωνίας μέσω μιας δημοκρατικής διαδικασίας κατάληψης της εξουσίας, μιας διαδικασίας βαθέος μετασχηματισμού του κράτους, σε αντίθεση προς το λενινιστικό μοντέλο της δυαδικής

εξουσίας και της συντριβής της κρατικής μηχανής. Μοιάζει φαινομενικά να αλλάζει το μέσο και όχι ο στόχος.

Εν ολίγοις, μπορούμε να διατυπώσουμε πλέον προς περαιτέρω διερεύνηση την υπόθεση εργασίας ότι αν και ο Πουλαντζάς διαβλέπει στον δικό του δημοκρατικό δρόμο, και σε αντίθεση με τον κυρίαρχο ευρωκομμουνισμό, μια περίοδο «αποφασιστικών ρήξεων», μια μη γραμμική και μεταρρυθμιστική διαδικασία, εντούτοις υποβαθμίζει και τελικά ακυρώνει τον στόχο της αντικαπιταλιστικής ρήξης με τη θεσμική υλικότητα του αστικού κράτους. Αν και υποστηρίζει ότι ο δημοκρατικός δρόμος είναι επί της ουσίας μια επαναστατική στρατηγική που λαμβάνει υπόψη της τις επιταγές του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους, αναδιατυπώνοντας με σύγχρονους όρους την στρατηγική της εξασθένισης του Κάουτσκι, εισηγείται εν τέλει μια «επαναστατική στρατηγική» χωρίς την επανάσταση.

Δεύτερο μέρος: Ο δημοκρατικός δρόμος προς το σοσιαλισμό: Κρίσιμες διαστάσεις της θεωρίας του Νίκου Πουλαντζά

Ο Νίκος Πουλαντζάς γεννήθηκε στην Αθήνα στις 22 Σεπτεμβρίου του 1936 και μεγάλωσε σε ένα συντηρητικό οικογενειακό περιβάλλον, με τον πατέρα του να αποτελεί «εξέχον μέλος του ελληνικού νομικού κατεστημένου» (Jessop, 1985, σ. 6).

Κατά τη διάρκεια των φοιτητικών του χρόνων, ο Πουλαντζάς έτρεφε συμπάθεια προς το σοσιαλισμό και τον μαρξισμό, αλλά περισσότερο σε ένα φιλοσοφικό επίπεδο, ενώ παράλληλα συμμετείχε στις δραστηριότητες της νόμιμης τότε Ενωμένης Δημοκρατικής Αριστεράς και μάλιστα συνελήφθη σε μια διαδήλωση για το Κυπριακό το 1955. Να επισημάνουμε, βέβαια, τη δυσκολία του Πουλαντζά να αναπτύξει σοβαρό μαρξιστικό πολιτικό προσανατολισμό κατά τα πρώτα του χρόνια, τόσο εξαιτίας της γενικής κατάστασης στην οποία είχε περιέλθει η μαρξιστική θεωρία κατά την περίοδο του σταλινισμού, όσο και εξαιτίας προσωπικών λόγων, σχετικών με το κοινωνικό περιβάλλον του (Jessop, 1985, σ. 7-8).

Μετά το πέρας των στρατιωτικών του καθηκόντων στο Πολεμικό Ναυτικό έφυγε για το εξωτερικό, προκειμένου να συνεχίσει τις σπουδές του. Αρχικά εγκαταστάθηκε στη Γερμανία, όμως διαπίστωσε πως ο απόηχος των ναζιστικών ιδεών ήταν ακόμα ισχυρός και γι' αυτόν τον λόγο προτίμησε να μεταβεί στο Παρίσι, παρά τις έντονες αντιρρήσεις των γονιών του. Σχεδόν αμέσως διορίστηκε στο πανεπιστήμιο Pantheon-Sorbonne, όπου δίδαξε φιλοσοφία του δικαίου, ενώ ταυτόχρονα ολοκλήρωσε τη διδακτορική του διατριβή, με την οποία απέκτησε σημαντική φήμη στον χώρο της φιλοσοφίας του δικαίου (Jessop, 1985, σ. 9).

Στο Παρίσι ο Πουλαντζάς συνδέεται στενά με τον κύκλο των Σαρτρ και Ντε Μποβουάρ και αρχίζει να αρθρογραφεί σε περιοδικά. Κατά δήλωσή του, ο Πουλαντζάς (1989, σ. 58) παραδέχεται πως γνώρισε τον μαρξισμό μέσω των βιβλίων του Σαρτρ, ο οποίος μέσω του υπαρξισμού πρόσφερε στον μαρξισμό μια νέα σπουδαία γενιά διανοούμενων.

Στη συνέχεια ο Πουλαντζάς θα βρεθεί στο σταυροδρόμι πολλών και διασταυρούμενων μεταξύ τους διανοητικών ρευμάτων, προτού καταλήξει στο στρατόπεδο του αριστερού ευρωκομμουνισμού. Καθοριστικής σημασίας για την θεωρητική του εξέλιξη αποτέλεσε η συνεργασία του με τον Αλτουσέρ (Μπαλάς, 2012, σ. 63-72), του οποίου υπήρξε συνεργάτης, αλλά όχι οπαδός (Jessop, 1985, σ. 14), και με τον οποίον θα συγκρουστεί σφοδρά τα τελευταία χρόνια της ζωής του. Η απόρριψη του *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις* από τη περίφημη σειρά «Theorie», την

οποία διηύθυνε ο Αλτουσέρ, σηματοδότησε τη σχετική απόσταση στην οποία τον κράτησε ο «στενός πυρήνας» γύρω από τον Αλτουσέρ (Κουβελάκης, 2012, σ. 381).

Μετά τον Μάη του 1968 ο Πουλαντζάς προσέγγισε πρόσκαιρα τον μαοϊσμό, όπως μαρτυρούν το βιβλίο *Φασισμός και Δικτατορία*, αλλά και κείμενα κριτικής του προς το ΚΚΕ, ενώ στην τελευταία φάση του έργου του διαφαίνεται και ένας σημαντικός επηρεασμός από τις θεωρητικές παρατηρήσεις του Φουκώ (Ανδριόπουλος, 2006, σ. 51-66).

Τη δεκαετία του 1970 το έργο του Πουλαντζά άσκησε μια τεράστια επίδραση, επαναφέροντας στο προσκήνιο τη μαρξιστική θεωρία. Το έργο του Πουλαντζά μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητό, αν μελετηθεί υπό το πρίσμα των στρατηγικών ζητημάτων που είχαν άμεση σχέση με τα ελληνικά και τα γαλλικά κομμουνιστικά κινήματα με τα οποία συνδέθηκε στενά, παρότι οι θέσεις του άσκησαν βαθύτατη επίδραση επίσης στη Λατινική Αμερική και τη Δυτική Αφρική (Jessop, 1985, σ. 4).

Μέχρι την αυτοκτονία του, στις 3 Οκτώβρη του 1979, ήταν καθηγητής Κοινωνιολογίας στο 8^ο Πανεπιστήμιο του Παρισιού και έγινε παγκοσμίως γνωστός για τη θεωρητική συνεισφορά του στην ανάλυση του καπιταλιστικού κράτους, με έμφαση στη «σχετική αυτονομία» του, του κράτους εκτάκτου ανάγκης, των κοινωνικών τάξεων και της στρατηγικής της δημοκρατικής μετάβασης στο σοσιαλισμό (Γολέμης & Οικονόμου, 2012, σ. 14).

Το γαλλικό κράτος κήδεψε τον Πουλαντζά με τιμές εν ενεργεία υπουργού, με τον επικηδεύο του να διαβάζεται από τα χείλη του Λουί Αλτουσέρ, ενώ ο ηγέτης του ΙΚΚ, Ενρίκο Μπερλίνγκουερ, ανέφερε στο συλλυπητήριο τηλεγράφημά του πως ο Πουλαντζάς έθεσε τις βάσεις του ευρωκομμουνισμού. Όπως το θέτει ο Μάρτιν ο τραγικός επίλογος της ζωής του Πουλαντζά φαινόταν να αντικατοπτρίζει την ευρύτερη εξάντληση της επιρροής του μαρξισμού στους λαϊκούς αγώνες, μετά και τη διάψευση των επαναστατικών προοπτικών που γέννησε ο Μάης του 1968 (Martin, 2008, σ. 2).

Σύμφωνα δε με την εκτίμηση που διατυπώνεται στον τόμο *The Routledge Dictionary of Twentieth-Century Political Thinkers*, ο Πουλαντζάς, αν και γεννήθηκε στην Ελλάδα, θεωρείται «ένας από τους Γάλλους μαρξιστές διανοούμενους που κυριάρχησαν στον ακαδημαϊκό διάλογο τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 και κατά τη διάρκεια της σύντομης ακαδημαϊκής του καριέρας [...] υπήρξε ένας από τους πιο γνωστούς και αμφιλεγόμενους θεωρητικούς του σύγχρονου μαρξισμού» (Benewick & Green, 1998, σ. 205-206).

Από την πλευρά του, ο Τζέσοπ δε διστάζει να χαρακτηρίσει τον Πουλαντζά ως τον σημαντικότερο μαρξιστή θεωρητικό του κράτους και της μεταπολεμικής περιόδου, εξαιτίας κυρίως της μεγάλης επιρροής του έργου του, τόσο στην Ευρώπη, όσο και στη Λατινική Αμερική (Jessop, 1985, σ. 5). Αν και αναμφίβολα υπάρχει μια κάποια δόση υπερβολής στην εκτίμηση του Τζέσοπ, δεν μπορούμε να μην συμφωνήσουμε πως ο Πουλαντζάς υπήρξε ένας από τους πρώτους δυτικούς μαρξιστές που απομακρύνθηκε από τις φιλοσοφικές και πολιτιστικές ανησυχίες για να αναμετρηθεί με τα ακανθώδη ζητήματα της μαρξιστικής θεωρίας του κράτους. Βέβαια, από την άλλη πλευρά, υπάρχουν και κάποιοι άλλοι διανοητές, οι οποίοι υποστηρίζουν πως ο Πουλαντζάς δεν ήταν μαρξιστής, αλλά ένας αστός διανοούμενος (Clarke, 1991, σ. 106-108).

Εν πάση περιπτώσει, ο Πουλαντζάς έχει λάβει μια εξέχουσα θέση στον μαρξιστικό χώρο για τη σημαντική συμβολή του στην κατανόηση του αστικού κράτους, αλλά και τα κράτη έκτακτης ανάγκης, σε βαθμό μάλιστα που κάποιοι σύγχρονοι μελετητές να αυτοχαρακτηρίζονται ως «νεο-Πουλαντζιανοί» (Gallas, 2015). Το μεγαλύτερο, όμως, επίτευγμα του Πουλαντζά ήταν πως το έργο του όχι απλώς ανακίνησε μια ξεχασμένη συζήτηση αναφορικά με το κράτος, αλλά κατάφερε να θέσει τους όρους της συζήτησης αυτής. Εάν, λοιπόν, επιθυμούμε να ασχοληθούμε εκ νέου και εκ βαθέων με τη θεωρία του κράτους, οφείλουμε να μελετήσουμε και να αναμετρηθούμε με αυτή τη σημαίνουσα παρακαταθήκη του Πουλαντζά.

Όπως, όμως, θα το θέσει ο Γουλφ, ο σκοπός της μαρξιστικής θεωρίας του κράτους δεν είναι μόνο η κατανόηση του καπιταλιστικού κράτους, την οποία αδιαμφισβήτητα ο Πουλαντζάς υπηρέτησε πιστά, αλλά και η συμβολή στην καταστροφή του (Wolfe, 1974, σ. 131). Υπό αυτό το πρίσμα, με βάση και τη γενεαλογία της μαρξιστικής θεωρίας της μετάβασης που προηγήθηκε, θα ασχοληθούμε με μια ιδιαίτερος ευαίσθητη πτυχή του πουλαντζικού έργου, την ενασχόλησή του με το πρόβλημα της μετάβασης στο σοσιαλισμό ως κομβικό ζήτημα εγγεγραμμένο στη μαρξιστική θεωρία για το καπιταλιστικό κράτος. Με αυτήν την έννοια, ο Πουλαντζάς αποδεικνύεται ταυτόχρονα εκτός από κριτικός του αστικού κράτους και κριτικός στοχαστής της μετάβασης στο σοσιαλισμό.

Κεφάλαιο 7: Μεταξύ Αλτουσέρ και Γκράμσι

Το έργο του Νίκου Πουλαντζά αρθρώνεται κυρίως γύρω από πέντε βασικές θεωρητικές εργασίες, οι οποίες εκδόθηκαν σε ισάριθμα βιβλία: *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις* [1968], *Φασισμός και δικτατορία* [1970], *Οι τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό* [1974], *Η κρίση των δικτατοριών* [1975], *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός* [1978], ενώ ακόμα περιλαμβάνει δεκάδες άρθρα, δημοσιεύσεις και συνεντεύξεις.

Η παρούσα εργασία μελετά ιδίως το έργο του ύστερου Πουλαντζά, όμως, σε κάθε περίπτωση κρίνεται απαραίτητη η σκιαγράφηση ολόκληρης της θεωρητικής πορείας του σπουδαίου Έλληνα στοχαστή, η οποία θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως χαρακτηρίζεται από τη συνάντησή του με το θεωρητικό έργο του Γκράμσι και του Αλτουσέρ.

Ο Πουλαντζάς πρωτοεμφανίστηκε με το έργο *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις* ως συνεπής μαρξιστής-λενινιστής, απορρίπτοντας το σταλινικό τριτοδιεθνιστικό δογματισμό. Στο συγκεκριμένο έργο διαφαίνεται ο σημαντικός επηρεασμός του από τον κοινωνιολογικό δομισμό του Αλτουσέρ. Πιο συγκεκριμένα, η έννοια του τρόπου παραγωγής, ο ορισμός της κοινωνικής εξουσίας, η προτεραιότητα της αντίφασης έναντι της ενότητας, η αντίληψη της ιδεολογίας με όρους πάλης των τάξεων, η κριτική στον οικονομισμό και τον ανθρωπισμό αποτελούν σαφείς αλτουσεριανές επιρροές (Μηλιός, 1990, σ. 61). Το δίτομο αυτό έργο, το οποίο κυκλοφόρησε το 1968 και συνέπεσε με τα γεγονότα του γαλλικού Μάη, τάραξε τα βαλτωμένα θεωρητικά νερά της εποχής και έγινε αντικείμενο έντονων συζητήσεων και προβληματισμών εντός της ευρύτερης Αριστεράς (Μάνεσης, 2001, σ. 50-51).

Εντάσσοντας και τον Γκράμσι στη συζήτηση, ο Πουλαντζάς σε αντίθεση με άλλους εκπροσώπους της ευρύτερης αλτουσεριανής σκέψης, μπορεί μεν να τόλμησε έναν διάλογο με τα ερωτήματα και τις έννοιες του γκραμσιανού έργου, όμως ποτέ δεν αναμετρήθηκε συστηματικά και πλήρως μαζί τους. Θα μπορούσε, βέβαια, να υποστηριχθεί πως όσο ο Πουλαντζάς απομακρυνόταν από τον Αλτουσέρ, τόσο προσέγγιζε τον Γκράμσι.

Συνεπώς, δεν προκαλεί έκπληξη που ο αυστηρά δομιστής Πουλαντζάς του *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, μοιάζει να προσπαθεί να διαχωριστεί από την προβληματική του Γκράμσι, θέλοντας να επιβάλει μια αυστηρά αλτουσεριανή μεθοδολογία, την ίδια στιγμή που έρχεται αντιμέτωπος με τα ίδια ανοιχτά ερωτήματα της γκραμσιανής σκέψης σε σχέση με την ταξική ηγεμονία (Σωτήρης, 2019, σ. 69-71).

Μάλιστα, ο Πουλαντζάς (1975α, σ. 191-192) διαβλέπει την ύπαρξη τομής στο γκραμισιανό έργο, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά πως «τα επακόλουθα του ιστορικισμού παραμένουν πολυάριθμα» ακόμα και στα έργα της γκραμισιανής ωριμότητας.

Η πρώτη, λοιπόν, αυτή φάση της ενασχόλησης του Πουλαντζά με το έργο του Γκράμισι αναπαράγει εν πολλοίς την κριτική του Αλτουσέρ (2003, σ. 342-379) προς τον Γκράμισι στο *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, η οποία διακρίνει, μεταξύ άλλων, στο γκραμισιανό έργο έναν ιδεαλιστικό ιστορικισμό, μια τάση προς τον βολονταρισμό, αλλά και έναν πανπολιτικισμό.

Ας παραθέσουμε σε αυτό το σημείο κάποια ενδεικτικά αποσπάσματα, που πιστοποιούν την έντονα κριτική στάση του Πουλαντζά έναντι του Γκράμισι στο *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, και τα οποία αφορούν κυρίως στον ιστορικισμό, ως απότοκο και της αλτουσεριανής κριτικής προς τον Γκράμισι:

Εξάλλου, η επισήμανση της προβληματικής αποκτάει σημασία επίσης και για άλλους συγγραφείς, συγκεκριμένα για τον Γκράμισι που τα έργα του, παρά τις τομές που βρίσκουμε σ' αυτά, φανερώνουν μια ιδιαίτερη εμμονή στην ιστορικιστική προβληματική (Πουλαντζάς, 1975α, σ. 24).

Το ένα προέρχεται από τον Γκράμισι, που οι πολιτικές του αναλύσεις, πάντοτε πολύτιμες, μολύνονται συχνά από τον ιστορικισμό του Κρότσε και του Λαμπριόλα (Πουλαντζάς, 1975α, σ. 47-48).

Είναι έτσι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι ο Γκράμισι στην τέτοια χρησιμοποίηση της έννοιας της ηγεμονίας, συσκοτίζει τα πραγματικά προβλήματα που αναλύει κάτω από το θέμα του χωρισμού της κοινωνίας των πολιτών και του Κράτους (Πουλαντζάς, 1975α, σ. 193).

Αλλά ως επιστέψουμε, προς το παρόν στη θεωρητική συμπόρευση Αλτουσέρ – Πουλαντζά, η οποία δεν οδήγησε ωστόσο σε μια πλήρη ταύτιση απόψεων, όπως μαρτυρά, άλλωστε, και η αυστηρή κριτική που είχε ασκήσει ο Πουλαντζάς (2009, σ. 195-227) στο έργο του Αλτουσέρ *Για τον Μαρξ* διαμέσου του άρθρου «Προς μια μαρξιστική θεωρία», το οποίο δημοσιεύθηκε το 1966.

Σε κάθε περίπτωση, η επίδραση των θέσεων του Αλτουσέρ είναι φανερή και στο δεύτερο σημαντικό έργο *Φασισμός και δικτατορία*, το οποίο δημοσιεύθηκε το 1970 και με το οποίο ο Πουλαντζάς ερευνά διεισδυτικά το φαινόμενο του φασισμού στην Ιταλία και του ναζισμού στη Γερμανία. Ωστόσο και σε αυτό το έργο θα ασκήσει κριτική στον Αλτουσέρ, υποστηρίζοντας πως οι θέσεις του σχετικά με τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους κινούνται σε ένα επίπεδο αφηρημένο και φορμαλιστικό, που έχει ως αποτέλεσμα να υποβαθμίζεται ο ρόλος της πάλης των τάξεων (Πουλαντζάς, 2006β, σ. 334).

Πράγματι, ο Πουλαντζάς (2006β, σ. 335-337) έχει δίκιο όταν επισημαίνει πως ο Αλτουσέρ υποτιμά τον οικονομικό ρόλο των κρατικών μηχανισμών, γεγονός που τον οδηγεί να διαβλέπει πως το κράτος λειτουργεί μονάχα κατασταλτικά ή ιδεολογικά, με εξαίρεση την αναγκαία αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης από το σχολείο και την οικογένεια. Επιπρόσθετα, η αναγωγή της ενότητας των ιδεολογικών μηχανισμών στην ενότητα της κρατικής εξουσίας γίνεται με φορμαλιστικό τρόπο, αφού δεν λαμβάνει υπόψη της την πάλη των τάξεων, και ιδιαίτερα το γεγονός πως σε κάθε κοινωνία υπάρχουν πολλές αντιφατικές και ανταγωνιστικές ταξικές ιδεολογίες (Σακελλαρόπουλος, 2019α, σ. 50).

Δοθείσης της ευκαιρίας, ας εισχωρήσουμε λίγο βαθύτερα σε αυτήν τη θεωρητική διαφωνία Πουλαντζά – Αλτουσέρ, η οποία υπήρξε σημαντική στο προχώρημα της μαρξιστικής θεωρίας του κράτους. Για τον σπουδαίο Γάλλο στοχαστή οι βασικοί μηχανισμοί λειτουργίας του κράτους διαχωρίζονται στους κατασταλτικούς, αυτούς δηλαδή που έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό τους την καταστολή και οι οποίοι συγκροτούν τον λεγόμενο «σκληρό πυρήνα» του κράτους, και τους ιδεολογικούς, αυτούς δηλαδή που έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό τους την παραγωγή ιδεολογίας. Σε μεταγενέστερο χρόνο, ο Αλτουσέρ θα προσθέσει και τον πολιτικό μηχανισμό, ο οποίος περιλαμβάνει τους βασικούς αστικοδημοκρατικούς πολιτικούς θεσμούς. Όπως θα αναλύσουμε και στη συνέχεια, ο Αλτουσέρ αντιλαμβάνεται το κράτος ως μια μηχανή, η οποία μετασχηματίζει τη βία της ταξικής πάλης σε εξουσία, υποστηρίζοντας πως η ταξική πάλη δε μπορεί να διεισδύει και να εκδηλώνεται εντός του κράτους, αφού μόνο η άρχουσα τάξη έχει πρόσβαση σε αυτό.

Ορθά ο Πουλαντζάς θα υποστηρίξει πως η συλλογιστική του Αλτουσέρ περιορίζει σημαντικά τον ρόλο του κράτους, εστιάζοντας μονάχα στην ιδεολογική και κατασταλτική του λειτουργία, παραμερίζοντας ιδίως την οικονομική του λειτουργία. Ταυτόχρονα, ο Πουλαντζάς επισημαίνει πως ο Αλτουσέρ παραγνωρίζει τη σημασία της ταξικής πάλης στους ιδεολογικούς μηχανισμούς, όπου υπάρχουν πολλές και αντιτιθέμενες ιδεολογίες. Αυτή η ένταξη της ταξικής πάλης στους μηχανισμούς οδηγεί τον Πουλαντζά στην εκτίμηση πως ο αλτουσεριανός διαχωρισμός σε ιδεολογικούς και κατασταλτικούς μηχανισμούς στερείται νοήματος, αφού οι μηχανισμοί αυτοί σε συνάρτηση πάντα με την ταξική πάλη, μπορούν να έχουν διαφορετικούς και πολλαπλούς ρόλους ή έστω δευτερεύουσες λειτουργίες. Υπάρχουν, δηλαδή, κρατικοί μηχανισμοί, όπως παραδείγματος χάριν η εκκλησία ή η κυβέρνηση, που παρότι κατά κύριο λόγο αποτελούν ιδεολογικούς μηχανισμούς, έχουν και κατασταλτικές εκφάνσεις.

Με τον τρόπο αυτό, ο Πουλαντζάς υιοθετεί μια σχεσιακή προσέγγιση των κρατικών θεσμών, η οποία αποτελεί τη λογική συνέχεια της σχεσιακής του θεώρησης για το καπιταλιστικό κράτος.

Βασιζόμενοι, λοιπόν, στην αντίληψη του Πουλαντζά μπορούμε να διαχωρίσουμε τους μηχανισμούς σε τέσσερις κατηγορίες: α) στους κατασταλτικούς, οι οποίοι συγκροτούν και τον σκληρό πυρήνα του αστικού κράτους, β) στους ιδεολογικούς, γ) στους οικονομικούς, και δ) στους πολιτικούς (κοινοβούλιο, κυβέρνηση, κ.α.). Παρότι, όμως, αυτοί έχουν μια κύρια λειτουργία, εντούτοις διαθέτουν και τη δυνατότητα δευτερευουσών λειτουργιών. Η κυβέρνηση, για παράδειγμα, δηλαδή ένας πολιτικός μηχανισμός, διαθέτει τόσο οικονομικές, όσο και κατασταλτικές και φυσικά ιδεολογικές πτυχές.

Εν κατακλείδι, αυτή η πρώτη φάση διαφωνίας μεταξύ Πουλαντζά και Αλτουσέρ αφορά τη φύση των κρατικών μηχανισμών, το ρόλο του οικονομικού στοιχείου, αλλά και το κατά πόσον η ταξική πάλη εγγράφεται στο εσωτερικό του κράτους. Από την άλλη πλευρά, και παρότι ο Πουλαντζάς ορθά επισημαίνει την υποτίμηση του οικονομικού στοιχείου εκ μέρους του Αλτουσέρ, αλλά και εύστοχα διαβλέπει τις δευτερεύουσες λειτουργίες των κρατικών μηχανισμών, εντούτοις από την πλευρά του φαίνεται πως υποτιμά ως έναν βαθμό τον εξειδικευμένο ρόλο που ασκούν οι κρατικοί μηχανισμοί, εστιάζοντας υπέρ το δέον στις δυνατότητες των δευτερευουσών λειτουργιών.

Στη δεύτερη φάση διαφωνίας μεταξύ Πουλαντζά και Αλτουσέρ, η οποία αφορά περισσότερο την εγγραφή της ταξικής πάλης και τη φύση του ίδιου του αστικού κράτους, θα αναφερθούμε στη συνέχεια και με βάση τις παρατηρήσεις στο ύστερο έργο του Νίκου Πουλαντζά.

Επιστρέφοντας στο *Φασισμός και δικτατορία* παρατηρούμε ότι ο Πουλαντζάς προχωρεί, μεταξύ άλλων, σε κριτική του οικονομισμού της 3^{ης} Διεθνούς, στον διαχωρισμό μεταξύ ιδεολογικών και κατασταλτικών μηχανισμών, αλλά και στην απόρριψη της σχετικής αυτονομίας του ιδεολογικού μηχανισμού στα κράτη έκτακτης ανάγκης (Μηλιός, 1990, σ. 62). Η θεωρία του φασισμού και του κράτους έκτακτης ανάγκης συνιστά σημείο αναφοράς, γύρω από το οποίο οργανώνεται η πολιτική και διανοητική του διαδρομή, με ορισμένους στοχαστές μάλιστα να φτάνουν στο σημείο να τονίσουν πως «ο Πουλαντζάς δεν γίνεται ένας μαρξιστής θεωρητικός με την πλήρη έννοια, παρά μόνο από τη στιγμή που αρχίζει να δουλεύει πάνω στο ερώτημα για το φασισμό και να παρεμβαίνει έτσι με μάχιμο τρόπο πάνω στα στρατηγικά ερωτήματα

που βρίσκονται στην καρδιά ενός προσίδια μαρξιστικού στοχασμού της πολιτικής» (Κουβελάκης, 2019, σ. 29).

Το ζήτημα του φασισμού και των μορφών των κρατών έκτακτης ανάγκης είχε απασχολήσει, άλλωστε, τον Πουλαντζά (1975β, σ. 158-166) ήδη από το πρώτο του έργο *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, στην ενότητα που αναφέρεται «στο λεγόμενο ολοκληρωτικό φαινόμενο», όπου η αναφορά στον ολοκληρωτισμό εγγράφεται εντός της θεωρίας του καπιταλιστικού κράτους και των εσωτερικών του τάσεων.

Κατά την άποψή μας, άλλωστε, κάθε έργο του Πουλαντζά είναι σε άμεση συνάρτηση τόσο με το προηγούμενο έργο του όσο φυσικά και με τα γεγονότα που λαμβάνουν χώρα εκείνη τη συγκεκριμένη περίοδο. Όπως, λοιπόν, το *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις* υπήρξε η κατάληξη της προηγούμενης ερευνητικής προσπάθειας του Πουλαντζά, κατά την οποία άφησε πίσω τη φιλοσοφία του δικαίου και τις σαρτρικές του διανοητικές επιρροές, προκειμένου να στραφεί στην αλτουσεριανή «επιστήμη του πολιτικού» (Μπαλτάς, 2012, σ. 69-70), με τον ίδιο τρόπο το *Φασισμός και δικτατορία*, έρχεται ως απόρροια του πραξικοπήματος στην Ελλάδα, του Μάη του '68 και της στράτευσης του Πουλαντζά στην παρισινή οργάνωση του ΚΚΕ εσωτερικού.

Αρκεί κανείς να ρίξει μόνο μια γρήγορη ματιά στα δύο αυτά έργα, προκειμένου να κατανοήσει τη σημαντική απόσταση που χωρίζει τη μορφή και το ύφος τους. Το *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις* μοιάζει περισσότερο με ένα εγχειρίδιο πολιτικών επιστημών, εμποτισμένο με έναν έντονο θεωρητικισμό αλτουσεριανής προέλευσης. Αντιθέτως, το *Φασισμός και δικτατορία* αυτο-τοποθετείται ως έργο συγκυρίας και επαναφέρει στο προσκήνιο τόσο το ζήτημα του φασισμού και του κράτους έκτακτης ανάγκης όσο, όμως, και της επανάστασης, μαρτυρώντας και την αλλαγή πλευσης του Πουλαντζά σε σχέση με τον αλτουσεριανό δομισμό. Παρόμοια, όπως θα δούμε στη συνέχεια, θα είναι και η διάσταση μεταξύ του *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό* και *Η κρίση των δικτατοριών*.

Συμπερασματικά, όπως συμπυκνώνει ο Καρνόι, ο στρουκτουραλισμός του Αλτουσέρ και των πρώτων έργων του Πουλαντζά θεωρεί εν πολλοίς πως η μορφή και οι λειτουργίες του καπιταλιστικού κράτους καθορίζονται από ταξικές σχέσεις σύμφυτες με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Η λειτουργία του κράτους είναι ιδεολογική-κατασταλτική, αλλά ο ταξικός του χαρακτήρας «δομείται» από οικονομικές σχέσεις εκτός του κράτους. Συνεπώς, το κράτος είναι κατ' ανάγκην

«σχετικά αυτόνομο» από αυτές τις οικονομικές σχέσεις προκειμένου να εκπληρώσει τον ταξικό ρόλο του, ενώ την ίδια στιγμή είναι επίσης το πεδίο όπου οι κυρίαρχες καπιταλιστικές μερίδες οργανώνουν την ταξική «ενότητα» (ηγεμονία). Για τη στρουκτουραλιστική άποψη, η πολιτική είναι κυρίως πολιτική της κυρίαρχης τάξης, η οποία εγκαθιδρύει την ηγεμονία της στις κυριαρχούμενες τάξεις. Το κράτος και η πολιτική του μορφή (κόμματα, κοινοβουλευτισμός, νομοθετική διαδικασία) αποτελούν τους καθοριστικούς παράγοντες της ηγεμονικής εξουσίας. Η ταξική πάλη παραπέμπεται στην κοινωνία των πολιτών· το κράτος και η πολιτική είναι ο χώρος όπου οι επιμέρους μερίδες της καπιταλιστικής τάξης επιχειρούν να διευθετήσουν αυτήν την πάλη (Carnoy, 1990, σ. 11).

Διαμέσου της μελέτης του για το φασιστικό φαινόμενο, ο Πουλαντζάς προβαίνει σε μια πρώτη στροφή του θεωρητικού προσανατολισμού, παίρνοντας σαφείς αποστάσεις από τον δομισμό της προηγούμενης περιόδου. Από αυτό το σημείο, λοιπόν, και έπειτα ξεκινάει η βαθμιαία απομάκρυνση του Πουλαντζά από τον αλτουσεριανό στρουκτουραλισμό, χωρίς φυσικά αυτό να σημαίνει πως και στα επόμενα έργα του δεν υπάρχουν διάσπαρτα ψήγματα επηρεασμού.

Αυτή η απομάκρυνση από τον αλτουσεριανό στρουκτουραλισμό θα σηματοδοτήσει μια βαθύτερη προσέγγιση με το γκραμισιανό έργο. Όπως, άλλωστε, έχει υπογραμμίσει ο Πουλαντζάς (1979, σ. 194) στην τελευταία του συνέντευξη, ο Γκράμισι αποτέλεσε σημείο τόσο συμφωνίας όσο και διαφωνίας με τον Αλτουσέρ. Επιπλέον, σε αυτήν τη συνέντευξη θα τονίσει πως παρέμεινε εγγύτερα στον κριτικό ρόλο του αλτουσεριανισμού παρά στις ίδιες τις αναλύσεις του με την κυριολεξία του όρου, αφού θεωρούσε προβληματικά τα ενυπάρχοντα στοιχεία δομισμού στην αλτουσεριανή θεωρία.

Ως εκ τούτου, το *Φασισμός και δικτατορία* αποτέλεσε ένα κρίσιμο σημείο και στη σχέση μεταξύ Πουλαντζά και Γκράμισι. Αφήνοντας πίσω τους ιδιαίτερα επικριτικούς τόνους του *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, ο Πουλαντζάς εισέρχεται σε έναν περισσότερο εποικοδομητικό διάλογο με το έργο του Γκράμισι και ιδιαίτερα με τις αναλύσεις του πάνω στον φασισμό. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Πουλαντζά στη θετική συμβολή του Γκράμισι σχετικά με τη θεωρία των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους και ιδιαίτερος τον ρόλο τους στην οργάνωση της ηγεμονίας:

Επανελημμένα επισήμανε (ο Γκράμισι), με τρόπο εμπειριστατωμένο και αναλυτικό, ότι δεν πρέπει να αντιλαμβανόμαστε το κράτος μόνο με τον

παραδοσιακό τρόπο (μηχανισμός «ισχύος»), αλλά και ως «οργανωτή της ηγεμονίας» (Πουλαντζάς, 2006β, σ. 331).

Βέβαια και σε αυτό το έργο, ο Πουλαντζάς (2006β, σ. 68) ασκεί επί μέρους κριτική στα γραπτά του Γκράμσι, επισημαίνοντας ότι «λαθεύουν σ' ένα ουσιαστικό σημείο», πως «η επικράτηση του φασισμού ούτε στη Γερμανία ούτε στην Ιταλία αντιστοιχούσε σε μια πολιτική κρίση ισορροπίας».

Το 1974, ο Πουλαντζάς εκδίδει το τρίτο έργο του *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, στο οποίο μελετά κυρίως τη λειτουργία και τον ρόλο του καπιταλιστικού κράτους στο πλαίσιο της διεθνοποίησης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων της παγκόσμιας οικονομίας, αλλά και την ηγεμονική θέση των ΗΠΑ σε σχέση με την Ευρώπη. Όπως ο ίδιος θα παραδεχθεί, οι παρατηρήσεις του βιβλίου αποβλέπουν στη σωστή τοποθέτηση του προβλήματος, χωρίς την αξίωση να αποτελέσουν μια απάντηση στο ερώτημα: τι πρέπει να γίνει και πώς; Μάλιστα, το πιο αξιοσημείωτο είναι πως δηλώνει αναρμόδιος να δώσει απάντηση στο κύριο ερώτημα της διαμάχης για την επαναστατική στρατηγική (Πουλαντζάς, 2008α, σ. 416).

Ο Πουλαντζάς (2008α, σ. 121) θα επανέλθει στην κριτική του στον Αλτουσέρ, χαρακτηρίζοντας ως «απλοϊκή» την άποψη που θεωρεί πως το κράτος έχει μονάχα ιδεολογικό ή κατασταλτικό ρόλο, επαναλαμβάνοντας από πλευράς του πως το κράτος διατηρεί έναν άμεσο οικονομικό ρόλο στην αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής, υπογραμμίζοντας μάλιστα πως δεν πρόκειται για μια τεχνική ή ουδέτερη λειτουργία του κράτους, αλλά αντιθέτως πως υπαγορεύεται από την ταξική πολιτική κυριαρχία. Συνεπώς, δε θα πρέπει να θεωρούμε το κράτος ως ένα επίπεδο διαχωρισμένο από τις σχέσεις παραγωγής, αφού το κράτος είναι παρόν στη συγκρότηση αυτών των σχέσεων και όχι μόνο στην αναπαραγωγή τους (Αλτουσέρ, Μπαλιμπάρ, Πουλαντζάς & Εντελμάν, 1980, σ. 54).

Σε αντίθεση με τον αρκετά αφηρημένο και θεωρητικιστικό τόνο του *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, στις *Κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό* αναλύεται σαφέστερα η σημασία της πάλης των τάξεων και των ιδιαίτερων ταξικών στρατηγικών στην άρθρωση της κοινωνικής και πολιτικής κυριαρχίας, ενώ παράλληλα ο Πουλαντζάς (2008α, σ. 120) εγκαινιάζει τη σχεσιακή του αντίληψη για το κράτος, τονίζοντας πως «το κράτος δεν είναι μια εσωτερική εργαλειακή οντότητα, δεν είναι πράγμα, αλλά η συμπύκνωση μιας σχέσης δυνάμεων». Η σημασία αυτής της αντίληψης είναι καίρια, αφού εισάγει την κεντρικότητα της ταξικής πάλης ακόμη και στη θεσμική

υλικότητα του ίδιου του κρατικού μηχανισμού και αντιτίθεται στην εργαλειακή θεωρία του κράτους.

Ακόμη, σε αυτό το έργο του, ο Πουλαντζάς προχωρά σε μια ανάλυση του ρόλου του κράτους στην οργάνωση της ηγεμονίας, ανάλυση υποτιμημένη στο *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές σχέσεις*, υποστηρίζοντας μεταξύ άλλων πως το αστικό κράτος συνολικά, και όχι τα αστικά κόμματα, αναλαμβάνει αυτόν τον ρόλο, μνημονεύοντας ξανά το έργο του Γκράμσι:

Ο Γκράμσι, με την οξύτατη διαίσησή του, είδε ότι το καπιταλιστικό κράτος, στο σύνολο των μηχανισμών του (και όχι μόνον τα αστικά πολιτικά κόμματα), αναλαμβάνει ρόλο «κόμματος» απέναντι στον συνασπισμό εξουσίας, ρόλο ανάλογο με τον ρόλο που ασκεί το κόμμα της εργατικής τάξης απέναντι στην λαϊκή συμμαχία, στον «λαό» (Πουλαντζάς, 2008α, σ. 120).

Κατά τη γνώμη μας, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, απελευθερωμένες από τον αλτουσεριανό δομισμό του *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, προσφέρουν μια πιο σύνθετη και ολοκληρωμένη οπτική της θεωρίας του κράτους. Προς αυτήν την κατεύθυνση φαίνεται πως κομβική υπήρξε η μεταστροφή του Πουλαντζά σε σχέση με τον Γκράμσι, αφού οι επικριτικές αναφορές του πρώτου έργου έδωσαν τη θέση τους σε εγκωμιαστικές κριτικές, όπως αυτή που αναφέραμε παραπάνω. Ενώ και σε άλλα σημεία της ανάλυσης, όπως αυτά της σχετικής αυτονομίας και των διαφόρων ταξικών μερίδων, ο επηρεασμός από τις γκραμσιανές παραδοχές είναι ευδιάκριτος.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, επίσης, βρίσκονται τα σημερινά όρια της σχετικής αυτονομίας του κράτους απέναντι στο μονοπωλιακό κεφάλαιο και στο σύνολο του συνασπισμού εξουσίας: σχετικής αυτονομίας που δείχνει εδώ τον ιδιαίτερο ρόλο του κράτους και των διαφόρων μηχανισμών του στην επεξεργασία της πολιτικής στρατηγικής του μονοπωλιακού κεφαλαίου, στην οργάνωση της ηγεμονίας του μέσα στο πλαίσιο της «ασταθής ισορροπίας του συμβιβασμού» του (Γκράμσι) απέναντι στο μη μονοπωλιακό κεφάλαιο και στην εγκαθίδρυση της πολιτικής συνοχής της ταξικής συμμαχίας στην εξουσία. Σχετικής αυτονομίας που τη σημασία της μπορούμε να την κατανοήσουμε, αν τη συγκρίνουμε, αρνητικά, με την άποψη περί συγχώνευσης και ενιαίου μηχανισμού: [...] ακριβώς όπως το κράτος δεν ανήκει στο άλφα ή το βήτα μονοπωλιακό συγκρότημα, έτσι και δεν τείνει να είναι το «κοινό τους πράγμα», γιατί το κράτος δεν είναι πράγμα, αλλά σχέση και ακριβέστερα η συμπύκνωση ενός συσχετισμού δυνάμεων. Η σχετική αυτονομία του κράτους πρέπει να νοηθεί εδώ, σαν σχέση ανάμεσα στο κράτος, από το ένα μέρος, και στο μονοπωλιακό κεφάλαιο και το σύνολο της αστικής τάξης, από το άλλο μέρος, σχέση που εμφανίζεται πάντα ως ταξική αντιπροσώπευση και οργάνωση (Πουλαντζάς, 2008α, σ. 200).

Αλλά και στο μεταγενέστερο συλλογικό έργο *Κρίση του κράτους*, ο Πουλαντζάς, ακολουθώντας τα χνάρια του Γκράμσι, επισημαίνει πως η οικονομική κρίση μπορεί να μετατραπεί σε κρίση ηγεμονίας ή «δομική κρίση», όπως αναφέρει ο ίδιος, μόνο σε συγκεκριμένες συγκυρίες που σχετίζονται άμεσα με την όξυνση της

ταξικής πάλης, αποφεύγοντας με αυτόν τον τρόπο την άμεση αναγωγή της οικονομικής σε πολιτική κρίση:

Με αυτήν την έννοια χρειάζεται συνεπώς να σχετικοποιηθεί η ίδια η έννοια της «δομικής κρίσης»: εάν η τρέχουσα οικονομική κρίση διακρίνεται πράγματι από τις απλές κυκλικές οικονομικές κρίσεις του καπιταλισμού, δεν συνιστά εντούτοις μια δομική κρίση ή μια κρίση ηγεμονίας παρά μόνο για ορισμένες καπιταλιστικές χώρες, όπου μεταφράζεται σε πολιτικο-ιδεολογική κρίση με την κυριολεκτική έννοια του όρου (Πουλαντζάς, 2009, σ. 392).

Μάλιστα, ο Πουλαντζάς ευφυώς θα συνδέσει την κρίση με μια προσπάθεια αποκατάστασης της ηγεμονίας, η οποία προκύπτει εξαιτίας της όξυνσης της ταξικής πάλης:

[Σ]την πλευρά των κυριαρχούμενων τάξεων, η πολιτική κρίση εκδηλώνεται (παρότι χρειάζεται, εδώ επίσης, να διακρίνουμε διάφορα είδη πολιτικής κρίσης) με μια σημαντική ενδυνάμωση των αγώνων τους, με μια πολιτικοποίηση αυτών των αγώνων και με μια τροποποίηση του συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα στον συνασπισμό εξουσίας και τις κυριαρχούμενες τάξεις· εκδηλώνεται με ρωγμές στις σχέσεις του συνασπισμού εξουσίας και των τάξεων στηριγμάτων του [...] εκδηλώνεται με ιδεολογική κρίση [...] εκδηλώνεται με μια ενίσχυση της αυτόνομης πολιτικής τους οργάνωσης και με μια αύξηση του βάρους των ταξικών τους οργανώσεων (Πουλαντζάς, 2009, σ. 413).

Σε αυτό ακριβώς το σημείο είναι που καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει, σύμφωνα με την ανάλυση του Πουλαντζά (2009, σ. 418), η οικονομική κρατική παρέμβαση, η οποία όμως επιτείνει τη δυναμική της κρίσης αντί να την αντιστρέφει, αφού «αναζωπυρώνει και βαθαίνει τις πολιτικές ρωγμές του συνασπισμού εξουσίας».

Συμπερασματικά, το γκραμισιανό έργο αποτέλεσε σημαντική και διαρκής πηγή επηρεασμού της σκέψης του Πουλαντζά, όπως πιστοποιεί άλλωστε και η σαφής κριτική του στις βολονταριστικές και οικονομιστικές εκδοχές της μαρξιστικής θεωρίας του κράτους:

Η μαρξιστική προβληματική μιας αντικειμενικής σχέσης ανάμεσα σε αντικειμενικές δομές και πρακτικές της βάσης και του εποικοδομήματος εξαλείφεται ταχυδακτυλουργικά προς όφελος ενός ριζικού διαχωρισμού των χαρακτηριστικών της βάσης αφενός (οικονομισμός) και του εποικοδομήματος αφετέρου (βολονταρισμός). Ένας τέτοιος διαχωρισμός δεν μπορεί να οδηγήσει παρά σε απλουστευτικές εκδοχές μονισμού, στον βαθμό ακριβώς που αυτές οι δύο αντιδιαλεκτικές αντιλήψεις, οι οποίες είναι αναγκαστικά αλληλένδετες, αλληλοσυμπληρώνονται για να συγκροτήσουν μια σφαιρική αντίληψη για την ιστορική διαδικασία (Πουλαντζάς, 2009, σ. 115).

Σε αυτό το κεφάλαιο προσπαθήσαμε να σκιαγραφήσουμε τόσο το γενικό περίγραμμα του πρώιμου πουλαντζιανού έργου, όσο και τη σχέση του με τη σκέψη των Γκράμσι και Αλτουσέρ. Αναντίρρητα, υπάρχουν πολλά ακόμα στοιχεία για αυτό το θεωρητικό τρίγωνο Πουλαντζά – Γκράμσι – Αλτουσέρ, στα οποία θα μπορούσαμε να αναφερθούμε, όμως, κάτι τέτοιο ξεπερνάει κατά πολύ τα όρια της παρούσας

συγγραφικής προσπάθειας. Θα κλείσουμε προς το παρόν τη συζήτηση, με μια κατατοπιστική παρατήρηση αναφορικά με την τοποθέτηση του Πουλαντζά:

[...] Εάν η μαρξιστική θεωρία στη Γαλλία της δεκαετίας του 1960 και του 1970, ιδωμένη από μια ιδιαίτερη και σε κανέναν βαθμό εξαντλητική οπτική, μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένα φάσμα, οι πόλοι του οποίου ορίζονται από τα ονόματα του Γκράμισι (πράξη) και του Αλτουσέρ (δομή), ο Πουλαντζάς σε πείσμα μιας παραδεδομένης άποψης, είναι πιθανώς τοποθετημένος πιο κοντά στον πρώτο παρά στον δεύτερο (Thomas, 2019, σ. 98).

Κεφάλαιο 8: Η τομή στο έργο του Πουλαντζά

Πριν προχωρήσουμε στην κριτική παρουσίαση των θέσεων του Πουλαντζά για τον δημοκρατικό του δρόμο προς το σοσιαλισμό, κρίνουμε αναγκαίο να επισημάνουμε εκ των προτέρων πως δεν θα πρέπει να αντιμετωπίσουμε τη θεωρία του ως ένα ενιαίο σύνολο, ως μια συνεκτική θεωρία για το καπιταλιστικό κράτος και τη μετάβαση στο σοσιαλισμό. Αντιθέτως στο έργο του παρατηρείται μια κάθετη τομή, η οποία το διαχωρίζει αποφασιστικά σε δύο μέρη. Όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζει ο Μηλιός (1996, σ. 58) «αν θα θέλαμε να απλουστεύσουμε και να σχηματοποιήσουμε τα πράγματα, θα έπρεπε να μιλάμε όχι για μία αλλά για δύο “θεωρίες του Πουλαντζά” αναφορικά με το καπιταλιστικό κράτος».

Βέβαια, άλλοι μελετητές του έργου του Πουλαντζά, υποστηρίζουν πως ο βασικός πυρήνας της σκέψης του για τον χαρακτήρα και τη λειτουργία του κοινωνικού, παραμένει αμετάλλακτος και ως εκ τούτου δεν αποδέχονται την ύπαρξη τομής στο έργο του, διαβλέποντας κυρίως μεθοδολογικές διαφοροποιήσεις ως απόρροια της ρήξης του με τον δομιστικό αφαιρετισμό (Κέη, 2015, σ. 273).

Γιατί όμως είναι τόσο κρίσιμο το ζήτημα της τομής; Όπως θα απαντήσει ο Μηλιός (1990) «επιμένουμε στο ζήτημα της θεωρητικής τομής στο έργο του Ν. Πουλαντζά γιατί πιστεύουμε ότι αφορά όλους εκείνους που επιδιώκουν το προχώρημα της μαρξιστικής θεωρίας του κράτους: Οι θεωρητικοί και πολιτικοί όροι που πρόκριναν τον μετασχηματισμό των θεωρητικών θέσεων του Πουλαντζά εξακολουθούν και σήμερα να τίθενται (ως εμπειρική πρώτη ύλη, ως ανοικτό ζήτημα, αλλά και ως εμπόδιο) στη μαρξιστική θεωρία και να επηρεάζουν την εξέλιξή της».

Ο Μηλιός έχει απόλυτο δίκιο σε αυτήν του την εκτίμηση, πολύ περισσότερο που σήμερα, τριάντα χρόνια μετά, οι ίδιοι θεωρητικοί και πολιτικοί όροι δεν στέκονται απλά εμπόδιο, αντιθέτως έχουν κυριαρχήσει πλήρως και ως εκ τούτου είναι αναγκαίος ο αναστοχασμός και η επανεξέταση αυτών των όρων, προκειμένου να επιστρέψουμε στην επιδίωξη προχωρήματος της μαρξιστικής θεωρίας γενικότερα και του κράτους ειδικότερα.

Αρχικά, ο Πουλαντζάς (1975α, σ. 56, 131) προωθούσε μια ρητά λενινιστική στρατηγική σύμφωνα με την οποία το εργατικό κίνημα πρέπει να συγκροτηθεί σε μια αντιστασιακή οργάνωση, εξωτερική του καπιταλιστικού κράτους. Το καπιταλιστικό κράτος θεωρείτο από τον Πουλαντζά ως η ξεκάθαρη και αδιαμφισβήτητη θεσμική έκφραση της αστικής πολιτικής κυριαρχίας, ενώ παράλληλα τόνιζε την

κατηγορηματική αδυναμία της εργατικής τάξης να αξιοποιήσει ως έναν βαθμό αυτό το κράτος, ακόμα και στην πιο φιλελεύθερη και αντιπροσωπευτική μορφή του. Ο πρώιμος Πουλαντζάς, πιστός στις θεωρητικές διδαχές του Μαρξ, υποστήριξε την ανάγκη συντριβής της αστικής κρατικής μηχανής, ως το απαραίτητο προαπαιτούμενο βήμα για την άσκηση της προλεταριακής εξουσίας.

Όπως, όμως, παρατηρεί ο Τόμας, ο Πουλαντζάς αρχίζει, μετά τις εμπειρίες του στρατιωτικού πραξικοπήματος στην Ελλάδα και του γαλλικού Μάη του 1968, να καταπιάνεται όχι τόσο πολύ με τα κράτη αλλά με τα καθεστώτα, τα οποία αγνοούνταν μέχρι τότε στη μαρξιστική ανάλυση (Thomas, 2002, σ. 74). Ο Τόμας θα προσθέσει πως με το τελευταίο του βιβλίο ο Πουλαντζάς μεταβάλλει ριζικά τη θέση του, υποστηρίζοντας πλέον πως ο ταξικός αγώνας δεν πρέπει να στοχεύει στην εξωτερική κατάληψη του κράτους και στη συντριβή της αστικής κρατικής μηχανής, αλλά στην εσωτερική μετατροπή του (Thomas, 2002, σ. 76).

Αναφορικά, λοιπόν, με τα ζητήματα που αφορούν την παρούσα εργασία, η προσπάθεια ανάδειξης και κατανόησης της σημασίας της τομής είναι καίρια τόσο για την υπογράμμιση της απότομης απομάκρυνσης από την κλασική μαρξική θεωρία του κράτους (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 26), της οποίας την ύπαρξη ο Πουλαντζάς φτάνει να αμφισβητεί σε αντίθεση με το προγενέστερο έργο του και στο πλαίσιο μιας καθαρά πολιτικής επιλογής, όσο και για την κριτική παρουσίαση του ύστερου έργου του Πουλαντζά υπό αυτό το πρίσμα και κυριότερα του εναλλακτικού του δρόμου μετάβασης.

Η ύπαρξη τομής ή έστω η υπόθεση έρευνας για την ύπαρξη τομής δεν αποτελούν βέβαια ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει μόνο το έργο του Πουλαντζά. Όπως είδαμε στο προηγούμενο μέρος, ο Αλτουσέρ υποστηρίζει την ύπαρξη επιστημολογικής τομής στο έργο του Μαρξ, η Σάουερ οριοθετεί μια σημαντική τομή στη σκέψη του Λένιν μετά την υπερψήφιση των πολεμικών πιστώσεων από τη γερμανική σοσιαλδημοκρατία, η θεωρητική τομή στο έργο του Κάουτσκι με σύνορο το ξέσπασμα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου αποτελεί κοινό τόπο, ενώ τα τελευταία χρόνια υπάρχει μεγάλη συζήτηση για τη θεωρητική μετατόπιση του Μπαλιμπάρ.

Ως εκ τούτου το ζήτημα δεν είναι τόσο η ίδια η ύπαρξη της τομής, αλλά ο τρόπος κατανόησής της. Κατά την άποψή μας, στο μεγαλύτερο μέρος του έργου του, ο Πουλαντζάς παραμένει ένας στοχαστής στην καρδιά του μαρξικού υποδείγματος, ένας διανοητής ο οποίος προκρίνει μεθοδολογικά την πολιτική του ανάγνωση, ενώ μόνο στο

τελευταίο έργο του προσπαθεί «χειρουργικά» να αναιρέσει θεμελιώδεις αποφάνσεις της μαρξικής θεωρίας για το αστικό κράτος.

«Χειρουργικά» και όχι απροκάλυπτα, γιατί ακόμα και μετά τη θεωρητική στροφή του, ο Πουλαντζάς δεν αποφασίζει να διαφωνήσει ευθέως με τον Μαρξ. Ακόμα και όταν προσπαθεί να αναιρέσει μια θέση του τελευταίου, το κάνει επικαλούμενος πάντα τον ίδιο τον Μαρξ. Χρησιμοποιεί κάποια κείμενα του Μαρξ ενάντια σε κάποια άλλα, εκφράζεται εξαιρετικά διφορούμενα ή διαπιστώνει μια παρερμηνεία των πραγματικών λεγομένων του Μαρξ από τρίτους. Επιπρόσθετα, το όνομα του Μαρξ περιλαμβάνεται σχεδόν σε κάθε σελίδα του τελευταίου έργου του, γεγονός που μαρτυρά την άρνηση αποκοπής από τον μαρξικό ομφάλιο λώρο της θεωρητικής του νομιμοποίησης.

Σύμφωνα με τους περισσότερους μελετητές του έργου του Πουλαντζά, η τομή σηματοδοτεί την αποκήρυξη του πρώιμου αλτουσεριανού λενινιστικού εαυτού του, στην προσπάθειά του να ιχνογραφήσει μια υλοποιήσιμη μεσοπρόθεσμη στρατηγική για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό στο πλαίσιο της ευρωκομμουνιστικής συγκυρίας. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα ενός από τους βαθύτερους μελετητές του έργου του Πουλαντζά, του Μπομπ Τζέσοπ:

Τα δύο τελευταία χρόνια της ζωής του, ο Πουλαντζάς συμπλήρωσε τη διαδρομή του από τον λενινιστικό αβανγκαρντισμό προς μια ιδιάζουσα εκδοχή της αριστερής πτέρυγας του Ευρωκομμουνισμού. Συμπληρώνοντας αυτήν την τροχιά ο Πουλαντζάς επηρεάστηκε ξεκάθαρα από τα πολιτικά γεγονότα και τη δική του συμμετοχή σε δραστηριότητες συνδικαλιστικές και πολιτικές. Αυτές οι επιδράσεις ενθάρρυναν τη ρήξη του με τον Αλτουσεριανό στρουκτουραλισμό, που είχε προμηθεύσει την αρχική θεωρητική πρώτη ύλη [...] Έτσι ο Πουλαντζάς γίνεται συνήγορος των φιλελεύθερων κοινοβουλευτικών μορφών και των διαδεδομένων ατομικών ελευθεριών και μοιάζει να εγκαταλείπει την αρχική του άποψη ότι η αστική δημοκρατία ήταν απλώς η θεσμική έκφραση της αστικής πολιτικής κυριαρχίας (Jessor, 1989).

Ο Τζέσοπ τοποθετεί την τομή στα δύο τελευταία χρόνια της ζωής του Πουλαντζά, δηλαδή έπειτα από το 1976 και άρα ύστερα από τη συγγραφή της *Κρίσης των Δικτατοριών*, εκτίμηση με την οποία συμφωνούμε. Ήταν η περίοδος της έντονης παρουσίας του στα γαλλικά και ελληνικά πολιτικά πράγματα, η οποία αποκρυσταλλώθηκε με τη συμμετοχή του στις εκλογές με το ΚΚΕ εσωτερικού, αλλά και με τη δημιουργία μιας ομάδας ανταλλαγής απόψεων στο Παρίσι, με κύριο ενδιαφέρον τον ολοκληρωτισμό, με αφορμή κυρίως το Βιετνάμ και το καθεστώς Πολ Ποτ στη Καμπότζη. Τέλος ήταν η περίοδος επιρροής από το έργο του Φουκώ, μια επιρροή η οποία θα αποτυπωθεί έντονα στο τελευταίο του έργο (Jessor, 2008, σ. 186-192).

Κατά συνέπεια, μπορεί κατά τη γνώμη μας, βάσιμα να υποστηριχθεί πως η θεωρητική τομή του Πουλαντζά προκύπτει ως απόρροια των πολιτικών επιλογών του και της στράτευσής του στο στρατόπεδο του ευρωκομμουνισμού και πως αυτή συμπίπτει απόλυτα με την απόπειρά του να λειτουργήσει πολιτικά στο εσωτερικό της Αριστεράς. Ως εκ τούτου, κρίνουμε πως είναι σημαντικό να προβούμε σε μια σαφή διάκριση ανάμεσα στις πολιτικές επιλογές του Πουλαντζά και το θεωρητικό του έργο.

Είναι πολιτικοί καθαρά οι λόγοι της στροφής στον δημοκρατικό δρόμο και όχι αμιγώς θεωρητικοί. Πλην όμως, η πολιτική ανάγκη συναντά εδώ και τις απορίες και αδυναμίες της ίδιας της θεωρίας, δεδομένου ότι ο Πουλαντζάς οδηγεί, σε σημαντικό βαθμό, τη μαρξιστική θεωρία του κράτους σε οριακές της απολήξεις (Μπελαντής, 2014, σ. 91).

Ο Ελεφάντης (2012, σ. 403) θα πιστοποιήσει αυτήν μας την εκτίμηση, όταν θα γράψει με ωμή ειλικρίνεια πως «κι αν, για να προχωρήσουν τα πράγματα, πρέπει να είναι κανείς εικονοκλάστης, έστω καταστρέφοντας αριστουργήματα, τόσο το χειρότερο. Πρέπει να κερδίσουμε (είναι παραμονές των γαλλικών εκλογών του 1978), ας χάσουμε και τον Λένιν, αγωνιά ο Πουλαντζάς».

Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, πως η χιλιανή εμπειρία αναγιγνώσκεται από τον Πουλαντζά, όχι σαν μια αποτυχία του κοινοβουλευτικού δρόμου, αλλά σαν συνέπεια υιοθέτησης ακραίων και πολωτικών μεθόδων από τμήματα της χιλιανής Αριστεράς, θέση την οποία υποστήριξε επανειλημμένα σύσσωμος ο ευρωκομμουνισμός. Στη Χιλή, όμως, δεν δοκιμάστηκε και απέτυχε κάποιο σκληροπυρηνικό κομμουνιστικό πείραμα, αλλά η πιο ενσυνείδητη στρατηγική του ειρηνικού-δημοκρατικού δρόμου των μεταρρυθμίσεων (Gonzalez & Hermana, 2013, σ. 93-101).

Χαρακτηριστική είναι και η θέση του Μίλιμπαντ, ο οποίος υποστηρίζει ότι το πείραμα της Χιλής πρέπει να επαναληφθεί, μόνο που την επόμενη φορά θα πρέπει να υπάρχει μια ομάδα σοσιαλιστών που θα επισημάνουν στη ρεφορμιστική κυβέρνηση την αναγκαιότητα εμβάθυνσης της διαδικασίας κοινωνικού μετασχηματισμού για την υπεράσπισή της (Miliband, 1978, σ. 183-190). Όπως διαπιστώνει ο Μπάρκερ πρόκειται για μια κοινωνική επανάσταση, η οποία θα επιτευχθεί χωρίς τη θύελλα μιας πραγματικής επανάστασης, για έναν σοσιαλιστή, όπως ο Μίλιμπαντ, που θέλει επανάσταση, χωρίς επανάσταση (Barker, 1977).

Η επιλογή ταύτισης Πουλαντζά και Μίλιμπαντ σε αυτό το σημείο δεν είναι τυχαία. Οι δύο τους ήταν εκείνοι που ανακίνησαν ουσιαστικά την τελευταία σπουδαία συζήτηση αναφορικά με το κράτος στη μαρξιστική σκέψη (Martin, 2008, σ. 11-15), αν και με έναν μη εποικοδομητικό τρόπο (Giddens, 1993, σ. 100). Πέραν των όποιων

φαινομενικών διαφορών τους (Hay, 2011, σ. 125-129), επί της ουσίας, όπως τονίζει ο Μπάρκερ, οι αναλύσεις τους είχαν ένα κοινό, ήταν και οι δύο ανοιχτές σε μεταρρυθμιστικές ερμηνείες (Barker, 1979).

Βέβαια, ο ίδιος ο Πουλαντζάς στη συνέντευξή του στο *Marxism Today*, ελάχιστους μόνο μήνες πριν αφήσει την τελευταία του πνοή, τοποθετεί ως αφετηρία αυτής της μεταστροφής το έργο *Η Κρίση των Διδακτοριών*, στο οποίο προτάσσει την αξιοποίηση των εσωτερικών αντιφάσεων του δικτατορικού καθεστώτος από το κίνημα, έναντι μιας μετωπικής εξωτερικής ρήξης με αυτό (Πουλαντζάς, 2006α, σ. 69-80, 95-113).

Αυτή η παραδοχή του Πουλαντζά έχει -για τον γράφοντα- και μια δεύτερη ανάγνωση. Ίσως η βαθιά μελέτη και ενασχόλησή του με το ζήτημα του φασισμού και με τα δικτατορικά καθεστώτα να επηρέασε το έργο του αναφορικά με τη μετάβαση στο σοσιαλισμό σε αστικοδημοκρατικά καθεστώτα, προχωρώντας σε μια ταύτιση ή σύγχυση, έστω, της μετάβασης από τον καπιταλισμό στον σοσιαλισμό με τη μετάβαση από τα κράτη έκτακτης ανάγκης σε κοινοβουλευτικά κράτη.

Την παραπάνω παρατήρηση την κάνουμε, διότι ο Πουλαντζάς, από την αποτυχία μιας στρατηγικής ανατροπής της δικτατορίας, μοιάζει να συνάγει μια εν γένει αποτυχία της επαναστατικής μαρξιστικής στρατηγικής για το αστικό κράτος και έτσι στη συνέχεια οδηγείται σε μια πορεία προς τον σοσιαλισμό, η οποία απορρίπτει τη μετωπική ρήξη με το αστικό κράτος και επιλέγει τον δημοκρατικό μετασχηματισμό του. Αλλά και αντίστροφα, ορμώμενος από την «επιτυχία» (;) μιας στρατηγικής της επίσημης Αριστεράς για την πτώση της δικτατορίας, ο Πουλαντζάς συνάγει μια μαρξιστική στρατηγική για το σοσιαλισμό, η οποία δεν έγκειται στη μετωπική ρήξη με το αστικό κράτος, αλλά στον ριζικό μετασχηματισμό του, αν και με όρους συνέχειας προς τα κοινοβουλευτικά κερτημένα (Μπελαντής, 2014, σ. 87).

Πράγματι, μπορεί μεν να υποστηριχθεί πως οι δικτατορίες σε Ελλάδα και Ισπανία κατέρρευσαν εξαιτίας του γεγονότος πως η κυρίαρχη τάξη των χωρών αυτών, αξιοποιώντας τα διδακτορικά καθεστώτα, κατοχύρωσε την οικονομική εξουσία της, και στη συνέχεια απέσυρε την υποστήριξή της στα καθεστώτα αυτά, προσδοκώντας να διατηρήσει για λογαριασμό της τον έλεγχο της διαδικασίας του εκδημοκρατισμού απέναντι στην άνοδο των λαϊκών αγώνων. Είναι όμως επαρκώς αξιόπιστη μια τέτοια ανάγνωση; Άραγε η ελληνική περίπτωση, σχετίζεται μόνο με την πολύ μεγάλη όξυνση των αντιφάσεων εντός του καθεστώτος ή μήπως διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο η

μετωπική επιθετικότητα της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, αλλά και η πανεθνική κρίση του Κυπριακού;

Με άλλα λόγια, δε μπορεί κάποιος να παραβλέψει πως η θεωρητική μετατόπιση του Πουλαντζά προς έναν δημοκρατικό δρόμο μετάβασης οφείλεται εν πολλοίς στις πολιτικές εμπειρίες του κατά την πτώση των δικτατοριών στην Ευρώπη, και όχι πάντως αποκλειστικά σε μια εγγενώς θεωρητική μεταστροφή του. Υπό αυτό το πρίσμα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η θέση του Τζέσοπ, ο οποίος υποστηρίζει πως η πολιτική εμπλοκή του Πουλαντζά ήταν αυτή που τον έσπρωξε σε αυτές τις εκ βάθρων θεωρητικές αλλαγές, εντός ενός γενικότερα ραγδαία μετατοπιζόμενου πολιτικού τοπίου (Jessop, 1985, σ. 331-332). Ο Βρετανός μελετητής μάλιστα δε θα διστάσει να προχωρήσει σε έναν παράτολμο παραλληλισμό, τονίζοντας πως όπως τα γεγονότα της Παρισινής Κομμούνας επηρέασαν τα μέγιστα τη θεωρία του Μαρξ για τη δικτατορία του προλεταριάτου, έτσι και στην περίπτωση του Πουλαντζά η κατάρρευση της Χούντας επηρέασε σημαντικά τη σκέψη του για τη σοσιαλιστική στρατηγική. Πρόκειται, ωστόσο, για παραλληλισμό τουλάχιστον παρακινδυνευμένο και, πάντως, όχι επαρκώς τεκμηριωμένο.

Στη συνέντευξή του στο *Marxism Today*, την οποία θα μπορούσαμε να αντιμετωπίσουμε και ως πολιτική διαθήκη του, ο Πουλαντζάς δηλώνει ευθέως πως αντιλαμβάνεται το κράτος όχι ως εργαλείο, αλλά ως μια συμπύκνωση, ως έναν συσχετισμό δυνάμεων, όπως είχε άλλωστε διατυπώσει ήδη από το *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*. Παράλληλα, προχωρεί και σε έναν διαχωρισμό ανάμεσα στον Λένιν του *Κράτος και επανάσταση* και στον Λένιν του *Τι να κάνουμε*; Απορρίπτει έτσι τον υπερ-συγκεντρωτισμό που πηγάζει από τη σκέψη του Λένιν, όπως πρώτη είχε παρατηρήσει η Λούξεμπουργκ και όπως θα επαναλάβει πολλές φορές ο ίδιος ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 360-361) στο τελευταίο έργο του. Τέλος, υπογραμμίζει την ξεκάθαρη απομάκρυνσή του από την αλτουσεριανή στρουκτουραλιστική σκέψη και τις τεράστιες διαφορές που τον χωρίζουν πλέον από αυτήν, όπως αυτές αποτυπώθηκαν μετά το 1976 και τη θεωρητική διαμάχη αναφορικά με τη διατήρηση του όρου της «δικτατορίας του προλεταριάτου» στο 22^ο συνέδριο του ΓΚΚ. Να επισημάνουμε απλώς σε αυτό το σημείο πως το επίδικο αντικείμενο της εν λόγω διαμάχης δεν ήταν η απαλοιφή του όρου της «δικτατορίας του προλεταριάτου», αλλά της έννοιας, του

θεωρητικού νοήματός της, λογιζόμενης από τους υποστηρικτές της ως της ουσιαστικής δημοκρατίας⁴⁶.

Η συγγραφή, λοιπόν, του *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός* βρίσκει την ευρωπαϊκή Αριστερά σε μια πρωτόγνωρη ιστορική συγκυρία, αφού ερχόταν αντιμέτωπη με το ζήτημα της κυβερνητικής εξουσίας και μια εκλογική νίκη ήταν πλέον ορατή στον ορίζοντα. Είναι η στιγμή της σοσιαλδημοκρατικοποίησης των κομμουνιστικών κομμάτων που περιγράψαμε στο προηγούμενο μέρος, η στιγμή της απομάκρυνσης από τις κλασσικές μαρξιστικές αρχές, για χάρη ενός μεταρρυθμισμού στα πλαίσια της αστικής νομιμότητας και με φόντο την κατάκτηση της εξουσίας. Ο Πουλαντζάς συνειδητά επιλέγει να στρατευθεί με το κυρίαρχο ρεύμα, επιζητώντας να αναδειχθεί ως οργανικός διανοούμενος της νέας τάσης, όμως, προκειμένου να το επιτύχει, πρέπει να αντιπαρατεθεί με τον προηγούμενο εαυτό του.

Από την άλλη πλευρά, η παραδοχή τομής στο έργο του Πουλαντζά δεν θα πρέπει σε καμία περίπτωση να οδηγεί στην εκτίμηση πως ο μαρξισμός υπήρξε απλώς μια φάση στο έργο του (Μελετόπουλος, 2015, σ. 430-435). Αντιθέτως, το μαρξιστικό πλαίσιο αποτέλεσε σταθερά της σκέψης του Πουλαντζά, παρά την όποια μετατόπισή του στο τελευταίο του βιβλίο. Ακόμα και αν όντως είχε αρχίσει να τροποποιεί σημαντικά την κίνησή του εντός του μαρξισμού, εντούτοις ο απρόσμενος θάνατός του πρόλαβε ίσως και ανέκοψε αυτήν τη πορεία, πριν λάβει οριστική μορφή.

Τέλος, και με βάση όσα μέχρι εδώ υποστηρίξαμε, είμαστε ιδιαίτερα επιφυλακτικοί και με την εκτίμηση του Μηλιού (1996, σ. 66-70) πως η μετατόπιση του Πουλαντζά δεν μπορεί και δεν πρέπει να ερμηνευθεί απλά και μόνο ως το αποτέλεσμα μιας συγκυριακής πολιτικής αναγκαιότητας, αλλά αντιθέτως πηγάζει από τη μακρόχρονη και αντιφατική σύνδεση με πολιτικές και ιδεολογικές διεργασίες, οι οποίες άφησαν τα ίχνη τους και στα προηγούμενα έργα του, πριν την ανοικτή εκδήλωση της θεωρητικής του μεταστροφής. Κατά την άποψή μας, ο Μηλιός σωστά μεν διακρίνει μια βαθμιαία διαφοροποίηση του Πουλαντζά, όμως αυτή αφορά κυρίως τη σταδιακή απομάκρυνση από τον δομισμό του Αλτουσέρ και όχι μια γενικότερη θεωρητική μεταστροφή του σε σχέση προς τον μαρξισμό, η οποία αρχίζει να εξελίσσεται μόνο στο τελευταίο του έργο.

⁴⁶ Βλ. Louis Althusser, *Philosophy of the Encounter: Later Writing, 1978-87*, Verso Books, 2006, σ. 85-95.

Αναφορικά, λοιπόν, με το ερευνητικό πεδίο που αφορά την παρούσα εργασία, θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε τη θεωρητική δύναμη του Πουλαντζά μέχρι και το τελευταίο του έργο, όπου συντελείται η τομή. Στην προσπάθειά μας να σχηματοποιήσουμε, θα προσφύγουμε στο επιστημολογικό υπόδειγμα του Λάκατος, το οποίο υποστηρίζει πως κάθε θεωρία βασίζεται πάνω σε έναν «σκληρό πυρήνα» θεωρητικών παραδοχών, που δεν είναι σε θέση να τροποποιηθεί ή να εγκαταλειφθεί χωρίς ουσιαστικά να εγκαταλειφθεί και η ίδια η θεωρία. Περιμετρικά του «σκληρού πυρήνα» είναι τοποθετημένο ένα θεωρητικό δίκτυο προστασίας, όπου είναι γαντζωμένες επιμέρους εξειδικευμένες θεωρίες, οι οποίες διατυπώνονται προς ερμηνεία δεδομένων του «σκληρού πυρήνα», αποκαλούμενες «βοηθητικές υποθέσεις». Αυτές είναι αναλώσιμες ή «θυσιάσιμες» και μπορούν να τροποποιηθούν ή να εγκαταλειφθούν προκειμένου να προστατευθεί ο «σκληρός πυρήνας» (Lakatos, 1978, σ. 48-52).

Προσαρμόζοντας, λοιπόν, το ευφύες σχήμα του Λάκατος στη μαρξική θεωρία του κράτους, εντοπίζουμε στο σκληρό πυρήνα της τη μαρξική θέση περί της αναγκαιότητας συντριβής της αστικής κρατικής μηχανής. Αν και η παραπάνω επιλογή αποτελεί κοινό θεωρητικό τόπο και δύσκολα χωρεί αμφισβήτηση, ο Μπαλιμπάρ τη θωρακίζει ακόμα περισσότερο, υπενθυμίζοντας πως αυτή αποτελεί τη μόνη «διόρθωση» στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* και η οποία προήλθε από την επαναστατική πείρα των Κομμουνάρων του Παρισιού και της πρωτόλειας κατάληψης της εξουσίας από τον εξεγερμένο λαό (Balibar, 2014, σ. 17).

Όντως στον τελευταίο κοινό πρόλογο του 1872, οι Μαρξ και Ένγκελς (2017, σ. 8) γράφουν πως «η Κομμούνα, ιδίως, απέδειξε ότι δεν μπορεί “η εργατική τάξη να πάρει στα χέρια της την έτοιμη κρατική μηχανή και να τη βάλει σε κίνηση για τους δικούς της σκοπούς”». Η παραπάνω φράση είναι δανεισμένη από τα έργα του Μαρξ *18^η Μπρυμαίρ* και *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, γεγονός που καταδεικνύει ότι ο αντίκτυπος αυτής της θέσης ήταν τόσο σημαντικός που τον καταχώρισαν ως μοναδική και ουσιώδη διόρθωση στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*.

Υποστηρίζουμε, λοιπόν, πως ο Πουλαντζάς σε όλα τα έργα του που προηγήθηκαν του *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, διαφυλάττει ακέραιο τον σκληρό πυρήνα της μαρξικής θεωρίας του κράτους, διαπίστωση την οποία θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε, παραθέτοντας τα σχετικά αποσπάσματα.

Στο πρώτο του έργο, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, ο Πουλαντζάς προβάλλει την προοπτική της μετωπικής εφόδου για τη συντριβή της κρατικής μηχανής

του αστικού κράτους, ως προϋπόθεση για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του προλεταριάτου, γράφοντας χαρακτηριστικά:

Για να τοποθετήσουμε αλλιώς το ίδιο πρόβλημα, γιατί η βασική αντίληψη των Μαρξ, Ένγκελς, Λένιν και Γκράμσι που αφορά το πέρασμα στο σοσιαλισμό ξεχωρίζει από μια ρεφορμιστική αντίληψη· Από το ότι απαιτεί να αλλάξει ριζικά το Κράτος και να συντρίψει τον παλιό κρατικό μηχανισμό, δηλαδή από τη θεωρία της δικτατορίας του προλεταριάτου (Πουλαντζάς, 1975α, σ. 56).

Το πολιτικό εποικοδόμημα του Κράτους, που είναι ο στόχος της πολιτικής πρακτικής, αντανakλάται μέσα στη συγκυρία και έτσι είναι επίσης ένα στοιχείο του αντικειμένου αυτής της πρακτικής: να κατακτήσεις την κρατική εξουσία συντρίβοντας την κρατική μηχανή, έλεγε ο Λένιν, κι αυτό τα λέει όλα (Πουλαντζάς, 1975α, σ. 131).

Αλλά και στο δεύτερο έργο του, το *Φασισμός και δικτατορία*, ο Πουλαντζάς συνεχίζει να αντιλαμβάνεται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο την αναγκαία συνθήκη της συντριβής του κρατικού μηχανισμού, αναφέροντας:

Οι κλασικοί του μαρξισμού τόνιζαν κατηγορηματικά ότι μια σοσιαλιστική επανάσταση δεν σημαίνει απλώς την αλλαγή της κρατικής εξουσίας, αλλά και «συντριβή» του κρατικού μηχανισμού καταναγκασμού. Στην πραγματικότητα, η θέση αυτή δεν αφορά μόνον το κράτος, δηλαδή το μηχανισμό καταναγκασμού και τους κρατικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς, αλλά το σύνολο των μηχανισμών, συμπεριλαμβανομένου και του οικονομικού μηχανισμού. Αυτή ακριβώς υπήρξε πάντοτε η θέση του Λένιν (Πουλαντζάς, 2006β, σ. 338).

Μάλιστα, σε αυτό το έργο, ο Πουλαντζάς (2006β, σ. 339-340) μας προσφέρει ακόμη κάποιες επιμέρους σημαντικές παρατηρήσεις, επισημαίνοντας μεταξύ άλλων, τη διάκριση μεταξύ κρατικών μηχανισμών και οικονομικού μηχανισμού, η συντριβή των οποίων δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί «ούτε την ίδια στιγμή ούτε με τον ίδιο τρόπο», όπως το ίδιο ισχύει για τη διάκριση μεταξύ ιδεολογικών και κατασταλτικών μηχανισμών, αφού το κράτος δεν συνιστά ένα «είδος μονόλιθου χωρίς ρωγμές» αλλά οι επιμέρους πτυχές του –ιδίως οι ιδεολογικοί μηχανισμοί– διαθέτουν ένα βαθμό και μια μορφή σχετικής αυτονομίας. Οι πιο «ευέλικτοι» ιδεολογικοί μηχανισμοί, στους οποίους ενδέχεται να καταφύγουν οι μη ηγεμονικές τάξεις και τμήματα, αποτελούν συχνά τις «τελευταίες επάλξεις» μιας παλαιότερης ταξικής εξουσίας ή τα «πρώτα οχυρώματα» μιας νέας, ενώ δεν αποκλείεται να εκπληρώσουν ταυτόχρονα και τους δύο ρόλους, αφού «όταν η αστική τάξη εκδιώκεται από τον κρατικό μηχανισμό καταναγκασμού καταφεύγει σε ιδεολογικούς μηχανισμούς, που διατηρούν την αστική μορφή τους, για να τους χρησιμοποιήσει ως όργανα επανάκτησης της κρατικής εξουσίας (Πουλαντζάς, 2006β, σ. 343).

Ο Πουλαντζάς θα ολοκληρώσει τη συλλογιστική αναφορικά με τη συντριβή του αστικού κρατικού μηχανισμού, υπογραμμίζοντας χαρακτηριστικά πως:

Το πρόβλημα αυτό σχετίζεται με τη μαρξιστική-λενινιστική θεωρία για την οργάνωση: Ας θυμηθούμε απλώς ότι το κύριο και κεντρικό ζήτημα της θεωρίας αυτής, συνίσταται ακριβώς στο πώς οι επαναστατικές-ταξικές οργανώσεις θα συγκροτηθούν και θα εκπληρώσουν την αποστολή τους, πώς θα συντρίψουν τον κλοιό των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών και, με την πρακτική τους, πώς θα φυλαχθούν από το μόνιμο ολίσθημα προς το σύστημα κρατικών μηχανισμών που τις παραμονεύει (Πουλαντζάς, 2006β, σ. 344).

Στο τρίτο του έργο, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ο Πουλαντζάς μπορεί να μην αναφέρεται ή να παρακάμπτει εν προκειμένω το θέμα που αφορά την υπόθεση εργασίας μας, ένα, όμως, απόσπασμα που μπορούμε να αξιοποιήσουμε είναι ενδεικτικό και δε χωρά καμία αμφισβήτηση.

Έπεται ότι η ριζική μεταβολή των κοινωνικών σχέσεων δεν μπορεί να περιοριστεί σε μια αλλαγή της κρατικής εξουσίας, αλλά οφείλει να «επαναστατικοποιήσει» τους ίδιους τους κρατικούς μηχανισμούς. Η εργατική τάξη, στην πορεία της σοσιαλιστικής επανάστασης, δεν μπορεί να αρκεστεί στο να πάρει απλώς τη θέση της αστικής τάξης στην κρατική εξουσία, αλλά οφείλει επίσης να αλλάξει ριζικά («να συντρίψει») τους αστικούς κρατικούς μηχανισμούς και να τους αντικαταστήσει με τους προλεταριακούς κρατικούς μηχανισμούς (Πουλαντζάς, 2008α, σ. 33).

Το 1975, ο Πουλαντζάς εκδίδει το έργο *Η Κρίση των δικτατοριών*, ένα έργο που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα, αφού τόσο ο ίδιος, όσο και αρκετοί μελετητές τοποθετούν την τομή σε αυτό το συγκεκριμένο σημείο του έργου του. Σημείο στο οποίο, υπό μία άποψη, προοικονομείται η έλευση του *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός* (Κουβελάκης, 2019, σ. 46).

Μόλις ένας χρόνος χωρίζει την έκδοση του έργου *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό* από τη *Κρίση των δικτατοριών*, ένας χρόνος, όμως, κατά τον οποίο έχει επέλθει η πτώση της Χούντας, γεγονός που έχει σταθεί ικανό να μεταβάλει σημαντικά τη σκέψη του Πουλαντζά, αφού, όπως ήδη αναφέραμε, μετά την πτώση της δικτατορίας έχει αρχίσει να πολιτικοποιείται εντονότερα και να επιθυμεί να διαδραματίσει πολιτικό ρόλο. Έτσι, από την αναρμοδιότητα που ο ίδιος ανέφερε στον επίλογο του *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, με την *Κρίση των δικτατοριών* μοιάζει να επιθυμεί να παρεμβεί έντονα στα πολιτικά πράγματα. Ανάμεσα στα δύο αυτά βιβλία μπορεί να γίνει αντιληπτή μια σημαντική διαφοροποίηση ύφους και στόχευσης.

Κατά την άποψή μας, ο Πουλαντζάς στην *Κρίση των δικτατοριών* μπορεί μεν να βρίσκεται στο όριο της τομής, να στέκεται στο κατώφλι της, όμως ακόμα δεν έχει επιλέξει προς τα πού θα την χαράξει, πράγμα που θα πράξει ξεκάθαρα μόνο στο τελευταίο του βιβλίο, πάντα στο πλαίσιο μιας πολιτικής επιλογής στράτευσης με το

ρεύμα του ευρωκομμουνισμού, με ορόσημο το 22^ο συνέδριο του ΓΚΚ και τη σκληρή εσωκομματική διαμάχη για την απάλειψη του όρου «δικτατορία του προλεταριάτου».

Ο Πουλαντζάς, όπως και πολλοί άλλοι αριστεροί διανοούμενοι, υπήρξε μέλος ενός συγκεκριμένου πολιτικού κόμματος, ποτέ όμως δεν υπήρξε στέλεχος, ποτέ δεν κατέλαβε υπεύθυνη οργανωτική θέση (Κουβελάκης, 2012, σ. 379). Πρόκειται δηλαδή για έναν συνδυασμό ένταξης αλλά και σχετικής απόστασης ή αυτονομίας. Ο Μηλιός (1996, σ. 61) θα παρατηρήσει πως στη συγκυρία του 22^{ου} συνεδρίου τροποποιείται σημαντικά ο ρόλος των μαρξιστών θεωρητικών που εντάσσονται στο κομμουνιστικό κίνημα, αφού η παρουσία τους, δηλαδή η θεωρητική πρακτική τους, αποκτά τώρα μια ιδιάζουσα πολιτική βαρύτητα, σπάζοντας τη σχετική απόσταση που αυτοί είχαν.

Σε αυτό το σημείο, αξίζει να γίνει μια παρατήρηση, η οποία ξεφεύγει ενδεχομένως του θεωρητικού πλαισίου και σχετίζεται περισσότερο με την ανθρώπινη πλευρά του πράγματος. Είναι γνωστό, και αναφερθήκαμε και προηγουμένως, πως η απόρριψη του *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις* από την περίφημη σειρά «Theorie», που διηύθυνε ο Αλτουσέρ, στοίχισε στον Πουλαντζά και σηματοδότησε τη σχετική απόσταση, στην οποία τον κράτησε ο στενός πυρήνας γύρω από τον Αλτουσέρ.

Ο Πουλαντζάς, ενώ έχει διανύσει έναν σημαντικό θεωρητικό δρόμο, βρίσκεται και πάλι το 1976 υπό τη σκιά του Αλτουσέρ και του κύκλου του και αυτήν τη φορά επιλέγει να τραβήξει τον αντίθετο δρόμο, να συστρατευθεί με το στρατόπεδο του ευρωκομμουνισμού, επιζητώντας να αναδειχθεί οργανικός διανοούμενος της νέας τάσης. Επομένως, το τελευταίο βιβλίο του Πουλαντζά εντάσσεται στο πλαίσιο αυτής της εσωκομματικής ιδεολογικής διαμάχης, εντός της οποίας επιχειρεί να τοποθετηθεί με αφετηρία τα προβλήματα της πολιτικής στρατηγικής που θέτει η συγκυρία. Η διαφορά με τις αντίστοιχες παρεμβάσεις του Αλτουσέρ και των συνεργατών⁴⁷ του συνίσταται, λοιπόν, στο ότι ο Πουλαντζάς επιλέγει συνειδητά να εμφανιστεί ως υπέρμαχος μιας εκδοχής της κυρίαρχης ευρωκομμουνιστικής στρατηγικής, γεγονός που τον αναγκάζει να εγκαταλείψει σημαντικές πτυχές του προηγούμενου έργου του.

Ας προσκομίσουμε τώρα όλα εκείνα τα στοιχεία, τα οποία πιστοποιούν, κατά την εκτίμησή μας, πως ο Πουλαντζάς και στην *Κρίση των Δικτατοριών* διαφυλάττει ακέραιο τον σκληρό πυρήνα της μαρξικής θεωρίας του κράτους, αποφεύγοντας τη χάραξη τομής.

⁴⁷ Στο πλαίσιο αυτής της θεωρητικής παρέμβασης ο Αλτουσέρ γράφει το *Τι πρέπει ν' αλλάξει στο Κομμουνιστικό Κόμμα*, Εκδόσεις Αγώνας, 1978 και το *Για την κρίση τον μαρξισμού*, Εκδόσεις Αγώνας, 1978, ενώ ο Μπαλιμπάρ εκδίδει το *Για τη δικτατορία του προλεταριάτου*, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1978.

Ο Πουλαντζάς (2006α, σ. 72-73) ξεκινά να ξεδιπλώνει την ανάλυσή του, απορρίπτοντας την αντίληψη του κράτους ως υποκειμένου ή πράγματος, επαναλαμβάνοντας τη σχεσιακή αντίληψη του κράτους στο έργο του, ορίζοντας το τελευταίο ως μια συμπύκνωση του συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ των τάξεων, όπως έχει πράξει ήδη στις *Κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*.

Παράλληλα, όμως, εξακολουθεί να αποδέχεται ξεκάθαρα την αναγκαιότητα συντριβής του κρατικού μηχανισμού, υπογραμμίζοντας μάλιστα πως:

Οι λαϊκές τάξεις δεν μπορούν να καταλάβουν τμήμα προς τμήμα τον κρατικό μηχανισμό, αλλά πρέπει να τον συντρίψουν με το πέρασμα στο σοσιαλισμό. Ωστόσο, αυτό δεν πρέπει να δημιουργεί την εντύπωση ότι το κράτος είναι ένα μπλοκ χωρίς ρωγμές (Πουλαντζάς, 2006α, σ. 73).

Η μετάβαση στο σοσιαλισμό συνεπάγεται τη συντριβή των κρατικών μηχανισμών, όχι μόνο την αντικατάσταση των ηγετικών φορέων των κρατικών μηχανισμών αλλά και τον ριζικό μετασχηματισμό της οργανωτικής δομής τους. Επιπλέον, στην περίπτωση αλλαγής της κρατικής εξουσίας, το αστικό κράτος δεν μπορεί να γεννήσει μόνο του σοσιαλιστικό κράτος (αυταπάτες περί «κρατικού σοσιαλισμού»), γιατί το ιδιαίτερο βάρος και ο ιδιαίτερος ρόλος των μηχανισμών του εκδηλώνεται πάντα μέσα από την ίδια τη δομή του, σαν αντίσταση στο μετασχηματισμό του κράτους (Πουλαντζάς, 2006α, σ. 84).

Σε αυτό το σημείο ο ριζικός μετασχηματισμός του κρατικού μηχανισμού προβάλλει ως τμήμα της συντριβής του κράτους και δεν είναι ξένος προς αυτήν, όπως στο τελευταίο του βιβλίο (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 372), ενώ επί της ουσίας ο σοσιαλισμός ταυτίζεται με τη συντριβή της αστικής κρατικής μηχανής.

Ακόμη, ο Πουλαντζάς θα αναφερθεί και σε ένα δεύτερο, αλληλένδετο προς το πρώτο ζήτημα, που θα μας απασχολήσει εκτενώς στη συνέχεια και αφορά στην ύπαρξη ενός «σκληρού πυρήνα» στην καρδιά του αστικού κράτους, προκειμένου να προχωρήσει περαιτέρω την ανάλυσή του. Ο Πουλαντζάς (2006α, σ. 90-91) υποστηρίζει, λοιπόν, πως ο κάθε εκδημοκρατισμός στο πλαίσιο ενός αστικού κράτους προσκρούει στην ύπαρξη ενός σκληρού πυρήνα, ο οποίος δίνει ένα χαρακτήρα «συνοχής» στο αστικό κράτος, και άρα δεν επαρκεί απλά μια εκκαθάριση του προσωπικού του κράτους, αλλά για να καταληφθεί το κρατικό δίκτυο συνολικά πρέπει να σπάσουν οι κρατικοί θεσμοί, όπως απέδειξε και το παράδειγμα της Χιλής.

Ως εκ τούτου, ο Πουλαντζάς της *Κρίσης των Δικτατοριών*, όχι μόνο αποδέχεται την αναγκαιότητα συντριβής της αστικής κρατικής μηχανής, αλλά αποδέχεται και την ύπαρξη ενός σκληρού πυρήνα-καταφύγιου του αστισμού, ο οποίος για να καταλυθεί πρέπει να σπάσουν οι κρατικοί μηχανισμοί, ενώ ακόμη υπογραμμίζει πως μπορεί μεν να μην υπήρξε μια κατά μέτωπο επίθεση της εργατικής τάξης, όμως η πάλη της έπαιξε σε τελευταία ανάλυση τον καθοριστικό ρόλο για την πτώση των δικτατορικών

καθεστώτων (Πουλαντζάς, 2006α, σ. 76). Πρόκειται για παραδοχές που, κατά την άποψή μας, τον εντάσσουν πέραν πάσης αμφιβολίας εντός του μαρξικού υποδείγματος και δεν συνάδουν με την εκτίμηση ύπαρξης τομής σε αυτό το έργο. Ο Πουλαντζάς, όχι απλώς, διατηρεί ακέραιο τον σκληρό πυρήνα της μαρξικής θεωρίας για το κράτος, αλλά δεν τροποποιεί σημαντικά ούτε τη διαμόρφωση της περιμετρικής θεωρητικής ζώνης.

Ο Πουλαντζάς μέχρι και την *Κρίση των Δικτατοριών* υπερασπίστηκε την αναγκαιότητα συντριβής του αστικού κράτους ως αναγκαίας συνθήκης εξόδου του ανθρώπου από το προϊστορικό βασίλειο των ταξικών, κρατολατρικών κοινωνιών (Δημητούλης, 2000, σ. 31).

Άλλωστε, και η εκτίμηση του Μηλιού (1996, σ. 65), για χάραξη της τομής στη *Κρίση των δικτατοριών*, δεν ανάγεται στα όσα προαναφέραμε, αλλά στον καταλογισμό ενός άλλου θεωρητικού «σφάλματος» από πλευράς Πουλαντζά. Σύμφωνα πάντα με την άποψη του Μηλιού (1988, σ. 13-35, 61-83, 137-160), ο Πουλαντζάς περιορίζει με έντεχνο τρόπο την ταξική βάση των στρατιωτικών δικτατοριών, (με κριτήριο τα συμφέροντα που συγκεφαλαιώνουν και διασφαλίζουν), σε μια μόνο μερίδα από το σύνολο της αστικής τάξης. Το «σφάλμα» αυτό απορρέει από το γεγονός ότι ο Πουλαντζάς υιοθετεί τη βασική προβληματική των αντιλήψεων περί «εξάρτησης» (Μηλιός, 1984), μια θεωρία η οποία έκανε θραύση την εποχή εκείνη σε μεγάλα τμήματα της Αριστεράς. Έτσι, προσλαμβάνει τις ταξικές σχέσεις (τις τάξεις και τις ταξικές μερίδες) όχι ως στοιχεία της πάλης των τάξεων, όπως αυτή κατά κύριο λόγο συγκεφαλαιώνεται στο εσωτερικό του κάθε κοινωνικού σχηματισμού, αλλά ως παράγωγα των διεθνών συσχετισμών.

Με τον τρόπο αυτό, ο Πουλαντζάς υιοθετεί τη γραμμή της «εθνικής ενότητας» με βάση την οποία οι αριστερές δυνάμεις της Νότιας Ευρώπης προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν τις δικτατορίες, αλλά και τους κινδύνους για τη δημοκρατία μετά την πτώση των δικτατοριών. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Πουλαντζάς (2006α, σ. 23-36) αναγνωρίζει δυο αστικές «μερίδες». Μια «εξαρτημένη από τις ΗΠΑ», «μεταπρατική» αστική τάξη της οποίας τα συμφέροντα εκφράζει η δικτατορία, και μια προσανατολιζόμενη προς την ΕΟΚ «ενδογενή» αστική τάξη, που αντιτίθεται στη δικτατορία και επιθυμεί τη δημοκρατία. Έτσι, οδηγείται στους παρακάτω συλλογισμούς:

Καταρχήν, τα δικτατορικά καθεστώτα υποστήριξαν, με εξαιρετικά δουλικό τρόπο, τα συμφέροντα της μεταπρατικής αστικής τάξης, που έτσι ήταν απόλυτα υποταγμένα στο ξένο κεφάλαιο, το αμερικάνικο συγκεκριμένα, σε τέτοιο βαθμό

μάλιστα που κατέληξε να ενοχλήσει σοβαρά τις ενδογενείς αστικές τάξεις (Πουλαντζάς, 2006α, σ. 42).

Από την άποψη αυτή, ωστόσο, υπάρχει σαφής διαφορά μεταξύ μεταπρατικής και ενδογενούς μεταπρατικής τάξης. Η στάση της τελευταίας απέναντι στο καθεστώς ήταν συνεχώς μια στρατηγική αντίθεση που απέρρευε από πραγματικές δομικές αιτίες. Αντίθετα, για τη μεταπρατική αστική τάξη επρόκειτο απλώς για μια εναλλακτική τακτική πολιτική, παράλληλα με την κύρια πολιτική υποστήριξης των καθεστώτων - μέχρι τέλους (Πουλαντζάς, 2006α, σ. 46).

Συγκροτήθηκε ή συγκροτείται δηλαδή μια αληθινή τακτική συμμαχία μεγάλων μερίδων της ενδογενούς αστικής τάξης και λαϊκών δυνάμεων [...] Οι βασικές αντιστασιακές οργανώσεις των λαϊκών μαζών, και ιδιαίτερα τα κομμουνιστικά κόμματα, είχαν δίκιο να δεχτούν, όπως όλα δέχτηκαν, μια συμμαχία με την ενδογενή αστική τάξη, είτε ανοιχτά διατυπωμένη, είτε πιστοποιημένη στην πράξη, με συγκεκριμένο και περιορισμένο στόχο την ανατροπή και μόνο των δικτατοριών; Η απάντηση είναι αναμφίβολα καταφατική (Πουλαντζάς, 2006α, σ. 53).

Ακόμη, όμως, και αν διακρίνει κανείς την ύπαρξη «σφάλματος» στην ανάλυση αυτή του Πουλαντζά, δε θα μπορούσαμε να συμφωνήσουμε με τη θέση πως προκύπτει θεωρητική τομή στο έργο *Η κρίση των δικτατοριών*. Πεποίθησή μας, όπως ήδη επισημάνθηκε, είναι πως η τομή εμφανίζεται στο τελευταίο έργο του Πουλαντζά και σηματοδοτεί όχι απλώς τη βαθμιαία απομάκρυνσή του από τον αλτουσεριανισμό και τον λενινισμό, αλλά μια ακροβασία ανάμεσα στα όρια της μαρξιστικής θεωρίας και μια ιδιότυπη αναθεώρησή της.

Η κοινοβουλευτική δημοκρατία ως μορφή της δικτατορίας της αστικής τάξης, το αστικό κράτος ως μηχανή εξουσίας της άρχουσας τάξης, ο ενιαίος και αδιαίρετος χαρακτήρας της αστικής κυριαρχίας και, κυρίως, η αναγκαιότητα συντριβής της αστικής κρατικής μηχανής, αποτελούν τις βασικές μαρξικές παραδοχές για τη φύση του αστικού κράτους, με τις οποίες ο Πουλαντζάς έρχεται μόνο στο τελευταίο του βιβλίο σε θεωρητική και μεθοδολογική ρήξη.

Κεφάλαιο 9: Ο δημοκρατικός δρόμος του Πουλαντζά

Το τελευταίο έργο του Πουλαντζά *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός* αποτελεί ένα έντονα πολιτικό έργο, αφού προσπαθεί να αντιμετωπίσει τα θεωρητικά προβλήματα της συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας, όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί και έθεταν για πρώτη φορά μεταπολεμικά το ζήτημα της κατάκτησης της κυβερνητικής εξουσίας από τα αριστερά κόμματα. Ο Πουλαντζάς καταπιάνεται με το ακανθώδες ζήτημα της μετάβασης στο σοσιαλισμό, ζήτημα που αποτέλεσε και την τελευταία εναγώνια επιστημονικοπολιτική του αναζήτηση.

Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 357-379) στον επίλογο του συγκεκριμένου έργου επιχειρεί να παρέμβει πολιτικά, σκιαγραφώντας έναν εναλλακτικό δρόμο μετάβασης προς το σοσιαλισμό, τον οποίο προσδιορίζει αυστηρά ως δημοκρατικό. Φυσικά, οι θεωρητικές προϋποθέσεις και οι στιγμές εξέλιξης της πουλαντζιανής θεωρίας της μετάβασης δεν εξαντλούνται σε αυτές τις σελίδες, εδώ όμως συμπυκνώνεται η ιδιαίτερη συλλογιστική τους. Για να τεκμηριώσει τη θέση του, ο Πουλαντζάς θέτει μια σειρά από προϋποθέσεις, τις οποίες τοποθετεί ως συμπλήρωμα της κριτικής του στη δυαδική εξουσία και τις οποίες θα αναλύσουμε διεξοδικά, προκειμένου να διαπιστώσουμε αν και σε ποιον βαθμό η δημοκρατική οδός του Πουλαντζά συνιστά μια ολοκληρωμένη και εφικτή στρατηγική μετάβασης, ασκώντας παράλληλα κριτική στις αδυναμίες και τις αντιφάσεις της.

9.1: Οι προϋποθέσεις του δημοκρατικού δρόμου

9.1.1: Μεταξύ σταλινισμού και σοσιαλδημοκρατίας

Πριν την ανάπτυξη των θέσεων για τον εναλλακτικό δρόμο μετάβασης, ο Πουλαντζάς (2008, σ. 25-26), κινούμενος στη γραμμή Αλτουσέρ⁴⁸, θα υπογραμμίσει με τη σειρά του πως δεν υπάρχει μια μαρξιστική θεωρία του κράτους⁴⁹, όχι βέβαια εξαιτίας κάποιας θεωρητικής αδυναμίας των κλασσικών του μαρξισμού, αλλά διότι μια τέτοια δεν μπορεί αντικειμενικά να υπάρξει.

Οξύμωρη παρατήρηση, αν αναλογιστεί κανείς πως ο ίδιος ο Πουλαντζάς είναι που υιοθετεί τις θεωρητικές παραδοχές του Μαρξ και ιδίως της *18ης Μπρυμαίρ*, οι οποίες κινούνται προς μια σχεσιακή προσέγγιση του αστικού κράτους, προκειμένου να

⁴⁸ Βλ. Λουί Αλτουσέρ, *Για την κρίση του μαρξισμού*, Εκδόσεις Αγώνας, 1980, σ. 40-46.

⁴⁹ Βλ. Δημήτρης Δημούλης, «Στιγμές οικοδόμησης της μαρξιστικής θεωρίας του κράτους», *Θέσεις*, 2008, τεύχ. 102, για μια κριτική αντιμετώπιση της θέσης του Πουλαντζά.

θεμελιώσει τη δική του ανάλυση. Η σχετική αυτονομία του κράτους, οι ενδοαστικές αντιθέσεις, η έννοια της ηγεμονικής μερίδας της αστικής τάξης, η υπαγωγή των μικροαστών στο αστικό συμφέρον μέσω του ουδέτερου κράτους, αλλά και η εσωτερική των ταξικών αγώνων στο κράτος ενυπάρχουν στο μαρξικό έργο. Αυτό που κάνει ο Πουλαντζάς είναι να συστηματοποιήσει όλες αυτές τις παραδοχές, κυρίως διαμέσου της κατασκευής μια σχεσιακής τυπολογίας κράτους και ταξικών αγώνων, η οποία τονίζει τη δυνατότητα του κράτους να εγγράφει τους ταξικούς αγώνες στο εσωτερικό του. Μέσα από αυτήν τη διαδικασία, κατά τον Πουλαντζά, ακόμα και αν δεχθούμε πως το κράτος είναι κυρίως ένα ταξικό εργαλείο ως προς το περιεχόμενό του, αυτό το περιεχόμενο αποκρυσταλλώνεται μονάχα αν αρθρωθεί ως σχέση ανάμεσα στις τάξεις (Τζαρέλλας, 2017).

Υπό ένα άλλο πρίσμα, η άρνηση ότι μπορεί να υπάρξει μια γενική θεωρία του κράτους σημαίνει πως δεν υπάρχει τελευταία λέξη για το καπιταλιστικό κράτος, παρά μόνο μια συνεχής απαίτηση να αναπτυχθούν αναλύσεις κατάλληλες για τις διαρκείς «μεταμορφώσεις» του. Από αυτήν τη σκοπιά, ο Πουλαντζάς έχει κληροδοτήσει ένα μοναδικό πλούτο για την πολιτική θεωρία (Martin, 2008, σ. 24).

Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 29), όμως, θα προχωρήσει ένα βήμα μακρύτερα, τονίζοντας πως, εφόσον δεν μπορεί να υπάρξει μια γενική θεωρία του κράτους, δεν είναι δυνατόν να υπάρξει ούτε ανάλογη θεωρία για τη μετάβαση από ένα κράτος σε ένα άλλο. Ως εκ τούτου δεν μπορεί να υπάρξει «πρότυπο» ενός μεταβατικού προς τον σοσιαλισμό κράτους, ενώ μπαίνει στο στόχαστρο και το μοντέλο της δυαδικής εξουσίας, θέση που είναι κάθετα αντίθετη με το προηγούμενο έργο του. Για να δικαιολογήσει την άποψή του, υποστηρίζει ορθώς πως «υπάρχει πάντα μια δομική απόσταση ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη, ανάμεσα στη θεωρία και την πραγματικότητα» (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 30).

Θα συμφωνήσουμε με τον Πουλαντζά (2008β, σ. 31-32) πως σίγουρα δεν υπάρχει μια αλάθευτη συνταγή για μια γνήσια μετάβαση στο σοσιαλισμό, υπάρχει όμως ένα μαρξιστικό «υπόδειγμα», μια παρακαταθήκη, την οποία ο ίδιος ο Πουλαντζάς έχει πολλές φορές επισημάνει στα προηγούμενα έργα του. Πάνω, λοιπόν, σε αυτό το υπαρκτό, ως έναν βαθμό, κενό μιας γενικής μαρξικής θεωρίας για το κράτος, ο Πουλαντζάς προσπαθεί να νομιμοποιήσει θεωρητικά τη δική του εναλλακτική προσέγγιση.

Η απόπειρα ανάδειξης του εναλλακτικού δρόμου μετάβασης ξεκινά με μια αρνητική οριοθέτηση, δηλαδή ως διπλή απόρριψη των κυρίαρχων ιδεολογικών

ρευμάτων της εποχής, του παραδοσιακού σοσιαλδημοκρατικού παραδείγματος και του παραδείγματος του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», τα οποία, παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις τους, εντούτοις για τον Πουλαντζά (2008β, σ. 357) έχουν μια κοινή συνισταμένη, αφού παρουσιάζουν «μια ομοιότητα ουσίας: τον κρατισμό και τη βαθιά δυσπιστία προς τις πρωτοβουλίες των λαϊκών μαζών, κοντολογίς την καχυποψία προς τα δημοκρατικά αιτήματα».

Δύσκολα μπορεί κανείς να διαφωνήσει με την παραπάνω διαπίστωση του Πουλαντζά, όμως ο προβληματισμός ξεκινάει από τη στιγμή που η κριτική του προς την παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατία περιορίζεται σε ελάχιστες γραμμές και σε χλιαρό ύφος (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 363-364), ενώ αντίθετα η κριτική του προς τον «υπαρκτό σοσιαλισμό» είναι σφοδρή, μακροσκελής και στο αποκορύφωμά της χρεώνει στον Λένιν τα φύτρα του σταλινισμού (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 357-361), προϊδεάζοντας τον αναγνώστη για το προς τα πού θα λυγίσει τη ράβδο.

Ειδικότερα, η θέση του ύστερου Πουλαντζά, πως τα φύτρα του σταλινισμού βρίσκονται στον Λένιν, αποπνέει έντονο φορμαλισμό. Σε αντίθετη κατεύθυνση, ο Μαντέλ υποστηρίζει:

Όχι, χίλιες φορές όχι, η δικτατορία του προλεταριάτου δεν οδηγεί αναπόφευκτα στη δικτατορία της γραφειοκρατίας, τα μέτρα έκτακτης ανάγκης ενάντια στην ανεπαναστατική τρομοκρατία δεν γεννούν μοιραία τη σταλινική τρομοκρατία, ο σταλινισμός δεν είναι το νόμιμο παιδί του λενινισμού. Αντίθετα για να επιβληθεί η δικτατορία του Στάλιν χρειάστηκε να εξολοθρευτεί το κόμμα του Λένιν, ως εκ τούτου ο Λένιν «γέννησε» τη σταλινική δικτατορία -όπως του χρεώνει ο Πουλαντζάς- μονάχα με την ίδια έννοια που η ζωή «γεννάει» το θάνατο, σαν την άρνηση της ίδιας (Μαντέλ, 1980, σ. 83-84).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ίδιο διάστημα και η παρέμβαση του Αλτουσέρ και των συνεργατών του, η οποία δεν συντελείται σε καμία περίπτωση στην κατεύθυνση της υπεράσπισης του «σοβιετικού μαρξισμού», αλλά αντίθετα στην κατάδειξη πως ο «σοβιετικός μαρξισμός», όπως διαμορφώθηκε ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου, αποτελεί ένα ιδεολογικό αμάλγαμα στο εσωτερικό του οποίου κυριαρχεί ο σκληρός πυρήνας της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας. Μάλιστα, σε ένα δεύτερο επίπεδο τόνιζαν πως η πολιτική στρατηγική της Αριστεράς δεν μπορεί να είναι νικηφόρα για την εργατική τάξη, εάν δεν αμφισβητεί την αστική πολιτική στρατηγική, αλλά εντάσσεται σε αυτήν ως μια «προοδευτική» εκδοχή της, διασφαλίζοντας την αδιάκοπη αναπαραγωγή όλων των καπιταλιστικών σχέσεων και μορφών εξουσίας.

Ο Πουλαντζάς αντίθετα αποπειράται να διασώσει το δημοκρατικό περιεχόμενο του σοσιαλισμού και να υπερβεί τις συμπληγάδες τόσο του δεσποτικού κρατισμού όσο

και του φιλελευθερισμού της σοσιαλδημοκρατίας, όπως αυτές έχουν παγιωθεί στην εποχή του και σε ευθεία αντίθεση με το πλέγμα αριστερά κόμματα-αυτόνομα κοινωνικά κινήματα της σύγχρονης εποχής. Για την ακρίβεια, αποπειράται να διασώσει το αστικοδημοκρατικό περιεχόμενο του σοσιαλισμού, όταν υποδηλώνει πως η κλασική μαρξική θέση για τη συντριβή της αστικής κρατικής μηχανής και αντικατάστασής της από την άμεση εργατική δημοκρατία οδηγεί μαθηματικά στον σταλινισμό (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 372), θέση που βρίσκεται σε διάσταση προς ολόκληρη την προηγούμενη ανάλυση του και η οποία κατά την άποψή μας πιστοποιεί με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο την ύπαρξη τομής και την εγκατάλειψη του σκληρού πυρήνα της μαρξικής θεωρίας για το κράτος και τη μετάβαση.

9.1.2: Το κράτος ως σχέση

Σύμφωνα με τον ύστερο Πουλαντζά (2008β, σ. 184) το καπιταλιστικό κράτος «δεν πρέπει να θεωρείται ως μια ενδογενής οντότητα, αλλά, όπως άλλωστε συμβαίνει και με το *Κεφάλαιο*, ως σχέση, ακριβέστερα ως η υλική συμπύκνωση ενός συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα σε τάξεις και μερίδες τάξεων, έτσι όπως αυτός εκφράζεται, πάντοτε με ειδικό τρόπο, μέσα στο Κράτος».

Με αυτήν την έννοια, το κράτος δεν είναι ένα πράγμα, αλλά μια σχέση, η οποία συμπυκνώνει την έκβαση της ταξικής πάλης και το αποτέλεσμα του ταξικού συσχετισμού δύναμης σε κάθε συγκυρία. Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 358-361) προβαίνει σε μια σκληρή κριτική εναντίον του Λένιν, στον οποίο χρεώνει μια μονόπλευρη εργαλειακή προσέγγιση του κράτους, η οποία δεν υπάρχει στα έργα του Μαρξ, αλλά και μια υποτίμηση των θεσμών της δημοκρατίας. Επί της ουσίας, ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 359) επικρίνει τον Λένιν πως ταυτίζει μορφή και περιεχόμενο, θεωρώντας την αστική δημοκρατία μορφή της αστικής δικτατορίας και τις πολιτικές ελευθερίες απλό προϊόν της αστικής τάξης.

Φυσικά, ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 15) έχει μεν δίκιο όταν υποστηρίζει πως η εργαλειακή αντίληψη του κράτους συσκοτίζει το γεγονός πως η αστική τάξη δεν επιλέγει μονομερώς ποιο κράτος της ταιριάζει. Έχει επίσης δίκιο πως αυτή η αντίληψη δεν απαντά στο κομβικό ερώτημα γιατί αυτό το κράτος και όχι οποιοδήποτε άλλο, όμως από την άλλη μεριά και η απόρριψη της εργαλειακής διάστασης του κράτους δεν εξηγεί το πώς η αστική τάξη καταφέρνει να εξουσιάζει και να αναπαράγει τις καπιταλιστικές σχέσεις με αυτή τη συγκεκριμένη μορφή κράτους (Τζαρέλλας, 2017).

Συνοπτικά, η εργαλειακή αντίληψη υποστηρίζει πως παρά τις όποιες επιμέρους ταξικές κατακτήσεις, το κράτος παραμένει σε κάθε περίπτωση εργαλείο της άρχουσας τάξης. Στον αντίποδα, για τη σχεσιακή αντίληψη τα πράγματα είναι αρκετά πιο σύνθετα, αφού σύμφωνα με αυτή, οι όποιες επιμέρους ταξικές κατακτήσεις είναι σε θέση να μεταβάλουν ή έστω να μετατοπίσουν το κράτος. Η εσωτερική μεταβολή του κράτους είναι δυνατή, εφόσον αυτό δεν αποτελεί εργαλείο της άρχουσας τάξης, αλλά μια συμπύκνωση του συσχετισμού δυνάμεων. Αν ο συσχετισμός αυτός μεταβληθεί υπέρ της εργατικής τάξης, τότε και το κράτος, συμπυκνώνοντας τη μεταβολή, γίνεται πιο φιλεργατικό. Φυσικά το κράτος παραμένει αστικό, όμως πλέον είναι περισσότερο εργατικό, εξαιτίας των νικών της ταξικής πάλης.

Από τις παραπάνω παρατηρήσεις διαβλέπουμε την κοινή αδυναμία των δύο αντιτιθέμενων αντιλήψεων. Από τη μία μεριά, η εργαλειακή οπτική δεν αντιλαμβάνεται τις ποσοτικές σχέσεις δύναμης, τους επιμέρους συσχετισμούς στη διακύμανσή τους, ενώ από την άλλη η σχεσιακή αντίληψη μένει μονάχα στις ποσοτικές διακυμάνσεις, χωρίς να διακρίνει τον ποιοτικό χαρακτήρα των ορίων που πρέπει να ξεπεραστούν. Πιο συγκεκριμένα, αυτό το οποίο λείπει από την σχεσιακή αντίληψη είναι η αποδοχή της ύπαρξης ενός δομικού ορίου, σχετικώς αδιαπέραστου από τη μεταβολή των ταξικών συσχετισμών. Αυτό το όριο είναι σημείο κλειδί, αφού είναι εκείνο που επιτρέπει στο κράτος, παρά τις όποιες αλλαγές των ταξικών συσχετισμών, να παραμένει εσαεί όργανο της αστικής τάξης.

Ο Πουλαντζάς, λοιπόν, απομακρύνεται από το εννοιολογικό σχήμα του κράτους-εργαλείου και προσεγγίζει θεωρητικά το αστικό κράτος μονάχα ως σχέση και ως συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στις επιμέρους τάξεις. Φαινομενικά μπορεί μεν να ακολουθεί τη γκραμσιανή προσέγγιση, όμως, σε αντίθεση με τον Γκράμσι, δεν συλλαμβάνει το κράτος τόσο ως σχέση, όσο και ως εργαλείο της κυρίαρχης τάξης, αλλά οδηγείται σε μια αποκλειστικά σχεσιακή αντίληψη, η οποία κατά την άποψή μας, υποτιμά ως έναν βαθμό το ταξικό περιεχόμενο του κράτους.

Όπως κριτικά επισημαίνει ο Αλτουσέρ (2011), «το κράτος, στην καρδιά του, που είναι η δύναμη της φυσικής, πολιτικής, αστυνομικής και διοικητικής του επέμβασης, είναι φτιαγμένο, στο μέτρο του δυνατού, ώστε να μην αγγίζεται, ούτε ακόμα να “διαπερνάται”, από την πάλη των τάξεων». Ως εκ τούτου, σε όποιον βαθμό και αν η ταξική πάλη διαπέρνα το κράτος και τους μηχανισμούς του, υπάρχουν κάποιες ειδικές περιοχές του κράτους που είναι επαρκώς θωρακισμένες και οι οποίες συνιστούν το δομικό όριό του.

9.1.3: Απουσία δομικού ορίου

Οι παραπάνω παρατηρήσεις μας οδηγούν γραμμικά σε μια άλλη προϋπόθεση, η οποία είναι συμπληρωματική της προηγούμενης και αφορά ακριβώς αυτήν την ύπαρξη ενός σκληρού πυρήνα, ενός ταξικά αδιαπέραστου δομικού ορίου εντός του κράτους.

Ο πρώιμος Πουλαντζάς αποδεχόταν αυτήν τη διάκριση-όριο του κράτους, θεωρώντας πως ο σκληρός του πυρήνας παραμένει σχετικά αλώβητος από τις πιέσεις της ταξικής πάλης. Εκείνος ο Πουλαντζάς, ο οποίος αντιλαμβανόταν ότι το κράτος στον σκληρό του πυρήνα αρθρώνεται ως εργαλείο, αποδεχόταν την αναγκαιότητα της συντριβής του κράτους. Σε αυτήν την κατεύθυνση έγραφε χαρακτηριστικά: «Να κατακτήσεις την κρατική εξουσία συντρίβοντας την κρατική μηχανή, έλεγε ο Λένιν, και αυτό τα λέει όλα» (Πουλαντζάς, 1975α, σ. 131).

Η «στροφή» του τελευταίου έργου και η υιοθέτηση της άποψης πως η πάλη των τάξεων δύναται να διαπερνά το σύνολο των κρατικών δομών, ακόμα και του πιο σκληρού πυρήνα του, αποτέλεσε την αναγκαία μαγιά, προκειμένου να αναπτύξει στη συνέχεια τη θέση για τη δυνατότητα δημοκρατικού μετασχηματισμού του κράτους. Μα πάνω από όλα, αυτή του η παραδοχή καταλήγει πως εν τέλει η καταστροφή της παλιάς κρατικής μηχανής δεν είναι αναγκαία συνθήκη για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό, άποψη εκ διαμέτρου αντίθετη από αυτήν της *Κρίσης των δικτατοριών*, που ταύτιζε το σοσιαλισμό με τη συντριβή της κρατικής μηχανής (Πουλαντζάς, 2006α, σ. 84).

Επί της ουσίας είναι η διατηρητότητα του σκληρού πυρήνα του κράτους, η οποία καθιστά εφικτή μια διαφορετική στρατηγική μετάβασης, μια στρατηγική η οποία θα εκμεταλλευτεί τις αντιθέσεις στο εσωτερικό των κρατικών μηχανισμών και θα μπολιάσει τις εξωτερικές επιθέσεις προς το κράτος με τις εστίες αντίστασης στο εσωτερικό του. Βέβαια, η ύπαρξη ρηγμάτων στα ανώτερα κλιμάκια δεν αποδεικνύει ότι έχει υπονομευτεί η κυριαρχία της καπιταλιστικής τάξης, αφού αυτά τα ρήγματα είναι φυσιολογικά. Αυτό που έχει αποφασιστική σημασία είναι το γεγονός ότι παραμένουν οι θεσμικοί μηχανισμοί της καπιταλιστικής παραγωγής. Επομένως, η αναγκαιότητα συντριβής του αστικού κράτους παραμένει η σταθερά και η επιβεβλημένη προϋπόθεση μιας μαρξιστικής θεωρίας μετάβασης στο σοσιαλισμό.

Κατά τη γνώμη μας, το καπιταλιστικό κράτος παραμένει αναμφισβήτητα ένα πεδίο ταξικής πάλης, το οποίο σαφώς διατρέχεται από σωρεία ενδοταξικών και ταξικών αντιφάσεων. Αντιφάσεων, οι οποίες όμως, δεν ακυρώνουν την υλικότητά του και την ενότητα του δομικού του σκληρού πυρήνα. Όπως θα γράψει ο Δημητούλης (2000, σ. 29) «ακριβώς, αυτός ο θωρακισμένος, στεγανοποιημένος πυρήνας του αστικού

κράτους είναι που καθιστά ανυπέρβλητη συνθήκη τη συντριβή του αστικού κράτους για τη μετάβαση σε μια κοινωνία αυτοδιευθυνόμενη, χωρίς κράτος και εξουσιαστικές σχέσεις».

Επιπρόσθετα, με την επέκταση της σχεσιακής αντίληψης στο σύνολο του κράτους και την επί της ουσίας ενοποίηση όλων των δομών του κράτους, ο Πουλαντζάς έρχεται σε πλήρη αντίφαση με τη θέση του περί μη ενιαίου κράτος. Κατά την γνώμη μας, ο Πουλαντζάς κάτω και από την επιρροή της Πορτογαλικής Επανάστασης και της δημοκρατικής στάσης ενός μέρους του στρατού, οδηγείται στο συμπέρασμα πως η πάλη των τάξεων είναι εφικτό να διαπερνάει ακόμα και τον σκληρό φλοιό των κατασταλτικών μηχανισμών, υποτιμώντας την ιδιαιτερότητα της πορτογαλικής περίπτωσης.

Βάσιμα, λοιπόν, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο Πουλαντζάς υποτιμά τον πρωτεύοντα ρόλο των κατασταλτικών μηχανισμών, οι οποίοι ουσιαστικά αποτελούν το εχέγγυο αναπαραγωγής των ιδεολογικών μηχανισμών, αλλά και των σχέσεων εκμετάλλευσης (Αλτουσέρ, 1978α, σ. 89) σε ένα γενικότερο πλαίσιο υποτίμησης της βίας (Jessor, 1985, σ. 304).

Σε ευθεία αντίθεση με τις θέσεις του ύστερου Πουλαντζά, ο Αλτουσέρ τονίζει πως «για τον Μαρξ και τον Λένιν, εάν το κράτος είναι “διαχωρισμένο”, είναι με τη στενή έννοια “διαχωρισμένο” από την ταξική πάλη» και προσθέτει πως «το να συμπεραίνει κάποιος πως το κράτος “διασχίζεται εξ ορισμού από την ταξική πάλη” σημαίνει πως παίρνει τις επιθυμίες του για πραγματικότητα» (Althusser, 2006, σ. 70-71, 80).

Στη συλλογιστική του Αλτουσέρ ο διαχωρισμός του κράτους από την ταξική πάλη συνδέεται άρρηκτα με το ρόλο του ως εργαλείου: «το κράτος είναι διαχωρισμένο από την ταξική πάλη γιατί είναι φτιαγμένο απ’ αυτή, διότι είναι εργαλείο της κυρίαρχης τάξης. Δεν μπορεί να λειτουργήσει ως εργαλείο αν διασχίζεται από την ταξική πάλη, διότι κάθε στιγμή θα υπήρχε ο κίνδυνος να εκραγεί στα χέρια της κυρίαρχης τάξης». Μονάχα υπό τον όρο του χωρισμού από την ταξική πάλη μπορεί το κράτος να παρέμβει σε αυτήν, τόσο εναντίον της λαϊκής αντίδρασης, όσο και στις ενδοαστικές αντιπαραθέσεις (Althusser, 2006, σ. 70-71).

Σε αυτήν την κατεύθυνση, ο Αλτουσέρ προβαίνει σε μια διάκριση ανάμεσα στην κρατική εξουσία και στον κρατικό μηχανισμό. Η κρατική εξουσία είναι αποτέλεσμα της ταξικής πάλης, αλλά το εργαλείο άσκησης της, ο κρατικός μηχανισμός, παραμένει διαχωρισμένος από αυτή. Η διάκριση ισχύει, λοιπόν, για τον

σκληρό πυρήνα του κράτους, ο οποίος ασκεί την εξουσία καταναγκασμού, την εξουσία επέμβασης και την πολιτική εξουσία. Σε σύγκριση με αυτόν τον σκληρό πυρήνα είναι δευτερεύουσα η πολιτική σημασία του λοιπού δημόσιου τομέα, όπου διαπιστώνεται εντονότερη πολιτική κινητικότητα. Ο υπόλοιπος δημόσιος τομέας δεν είναι καθοριστικός για την κατανόηση του χαρακτήρα του κράτους ως εργαλείου ταξικής κυριαρχίας. Μόνο ο σκληρός πυρήνας μπορεί «να παίρνει μέτρα ενάντια σε μια μερίδα, ακόμη και στην πλειοψηφία της αστικής τάξης για να υπερασπίσει τα “γενικά συμφέροντά της” ως κυρίαρχης τάξης», «για να διατηρηθούν οι συνθήκες της εκμετάλλευσης» (Althusser, 2006, σ. 81-85).

Συμπερασματικά, με αυτήν του την θεώρηση, ο Αλτουσέρ⁵⁰ απορρίπτει κάθε αντίληψη περί ουδετερότητας ή υπερταξικότητας του κράτους. Το κράτος, λοιπόν, δεν είναι διαχωρισμένο επειδή λειτουργεί ουδέτερα, αλλά για να κλίνει προς την πλευρά της αστικής τάξης. Ο Αλτουσέρ αποκαλύπτει την πρόδηλη ουδετερότητα του κράτους, η οποία συγκαλύπτει τον ταξικό του χαρακτήρα και της επιτρέπει να ασκεί μια ταξική πολιτική υπέρ των μακροπρόθεσμων συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης. Αυτή η θέση στρέφεται ενάντια στη θεωρία του εξελικτισμού, η οποία θεωρεί πως το κράτος διαπερνάται ολωσδιόλου από την ταξική πάλη και άρα μπορεί να μετεξελιχτεί ειρηνικά, οδηγώντας σε προοδευτικές πολιτικές που να κατοχυρώνουν τα συμφέροντα των εξουσιαζόμενων τάξεων.

Για να κατανοήσουμε εις βάθος το κομβικό αυτό σημείο του δομικού ορίου, είναι απαραίτητο να αναφερθούμε πιο αναλυτικά στις αντινομίες Αλτουσέρ – Πουλαντζά αναφορικά με το κατά πόσον η ταξική πάλη ενυπάρχει στο εσωτερικό του κράτους.

Όπως έχουμε ήδη επισημάνει προηγουμένως, ο Πουλαντζάς ορθά αντιλαμβάνεται πως η κρατική οργάνωση δεν είναι ενιαία, αλλά αντιθέτως παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις από τον έναν εθνικό σχηματισμό στον άλλον εξαιτίας της σημασίας της ταξικής πάλης. Ως εκ τούτου, η υποτίμηση του ρόλου της ταξικής πάλης από πλευράς Αλτουσέρ μας οδηγεί σε έναν δομισμό με μόνη διέξοδο την κοινωνική επανάσταση. Από τη στιγμή που η ταξική πάλη δεν εισέρχεται στην κρατική δομή, αυτή αναπαράγεται στο διηνεκές, οδηγώντας μας σε ένα μεθοδολογικό αδιέξοδο, αυτό της αέναης αναπαραγωγής της ίδιας δομής. Όμως, και η θέση του Πουλαντζά πως «όλα

⁵⁰ Βλ. Δημήτρης Δημούλης, «Η “μηχανή παραγωγής” νόμιμης εξουσίας. Ζητήματα θεωρίας του κράτους», *Θέσεις*, 1997, τεύχ. 60, για μια διεξοδική ανάλυση των θέσεων του Αλτουσέρ.

είναι ταξική πάλη», χωρίς να αντιλαμβάνεται πως αυτή η πάλη δεν αρχίζει εκ του μηδενός, αλλά αντιθέτως διεξάγεται πάνω σε διαμορφωμένα αποτελέσματα της ταξικής πάλης, δηλαδή σε ιεραρχημένες κρατικές δομές, οι οποίες αποκρυσταλώνουν τους ταξικούς συσχετισμούς, εγείρει σημαντικούς προβληματισμούς (Σακελλαρόπουλος, 2019α, σ. 58). Προβληματισμοί, οι οποίοι μας οδηγούν αναγκαστικά στη συζήτηση περί της φύσης του κράτους.

Το κράτος παρεμβαίνει ενεργά στην κοινωνία και δέχεται την αντανάκλαση της παρέμβασής του, τροποποιώντας, μετασχηματίζοντας ή και αναθεωρώντας την πολιτική του (Σακελλαρόπουλος, 2001, σ. 256), όμως δεν θα πρέπει να ξεχνάμε πως υπάρχει ένα δομικό όριο στις μετατροπές που μπορούν να πραγματοποιηθούν εντός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και οι οποίες σχετίζονται με την αναπαραγωγή των σχέσεων ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και απόσπασης υπεραξίας. Συνεπώς, μπορεί μεν οι συσχετισμοί δύναμης των κοινωνικών δυνάμεων να κρίνουν το μέγεθος των υποχωρήσεων που είναι διατεθειμένη να κάνει η αστική τάξη, όμως σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να υπερβούν το παραπάνω δομικό όριο, το όριο διαίωσισης του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής.

Στις περιπτώσεις, λοιπόν, εκείνες που οι δυνάμεις αμφισβήτησης στρέφονται μαζικά ενάντια στο κυρίαρχο σύστημα παραγωγής, τότε το κράτος υιοθετεί την απροκάλυπτη καταστολή των λαϊκών κινητοποιήσεων με τη χρήση ωμής βίας, χωρίς μάλιστα πολλές φορές να κρίνεται αναγκαία η επίκληση κάποιου νομικού προσχήματος. Αυτά συμβαίνουν, διότι στο εσωτερικό του κράτους εδράζεται ο «σκληρός πυρήνας» του κράτους, ο οποίος συγκροτείται κατά απόλυτα ιεραρχημένο και γραφειοκρατικό τρόπο, προωθώντας την ιδεολογία του «κοινού εθνικού συμφέροντος».

Σε κάθε περίπτωση, όμως, ο «πυρήνας» του καπιταλιστικού κράτους, (δηλαδή τα θεμελιώδη δομικά χαρακτηριστικά του: η ιεραρχική γραφειοκρατική δομή του, η «αταξική» λειτουργία του με βάση τους κανόνες του Δικαίου και την αστική ιδεολογία του κοινού εθνικού συμφέροντος κλπ.), παραμένει αναλλοίωτος, όσο καιρό η καπιταλιστική πολιτική εξουσία δεν έχει ανατραπεί. Όρος επομένως για την ανατροπή της καπιταλιστικής πολιτικής εξουσίας, για την κατάληψη της από την εργατική τάξη και τους συμμάχους της είναι η ανατροπή, η συντριβή του κρατικού μηχανισμού καταστολής (και ορισμένων ιδεολογικών κρατικών μηχανισμών) που συμπυκνώνει ακριβώς το «δομικό πυρήνα» του αστικού κράτους, δηλαδή της αστικής πολιτικής εξουσίας (Μηλιός, 1990, σ. 66-67).

Αυτό, λοιπόν, το δομικό όριο στο εσωτερικό του κράτους αποτελεί την τελευταία και σκληρότερη γραμμή άμυνας, πέρα από την οποία δεν επιτρέπεται να εισχωρήσει η ταξική πάλη, όριο μάλιστα το οποίο είναι σε θέση να μετατοπιστεί εντός

των διαφόρων θεσμών του κράτους, προκειμένου να διατηρήσει πάση θυσία ένα τμήμα αλώβητο από την επίδραση των λαϊκών μαζών. Αυτό συνέβη χαρακτηριστικά στην περίπτωση της Χιλής, όταν η πραγματική εξουσία μετατοπίστηκε από την πολιτική εξουσία, η οποία ήταν στα χέρια του Αλιέντε, προς τον στρατό, με αποτέλεσμα την ανατροπή της αριστερής κυβέρνησης και την εγκαθίδρυση μιας στυγνής δικτατορίας.

Εν κατακλείδι, μπορεί βέβαια να υποστηριχθεί πως και οι κοινωνικοί αγώνες εγγράφονται στο εσωτερικό του κράτους, αλλά και το κράτος διατηρεί σε κάθε περίπτωση ένα ταξικό πρόσημο. Η εγγραφή των λαϊκών αγώνων στο εσωτερικό του κράτους μπορεί μεν για ένα χρονικό διάστημα να παίρνει τη μορφή λαϊκών κατακτήσεων, όμως σε δεύτερο χρόνο δίνει τη δυνατότητα στο κράτος να ενσωματώσει αυτή τη δυναμική διαμέσου των παραχωρήσεων, μεταλλάσσοντάς τη σε στοιχείο διαιώνισης της αναπαραγωγής της εξουσίας του κεφαλαίου, όπως συνέβη με την υιοθέτηση του κράτους πρόνοιας.

Ενώ, λοιπόν, η βασική αδυναμία του Αλτουσέρ είναι η μη αναγνώριση της ύπαρξης δύο τμημάτων στο εσωτερικό του κράτους, όπου στο ένα και μεγαλύτερο υπεισέρχεται η ταξική πάλη, ενώ το άλλο και μικρότερο μένει αλώβητο από αυτήν, κατά την άποψή μας η βασική αδυναμία της συλλογιστικής του Πουλαντζά είναι η μετατόπισή του από την αναγκαιότητα συντριβής της αστικής κρατικής μηχανής στη δυνατότητα σταδιακού μετασχηματισμού του κράτους προς έναν σοσιαλιστικό προσανατολισμό διαμέσου της αυξανόμενης έντασης της ταξικής πάλης.

9.1.4: Η αντίληψη περί δημοκρατίας

Όπως υποστηρίξαμε ήδη, η κοινοβουλευτική δημοκρατία έχει για τους Μαρξ και Ένγκελς έναν διττό και συνάμα αντιφατικό χαρακτήρα: αποτελεί τόσο τη μορφή της αστικής κυριαρχίας και το μέσο υπαγωγής των κυριαρχούμενων τάξεων στο κεφάλαιο, όσο και το εν δυνάμει πεδίο της ταξικής πάλης και της χειραφέτησης των υποτελών τάξεων. Η διαλεκτική αυτή σύλληψη της δημοκρατίας παράγεται από την αντίληψη του κράτους, αφενός ως εργαλείου της κυρίαρχης τάξης, αφετέρου ως σχέσης που αποκρυσταλλώνει τους ταξικούς συσχετισμούς.

Οι Μαρξ και Ένγκελς δεν ανέλυσαν λεπτομερώς τη διαδικασία ενσωμάτωσης του προλεταριάτου και έδωσαν έμφαση κυρίως στη πλευρά του καταναγκασμού και όχι της συναίνεσης, λόγω και των δεδομένων συνθηκών της εποχής τους (Ρούσης, 2008, σ. 223-305). Ο Πουλαντζάς, ακολουθώντας εν μέρει τις αναλύσεις του Γκράμσι, υπογραμμίζει υπέρμετρα την παιδαγωγική διάσταση της κοινοβουλευτικής

δημοκρατίας, υποτιμώντας το τυπικό της περίβλημα ως μορφής αστικής κυριαρχίας. Η κοινοβουλευτική δημοκρατία μπορεί μεν να αποτελεί ένα δυνητικό πλαίσιο χειραφέτησης, όμως ταυτοχρόνως δεν θα πρέπει να ξεχνάμε πως αποτελεί και τη μορφή ενσωμάτωσης των υποτελών τάξεων. Υπό αυτήν την έννοια και σε αυτό το σημείο υποτιμάται πλήρως ο ταξικός χαρακτήρας του κράτους και ο ρόλος του.

Κυριότερα, ο Πουλαντζάς θα υποστηρίξει ότι οι θεσμοί και οι δομές της αστικής δημοκρατίας είναι σε θέση να μετασχηματιστούν προς όφελος των υποτελών τάξεων, αφού αποτελούν προνομιακό πεδίο εγγραφής των ταξικών αντιθέσεων και έχουν τη δυνατότητα να διαπαιδαγωγούν τους ανθρώπους στην άσκηση της πολιτικής ως καθημερινής μαζικής πρακτικής.

Σύμφωνα με τη μαρξική θεωρία, βασικός σκοπός του αστικού κράτους είναι η αναπαραγωγή του κεφαλαίου ως αντιφατικής ολότητας πέρα από τα επιμέρους συμφέροντα που το συγκροτούν. Ο ύστερος Πουλαντζάς τείνει να υποτιμά την ολότητα τόσο του κεφαλαίου ως κοινωνικής σχέσης, όσο και του αστικού κράτους, με αποτέλεσμα να προκρίνει την ενίσχυση των ουσιαστικών πτυχών της αστικής δημοκρατίας και ευρύτερα των αντιπροσωπευτικών θεσμών, διασπώντας έτσι το αδιαίρετο της αστικής κυριαρχίας και των κρατικών μηχανισμών.

Ο Καρνόι τονίζει πως ο Πουλαντζάς πείθεται τελικά ότι η κοινοβουλευτική δημοκρατία είναι καθοριστικό στοιχείο για την μετάβαση στο σοσιαλισμό, γιατί η δημοκρατία (ακόμα και η «αστική» δημοκρατία) είναι ταυτόχρονα νίκη της εργατικής τάξης και κύρια μορφή του αγώνα των υποτελών τάξεων στο ταξικό κράτος (Carnoy, 1990, σ. 176). Κατ' επέκταση, από τη στιγμή που ο Πουλαντζάς αντιλαμβάνεται την κοινοβουλευτική δημοκρατία, όχι ως αρνητικό φορτίο του παλιού, αλλά ως αναγκαία προϋπόθεση του καινούργιου, αποκλείει κάθε σκέψη καταστροφής των αστικοδημοκρατικών θεσμών στα πλαίσια μετάβασης προς το σοσιαλισμό.

Όμως, από μαρξιστική τουλάχιστον οπτική, η κομμουνιστική προοπτική δεν είναι ένα καθεστώς που εγκαθιδρύεται, αλλά μια ιστορική τάση, η οποία χωρίς μια αυθεντική εργατική δημοκρατία εντός της παραγωγής, χωρίς νέες όψεις κοινωνικού ελέγχου, χωρίς επέκταση μορφών συμμετοχικής δημοκρατίας σε όλο το φάσμα της κοινωνίας, χωρίς αμφισβήτηση του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, χωρίς κοινωνικοποίηση της γνώσης, δεν είναι σε θέση να παγιωθεί, αφού οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής συνεχίζουν να αναπαράγονται και να διαιώνονται, έστω και υπό άλλο προσώπιο. Σύμφωνα με τη διαλεκτική προσέγγιση του Ντάνιελ Μπενσαϊντ:

Τα σπέρματα σοσιαλιστικής δημοκρατίας δεν είναι η απόλυτη άρνηση των αστικών τυπικών δημοκρατικών ελευθεριών. Είναι το διαλεκτικό τους ξεπέραςμα. Για το λόγο αυτό, για όσον καιρό η τυπική δημοκρατία διατηρεί ένα προοδευτικό περιεχόμενο στα μάτια των εργαζόμενων μαζών, είμαστε οι καλύτεροι υπερασπιστές των ριζοσπαστικών δημοκρατικών διεκδικήσεων (Μπενσαΐντ, 1983, σ. 95).

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να υιοθετήσουμε μια ξεκάθαρη διάκριση ανάμεσα στο «ειρηνικό» και το «δημοκρατικό», αφού οι δύο όροι δεν πρέπει να ταυτίζονται αδιακρίτως. Ο δημοκρατικός χαρακτήρας, τον οποίο επικαλείται η μαρξιστική ανάλυση, τόσο κατά την προεπαναστατική όσο και κατά την καθαυτό επαναστατική διαδικασία, θα πρέπει εν πάση περιπτώσει, να προσδιοριστεί εννοιολογικά και μορφολογικά.

«Η δημοκρατία αντιπροσωπεύει τον δρόμο, το μέσο και τον απώτερο στόχο της επανάστασης» υπογραμμίζει ο Λαμικά και παραθέτει τα λόγια του Λένιν πως «όποιος θέλει να τραβήξει προς το σοσιαλισμό από άλλο δρόμο έξω από τον πολιτικό δημοκρατισμό θα καταλήξει αναπότρεπτα σε ανόητα και αντιδραστικά συμπεράσματα, τόσο με την οικονομική όσο και με την πολιτική έννοια» (Labica, 2014, σ. 490).

Δημοκρατία σημαίνει εν προκειμένω ότι οι όποιες ριζοσπαστικές αλλαγές δεν γίνεται να πραγματοποιηθούν από τα πάνω, χωρίς την αποδοχή και τη δυναμική υποστήριξη των λαϊκών μαζών, οι οποίες πρέπει και οι ίδιες να ζυμώσουν τις αποφάσεις και να γαλουχηθούν σε ένα νέο ευρύτερα δημοκρατικό σύστημα λήψης αποφάσεων.

Ο Φουκώ (2004, σ. 61) θα περιγράψει γλαφυρά την αστική δημοκρατία, υπογραμμίζοντας πως «στη σκιά της αστικής πολιτείας γεννιέται ετούτη η παράξενη δημοκρατία ενός καλού που θα επιβληθεί με το ζόρι και τη βία, σε όσους γεννούν υποψίες ότι ερωτοτροπούν με το κακό». Ενώ και ο ίδιος ο Πουλαντζάς, στις *Κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, επεσήμανε σχετικά:

Φαίνεται έτσι ότι όχι μόνο η παραδοσιακή μορφή της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, αλλά ακόμα και μια ορισμένη μορφή πολιτικής δημοκρατίας, γενικά, έχει εξαφανιστεί πια σαν συνέπεια των διαρθρωτικών μεταβολών του σύγχρονου καπιταλισμού (Πουλαντζάς, 2008α, σ. 215).

Κάθε προϋπόθεση του Πουλαντζά είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις προηγούμενες. Για να φτάσει, λοιπόν, στο σημείο να υποστηρίξει τη διάκριση της δημοκρατίας σε αντιπροσωπευτική και άμεση, προηγουμένως έχει εγκαταλείψει τόσο την ιδέα της συντριβής του κράτους, όσο και της δικτατορίας του προλεταριάτου, οι οποίες είναι ασύμβατες με οποιαδήποτε ιδέα διατήρησης των ήδη υπαρχόντων αστικοδημοκρατικών θεσμών:

Ριζικός μετασχηματισμός του κρατικού μηχανισμού σ' έναν δημοκρατικό δρόμο προς τον σοσιαλισμό σημαίνει ότι δεν μπορεί να γίνεται πια λόγος για εκείνο που ονομάστηκε από παλιά *σπάσιμο* ή *καταστροφή* αυτού του μηχανισμού. Ο όρος *σπάσιμο*, που υπήρξε και αυτός ένας όρος ενδεικτικός στον Μαρξ, κατέληξε ωστόσο να δηλώνει ιστορικά κάτι το πολύ συγκεκριμένο: το ξερίζωμα ακριβώς κάθε μορφής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και των λεγομένων τυπικών ελευθεριών, αποκλειστικά υπέρ της άμεσης δημοκρατίας στη βάση και των λεγομένων πραγματικών ελευθεριών (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 372).

Πρέπει να πάρουμε θέση πάνω σε τούτο το ζήτημα: αν ο δημοκρατικός δρόμος προς τον σοσιαλισμό και ο δημοκρατικός σοσιαλισμός σημαίνουν επίσης πλουραλισμό πολιτικό (κομμάτων) και ιδεολογικό, αναγνώριση του ρόλου της καθολικής ψηφοφορίας, επέκταση και βάθεμα όλων των πολιτικών ελευθεριών, μαζί και για τους αντιπάλους κτλ., τότε δεν μπορούμε πια να χρησιμοποιούμε τον όρο *σπάσιμο* ή *καταστροφή* του κρατικού μηχανισμού, εκτός κι αν παίζουμε με τις λέξεις. Πρόκειται ασφαλώς, μέσα απ' όλους αυτούς τους μετασχηματισμούς, για μια ορισμένη μονιμότητα και συνέχεια των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας: συνέχεια με την έννοια όχι μιας θλιβερής επιβίωσης που υφιστάμεθα εφόσον αδυνατούμε να κάνουμε αλλιώς, αλλά ενός αναγκαίου όρου του δημοκρατικού σοσιαλισμού (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 372).

Ο ύστερος Πουλαντζάς (2008β, σ. 373-375), διαφυλάσσει ακέραιη μονάχα τη θεμελιώδη μαρξική θέση για τον μαρξισμό του κράτους, όμως κατά την άποψή μας η διατήρηση ενός κοινοβουλευτισμού, ο οποίος δεν είναι καν άμεσα εξαρτώμενος από την κοινωνία, δεν κινείται προς την κατεύθυνση επίτευξης αυτού του στόχου. Αντίθετα στέκεται εμπόδιο, ως κυβερνητικός θεσμός, ο οποίος ξεφεύγει από τον έλεγχο του λαού. Εν ολίγοις, ο δημοκρατικός δρόμος του Πουλαντζά εξαρτάται από τη διατήρηση μιας, με μαρξιστικούς όρους, αντιδημοκρατικής μορφής διακυβέρνησης, όπως είναι η κοινοβουλευτική αστική δημοκρατία.

Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 360-363), ασκώντας κριτική στο σοβιετικό μοντέλο, τονίζει πως τα σοβιέτ κατέλαβαν τον κρατικό μηχανισμό, αλλά με μόνο σκοπό να τον καταστρέψουν και να πάρουν τη θέση του, την ίδια στιγμή που η άμεση δημοκρατία αντικατέστησε με μιας την αντιπροσωπευτική. Σε αντίθετη κατεύθυνση, η πουλαντζιανή εκδοχή του δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό υποστήριξε μια συνάρθρωση των δύο αυτών μορφών, συνάρθρωση που θα οδηγούσε στον μετασχηματισμό του ίδιου του κρατικού μηχανισμού. Προς ενίσχυση αυτής του της συλλογιστικής, ο Πουλαντζάς θα χρησιμοποιήσει την περίφημη κριτική της Λούξεμπουργκ πως οι μπολσεβίκοι στηρίχθηκαν υπερβολικά πάνω στα σοβιέτ, καταλύοντας την αντιπροσωπευτική δημοκρατία.

Πέραν πάσης αμφιβολίας, ο Πουλαντζάς μιλά με την ευκολία της ύστερης ιστορικής γνώσης, όμως ο συλλογισμός του μοιάζει εν πολλοίς επαγωγικός. Και όμως δεν μπορεί, με βάση μια ιστορική εμπειρία να υποστηριχθεί ότι η υπαρκτή παρακμή

της άμεσης δημοκρατίας εν απουσία παράλληλων αντιπροσωπευτικών θεσμών στη σοβιετική εμπειρία συνεπάγεται μια συλλήβδην αποτυχία της άμεσης δημοκρατίας. Και αντιστρόφως σε ένα δεύτερο επίπεδο, δεν μπορεί να υποστηριχθεί ως δεδομένο ότι η ύπαρξη και αντιπροσωπευτικών θεσμών, θα εμπόδιζε αυτήν την παρακμή. Κατά την άποψή μας, αντί για την προάσπιση μιας προβληματικής -όπως ο ίδιος παραδέχεται- κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, θα ήταν ίσως προτιμότερο, ο δημοκρατικός δρόμος να αναζητά με μεγαλύτερη επιμονή απαντήσεις σχετικά με τις δυνατότητες ενίσχυσης των συμμετοχικών λειτουργιών της πολιτικής ζωής.

Ο Πουλαντζάς μιλά για μια μετασχηματισμένη αντιπροσωπευτική δημοκρατία, την προοπτική της οποίας, όμως, αποδυναμώνει, όταν ο μετασχηματισμός του δεν θίγει καθοριστικά ζητήματα, όπως η υποχρεωτική εντολή και η δυνατότητα ανάκλησης των βουλευτών, όπως του επισημαίνει σχετικά ο Βεμπέρ:

Τι σημαίνει αντιπροσωπευτική δημοκρατία σε σχέση με την άμεση δημοκρατία; Έχουμε μερικά κριτήρια: Άμεση δημοκρατία σημαίνει π.χ. υποχρεωτική εντολή, ανακλητότητα εκπροσώπων κ.λπ. Αν θέλουμε να διατηρήσουμε τις τυπικές και πολιτικές ελευθερίες, αυτό συνεπάγεται και τη διατήρηση μερικών θεσμών που τις ενσαρκώνουν και επίσης μια αντιπροσωπευτικότητα, δηλαδή αιρετά κέντρα εξουσίας όπου δεν θα ισχύει άμεσα το μοντέλο της άμεσης δημοκρατίας. Δηλαδή περιφερειακά κοινοβούλια εκλεγμένα με καθολική ψηφοφορία άμεση και μυστική, που δεν θα διαχειρίζονται μόνο διαμέσου της υποχρεωτικής εντολής και της ανακλητότητας σε κάθε στιγμή (Πουλαντζάς & Weber, 1989).

Ο Πουλαντζάς θα ξεδιπλώσει πιο αναλυτικά την άποψή του περί δημοκρατίας, στη συζήτηση με τον Βεμπέρ, όπου ουσιαστικά αφήνει άθικτο τον πυρήνα της σύγχρονης αστικής δημοκρατίας, απορρίπτοντας την ανακλητότητα και την υποχρεωτική εντολή, με επιχείρημα τον πλουραλισμό και τις πολιτικές ελευθερίες, οι οποίες είναι εγγυημένες, κατ' αυτόν, μόνο κάτω από τη σκέπη του κοινοβουλευτισμού και της συναφούς δημοκρατίας. Τονίζει μάλιστα την αδυναμία της άμεσης δημοκρατίας να διασφαλίσει αυτές τις ελευθερίες, πιστοποιώντας πως η ένταξη της άμεσης δημοκρατίας στο πλαίσιο του δημοκρατικού δρόμου, διαδραματίζει δευτερεύοντα ρόλο.

Σε μια μεταβατική φάση, η ολοκληρωτική εγκατάλειψη των θεσμών της λεγόμενης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και η πίστη ότι θα έχουμε άμεση δημοκρατία χωρίς τους ειδικούς θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και τις πολιτικές ελευθερίες (κομματικός πλουραλισμός κ.λπ.), απ' ό,τι ξέρω δεν είχε ποτέ θετικά αποτελέσματα. Η άμεση δημοκρατία και μάλιστα η άμεση δημοκρατία με την έννοια των σοβιέτ συνοδεύεται παντού από την κατάργηση του πλουραλισμού των κομμάτων και αμέσως μετά με την κατάργηση των πολιτικών ή τυπικών ελευθεριών. Το να πούμε ότι αυτό είναι απλά και μόνο σταλινισμός, είναι κατά τη γνώμη μου μεγάλη γενίκευση (Πουλαντζάς & Weber, 1989).

Δεν μπορούμε να συμφωνήσουμε με όλες τις σοσιαλδημοκρατικές κενολογίες του Μπόμπιο, αλλά οφείλουμε να του αναγνωρίσουμε μια διαπίστωση: «Αν θέλουμε να διατηρήσουμε τις ελευθερίες, τον πλουραλισμό της έκφρασης κ.λπ. γνωρίζω ότι στην ιστορία όλες αυτές οι ελευθερίες συμβαδίζουν πάντα με κάποιο είδος κοινοβουλίου». Στη διαπίστωση αυτή που εκφράστηκε σοσιαλδημοκρατικά, υπάρχει ίσως ένας πυρήνας αλήθειας. Δεν πρόκειται βέβαια να διατηρήσουμε το αστικό κοινοβούλιο όπως είναι κ.λπ. (Πουλαντζάς & Weber, 1989).

Ο Βεμπέρ θα θέσει το ουσιαστικό ζητούμενο της συζήτησης, απαντώντας πως το πραγματικό ερώτημα δεν είναι αν είμαστε υπέρ ή κατά της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, αλλά πως την νοηματοδοτούμε. Το ζήτημα είναι να κατανοήσουμε αν η μορφή της αντιπροσώπευσης είναι μια εγκατάλειψη της εξουσίας ή μια πραγματική ανάθεση της εξουσίας με δυνατότητες ελέγχου, καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως οι μορφές δημοκρατίας που μας έχει κληροδοτήσει η αστική παράδοση παραπέμπουν στην εγκατάλειψη της εξουσίας στους ειδικούς για μια μεγάλη περίοδο και την πλήρη αδιαφορία στο διάστημα μεταξύ των εκλογών. Άρα η πάλη για τον εκδημοκρατισμό σημαίνει να παλέψουμε ενάντια σε αυτό το σύστημα, το οποίο εδράζεται φυσικά σε μια δομή.

Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 364) στο έργο *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός* θα επαναλάβει τις παραπάνω θέσεις και θα προωθήσει μια συνάρθρωσή της διεύρυνσης των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με την ανάπτυξη νέων μορφών άμεσης δημοκρατίας στη βάση, επισημαίνοντας πως το «να αρκεστούμε μόνο στην άμεση δημοκρατία στη βάση ή στο αυτοδιαχειριστικό κίνημα, οδηγεί αναπόφευκτα, αργά ή γρήγορα, σ' έναν κρατικό δεσποτισμό ή σε μια δικτατορία των εμπειρογνώμων».

Ο Πουλαντζάς, όμως, δεν μας δίνει μια συγκροτημένη απάντηση, αφού δεν απαντά στο ερώτημα πώς ο θεσμοποιημένος πολιτικός συγκερασμός άμεσης και έμμεσης δημοκρατίας θα απέτρεπε την εμφάνιση επάλληλων και αλληλεπικαλυπτόμενων νομιμοτήτων που μοιραία θα οδηγούσαν στη μεταξύ τους σύγκρουση. «Στο σημείο αυτό λοιπόν οι υποδείξεις του Πουλαντζά είναι ελλιπείς», παρότι αποτελούν μια «λύση ιστορικής ανάγκης», η οποία επιβάλλεται «από τα πράγματα in extremis» μετά την οδυνηρή διαπίστωση των αντικριστών αδιεξόδων του σταλινισμού και της σοσιαλδημοκρατίας (Τσουκαλάς, 2001, σ. 28-29).

9.1.5: Το εμπόδιο της οικονομίας

Σε αυτό το σημείο αντικατοπτρίζεται έντονα η ιστορική στιγμή συγγραφής του έργου *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, δηλαδή η στιγμή μετάβασης από τον κείνσιανό καπιταλισμό του κρατικού σχεδιασμού στο νεοφιλελεύθερο πρότυπο της πλήρους

εργασιακής απορρύθμισης και της ενίσχυσης των ιδιωτικών επιχειρηματικών στρατηγικών. Ήδη από τη δεκαετία του 1970, ο οικονομικός μηχανισμός του κράτους είχε αρχίσει να διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας των ανεπτυγμένων δυτικών κρατών.

Ο Πουλαντζάς παρότι αντιλαμβάνεται με οξυδέρκεια την ύπαρξη του οικονομικού μηχανισμού, εντούτοις του αποδίδει ένα αντιφατικό εννοιολογικό-υλικό περιεχόμενο, εντάσσοντάς τον σε μια ακραία σχεσιακή αντίληψη για το κράτος και την αστική δημοκρατία. Παράλληλα, εκλαμβάνει ως τεχνικά ουδέτερες κάποιες πτυχές του αστικού κράτους, διασπώντας έτσι το αδιαίρετο της αστικής κυριαρχίας. Κυριότερα, όμως, η αμφισβήτηση της αναγκαιότητας συντριβής της αστικής κρατικής μηχανής θεμελιώνεται, εκτός των άλλων, στην ύπαρξη του οικονομικού μηχανισμού. Ως εκ τούτου, ο οικονομικός μηχανισμός συμπυκνώνει τις αντιφάσεις του ύστερου πουλαντζικού έργου και ενέχει κάποια από τα στοιχεία της θεωρητικής ρήξης του με τον σκληρό πυρήνα της μαρξικής θεωρίας κράτους (Τζαρέλλας, 2020α, σ. 82).

Ας μη ξεχνάμε, πως ο ίδιος ο Πουλαντζάς, στις *Κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό* είχε ασκήσει κριτική σε μια τέτοια διάκριση, θεωρώντας πως συσκοτίζει την ενιαία φύση της κρατικής κυριαρχίας:

Το να μιλάμε λοιπόν για κατασταλτικό μηχανισμό και για ιδεολογικούς κρατικούς μηχανισμούς του κράτους, δεν σημαίνει διόλου ότι το κράτος έχει μόνο κατασταλτικό ή ιδεολογικό ρόλο: και μ' αυτή την έννοια δεν μπορούμε επίσης να προσθέσουμε σ' αυτούς τους μηχανισμούς έναν κρατικό «οικονομικό μηχανισμό» ξέχωρο από τους άλλους – λ.χ. τον σχεδιασμό σήμερα– [...] Αυτό θα μας έκανε να πιστέψουμε ότι υπάρχουν από τη μια κατασταλτικές-ιδεολογικές πολιτικές λειτουργίες του κράτους και από την άλλη τεχνικές και ουδέτερες οικονομικές λειτουργίες του κράτους: αντίληψη εξίσου σφαλερή μ' εκείνη που θεωρεί ότι το κράτος δεν έχει παρά μόνον κατασταλτικό ή ιδεολογικό ρόλο (Πουλαντζάς, 2008α, σ. 121-122).

Σε αντίθετη κατεύθυνση, όμως, με το παραπάνω απόσπασμα, ο Πουλαντζάς εισηγείται την έννοια του οικονομικού μηχανισμού, όχι απλώς για να αναλύσει τους μετασχηματισμούς του κράτους και τις νέες μορφές συμπύκνωσης οικονομίας-πολιτικής, ή για να αναδείξει τη μετατόπιση ισχύος από τυπικά κρατικές δομές σε αδιαμεσολάβητες οικονομικές δομές του κεφαλαίου, αλλά κυρίως για να υποστηρίξει την ύπαρξη ενός αντικειμενικού-υλικού ορίου του κοινωνικού μετασχηματισμού.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο ύστερος Πουλαντζάς θα υποστηρίξει πως ο οικονομικός μηχανισμός δεν μπορεί να μετασχηματιστεί με τους ρυθμούς των άλλων κρατικών μηχανισμών και κατά συνέπεια δεν μπορεί να καταστραφεί μεμιάς, αφού κάτι τέτοιο θα οδηγούσε μοιραία στην κατάρρευση της οικονομίας.

Αλλά ο δημοκρατικός δρόμος προς τον σοσιαλισμό ορίζει μια μακριά πορεία, που η πρώτη φάση της συνεπάγεται την αμφισβήτηση της ηγεμονίας του μονοπωλιακού κεφαλαίου, όχι όμως την απότομη ανατροπή του πυρήνα των παραγωγικών σχέσεων. Αν η αμφισβήτηση της ηγεμονίας των μονοπωλίων προϋποθέτει ήδη μια σημαντική αλλαγή του οικονομικού μηχανισμού στο σύνολό του, παραμένει γεγονός ότι, κατά τη φάση αυτή, η τέτοια αλλαγή δεν μπορεί να υπερβεί -εκτός αν θελήσουμε να ρισοκινδυνεύσουμε την κατάρρευση της οικονομίας- ορισμένα όρια (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 286).

Αυτή η ισχύς, λοιπόν, του ιδιότυπου οικονομικού μηχανισμού αποτελεί έναν ακόμα λόγο που η στρατηγική της μετάβασης δεν είναι συμβατή με τη συντριβή των κρατικών μηχανισμών, αλλά με τον μακρόσυρτο μετασχηματισμό τους, διότι εφόσον ενυπάρχουν ακόμα αστικές σχέσεις παραγωγής, το όριο μετασχηματισμού του οικονομικού μηχανισμού του κράτους καθορίζεται από την ίδια την υλική πραγματικότητα.

Ακόμα και αν αναγνωρίσουμε πως ο Πουλαντζάς αναδεικνύει την αντικειμενική δυσκολία της μετάβασης από τη σημερινή εκμεταλλευτική οικονομία της αγοράς στον συνειδητό σχεδιασμό της παραγωγής, εντούτοις δεν μπορούμε να μην σταθούμε στον ιδιαίτερα προβληματικό τρόπο που επιλέγει να το πράξει, γεγονός που δημιουργεί εύλογα ερωτήματα για το κατά πόσον ο Πουλαντζάς επιθυμεί όντως τον σοσιαλισμό (Barker, 1979).

Με μια προσεκτική ματιά, ο Πουλαντζάς συγκλίνει κατά πολύ με το σχήμα του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού και της αντιμονοπωλιακής εξουσίας, το οποίο ο ίδιος είχε επικρίνει στα πρώτα έργα του. Η μη διατάραξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, εξαιτίας του κινδύνου της οικονομικής κατάρρευσης, προκύπτει από την υιοθέτηση ενός συνασπισμού εξουσίας που έχει απλώς αντιμονοπωλιακό και όχι αντικαπιταλιστικό χαρακτήρα, και δρα συνεπώς στα στενά πλαίσια του υπάρχοντος αστικού κρατικού μηχανισμού.

Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 285) μας προτείνει, λοιπόν, να μην συντρίψουμε ούτε τον οικονομικό μηχανισμό του κράτους, παρότι είχε αναγνωρίσει ρητά πως «ο μηχανισμός αυτός [...] παραμένει, σαν ενότητα, ένας βασικός παράγοντας της αναπαραγωγής του κεφαλαίου». Ως εκ τούτου, ο σοσιαλισμός του Πουλαντζά μπορεί μεν να αμφισβητεί την ηγεμονία του μονοπωλιακού κεφαλαίου, αλλά σε καμία περίπτωση δεν επιθυμεί την απότομη ανατροπή των σχέσεων παραγωγής, με το επιχείρημα πως ο οικονομικός μηχανισμός του κράτους έχει αναδειχθεί στις μέρες μας σε κυρίαρχο κρατικό μηχανισμό και άρα ελλοχεύει ο κίνδυνος πλήρους κατάρρευσης της οικονομίας (Μηλιός, 1990).

Είναι, όμως, εφικτή η μετάβαση στο σοσιαλισμό, δηλαδή σε μια πλήρη ανατροπή της αστικής κοινωνίας από την εργατική τάξη και τους συμμάχους της, χωρίς τη ριζική οικονομική αναδιοργάνωση; Η απάντηση είναι αρνητική, αφού η οικονομική ανάκαμψη θα πρέπει να οικοδομηθεί σε μια νέα σοσιαλιστική βάση και όχι να διαιωνίσει το καπιταλιστικό παρελθόν, όπως προτείνει ουσιαστικά ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 286), υπογραμμίζοντας πως «πέρα από τις τομές που θα επιφέρει η αντιμονοπωλιακή φάση, το Κράτος θα οφείλει πάντα να εξασφαλίζει την πορεία της οικονομίας, οικονομία που θα εξακολουθεί να είναι για πολύν καιρό ακόμα, ως ένα βαθμό, καπιταλιστική».

Αν κάποιοι όροι του σοσιαλισμού κυοφορούνται στα σπλάχνα της καπιταλιστικής κοινωνίας, εντούτοις σοσιαλισμός και καπιταλισμός δεν μπορούν να συνυπάρξουν, ή, όπως το έθεσε ο Ινγκράο, ο άνθρωπος που επηρέασε όσο ίσως κανείς άλλος το τελευταίο έργο του Πουλαντζά, «οι λέξεις είναι πέτρες. Ο σοσιαλισμός δεν είναι καπιταλισμός» (Ingrao, 1990, σ. 210).

9.1.6: Το ζήτημα της κρίσης

Δεν πρέπει, τέλος, να αγνοείται το γεγονός ότι ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 294-296) θεμελιώνει τον δικό του εναλλακτικό δρόμο μετάβασης και στην ύπαρξη μιας ιδιαίτερης κρίσης του κράτους⁵¹, η οποία θέτει επί τάπητος το ζήτημα του δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό.

Αυτή η κρίση του κράτους παρέχει επίσης στην Αριστερά νέες αντικειμενικές δυνατότητες για δημοκρατική μετάβαση στο σοσιαλισμό. Υπάρχουν πολλά είδη πολιτικής κρίσης: η σημερινή κρίση διαγράφει για την Αριστερά ένα συγκεκριμένο πεδίο, σχετικά με τη δυνατότητα αυτής της μετάβασης. Δεν πρόκειται για μια κρίση διπλής εξουσίας ούτε για μια κρίση φασιστοποίησης (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 296-297).

Στο παραπάνω απόσπασμα υπάρχουν δύο σημαντικά στοιχεία. Πρώτον, η ορθή παρατήρηση πως οι γενικές τάσεις κρίσεων δε συνεπάγονται αυτόματα επαναστατικές κρίσεις και δεύτερον η θέση πως μπορεί να υπάρξει μετάβαση στο σοσιαλισμό χωρίς μια επαναστατική κατάσταση/κρίση, όπως την έχει περιγράψει διεισδυτικά ο Λένιν (2008, σ. 16). Κάθε ιδέα επανάστασης σε μια μη επαναστατική κατάσταση είναι παράλογη, γιατί είναι ακριβώς αυτή η ίδια η κρίση του κράτους που επιτρέπει την αυθόρμητη εμφάνιση μιας κατάστασης διπλής εξουσίας (Νέγκρι, 2007, σ. 84-86).

⁵¹ Βλ. Νίκος Πουλαντζάς, *Η κρίση του κράτους*, Εκδόσεις Παπαζήση, 1990, σ. 19-56, για μια διεξοδικότερη ανάλυση

Εν προκειμένω, ο Πουλαντζάς προωθεί μια ερμηνεία της μετάβασης στο σοσιαλισμό στην παρούσα κατάσταση, η οποία, όμως, από τη μια πλευρά θεωρεί το κράτος τόσο ισχυρό, ώστε να υπογραμμίσει πως:

Γιατί αν έχεις υπόψη σου την υφή του κρατικού μηχανισμού στη Γαλλία και από δίπλα συγκεντρωτικά σχήματα λαϊκής εξουσίας, είναι φανερό ότι δεν θα προχωρήσουμε ούτε τρία βήματα και αμέσως θα καταστραφούμε! Στη σημερινή κατάσταση δε φαντάζεσαι ότι θα αφήσουν να δημιουργηθούν συγκεντρωτικές αντιεξουσίες παράλληλες με το Κράτος! Το θέμα θα ταχτοποιηθεί από την αρχή μιας απλής υποψίας για μια τέτοια οργάνωση (Πουλαντζάς & Weber, 1989).

Από την άλλη πλευρά, και προς στήριξη του δικού του επιχειρήματος, το κράτος εμφανίζεται ως ουσιαστικά αδύναμο, πολύ αδύναμο για να εμποδίσει τον δημοκρατικό δρόμο (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 347-355), αφού προηγουμένως βέβαια έχει οριοθετήσει τον αυταρχικό κρατισμό, τόσο ως ένδειξη ενίσχυσης όσο και ως ένδειξη αδυναμίας του αστικού κράτους (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 291-295).

Είναι χαρακτηριστικό από αυτήν την άποψη ότι ο Πουλαντζάς υποστηρίζει πως, κατά την περίοδο του αυταρχικού κρατισμού, υπάρχει «μια λανθάνουσα αλλά μόνιμη αστάθεια της ηγεμονίας των αστικών τάξεων στις κυρίαρχες χώρες» (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 304-305), η οποία «βαθαίνει τις ρωγμές στον συνασπισμό εξουσίας» και «απαιτεί μίαν αυξημένη πολιτική ανάμιξη του κράτους» (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 305-306). Αυτό έχει «ως αποτέλεσμα μια σημαντική πολιτικοποίηση των αγώνων των λαϊκών μαζών» σε περιθωριακούς προηγουμένως τομείς του κράτους και οδηγεί σε «ένα σημαντικό έλλειμμα νομιμότητας» του κράτους (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 306). Η παραπάνω αναλυτική τοποθέτηση χρησιμοποιείται από τον Πουλαντζά στην προσπάθειά του να υποστηρίξει πως η παρακμή της αστικής δημοκρατίας καθιστά πλέον εφικτό έναν «πόλεμο θέσεων» σε ολόκληρο το φάσμα του κράτους.

Αυταρχικός κρατισμός είναι η επωνυμία της μορφής κράτους που κατά τον Νίκο Πουλαντζά συγκροτήθηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, σε συνάρτηση με την κρίση (πολιτική, ιδεολογική και, τελικά, οικονομική) του κείνσιανού εθνικού κράτους πρόνοιας. Πρόκειται για κανονική μορφή καπιταλιστικού κράτους, αφού οι δημοκρατικοί θεσμοί λειτουργούν χωρίς διακοπή. Εντός του δημοκρατικού πλαισίου συντελείται ωστόσο πολλαπλασιασμός και παγίωση έκτακτων χαρακτηριστικών (Μπουκάλας, 2012, σ. 218-219).

Συνεπώς, το κρίσιμο χαρακτηριστικό του αυταρχικού κρατισμού είναι ο εντατικοποιημένος κρατικός έλεγχος σε κάθε σφαίρα της κοινωνικής ζωής, συνδυαζόμενος με ταυτόχρονο αποκλεισμό του πληθυσμού από την πολιτική διαδικασία.

Σε αντίθεση με την αντιφατική ερμηνεία του Πουλαντζά, εμείς υποστηρίζουμε πως ο αυταρχικός κρατισμός, όχι μόνο δεν αποτελεί κάποια ένδειξη αδυναμίας του αστικού κράτους, αλλά αντίθετα σηματοδοτεί μια άκρως επιθετική ανασύνταξη του, που στόχο έχει την οικοδόμηση μιας νέας μορφής κράτους, η οποία θα είναι σε θέση να συμπυκνώσει τους κοινωνικούς συσχετισμούς προς όφελος της αστικής τάξης και να διασφαλίζει την ομαλή αναπαραγωγή τους.

9.2: Κριτική στη δυαδική εξουσία

Από την ανάλυση που προηγήθηκε, έχει ήδη διαφανεί ένα πρώτο περίγραμμα της κριτικής του Πουλαντζά στο μοντέλο της δυαδικής εξουσίας, όπως και τα βασικά συστατικά του δικού του εναλλακτικού μοντέλου μετάβασης, τα οποία θα προσπαθήσουμε σε αυτό το σημείο να αποτυπώσουμε όσον το δυνατόν σαφέστερα. Ο Πουλαντζάς δεν ασκεί απλώς κριτική, αλλά προσπαθεί να υπερβεί το κυρίαρχο μοντέλο μετάβασης, αυτό της δυαδικής εξουσίας, στο πλαίσιο οριοθέτησης του δικού του δρόμου μετάβασης.

Ο Πουλαντζάς ξεκινάει την ανάλυσή του παρατηρώντας πως οι συνθήκες και η μορφή του κράτους έχουν αλλάξει ριζικά, «πράγμα που συνεπάγεται μια νέα στρατηγική, τόσο για την κατάληψη της κρατικής εξουσίας από τις λαϊκές μάζες και τις οργανώσεις, όσο και για τις μεταβολές του Κράτους: είναι αυτό που ονομάζεται δημοκρατικός δρόμος προς το σοσιαλισμό» (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 366).

Όπως υποστηρίζει, η δυαδική εξουσία μπορεί να αντιστοιχούσε στην πραγματικότητα της Ρωσίας το 1917, αλλά για το σύγχρονο κράτος είναι αταίριαστη. Τότε υπήρχε ένα σαφώς καταπιεστικό αστικό κράτος, το οποίο μπορούσε ξεκάθαρα να προσδιορισθεί ως αντίπαλος του προλεταριάτου. Ενός προλεταριάτου, που βρισκόταν εκτός πολιτικών μηχανισμών, ερχόμενο από την ύπαιθρο και εγκατεστημένο σε περιφερειακά προάστια, χωρίς καν τα αναγκαία προς το ζην και, επί της ουσίας μη ενσωματωμένο στο κράτος. Έτσι, η δυαδική εξουσία προέκυπτε ως λογική συνέπεια της ύπαρξης μιας «αντι-κοινωνίας».

Μια κεντρική γραμμή διαπερνά τις αναλύσεις και την πρακτική του Λένιν: το Κράτος πρέπει ν' αφανιστεί σύριζα μ' έναν μετωπικό αγώνα σε μια κατάσταση διπλής εξουσίας, και ν' αντικατασταθεί-υποκατασταθεί από τη δεύτερη εξουσία, τα Σοβιέτ, εξουσία που δεν θα είναι πια ένα Κράτος στην κυριολεξία, αφού θα είναι κιόλας ένα Κράτος σε μαρασμό (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 358-359).

Τα βασικά σημεία που κατά τον Πουλαντζά αναδεικνύουν την αδυναμία της δυαδικής εξουσίας συμπυκνώνονται στα εξής: Πρώτον, η δυαδική εξουσία είναι

στρατηγική η οποία, με βάση την ιστορική εμπειρία, μπορεί να οδηγήσει σε ένα αυταρχικό σοσιαλιστικό κράτος, και γι' αυτόν τον λόγο δεν μπορεί να είναι πειστική μια συμμαχία με τους σοσιαλιστές στη Δύση, όταν είναι προφανές ότι στο τέλος θα πολεμηθούν και θα απαγορευθούν. Δεύτερον, η δυαδική εξουσία είναι στρατηγική η οποία μπορεί να οδηγήσει σε εμφύλιο πόλεμο και σε συντριπτική ήττα της ίδιας της Αριστεράς. Εκτός αυτού, όμως, είναι κυρίως μια στρατηγική εν κενώ, αφού οι σύγχρονες δυτικές υποτελείς τάξεις δεν επιδιώκουν την οργάνωσή τους σε μια κατά μέτωπο αντιπαράθεση προς την αστική εξουσία, αλλά παρεμβαίνουν εντός του πεδίου του κράτους. Τρίτον, η δυαδική εξουσία ως στρατηγική αντιστρατεύεται, επιπλέον, τη λογική του «πολέμου θέσεων», τη μόνη εφικτή, κατά τον Πουλαντζά, σοσιαλιστική στρατηγική. Τέταρτον, η δυαδική εξουσία είναι ουσιαστικά ασύμβατη με το πλέγμα «αριστερά κόμματα-αυτόνομα κοινωνικά κινήματα» της σύγχρονης εποχής. Τέλος, στην ύστερη σκέψη του Πουλαντζά (2008β, σ. 361), η δυαδική εξουσία είναι αδιανόητη χωρίς την αντίληψη του *Τι να κάνουμε;* για το συγκεντρωτικό κόμμα (Μπελαντής, 2014, σ. 84-85).

Ας επιμείνουμε λίγο ακόμα στη σημασία αυτών των επιχειρημάτων του Πουλαντζά εναντίον της δυαδικής εξουσίας. Πιο συγκεκριμένα, η κριτική του Πουλαντζά στη δυαδική εξουσία έχει ως αφετηρία τη θέση πως η συντριβή του αστικού κράτους και η υποκατάστασή του από τα σοβιέτ ισοδυναμούν με τον αφανισμό των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, γεγονός που πάντα κατά τον Πουλαντζά παρήγαγε τον αυταρχικό κρατισμό του σταλινισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Πουλαντζάς υποστηρίζει πως η διαδικασία μετάβασης θα πρέπει να μετασχηματίσει και όχι να καταστρέψει τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς και στη συνέχεια να τους συγκεράσει με τις δομές άμεσης δημοκρατίας.

Ακόμη, ο Πουλαντζάς στρέφεται εναντίον της δυαδικής εξουσίας, αφού, κατά την άποψή του, αυτή αναπαράγει όλες τις αδυναμίες της εργαλειακής αντίληψης για το κράτος, ενώ επιπλέον αντιλαμβάνεται το κράτος σαν φρούριο που πρέπει να καταληφθεί έξωθεν και υποτιμά πλήρως τις δυνατότητες παρέμβασης των μαζών μέσα στο κράτος. Αντιθέτως για τον Πουλαντζά:

Ο δημοκρατικός δρόμος προς τον σοσιαλισμό είναι μια μακρά πορεία, όπου ο αγώνας των λαϊκών μαζών δεν αποβλέπει στη δημιουργία μιας πραγματικής εξουσίας, παράλληλης και εξωτερικής προς το Κράτος, αλλά εφαρμόζεται στις εσωτερικές αντιφάσεις του κράτους (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 366-367).

Ο Πουλαντζάς ασκεί κριτική και στη χρονική αλληλουχία του μοντέλου της δυαδικής εξουσίας: κατάληψη της κρατικής εξουσίας, καταστροφή του αστικού

κράτους, αντικατάσταση με τα σοβιέτ, αφού κατά την άποψή του, με αυτόν τον τρόπο η πολυπλοκότητα των σχέσεων εξουσίας ανάγεται μηχανιστικά στο κράτος και υποτιμάται για μια ακόμη φορά η διαλεκτική σχέση κράτους-ταξικής πάλης.

Διαβλέπουμε, λοιπόν, πως η κρίσιμη έννοια της δυαδικής εξουσίας περιγράφεται ως μια συνθήκη δυνάμει καταστροφικής ισορροπίας. Η δυαδική εξουσία, όμως, κατά την άποψή μας είναι πολλά περισσότερα. Αντιπροσωπεύει τη διαρκή ανάδυση εκ μέρους των υποτελών τάξεων εναλλακτικών μορφών κοινωνικής οργάνωσης, εναλλακτικών τρόπων και οργάνωσης όψεων της παραγωγής, αλλά και άσκηση της πραγματικής κοινωνικής εξουσίας από τα κάτω. Διαδικασία που δεν αφορά μόνο το πριν της κατάκτησης της πολιτικής εξουσίας, αλλά το σύνολο της επαναστατικής διαδικασίας.

Συμπερασματικά, ο Πουλαντζάς ασκεί μια πολυεπίπεδη κριτική στο μοντέλο της δυαδικής εξουσίας, η οποία επιδιώκει να αναδείξει τις ακόλουθες αδυναμίες του συγκεκριμένου υποδείγματος: το υπόδειγμα της δυαδικής εξουσίας αντιλαμβάνεται τις τάξεις και το κράτος με όρους εξωτερικότητας, αντιπαραβάλλει αντιθετικά και όχι συμπληρωματικά την αντιπροσωπευτική με την άμεση δημοκρατία, συσκοτίζει τη μακροχρόνια διαδικασία μετάβασης, αναπαράγει την ουσιοκρατική θεώρηση του κράτους και συμπυκνώνει την καχυποψία απέναντι στην κίνηση των μαζών και την άμεση δημοκρατία.

Στη συνέχεια, ο Πουλαντζάς θα προσπαθήσει να παρουσιάσει όλα εκείνα τα βασικά χαρακτηριστικά της στρατηγικής του δημοκρατικού δρόμου, που την καθιστούν μια σύγχρονη στρατηγική μετάβασης, η οποία επιθυμεί να υπερβεί τις στρεβλώσεις της δυαδικής εξουσίας. Αρχικά, η στρατηγική του δημοκρατικού δρόμου προσλαμβάνει το αστικό κράτος με όρους εσωτερικότητας και όχι εξωτερικότητας, όπως το πράττει η δυαδική εξουσία. Αυτή η θέση πηγάζει από τη διαφορετική ανάγνωση της φύσης του κράτους, αφού από τη στιγμή που το κράτος δεν αποτελεί ένα υποκείμενο-εργαλείο της άρχουσας τάξης, αλλά αντίθετα είναι το πεδίο που συμπυκνώνει τις ταξικές σχέσεις, τότε η διαδικασία μετάβασης εδράζεται και εκτυλίσσεται εντός της κρατικής επικράτειας.

Επιπρόσθετα, ο δημοκρατικός δρόμος επιθυμεί να συνδυάσει τον μετασχηματισμό των αστικοδημοκρατικών θεσμών με την ύπαρξη δομών άμεσης δημοκρατίας, αφού με αυτόν τον τρόπο ο Πουλαντζάς ισχυρίζεται πως η μετάβαση θωρακίζεται τόσο από τον κίνδυνο του κρατικού, όσο και του σοσιαλδημοκρατικού δεσποτισμού.

Παράλληλα, ο δημοκρατικός δρόμος του Πουλαντζά δεν είναι μια σταδιακή και ευθύγραμμη διαδικασία, αλλά μια μακρά πορεία ανατροπής των συσχετισμών δυνάμεων υπέρ των λαϊκών μαζών. Υπό αυτήν τη λογική, δεν επαρκεί απλά η κατάληψη της πολιτικής εξουσίας, αλλά είναι επιτακτικός ένας αγώνας για τον μετασχηματισμό του συνόλου των κρατικών μηχανισμών, αφού αυτοί είναι διαπερατοί και είναι εφικτός ο μετασχηματισμός τους.

Τέλος, κομβικό για την ανάλυσή μας αποδεικνύεται το επιχείρημα πως ο δημοκρατικός δρόμος του Πουλαντζά δεν έχει ως στόχο την καταστροφή της αστικής κρατικής μηχανής, αλλά τον ριζικό μετασχηματισμό της. Αντιθέτως, η καταστροφή αυτής της αστικής κρατικής μηχανής θα συνεπαγόταν, κατά τον Πουλαντζά, και την καταστροφή των αντιπροσωπευτικών θεσμών, και πολύ περισσότερο τον περιορισμό των πολιτικών ελευθεριών. Βέβαια, αυτός ο ριζικός μετασχηματισμός δε θα πρέπει να πραγματοποιηθεί «απ' τα πάνω», αλλά αντίθετα να στηρίζεται στη συνεχώς μεγαλύτερη παρέμβαση των μαζών εντός και εκτός του κράτους. Ο Πουλαντζάς απορρίπτει έτσι τη σοσιαλδημοκρατική λογική μιας ελιτίστικης πρωτοπορίας και υποστηρίζει πως ο δημοκρατικός δρόμος αποτελεί το ίδιο το πλαίσιο της διαπαιδαγώγησης και συνειδητοποίησης των μαζών. Είναι στη βάση των παραμέτρων αυτών, που ο Πουλαντζάς υποστηρίζει πως ο δημοκρατικός του δρόμος αποτελεί μια σύγχρονη στρατηγική μετάβασης, η οποία αντιστοιχεί στη μορφή του κράτους στις ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές κοινωνίες και η οποία απαντά στα αδιέξοδα τόσο της σοσιαλδημοκρατίας, όσο και του σταλινισμού.

Ο Πουλαντζάς μοιάζει να θέτει μεν τα σωστά ερωτήματα, όμως η στρατηγική του δημοκρατικού δρόμου δεν απαντά, ή απαντά με προβληματικό τρόπο, σε όλα αυτά τα ζητήματα, παρά το γεγονός ότι καταδεικνύει τις αντινομίες του μοντέλου της δυαδικής εξουσίας.

Κεφάλαιο 10: Κριτικές προσεγγίσεις στον δημοκρατικό δρόμο

10.1: Η απόρριψη της δυαδικής εξουσίας

Προηγουμένως αναδείξαμε τη σταδιακή απομάκρυνση του Πουλαντζά από την αλτουσεριανή σκέψη, η οποία στο απόγειό της συντελείται παράλληλα με την απομάκρυνση και από τα λενινιστικά πρότυπα, με πολιορκητικό κριό την αμφισβήτηση της δυαδικής εξουσίας. Και σε αυτό το σημείο η σημασία της τομής είναι αποφασιστική, αφού ο Πουλαντζάς με την απόλυτη άρνηση της δυαδικής εξουσίας έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τα προηγούμενα έργα του.

Επί της ουσίας, η κριτική του στη δυαδική εξουσία δεν στοχεύει κάποιο φιλοσοβιετικό ρεύμα, αλλά στρέφεται κατά της τροτσκιστικής Αριστεράς και του αλτσουσερισμού. Ξιφουλκώντας ο Πουλαντζάς κατά των αλτουσεριανών και της «Λίγκας» (Βεμπέρ, Μπενσαϊντ κ.ά.) επιτίθεται εν πολλοίς κατά του «παλαιού εαυτού του», κατά των προηγούμενων κειμένων του, στα οποία τάσσεται ανεπιφύλακτα υπέρ της δυαδικής εξουσίας, ειδικότερα, και της ορθότητας της λενινιστικής επαναστατικής στρατηγικής, γενικότερα (Μπελαντής, 2014, σ. 86).

Στη συζήτησή του με τον Βεμπέρ, ο Πουλαντζάς επαναλαμβάνει πολλές φορές πως θεωρεί απίθανη την επανάληψη μιας κατάστασης δυαδικής εξουσίας, όμοιας με της Ρωσίας το 1917. Επισημαίνουμε, όμως, ότι παρόμοιες περιπτώσεις έχουν εμφανιστεί στη Δύση πολλές φορές. Στη Γερμανία το 1918-1919, στην Ιταλία το 1920, στην Ισπανία το 1936-1937, στην Ουγγαρία το 1956, ενώ θα μπορούσαμε με μεγαλύτερη επιφύλαξη να προσθέσουμε στη Χιλή το 1972-1973 και στην Πορτογαλία το 1975.

Όπως χαρακτηριστικά έγραφε ο πρώιμος Πουλαντζάς (1975α, σ. 63) «πρόκειται για το χαρακτηριστικό της διπλής εξουσίας των κρατικών δομών, που αποτελεί, όπως έδειξε ο Λένιν, ένα από τα βασικά στοιχεία της επαναστατικής κατάστασης». Ο Πουλαντζάς στο πρώιμο έργο του έχει κατ' εξακολούθηση αναγνωρίσει την αναγκαιότητα συντριβής του αστικού κράτους και έχει εντάξει τόσο το έργο του Γκράμσι, όσο και τις δικές του επεξεργασίες πάνω στο έργο του Ιταλού μαρξιστή, εντός της ευρύτερης λενινιστικής επαναστατικής στρατηγικής.

Τούτων δοθέντων, εύλογη θα προέβαλε οποιαδήποτε κριτική στο εκάστοτε μοντέλο δυαδικής εξουσίας, καθώς και η επισήμανση των αδυναμιών της. Προκαλεί, ωστόσο, έκπληξη η απόλυτη άρνησή της από τον μέχρι πρότινος υποστηρικτή της

Πουλαντζά. Είναι χαρακτηριστική από αυτήν την άποψη η κριτική που διατυπώνει ο Μαντέλ:

Ας το πούμε ωμά: κάθε απόπειρα να τεμαχιστεί και να αποπνιγεί η συγκεντροποίηση των οργάνων της εργατικής και λαϊκής εξουσίας που προβάλλουν στη διάρκεια της επαναστατικής διαδικασίας, δεν μπορεί να σημαίνει παρά τον περιορισμό και τη καταστολή της ελευθερίας δράσης των μαζών, δηλαδή είναι ακριβώς ασυμβίβαστη με ένα «δημοκρατικό δρόμο προς το σοσιαλισμό»⁵² [...] Στις χώρες με προλεταριακή πλειοψηφία του ενεργού πληθυσμού μια δημοκρατική σοσιαλιστική επανάσταση σημαίνει ακριβώς ότι η ανώτατη πολιτική εξουσία δεν είναι κάτι εξωτερικό προς την αυτοοργάνωση των μαζών αλλά η ίδια η επιλογή τους! Όμως γι' αυτή την «εξωτερικότητα» ο Πουλαντζάς δεν μιλάει καθόλου! (Μαντέλ, 1980, σ. 266).

Εν πολλοίς, αυτή η ύστερη θέση του Πουλαντζά, όπως έχει βάσιμα υποστηριχθεί πηγάζει από την ανάγνωση της δυαδικής εξουσίας υπό το πρίσμα μιας απλουστευτικής μορφής της εφόδου, η οποία σε καμία περίπτωση δεν αποκρυσταλλώνει το πραγματικό νόημά της. Υπενθυμίζοντας πως ο σταλινισμός προσέθεσε στη λενινιστική απαξίωση της αστικής δημοκρατίας τον κρατισμό και την περιφρόνηση προς τις συμβουλευτικές δομές άμεσης δημοκρατίας, ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 358, 364) δείχνει να συγχέει εν τέλει την αντίληψη του Λένιν για τη δημοκρατία των σοβιέτ με τον σταλινικό αυταρχισμό. Μέσα από ένα τέτοιο πρίσμα, ο ύστερος Πουλαντζάς απορρίπτει τη δυαδική εξουσία και εισηγείται μια διαδικασία μετάβασης που πρέπει να μετασχηματίσει και όχι να καταστρέψει τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς και να τους συνδυάσει με τις δομές άμεσης δημοκρατίας. Στην προσπάθειά του να διαφοροποιηθεί από τον «υπαρκτό σοσιαλισμό», ταυτίζει ατυχώς τη συντριβή του κράτους με την καταστροφή των αστικών δικαιωμάτων και των ατομικών ελευθεριών, υποστηρίζοντας πως η καταστροφή του κράτους οδηγεί «νομοτελειακά» στην απαξίωση της δημοκρατίας και τον σταλινικό κρατισμό.

Χωρίς αμφιβολία, αυτή καθαυτή η προσέγγιση του ριζικού μετασχηματισμού του κρατικού μηχανισμού, από τον Πουλαντζά παραμένει εγκλωβισμένη στο επίπεδο

⁵² Επί του ιστορικού πλαισίου, χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Χιλής, καθώς, τη στιγμή που είχαν διαμορφωθεί οι προϋποθέσεις της δυαδικής εξουσίας, ο Αλιέντε σε σχετική ομιλία του, αποσαφηνίζοντας πλήρως την αφοσίωσή του στην αστική δημοκρατία και την αντίθεσή του στη δυαδική εξουσία, υποστήριξε πως «η τελευταία έχει εμφανιστεί σε άλλες ιστορικές συνθήκες, ενάντια σε αντιδραστικές δομές εξουσίας που δεν διέθεταν ούτε κοινωνική βάση, ούτε υποστήριξη. Ως εκ τούτου η δημιουργία οργάνων δυαδικής εξουσίας στη Χιλή θα ήταν μια πράξη ανευθυνότητας, αφού η κυβέρνηση αντιπροσώπευε τα συμφέροντα όλης της εργατικής τάξης. Κανένας σοβαρός επαναστάτης δεν μπορεί έστω να διανοηθεί να αγνοήσει το θεσμικό σύστημα με το οποίο λειτουργεί η κοινωνία μας και το οποίο αποτελεί τμήμα της κυβέρνησης της Λαϊκής Ενότητας». Μάλιστα έφτανε στο σημείο να τονίσει πως «όποιος έχει διαφορετική γνώμη πρέπει να θεωρηθεί αντεπαναστάτης» (Gonzalez & Hermans, 2013, σ. 67).

αόριστων και αρνητικών διατυπώσεων και περιγραφών. Είναι ενδεικτικός ο τρόπος που αναφέρεται σε αυτόν τον ριζικό μετασχηματισμό:

Δεν μπορεί να πρόκειται ούτε για δευτερεύουσες επαναπροσαρμογές (σύμφωνα μ' ένα ανακαινισμένο νεοφιλελευθερισμό του Κράτους δικαίου) ούτε για αλλαγές προερχόμενες κυρίως εκ των άνω (σύμφωνα μ' έναν παραδοσιακό σοσιαλδημοκρατισμό ή έναν φιλελευθεροποιημένο σταλινισμό): δεν μπορεί να πρόκειται για έναν κρατιστικό μετασχηματισμό του κρατικού μηχανισμού. Ένας μετασχηματισμός του κρατικού μηχανισμού που κατευθύνεται προς τον μαρασμό του Κράτους δεν μπορεί παρά να στηρίζεται σε μια όλο και μεγαλύτερη παρέμβαση των λαϊκών μαζών στο Κράτος [...] Πορεία κι εδώ κατά στάδια, αλλά που δεν μπορεί να περιορίζεται σ' έναν απλό εκδημοκρατισμό του Κράτους (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 373).

Σε μια από τις πιο φιλόδοξες απόπειρες ανανέωσης της επαναστατικής στρατηγικής, ο Πουλαντζάς επέλεξε συνειδητά να κηρύξει τον θεωρητικό και πολιτικό πόλεμο στη στρατηγική της δυαδικής εξουσίας, γιατί πλέον για εκείνον, η δυαδική εξουσία είναι συνυφασμένη αποκλειστικά με την έφοδο, είναι μια στρατηγική που αντιλαμβάνεται το αστικό κράτος απλά ως «μηχανή ταξικής κυριαρχίας».

Η δυαδική εξουσία, όμως, δεν σημαίνει κατ' ανάγκη μετωπική σύγκρουση, ούτε ένα μονόπρακτο κατάληψης κάποιων χειμερινών ανακτόρων, γιατί ανάκτορα δεν υπάρχουν πια. Αντίθετα, απαιτεί και προϋποθέτει την αποφασιστική ρήξη με το παλιό κράτος και τις ταξικές σχέσεις που το δημιουργούν και τις οποίες αυτό συνεχώς αναπαράγει. Η ταύτιση της δυαδικής εξουσίας με μια έφοδο στα ανάκτορα, όχι απλώς είναι ένας τελείως απλουστευτικός συλλογισμός, αλλά και μια καρικατούρα της λενινιστικής επαναστατικής στρατηγικής. Ο Μαντέλ (1980, σ. 260-267) περιγράφει τη σημασία και τον ρόλο της δυαδικής εξουσίας, ως τον συγκεκριμένο ιστορικό σταθμό αποσύνθεσης της αστικής εξουσίας και άνθησης της εργατικής τάξης, ως την έκφραση της ταξικής πάλης που έχει φτάσει στον παροξυσμό της.

Επιπρόσθετα, ο Πουλαντζάς παρουσιάζει τη δυαδική εξουσία ως στιγμιαία, σε αντιδιαστολή με τη δική του σταδιακή μεταβατική διαδικασία. Η δυαδική εξουσία, όμως, όπως ήδη υπογραμμίσαμε, είναι πολλά παραπάνω από μια στιγμή. Ορίζοντας, λοιπόν, το κράτος ως «συμπύκνωση ενός συσχετισμού δυνάμεων», η κατάληψη του οποίου μπορεί να γίνει καθ' ολοκληρίαν με κοινοβουλευτικό τρόπο, ο Πουλαντζάς ανακαλεί τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και συγκλίνει προς την λογική της σοσιαλδημοκρατικής παράδοσης και κυρίως του Κάουτσκι. Αφού το αστικό κράτος είναι απλώς ένας συσχετισμός δυνάμεων, αυτός ο συσχετισμός μπορεί να αλλάξει, άρα το κράτος μπορεί να κατακτηθεί κοινοβουλευτικά και να χρησιμοποιηθεί από το κίνημα για τους δικούς του σκοπούς.

Ο Πουλαντζάς απορρίπτει τη δικτατορία του προλεταριάτου και την αναγκαιότητα της συντριβής του αστικού κράτους, ασκώντας κριτική σε μία πρωτόλεια εκδοχή του σοβιετικού μαρξισμού. Επαναλαμβάνει το «σφάλμα» που είχε εντοπίσει ο Μηλιός (1996) στην *Κρίση των δικτατοριών*, εκλαμβάνοντας ως δεσπόζουσα αντίθεση την ενδοαστική αντίθεση μονοπωλιακού/μη μονοπωλιακού κεφαλαίου και προκρίνοντας μια πλατιά αντιμονοπωλιακή συμμαχία, και όχι τη δικτατορία του προλεταριάτου.

Η εναλλακτική που προτείνει ο ύστερος Πουλαντζάς, προκειμένου να αποφευχθούν τα αδιέξοδα του μοντέλου της δυαδικής εξουσίας, προσιδιάζει σε ένα σχέδιο με μακρά προϊστορία στους κόλπους του εργατικού κινήματος. Στα πλαίσια μιας καουτσκιικής ποσοτικής αντίληψης για την κατάκτηση της εξουσίας, οι κυριαρχούμενες τάξεις επεκτείνουν βαθμιαία το κομμάτι εξουσίας τους, μέχρις ότου μπορέσουν να «μετασχηματίσουν» εκ των έδων ακόμη και τον «σκληρό πυρήνα» του αστικού κατασταλτικού κράτους.

Και αν η επίθεση στη λενινιστική συλλογιστική μοιάζει λογική στην κατεύθυνση αμφισβήτησης του μοντέλου της δυαδικής εξουσίας, η επίθεση προς τον Γκράμσι εγείρει σημαντικά ερωτήματα, ιδίως από τη στιγμή που *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός* υπήρξε ίσως η πιο προχωρημένη αναμέτρηση του Πουλαντζά με τα ερωτήματα του γκραμσιανού έργου:

[...] το «ολοκληρωμένο κράτος» του Γκράμσι και το «κράτος ως υλική συμπύκνωση ενός συσχετισμού δύναμης» είναι στην πραγματικότητα πιο κοντά από ό,τι ήθελε να παραδεχθεί ο Πουλαντζάς. Όντως, από ορισμένες απόψεις, η θεωρία του Πουλαντζά μπορεί να θεωρηθεί ως μια αναδιατύπωση της θέσης του Γκράμσι για την αδιαίρετη ενότητα και εκτεταμένη δραστηριότητα του καπιταλιστικού κράτους εκφρασμένη στη *linguaggio* των συζητήσεων της δεκαετίας του 1970 (Thomas, 2019, σ. 104).

Παρότι, όμως, ο Πουλαντζάς έρχεται τόσο κοντά στο «ολοκληρωμένο κράτος», την ίδια στιγμή φαίνεται να δίνει μικρή σημασία σε αυτό, παρά το γεγονός μάλιστα πως η στενή συνεργάτιδά του, Κριστίν Γκλυκσμάν, ήταν μεταξύ των πρώτων που ανέδειξε τη σημασία αυτής της γκραμσιανής σύλληψης στο έργο *Ο Γκράμσι και το κράτος*.

Ποια είναι, όμως, εκείνα τα στοιχεία που φέρνουν τον Πουλαντζά τόσο κοντά στον Γκράμσι; Αρχικά, η ορθή κριτική του Πουλαντζά στην ανάγνωση του κράτους μόνο με όρους ιδεολογίας και καταναγκασμού, αφού αυτή συσκοτίζει τον ενεργητικό ρόλο του κράτους στη συγκρότηση και αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Επιπρόσθετα, η συγκρότηση εκ μέρους του Πουλαντζά (2008β, σ. 69-75)

της ειδικής «θεσμικής υλικότητας». Μάλιστα, ο Πουλαντζάς μνημονεύει τον Γκράμσι κατά την επισήμανση του τρόπου με τον οποίον το κράτος παίζει έναν κατασταλτικό ρόλο στον καταμερισμό διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας:

Πράγμα που είχε διαισθανθεί ο Γκράμσι, όταν έβλεπε στον γενικό οργανωτικό ρόλο του καπιταλιστικού Κράτους την κατεξοχήν πραγμάτωση μιας διανοητικής εργασίας χωρισμένης χαρακτηριστικά από τη χειρωνακτική εργασία. Έτσι, ο Γκράμσι συμπεριλάμβανε τα όργανα των κρατικών μηχανισμών, μαζί κι εκείνα των κατασταλτικών μηχανισμών (αστυνομικούς, χωροφύλακες, στρατιωτικούς), στους διανοούμενους (οργανικούς και παραδοσιακούς) με την πλατιά έννοια (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 80).

Ακόμη, ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 154-173) παρουσιάζει μια πρωτότυπη θεωρία του έθνους-κράτους, βασισμένη στις χωροχρονικές μήτρες. Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 169) υποστηρίζει πως «η χωρικότητα και η ιστορικότητα κάθε εργατικής τάξης είναι μια παραλλαγή του δικού της έθνους», δείχνοντας να κατανοεί όμοια με τον Γκράμσι τη κομβική σημασία των ειδικών συνθηκών της ιστορίας. Επιπλέον, η σχεσιακή αντίληψη του Πουλαντζά για το κράτος, αλλά και η διευρυμένη σύλληψη της πολιτικής εξουσίας φέρνει τον Πουλαντζά εγγύτερα στις γκραμσιανές θεματικές. Τέλος, θα πρέπει να επισημάνουμε και τις θέσεις του Πουλαντζά (2008β, σ. 304-305) αναφορικά με την πολιτική κρίση και εν προκειμένω η πεποίθηση πως η «λανθάνουσα αλλά μόνιμη αστάθεια της ηγεμονίας των αστικών τάξεων στις κυρίαρχες χώρες» οδηγεί στις ιδιαίτερες εκφάνσεις του «αυταρχικού κρατισμού» (Σωτήρης, 2019, σ. 78-80).

Αφού, λοιπόν, είναι εμφανής η σύμπλευση του Πουλαντζά με τον Γκράμσι καθ' όλη τη σημαντική ανάλυση του *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, πώς μπορούμε να κατανοήσουμε τον επικριτικό τόνο που χρησιμοποιεί ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 365) ενάντια στον Γκράμσι στις τελευταίες σελίδες του εν λόγω έργου, εκεί όπου προσπαθεί να σκιαγραφήσει το στρατηγικό του συμπέρασμα;

Η απάντηση είναι, κατά την εκτίμησή μας, σαφής και αφορά στην κριτική του Πουλαντζά αναφορικά με τον γκραμσιανό πόλεμο θέσεων. Για τον Πουλαντζά, ο Γκράμσι παρ' όλη τη συνθετότητα της έννοιας του κράτους που είχε στο έργο του, εν τέλει παραμένει δέσμιος στις τοπογραφικές μεταφορές της λενινιστικής σκέψης, αποδεχόμενος τη στρατηγική της δυαδικής εξουσίας, η οποία απορρίπτεται κατηγορηματικά από τον Πουλαντζά στην προσπάθεια ανάδειξης του δικού του δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό. Πιο συγκεκριμένα, ο Πουλαντζάς κατηγορεί τον Γκράμσι για μια προσκόλληση στη λενινιστική αντίληψη σχετικά με την κατάκτηση της εξουσίας:

Παραμένει γεγονός ότι ούτε αυτός [ο Γκράμσι] (κι ας τον τραβάνε σήμερα πότε αριστερά και πότε δεξιά) μπόρεσε να θέσει το πρόβλημα σ' όλη του την έκταση. Οι περίφημες αναλύσεις του για τις διαφορές ανάμεσα στον πόλεμο κινήσεων (τον πόλεμο των μπολσεβίκων στη Ρωσία) και στον πόλεμο θέσεων νοούνται βασικά ως εφαρμογή της λενινιστικής στρατηγικής-μοντέλου σε «διαφορετικές συγκεκριμένες καταστάσεις», τις καταστάσεις της Δύσης. Πράγμα που, παρά τις αξιοσημείωτες εννοήσεις του, τον οδηγεί σε ολόκληρη σειρά αδιέξοδα στα οποία δεν υπάρχει λόγος να σταθούμε εδώ (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 365).

Μάλιστα, ο γκραμισιανός πόλεμος θέσεων σύμφωνα με τον Πουλαντζά προσιδιάζει με τη συλλογιστική του φρουρίου, το οποίο μπορεί είτε να κατακτηθεί με μετωπική επίθεση (πόλεμος κινήσεων) είτε με πολιορκία (πόλεμος θέσεων):

Τι σημαίνει για τον Γκράμσι πόλεμος θέσεων; Ο πόλεμος θέσεων είναι η περικύκλωση του οχυρού που λέγεται κράτος απ' έξω, από τις δομές λαϊκής εξουσίας. Αλλά κατά βάθος πρόκειται πάντα για την ίδια ιστορία, πρόκειται πάντα για το οχυρό, έτσι δεν είναι; Είτε θα επιτεθούμε άμεσα -πόλεμος κινήσεων- είτε θα το πολιορκήσουμε· πόλεμος θέσεων. Αλλά τελικά δεν υπάρχει στον Γκράμσι η εκτίμηση ότι μια πραγματική επαναστατική ρήξη μπορεί, σε συνάρτηση με έναν εσωτερικό αγώνα, να επέλθει σε αυτό ή το άλλο σημείο του ίδιου του κρατικού μηχανισμού. Κάτι τέτοιο δεν υπάρχει στον Γκράμσι. Όμως, εγώ, θεωρώ ότι είναι δύσκολο να εμφανιστεί στην Ευρώπη μια κλασική κατάσταση δυαδικής εξουσίας, λόγω ακριβώς της ανάπτυξης του κράτους, της δύναμής του, της ενσωμάτωσής του στην κοινωνική ζωή, σε όλους τους τομείς (Πουλαντζάς, 2009, σ. 447-448).

Συνεπώς, σύμφωνα πάντα με την ανάλυση του Πουλαντζά, από τη στιγμή που πλέον η παρουσία του κράτους ενυπάρχει σε όλο το φάσμα της κοινωνικής δραστηριότητας, πρέπει να δοθεί έμφαση στη διεύθυνση στον εσωτερικό μηχανισμό του κράτους, μέσα στους θεσμούς του, αφού οι ρήξεις μπορούν να διαπεράσουν και το εσωτερικό του κράτους, και εκεί βρίσκεται η αδυναμία του.

Κατά την άποψή μας, ο Τόμας δεν έχει άδικο όταν τονίζει πως ο Πουλαντζάς «κάνει λάθος όταν υποστηρίζει ότι ο Γκράμσι θέτει ένα πεδίο έξω από το κράτος, πάνω στο οποίο μια νέα πολιτική εξουσία μπορεί να αναδυθεί» (Thomas, 2011, σ. 288). Η έννοια του κράτους από πλευράς Γκράμσι, ουδεμία σχέση έχει με οποιαδήποτε εργαλειακή θεώρηση και πόσο δε μάλλον δεν περιορίζεται σε μια αντίληψη του κράτους ως οχυρού προς κατάκτηση, αντιθέτως προσεγγίζεται διαμέσου ενός σχεσιακού πρίσματος στην ίδια κατεύθυνση με τη συλλογιστική του Πουλαντζά.

Όπως συμπυκνώνει ο Τόμας, ο Πουλαντζάς αντιλαμβάνεται τον πόλεμο θέσεων ως έναν πόλεμο κινήσεων σε αργή κίνηση. Λαμβάνει χώρα εκτός του κράτους και εμπλέκεται σε μια στρατηγική κατάκτησης προκεχωρημένων φυλακίων στην πεδιάδα της κοινωνίας των πολιτών, αλλά με μόνη στόχευση μια τελική επίθεση ενάντια στο φρούριο-κράτος. Ως εκ τούτου, ο πόλεμος θέσεων διαφοροποιείται από τον πόλεμο κινήσεων όχι ως τον στρατηγικό στόχο, αλλά μόνο ως το τακτικό σκέλος, προωθώντας

μια ευρύτερη συσπείρωση και έναν πιο λελογισμένο ρυθμό πριν την εμπλοκή με τον αντίπαλο (Thomas, 2019, σ. 102).

Όπως καίρια έχει επισημανθεί, είναι η στιγμή που ενώ ο Πουλαντζάς δείχνει να είναι πιο κοντά από κάθε άλλη φορά στον Γκράμσι, δίνοντας την εντύπωση ότι αποδέχεται το βασικό γκραμσιανό επιχείρημα πως στον αναπτυσσόμενο δυτικό καπιταλισμό η επανάσταση έχει ανάγκη από άλλες στρατηγικές αρχές, καταλήγει τελικά πιο μακριά του από ποτέ, όταν απορρίπτει τη γκραμσιανή απάντηση σαν επί της ουσίας «λενινιστική» (Καλαμπόκας, 2013, σ. 32-35). Ο συνδυασμός πολέμου θέσεων και κινήσεων του Γκράμσι δεν πείθει τον Πουλαντζά (2008β, σ. 365), ο οποίος επικεντρώνεται αποκλειστικά σε έναν πόλεμο θέσεων. Πολύ περισσότερο είναι η στιγμή που ο ίδιος ο Πουλαντζάς έρχεται σε αντίφαση με μια από τις μεγαλύτερες συνεισφορές του, τη θεμελίωση της «θεσμικής υλικότητας του κράτους», της ανάλυσης η οποία τονίζει ότι το κράτος δεν συνιστά έναν ουδέτερο μηχανισμό που η εκάστοτε διοίκηση, μπορεί να τον θέσει σε κίνηση προς εξυπηρέτηση των δικών της συμφερόντων. Τη στιγμή, λοιπόν, που πασχίζει να διαχωριστεί από τους Λένιν και Γκράμσι, ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 371-372) εξηγεί με εκπληκτική ακρίβεια αυτό που εκείνοι περιέγραψαν: πως το κράτος είναι μια απρόσωπη υλική δύναμη, ότι η αστική κυριαρχία βρίσκεται «υλοποιημένη» σε αυτό, βρίσκεται δηλαδή σε «πρακτική κατάσταση» μέσα στις κρατικές λειτουργίες και αναπαράγεται από αυτές, και πως τα ταξικά συμφέροντα που «συμπυκνώνει» δεν μπορούν να τροποποιηθούν προοδευτικά.

Όμως, η γκραμσιανή συλλογιστική δεν είναι απλώς μια παραλλαγή της λενινιστικής τοποθέτησης και δε θα μπορούσε να είναι, αφού η περιπλοκότητα των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών σχηματισμών, ολότελα διαφορετική από τη ρωσική συνθήκη, καθιστά αδύνατη μια επανάληψη της Οκτωβριανής Επανάστασης.

[Ο] Λένιν και ο Τρότσκι χρησιμοποιούσαν εκ νέου αυτήν την οξυδερκή παρατήρηση σαν συμβουλή στα κομμουνιστικά κόμματα στη Δύση να αναγνωρίσουν την ιδιαιτερότητα της ταξικής πάλης στους κοινωνικούς σχηματισμούς τους, που χαρακτηρίζονται από έναν εκπληκτικό αμυντικό μηχανισμό του εχθρού απόντα από την τσαρική Ρωσία. Μια επαναστατική έφοδος στο κράτος σε αυτό το πλαίσιο δεν θα μπορούσε να λάβει τη μορφή άμεσου πολέμου κινήσεων· ούτε όμως μπορούσε να συμβεί με την αναβολή αυτής της στιγμής μέσα από έναν παρατεταμένο αμυντικό πόλεμο θέσεων, σαν εκείνον που διεξήγαγαν τα απομεινάρια της Β' Διεθνούς [...] Ο «πόλεμος θέσεων» στη σύλληψη του Γκράμσι, όπως και για τον Λένιν ή τον Τρότσκι, δεν ήταν μια προγραμματισμένη στρατηγική την οποία συνιστούσε στο προλεταριάτο να υιοθετήσει. Αντίθετα, την αναγνώριζε ως τεχνική της εκκολλαπτόμενης «βιοεξουσίας» που μετερχόταν η αστική τάξη, και στην οποία το προλεταριάτο, υποτελώς περιορισμένο στην αστική κοινωνία των πολιτών, ήταν αναγκασμένο να απαντήσει με μια ρεαλιστική πολιτική στρατηγική (Thomas, 2009, σ. 150).

Ο γκραμισιανός πόλεμος θέσεων αναμφισβήτητα αποτελεί μια πιο σύνθετη εκδοχή της στρατηγικής της δυαδικής εξουσίας, όχι με όρους εσωτερικού ή εξωτερικού, αλλά με όρους ουσίας. Ο Πουλαντζάς δυσκολεύεται να διαγνώσει τη πραγματική έννοια του γκραμισιανού πολέμου θέσεων εξαιτίας τόσο του επηρεασμού από τη γαλλική συζήτηση σχετικά με τη δικτατορία του προλεταριάτου, όσο και από την αποτυχία της Χιλιανής και της Πορτογαλικής Επανάστασης, που είχαν ως αποτέλεσμα να ρίξει το βάρος στην απουσία από τη στρατηγική της δυαδικής εξουσίας μιας θεωρίας του «μετασχηματισμού του κρατικού μηχανισμού» (Thomas, 2019, σ. 110).

Εν κατακλείδι, ο Πουλαντζάς παρά την κριτική στάση του έναντι του Γκράμισι στον επίλογο του *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, η οποία πηγάζει από την ανάγνωση του γκραμισιανού πολέμου θέσεων ως μιας παραλλαγής της συλλογιστικής του κράτους φρουρίου, προηγουμένως έχει κατορθώσει να εισχωρήσει στην καρδιά της γκραμισιανής σκέψης αναφορικά τόσο με το «ολοκληρωμένο κράτος», όσο και με την κρίση ηγεμονίας, αλλά και με την επαναστατική στρατηγική της εποχής της αστικής «παθητικής επανάστασης». Ίσως η μεγαλύτερη αντίφαση του ύστερου έργου του Πουλαντζά είναι αυτή του η αδυναμία κατανόησης της εγγύτητας των θέσεων του με εκείνες του Γκράμισι και η μη επέκτασή τους στην προσπάθεια σκιαγράφησης της δικής του εναλλακτικής πρότασης μετάβασης.

10.2: Εξωτερικότητα-εσωτερικότητα

Ένα δεύτερο ζωτικής σημασίας ζήτημα, το οποίο έχει άμεση σχέση με την ανάδυση της δυαδικής εξουσίας, είναι αυτό της εξωτερικότητας του επαναστατικού κινήματος ως προς το κράτος. Πρόκειται για ένα ακόμη κρίσιμο ζήτημα, στο οποίο θα εστιάσει την κριτική του ο Πουλαντζάς.

Δυστυχώς η τοπολογία εντός ή εκτός του κράτους, νοούμενου ως φρουρίου, είναι μια ιδιαίτερος συγκεχυμένη θεωρητική αποτύπωση, με τις παρατηρήσεις του Πουλαντζά να φέρουν μεγάλο μερίδιο ευθύνης γι' αυτήν τη σύγχυση. Σε πολλά σημεία χρησιμοποιεί την τοπολογία του φρουρίου, χρεώνοντας στον επαναστατικό μαρξισμό μια λανθάνουσα οπτική περί του κράτους. Μέμφεται τους επαναστάτες πως υποστηρίζουν ότι «πρέπει να καταληφθεί πρώτα η κρατική εξουσία και, αφού πραγματοποιηθεί η άλωση του φρουρίου, να σαρωθεί μεμιάς ολόκληρος ο κρατικός μηχανισμός και να υποκατασταθεί με τη δεύτερη εξουσία (τα σοβιέτ) που θα συγκροτηθεί σε Κράτος νέου τύπου» (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 363). Συνοψίζοντας,

σημειώνει ότι σύμφωνα με αυτήν τη συλλογιστική άλωσης φρουρίου «πρώτα καταλαμβάνεται η κρατική εξουσία και, αφού γίνει αυτό, αντικατασταίνεται με μια άλλη». «Το ζήτημα δεν μπαίνει πια έτσι» συμπεραίνει ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 371).

Μα το ζήτημα δεν τέθηκε ποτέ έτσι στο πλαίσιο ενός κριτικού μαρξιστικού στοχασμού. Η ιδέα μιας σοσιαλιστικής επανάστασης, η οποία αρχικά αναλαμβάνει το τιμόνι της αστικής εξουσίας και έπειτα την καταργεί, σίγουρα δεν ανήκει σε όσους μέμφεται ο Πουλαντζάς. Αποτελεί, αντιθέτως, σαφή ρεφορμιστική ανάγνωση. Ο μόνος στόχος που υπάρχει σε σχέση με την υπάρχουσα κρατική εξουσία είναι η δυναμική καταστροφή της και σε καμία περίπτωση η μηχανική κατάληψή της.

Η οπτική του Πουλαντζά είναι επί της ουσίας μια απόρροια της θέσης του για τη φύση του κράτους. Εμφανίζεται να υποστηρίζει ότι η εργαλειακή αντίληψη για το κράτος συνεπάγεται την κατανόησή του σαν εξωτερικής δομής σε σχέση με την ταξική πάλη και μοιραία παράγει ως στρατηγική μετάβασης τη δυαδική εξουσία, με την έννοια μιας εξωτερικής αντιπαράθεσης-εξέγερσης που έχει στόχο την έξωθεν κατάληψη-καταστροφή του κράτους. Αντίθετα, η σχεσιακή οπτική που υιοθετεί ο Πουλαντζάς, θεωρεί πως η ταξική πάλη εξελίσσεται στο εσωτερικό του κράτους και συνεπώς η στρατηγική μετάβασης προς το σοσιαλισμό οφείλει να συνδυάσει την πάλη στο εσωτερικό του κράτους με τη δημιουργία εξωτερικών δομών. Με άλλα λόγια, αν το κράτος-εργαλείο απαιτεί μια στρατηγική δυαδικής εξουσίας για την κατάλυσή του, το κράτος-σχέση απαιτεί μια εναλλακτική στρατηγική μετάβασης που εδράζεται ακριβώς σε αυτή τη σχεσιακή δόμηση του κράτους και ορίζεται ως δημοκρατικός δρόμος.

Ο Μπενσαϊντ (2015, σ. 91-96) παρατηρεί πως, καθώς ένα επαναστατικό κίνημα γιγαντώνεται, είναι βέβαιο ότι θα δραστηριοποιηθεί και σε θεσμούς εντός του κράτους, όπως δημοτικά συμβούλια και τοπικά κοινοβούλια, τονίζοντας παράλληλα πως είναι εμφανές πως όλοι οι θεσμοί δεν είναι το ίδιο, άρα η συμμετοχή ή μη δεν είναι θέμα αρχής αλλά θέμα τακτικής. Όπως γράφει χαρακτηριστικά δεν μιλάει κανείς για εναλλακτικά εστιατόρια ή επισκευαστήρια, αλλά για την ανάγκη να ανακτήσει το κίνημα την κοινωνική του αυτονομία από το κράτος σε πολλούς τομείς, μακριά από την κρατικιστική κουλτούρα που έχει εδραιωθεί.

Όπως εύστοχα το θέτει ο Μπαλιμπάρ, σε κάθε περίπτωση οι μάζες δεν βρίσκονται εκτός κράτους και αυτό σημαίνει ότι και το επαναστατικό εργατικό κίνημα δεν βρίσκεται ποτέ εκτός κράτους, αλλά αντίθετα υπόκειται κατά τη συγκρότηση και την ανάπτυξή του στις μορφές και στους εξαναγκασμούς των κρατικών σχέσεων. Ως εκ τούτου, είναι τελείως εσφαλμένη η εικόνα ενός απαίδευτου εργατικού κινήματος

που έχει «στρατοπεδεύσει εκτός των τειχών της πόλης» (Balibar, 2014, σ. 67-69). Με άλλα λόγια, το θέμα δεν είναι να στοχαστούμε με όρους εντός/εκτός κράτους, αλλά με όρους εσωτερικών αντιφάσεων του συστήματος των κρατικών σχέσεων. Άλλωστε, ακόμα και αν γίνει δεκτή η διάκριση «εσωτερικότητας» και «εξωτερικότητας», θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι δεν είναι τοπολογική, αλλά κυρίως πολιτική. Μια τέτοια διάκριση παραπέμπει σε αυτήν της θεσμικής ή εξωθεσμικής παρέμβασης των λαϊκών τάξεων, αλλά και του διαχειριστικού ή αντικαπιταλιστικού προσανατολισμού της δράσης τους. Ιδού, λοιπόν, το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Πουλαντζάς:

Αυτοί οι αγώνες και αυτά τα κινήματα, εφόσον είναι πολιτικού χαρακτήρα, έστω και αν τοποθετούνται έξω από τον φυσικό χώρο του Κράτους, δεν είναι εκτός Κράτους: οπωσδήποτε είναι πάντα τοποθετημένοι μέσα στο στρατηγικό του πεδίο. Εδώ επομένως βρίσκεται η πραγματική εναλλακτική και όχι εκείνη, η απλή, ενός «εσωτερικού αγώνα» έναντι ενός «εξωτερικού αγώνα». Σ' έναν δημοκρατικό δρόμο προς τον σοσιαλισμό, οι δύο αυτές μορφές αγώνα πρέπει να συνδυάζονται. Η «ενσωμάτωση» ή όχι στους κρατικούς μηχανισμούς, η υπηρετήση ή όχι των συμφερόντων της εξουσίας, δεν ανάγεται στην εκλογή ανάμεσα σ' έναν αγώνα εξωτερικό και σ' έναν αγώνα εσωτερικό. Η ενσωμάτωση αυτή δεν είναι εξάλλου η αναγκαία συνέπεια μιας στρατηγικής που αποβλέπει σε αλλαγές στο χώρο του Κράτους, λες και θα μπορούσε ποτέ ένας πολιτικός αγώνας να τοποθετηθεί απόλυτα έξω από το Κράτος (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 370-371).

Θα πρέπει να ομολογήσουμε ότι ο Πουλαντζάς καταλήγει σε ένα ιδιαίτερα διαλλακτικό συμπέρασμα, το οποίο αμβλύνει αισθητά τη σφοδρή κριτική που κάνει προηγουμένως. Αξίζει, εν προκειμένω, να παρακολουθήσουμε πώς θέτει το ίδιο ζήτημα και ο Μαντέλ, προκειμένου να κατανοήσουμε πως δεν υπάρχει κάποια ουσιαστική διαφοροποίηση, ανάμεσα στις πιο πάνω διατυπώσεις του Πουλαντζά και στις θέσεις μαρξιστών επαναστατών όπως ο Λένιν, ο Τρότσκι και ο Γκράμσι:

Εξάλλου είναι αβάσιμη η κατηγορία που ο Πουλαντζάς διατυπώνει ενάντια στους επαναστάτες μαρξιστές σύμφωνα με την οποία αντικρύζουμε την προλεταριακή επανάσταση στη σχέση του «απόλυτου εξωτερικού» με το αστικό κράτος [...] Φτάνει κανείς να σκεφτεί την αποφασιστική σημασία που έχει για την επαναστατική διαδικασία μια αυτοοργάνωση των υπαλλήλων του ηλεκτρισμού, των τραπεζικών υπαλλήλων, ή των εργατών, των τεχνικών και των δημοσιογράφων της τηλεόρασης, για να καταλάβει ότι η πάλη στο «εσωτερικό του κράτους» αποχτά για μας μιαν αποφασιστική σημασία [...] Όμως με μια προϋπόθεση: ότι ακριβώς αυτό διαρθρώνεται σαν μια αντί-εξουσία, ότι αυτό συνοδεύεται από την αποσύνθεση του κεντρικού μηχανισμού εξουσίας της μπουρζουαζίας, ότι οι εργαζόμενοι στις συναφείς δημόσιες υπηρεσίες δεν υπακούουν πια ούτε στην ιεραρχία, ούτε στους νόμους, ούτε στους κανονισμούς, ούτε στους «κανόνες του παιχνιδιού» που υποβαστάζουν την καπιταλιστική εξουσία. Χωρίς όλα αυτά δεν υπάρχει «κρίση ρήξης», αλλά απλώς αντικατάσταση στην κορυφή του αστικού κράτους ενός «επιτελείου της δεξιάς» από ένα «επιτελείο της αριστεράς» (Μαντέλ, 1980, σ. 265).

Όπως καταλήγει, άλλωστε, ο Μαντέλ (1980, σ. 266), μπορεί να συμφωνήσει κανείς με τον Πουλαντζά ότι μια επαναστατική κατάσταση συνεπάγεται μια

«συνάρθρωση» ανάμεσα στην ανάδυση μιας νέας εξουσίας και στην πάλη στους κόλπους της παλιάς εξουσίας.

Βέβαια με όρους κλασσικού μαρξισμού, μια στρατηγική του δημοκρατικού δρόμου, ενταγμένη εντός του επαναστατικού πλαισίου, πρέπει κατά την άποψή μας, όχι απλώς να συνδυάζει μια όψη της θεσμικής υλικότητας, με μια όψη της εξωκοινοβουλευτικής παρέμβασης με ορίζοντα μια περίοδο ρήξεων. Πρέπει ταυτόχρονα η όψη εξωτερικότητας να δεσπόζει επί της εσωτερικότητας. Βρισκόμαστε σε ένα πεδίο λεπτών ισορροπιών, διότι, αν από τη μία μεριά η πλήρης εξωτερικότητα μπορεί να οδηγήσει σε έναν βολονταρισμό, όπως η θεωρία της επίθεσης στη Γερμανία, από την άλλη η πλήρης εσωτερικότητα οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια σε μια στείρα λογική ενσωμάτωσης και απορρόφησης από την αστική πραγματικότητα. Αυτή, λοιπόν, η εσωτερικευμένη πορεία εντός των αστικών θεσμών, οδήγησε φυσικά όχι στη ριζοσπαστικοποίησή τους, αλλά αντίθετα στην κρατικοποίηση των αριστερών κομμάτων, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το ΙΚΚ και το φάσμα του «ιστορικού συμβιβασμού».

Προκειμένου, όμως, να κατανοήσουμε από πού πηγάζει αυτή η ανάγκη υπερτονισμού της διάκρισης εσωτερικότητας-εξωτερικότητας από τον Πουλαντζά, είναι κρίσιμο να επανέλθουμε στην τοποθέτηση του Αλτουσέρ για το θέμα, αφού η ανάλυση του Πουλαντζά έρχεται ως απάντηση της θεώρησής του. Ο Αλτουσέρ προτείνει ως θέση αρχής για τους κομμουνιστές «να παραμείνουν εκτός του κράτους, εκτός του καπιταλιστικού κράτους και κατά μείζονα ρόλο του προλεταριακού κράτους» (Αλτουσέρ, Μπαλιμπάρ, Πουλαντζάς & Εντελμάν, 1980, σ. 16-17).

Το κόμμα πρέπει να είναι το όργανο για την καταστροφή του αστικού κράτους, πριν γίνει ένα από τα όργανα για το μαρξισμό του κράτους. Η πολιτική θέση του κόμματος εκτός του κράτους είναι μια θεμελιώδης αρχή που μπορούμε να αντλήσουμε απ' τα σπάνια κείμενα του Μαρξ και του Λένιν πάνω σ' αυτό το ζήτημα. Χωρίς αυτή την αυτονομία του κόμματος (και όχι της πολιτικής) ως προς το κράτος, δεν θα βγούμε ποτέ από το αστικό κράτος, όσες «μεταρρυθμίσεις» και αν επιτευχθούν (Αλτουσέρ κ.ά., 1980, σ. 17).

Προφανώς, αυτή η θέση είναι μια θέση ριζικά αντίθετη προς την ευρωκομμουνιστική στρατηγική. Ο Αλτουσέρ με κάθετο τρόπο υποστηρίζει μια σκληρή θέση εξωτερικότητας, ενώ η εμβέλεια της κριτικής του θα φανεί από την πορεία των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων, η οποία ποτέ δεν επέφερε τη σοσιαλιστική μεταβολή του κράτους, όπως ήλπιζε ο Πουλαντζάς. Οδήγησε, αντίθετα, στην αστική μετάλλαξη των κομμουνιστών.

Ας εστιάσουμε, όμως, στο επίδικο αντικείμενο. Αποδεικνύεται, λοιπόν, πως αυτή η πάλη -εντός, εκτός ή επί τα αυτά- δεν είναι ένας απλός αγώνας για τον εκδημοκρατισμό του αστικού κράτους, αλλά για τη συντριβή αυτού του κράτους. Το ζήτημα δεν είναι αν η επαναστατική διαδικασία θα εκτυλιχθεί εντός των θεσμών της κρατικής εξουσίας, αλλά αν θα συντριβεί η δομή των θεσμών και θα αντικατασταθεί από την εργατική δημοκρατία. Όπως εύγλωττα το θέτει και πάλι ο Μαντέλ (1980, σ. 267), το κράτος, όπως και ο τρόπος της παραγωγής, είναι μια δομή. Δεν μπορεί να είναι «λίγο αστικό και λίγο εργατικό», όπως δεν υπάρχουν τρόφιμα που είναι «λίγο κρέας και λίγο ψάρι».

Ο Πουλαντζάς αρνείται συνειδητά να αντιληφθεί τη φύση της δυαδικής εξουσίας, όπως έπραττε στο παρελθόν, περιοριζόμενος στη διάσταση της εφόδου, μια οπτική που όπως έχουμε ήδη αναφέρει, είναι ξένη προς αυτήν του Λένιν και, όπως τουλάχιστον την παρουσιάζει ο Πουλαντζάς, προσομοιάζει σε έναν βαθμό με τη στρατηγική της επίθεσης στη Γερμανία το διάστημα 1917-1923. Άλλωστε, μετά την υιοθέτηση της λαϊκομετωπικής στρατηγικής από το 7^ο συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς, κάθε αναφορά στην εφόδο έχει προσχηματικό χαρακτήρα, αφού πλέον προωθείται όλο και περισσότερο το αργό, σταδιακό, ειρηνικό πέρασμα στο σοσιαλισμό.

Κλιμακώνοντας στο σημείο αυτό την ανάλυσή μας, μπορούμε πλέον να υποστηρίξουμε ότι μια προσεκτική ανάγνωση του έργου του Πουλαντζά οδηγεί στο συμπέρασμα πως και ο ίδιος τείνει προς ένα δυαδικό σχήμα εξουσίας για τη μετάβαση:

Όπωςδήποτε, αλλαγή του συσχετισμού δυνάμεων μέσα στο Κράτος [...] σημαίνει πορεία ουσιαστικών ρήξεων που το κορυφαίο σημείο τους –και θα υπάρξει αναγκαστικά ένα τέτοιο σημείο– βρίσκεται στην ανατροπή του συσχετισμού δυνάμεων υπέρ των λαϊκών μαζών πάνω στο στρατηγικό έδαφος του Κράτους (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 368-369).

Άρα και στην περίπτωση του Πουλαντζά, έχουμε επί της ουσίας ένα σχήμα δύο κέντρων εξουσίας, μόνο που αντί αυτά τα δύο κέντρα να προσδιορίζονται επί του κοινωνικού πεδίου, προσδιορίζονται στο έδαφος του κράτους.

Όμως, σε άλλο σημείο της ανάλυσης του Πουλαντζά, αυτή η ανατροπή του συσχετισμού δυνάμεων, η οποία επιτυγχάνεται διαμέσου του ριζικού μετασχηματισμού του κράτους, φαίνεται πως μπορεί εύκολα να αποκρουστεί και να ανακοπεί από την αστική τάξη:

Η θεσμική αυτή οργάνωση του Κράτους επιτρέπει στην αστική τάξη -στις περιπτώσεις ανόδου των λαϊκών τάξεων στην εξουσία- ν' αλλάξει αμοιβαία τις θέσεις της πραγματικής εξουσίας και της τυπικής εξουσίας [...] Υπάρχει κάτι

ακόμα: η θεσμική οργάνωση του Κράτους επιτρέπει στην αστική τάξη να μεταθέτει τον δεσπόζοντα ρόλο από έναν μηχανισμό σε άλλο [...] Μ' άλλα λόγια, η τέτοια οργάνωση του αστικού Κράτους του δίνει τη δυνατότητα να λειτουργεί με αλληπάλλληλες αποτοπικοποιήσεις και μεταθέσεις, επιτρέποντας την αναδίπλωση της εξουσίας της αστικής τάξης από έναν μηχανισμό σε άλλο: το Κράτος δεν είναι ένα μονολιθικό συγκρότημα, αλλά ένα στρατηγικό μπλοκ (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 198-199)

Ακόμα και στην περίπτωση μιας αλλαγής του συσχετισμού δυνάμεων και μεταβολής της κρατικής εξουσίας υπέρ των λαϊκών τάξεων, το Κράτος τείνει, αργά ή γρήγορα, να αποκαταστήσει, κάποτε με νέα μορφή, τον συσχετισμό δυνάμεων υπέρ της αστικής τάξης (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 205).

Όπως έχει παρατηρηθεί, το θεωρητικό εγχείρημα του Πουλαντζά μοιάζει να προκύπτει από απελπισία και όχι από άγνοια. Πρόκειται για την απελπισία που γέννησε στον Πουλαντζά η πορεία του Μάη του 1968 και η ανάγκη αναζήτησης ενός εφικτού δρόμου προς το σοσιαλισμό, ο οποίος να ταιριάζει τόσο στις δυνατότητες του πολιτικού προσωπικού, όσο και στα νέα διαταξικά κινήματα (Μπελαντής, 2014, σ. 90). Στο πλαίσιο, λοιπόν, υπέρβασης της εργαλειακής αντίληψης, θα υποστηρίξει πως αυτή συνεπάγεται την κατανόηση του κράτους με όρους εξωτερικότητας σε σχέση με την ταξική πάλη και, επομένως, παράγει ως στρατηγική μετάβασης τη δυαδική εξουσία, με την έννοια μιας εξωτερικής εξέγερσης, η οποία στοχεύει σε μια έξωθεν κατάληψη του κράτους. Αντιθέτως, επιμένει ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 366-367) πως «ο δημοκρατικός δρόμος στο σοσιαλισμό είναι μια μακριά πορεία, όπου ο αγώνας των λαϊκών μαζών δεν αποβλέπει στη δημιουργία μιας πραγματικής εξουσίας, παράλληλης και εξωτερικής προς το Κράτος, αλλά εφαρμόζεται στις εσωτερικές αντιφάσεις του Κράτους».

Και όμως, όπως παραδέχεται ο ίδιος ο Πουλαντζάς στο τελευταίο έργο του, οι λαϊκές τάξεις βρίσκονται σε μια απολύτως κυριαρχούμενη θέση εντός των κατασταλτικών μηχανισμών και δεν μπορούν να επηρεάσουν αυτούς τους θεσμούς του κράτους κατά τον ίδιο τρόπο που το κάνουν εντός των ιδεολογικών του μηχανισμών. Από την παραπάνω θέση προκύπτουν δυο αλληλένδετα μεταξύ τους συμπεράσματα.

Πρώτον, οι κατασταλτικοί μηχανισμοί δεν μπορούν να κατακτηθούν ή έστω να ουδετεροποιηθούν με μια στρατηγική «αντί-ηγεμονίας» ή διαρθρωτικών αλλαγών. Και αν σε μια περίοδο πολιτικών ρήξεων είναι δυνατόν να ριζοσπαστικοποιηθεί ένα σημαντικό μέρος των στρατιωτών (Πουλαντζάς, 2006α, σ. 87), ο σκληρός πυρήνας του μηχανισμού, η ανώτατη επαγγελματική διοίκηση και οι Ειδικές Δυνάμεις δεν είναι δυνατόν να ουδετεροποιηθούν ή να μετασηματισθούν. Ως εκ τούτου, είναι αναγκαία μια στρατηγική ρήξης εντός του μηχανισμού, μιας «δυαδικότητας», η οποία θα

απομονώσει και εν τέλει θα συντρίψει αυτόν τον σκληρό πυρήνα. Ουτοπική προβάλλει, εν προκειμένω, η ευρωκομμουνιστική θέση του Καρίλιο (1977, σ. 75-98), σύμφωνα με την οποία οι αξιωματικοί είναι σε τελευταία ανάλυση εργαζόμενοι, οι οποίοι θα αλλάξουν σταδιακά νοοτροπία, θα αντιληφθούν το επιζήμιο του ΝΑΤΟ και του милитарισμού και θα στρατευθούν, ακόμη και σε επίπεδο ηγεσίας, με τη δημοκρατία και το σοσιαλισμό. Και αν τα γραπτά του Καρίλιο έμειναν στη θεωρία, η ακλόνητη εμπιστοσύνη του Αλιέντε στον στρατό έμελε να αποδείξει στην πράξη τον ουτοπικό χαρακτήρα μιας τέτοιας θέσης.

Δεύτερον, επειδή ακριβώς, όπως υπέδειξε και ο Γκράμσι, μια στρατηγική αντι-ηγεμονίας στη Δύση δεν μπορεί να ολοκληρωθεί χωρίς τη λαϊκή κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας και τη συντριβή των αστικών κρατικών μηχανισμών και σχέσεων, αλλά και επειδή η παρέμβαση εντός των θεσμών έχει ένα δομικό όριο, πέρα από το οποίο δεν δύναται να επηρεάσει την αστική δεσπόζουσα εντός των κρατικών μηχανισμών, η λογική μιας σταδιακής, εξελικτικής και ειρηνικής μετάβασης αποδεικνύεται ανεδραφική. Σε τελική ανάλυση, ακόμα και όταν ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 369) αναφέρεται σε ρήξεις, θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι αυτές οι ρήξεις δεν μπορούν να εξαντλούνται στη μακράς διάρκειας ανατροπή του συσχετισμού δυνάμεων με ορίζοντα τον σοσιαλισμό, αλλά θα κλιμακωθούν και θα συμπυκνωθούν σε μια περίοδο επαναστατικής κατάστασης/τομής. Αυτή η θέση, όπως απορρέει από το έργο κορυφαίων μαρξιστών θεωρητικών και επαναστατών, όπως ο Λένιν και ο Γκράμσι, προϋποθέτει μια κρίσιμη εξωτερικότητα του εργατικού κινήματος έναντι του αστικού κράτους.

Συμπερασματικά: αυτή η εξωτερικότητα, την οποία ο ύστερος Πουλαντζάς αντιμάχεται, δε σημαίνει τη μη παρέμβαση στους θεσμούς, αλλά εκείνη την ειδική παρέμβαση, η οποία αμφισβητεί τις πολύμορφες σχέσεις αστικής εξουσίας, αρνείται την ουδετερότητα του κράτους και στοχεύει στρατηγικά στην κατάργησή τους. Στο πλαίσιο μιας μαρξιστικής θεωρίας του κράτους, η θέση ότι η κοινοβουλευτική κατάκτηση του κυβερνητικού κέντρου εξουσίας συνεπάγεται αυτόματα την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας από τους εργαζόμενους και τους συμμάχους τους είναι στην κυριολεξία άτοπη.

Με βάση τα παραπάνω, υποστηρίζουμε πως ο Πουλαντζάς, με το τελευταίο του έργο, κατατείνει σε μεθοδολογική και επιστημολογική ρήξη με τη μαρξική θεωρία του κράτους. Πρόκειται για θεωρητική δυναμική που οφείλεται στη μονόπλευρη σχεσιακή προσέγγιση που υιοθετεί γι' αυτό, και στην αντίστοιχη θεωρητική υποτίμηση, αν όχι

στην πλήρη απόρριψη, της εργαλειακής διάστασης του κράτους. Το συγκεκριμένο και, εν πολλοίς, αντιφατικό περιεχόμενο διατυπώσεων, όπως αυτές που ακολουθούν από τη συζήτηση μεταξύ Πουλαντζά - Βεμπέρ, υποδεικνύει τον προβληματικό χαρακτήρα της πουλαντζικής στρατηγικής:

Πιστεύω αντίθετα ότι πρέπει να συναρθρώσουμε από τη μια ένα αγώνα στο εσωτερικό του Κράτους, όχι με την έννοια ενός αγώνα κλεισμένου μέσα στο φυσικό χώρο του Κράτους αλλά ενός αγώνα που διεξάγεται πάνω στο στρατηγικό πεδίο μάχης που είναι το Κράτος· όχι ενός αγώνα που σκοπεύει να αντικαταστήσει το αστικό με το εργατικό Κράτος με τη βοήθεια ενός σωρού μεταρρυθμίσεων και να κυριεύσει ένα προς ένα τους μηχανισμούς του αστικού Κράτους κατακτώντας έτσι την εξουσία, αλλά ενός αγώνα που είναι, αν θέλεις, αγώνας αντίστασης, αγώνας επίρρωσης των εσωτερικών αντιφάσεων του Κράτους και βαθιάς μεταμόρφωσης του (Πουλαντζάς & Weber, 1989).

Το σημερινό κράτος, στο σύνολο του (τόσο οι κοινωνικές ασφαλίσεις όσο και οι οργανισμοί υγείας, παιδείας, διοίκησης κ.λπ.) με αυτή τη δομή που έχει, αντιστοιχεί στην αστική εξουσία. Σκέπτομαι ότι οι λαϊκές μάζες δεν μπορούν να πάρουν θέσεις αυτόνομης - έστω και δευτερεύουσας - εξουσίας στο καπιταλιστικό Κράτος. Υπάρχουν σαν όπλο αντίστασης, σαν στοιχείο φθοράς ή επιδείνωσης των εσωτερικών αντιφάσεων του Κράτους (Πουλαντζάς & Weber, 1989).

10.3: Για τη δικτατορία του προλεταριάτου

Ο Μπαλιμπάρ (1978, σ. 117) ορίζει τη δικτατορία του προλεταριάτου ως την περίοδο της μετάβασης από τον καπιταλισμό στον κομμουνισμό, τοποθετώντας την όχι απλώς σαν ένα πέρασμα στο σοσιαλισμό, αλλά ταυτίζοντας την με τον σοσιαλισμό.

Είναι ο σοσιαλισμός ο ίδιος σαν ιστορική περίοδος της αδιάκοπης επανάστασης και της διεύρυνσης της πάλης των τάξεων μέχρι τον κομμουνισμό (Μπαλιμπάρ, 1978, σ. 117).

Ως εκ τούτου, η δικτατορία του προλεταριάτου μπορεί να οριστεί ορθά μόνο αν αναγνωστεί ευθύς εξαρχής υπό το πρίσμα του κομμουνισμού και όχι μέσα από την κατανόηση του σοσιαλισμού ως αυτόνομου στόχου. Άλλωστε, για τον Μαρξ, η δικτατορία του προλεταριάτου είναι μια θεωρητική έννοια και όχι περιγραφή ενός καθεστώτος ή ενός τρόπου άσκησης εξουσίας.

Σε κάθε περίπτωση δεν είναι ζήτημα ορισμού, αλλά ζήτημα περιεχομένου. Ο σοσιαλισμός, νοούμενος ως πρώτη και κατώτατη βαθμίδα του κομμουνισμού, είναι όρος ταυτόσημος της δικτατορίας του προλεταριάτου. Αν, από την άλλη πλευρά, αναγνώσουμε τον σοσιαλισμό ως έναν αυτόνομο τρόπο παραγωγής, τότε όντως η έννοια της δικτατορίας του προλεταριάτου είναι κενή περιεχομένου, γιατί από μαρξιστική άποψη έχει νόημα μόνο αν συνδεθεί άρρηκτα με την προοπτική του κομμουνισμού. Όπως, άλλωστε έγραφε ο ίδιος ο πρώιμος Πουλαντζάς:

Η βασική αντίληψη των Μαρξ, Ένγκελς, Λένιν και Γκράμσι, που αφορά στο πέρασμα στο σοσιαλισμό, ξεχωρίζει από μια ρεφορμιστική αντίληψη από το ότι

απαιτεί να συντρίψει τον παλιό κρατικό μηχανισμό, δηλαδή από τη θεωρία της δικτατορίας του προλεταριάτου (Πουλαντζάς, 1975α, σ. 56).

Θα πρέπει, βεβαίως, να γίνει δεκτό πως, αν κάποιος μελετήσει σε βάθος τα επιχειρήματα εναντίον της δικτατορίας του προλεταριάτου, θα διαπιστώσει μια μεγάλη αντιφατικότητα. Τον καιρό της Ρωσικής Επανάστασης, αρκετοί ορθόδοξοι μαρξιστές υπογράμμιζαν το αδύνατο μιας σοσιαλιστικής επανάστασης στην καθυστερημένη Ρωσία, η οποία θα ήταν δυνατή μόνο μετά από μερικές δεκαετίες καπιταλιστικής βιομηχανικής ανάπτυξης. Την εποχή του ευρωκομμουνισμού, πολλοί κομμουνιστές πίστευαν πως προχωρήσαμε τόσο βαθιά στην καπιταλιστική βιομηχανική ανάπτυξη, που πλέον η δικτατορία του προλεταριάτου είναι παρωχημένη.

Στο σημείο αυτό, απαραίτητη κρίνεται εκ νέου η επισήμανση της διόρθωσης που επιφέρουν οι Μαρξ και Ένγκελς (2017, σ. 8) στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, την επαύριον της Παρισινής Κομμούνας, όπου σημείωναν πως: «η Κομμούνα, ιδίως, απέδειξε ότι δεν μπορεί “η εργατική τάξη να πάρει στα χέρια της την έτοιμη κρατική μηχανή και να τη βάλει σε κίνηση για τους δικούς της σκοπούς”».

Συνεπώς, οι Μαρξ και Ένγκελς απέρριπταν κατηγορηματικά τη θέση πως η εξουσία της αστικής τάξης και αυτή του προλεταριάτου είναι δυνατόν να ασκηθούν διαμέσου του ίδιου τύπου κρατικού μηχανισμού. Άλλωστε, μόνο αν συντριβεί ο σκληρός πυρήνας του κράτους, μόνο αν η εργατική δημοκρατία στηριχθεί πάνω σε νέους κρατικούς θεσμούς και μόνο αν ο νέος ποιοτικά διαφορετικός κρατικός μηχανισμός τείνει να απονεκρώνεται και όχι να αναπαράγεται, δεν θα οδηγηθούμε στη «δικτατορία ενός αστικού κρατικού μηχανισμού επί του προλεταριάτου» (Μπαλιμπάρ, 1978, σ. 79).

Με όρους μαρξιστικής πολιτικής θεωρίας, λοιπόν, η δικτατορία του προλεταριάτου είναι η πάλη καταστροφής του αστικού κρατικού μηχανισμού και η προσπάθεια οικοδόμησης ενός κρατικού μηχανισμού νέου τύπου. Μια τέτοια διαδικασία δε σηματοδοτεί την άμεση και «δια μιας» σύνθλιψη του κρατικού μηχανισμού. Κύριος στόχος είναι ο σκληρός πυρήνας, εκείνο το δομικό όριο που στεγανοποιεί σε κάθε περίπτωση την αστική κυριαρχία και μάχεται σθεναρά για την επαναφορά της, ακόμα και μετά την κατάκτηση της κρατικής εξουσίας από το προλεταριάτο.

Όπως θα επισημάνει σχετικά ο Κατόνε, η δικτατορία του προλεταριάτου δεν περιορίζεται καθόλου στην απλή καταπίεση, που υπαγορεύεται από το καθεστώς της ανάγκης να αποφευχθεί μια προβλέψιμη αιματοβαμμένη αντεπανάσταση, όπως έχει

διδάξει η πικρή εμπειρία της Κομμούνας, αλλά είναι αντίθετα η μέγιστη εξάπλωση της δημοκρατίας, που προικίζει τον εαυτό της, μέσα στη νέα ιστορική εποχή, ανοιχτή στην επανάσταση, με νέους θεσμούς και εργαλεία, όπως τα σοβιέτ (Catone, 2007, σ. 95-96). Επικαλούμενους μάλιστα τον Λένιν, ο Κατόνε εύστοχα ανακαλεί στη μνήμη μας το εξής χαρακτηριστικό απόσπασμα από το έργο *Οικονομία και πολιτική στην εποχή της δικτατορίας του προλεταριάτου*:

Θα ήταν ο χειρότερος παραλογισμός να νομίζει κανείς ότι η πιο βαθιά επανάσταση της ιστορίας της ανθρωπότητας [...] μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς τις πιο ριζοσπαστικές ρήξεις, χωρίς τη δημιουργία νέων μορφών δημοκρατίας, χωρίς τη δημιουργία νέων θεσμών που θα ενσαρκώνουν τις νέες συνθήκες εφαρμογής της. [...] Η ριζική διαφορά ανάμεσα στη δικτατορία του προλεταριάτου και τη δικτατορία των άλλων τάξεων βρίσκεται στο γεγονός ότι η δικτατορία των μεγάλων γαιοκτημόνων και της αστικής τάξης συνέτριβε με τη βία την αντίσταση της τεράστιας πλειοψηφίας του πληθυσμού, δηλαδή των εργαζομένων, ενώ η δικτατορία του προλεταριάτου συντρίβει με τη βία την αντίσταση των εκμεταλλευτών, δηλαδή μιας ελάχιστης μειοψηφίας του πληθυσμού [...] Και στην πραγματικότητα, η μορφή δικτατορίας του προλεταριάτου [...] καθιστά εφικτή για τις εργαζόμενες τάξεις τη δυνατότητα να ασκήσουν τα δημοκρατικά δικαιώματα και τις ελευθερίες, δυνατότητα που δεν υπήρξε ποτέ, ούτε κατά προσέγγιση στα καλύτερα και πιο δημοκρατικά αστικά πολιτεύματα (Catone, 2007, σ. 96).

Ο όρος της «δικτατορίας του προλεταριάτου» περιγράφει το περιεχόμενο και όχι τη μορφή της πολιτικής εξουσίας του προλεταριάτου. Η «δικτατορία του προλεταριάτου» είναι μια αντίστιξη της «δικτατορίας της αστικής τάξης», αποτελεί όρο συνώνυμο της εξουσίας του προλεταριάτου και των συμμάχων του, εξουσίας μιας μετωπικής κοινωνικής πλειοψηφίας, με ηγεμονικό στους κόλπους της το ρόλο του προλεταριάτου, σε αντίθεση προς την εξουσία της αστικής τάξης, την ταξική δικτατορία μιας κοινωνικής μειοψηφίας, και μάλιστα ανεξαρτήτως της πολιτειακής μορφής που προσλαμβάνει αυτή η εξουσία.

Η Ρόζα Λούξεμπουργκ, την αυθεντία της οποίας τόσες πολλές φορές επικαλείται ο Πουλαντζάς, έχει δώσει μια ξεκάθαρη και σαφή απάντηση για το ζήτημα στρέβλωσης του όρου της «δικτατορίας του προλεταριάτου»:

Οι εναλλακτικές που έχουμε ενώπιον μας σήμερα δεν είναι η δημοκρατία και η δικτατορία. Είναι η αστική δημοκρατία και η σοσιαλιστική δημοκρατία. Η δικτατορία του προλεταριάτου είναι η δημοκρατία με σοσιαλιστική έννοια (Luxemburg, 1955, σ. 606).

Ο Αλτουσέρ και οι συνεργάτες του θα αντιπαρατεθούν στον ευρωκομμουνισμό, τονίζοντας πως αυτός δεν αμφισβητεί την αστική πολιτική πραγματικότητα, αλλά εντάσσεται σε αυτή ως μια προοδευτική εκδοχή της, χωρίς να έχει πρόθεση να έρθει σε ρήξη με την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας.

Ο Πουλαντζάς από την άλλη, στην προσπάθειά του να αναδυθεί ως οργανικός διανοούμενος της ευρωπαϊκής Αριστεράς, θα αναζητήσει μια εφικτή και υλοποιήσιμη στρατηγική μετάβασης, αλλά σε μια πιο αριστερή, ριζοσπαστική και κινηματική διέξοδο από τα στενά όρια του κυριάρχου ευρωκομμουνισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, η εγκατάλειψη της εξωτερικής τοποθέτησης των επαναστατών έναντι του κράτους από τον Πουλαντζά σημαίνει, όχι απλώς την άρνηση της δυαδικής εξουσίας, αλλά και της δικτατορίας του προλεταριάτου. Ο Πουλαντζάς, με σκεπτικό ανάλογο αυτού με το οποίο αντιμετώπισε και το ζήτημα της δυαδικής εξουσίας, επισημαίνει πως η έννοια της «δικτατορίας» δεν είναι δυνατό να εκφράσει τις ανάγκες μιας σοσιαλιστικής δημοκρατίας, γιατί ηχεί ως η εξουσία μιας μειοψηφίας, ως συνειρμός της ανελευθερίας και της καταστολής των πολιτικών ελευθεριών.

Κινούμενος, σε αντίθετη κατεύθυνση, ο Λεκούρ (1978, σ. 22-24), κατηγορώντας εκείνους που έχουν παραπλανηθεί από τις ανθρωπιστικές διακηρύξεις, υπογραμμίζει πως κάτω από το κάλυμμα της υπεράσπισης των «δικαιωμάτων του ανθρώπου» στην πραγματικότητα διεξάγεται μια σταυροφορία, η οποία σκοπεύει να καταπολεμήσει κάθε επαναστατικό κίνημα που εμφανίζεται στην επικράτεια του ιμπεριαλισμού, μια ενορχηστρωμένη σταυροφορία για να γιορταστεί η ανάσταση των παραδοσιακών αξιών της αστικής ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας: δικαιώματα του ανθρώπου, ελευθερία, δημοκρατία.

Από την πλευρά του, ο Πουλαντζάς θα επιμείνει, εξαπολύοντας μια σφοδρή επίθεση στις θέσεις του Μπαλιμπάρ, μιλώντας για δογματικές κοινοτοπίες του είδους:

Κάθε κράτος είναι ένα ταξικό Κράτος· κάθε πολιτική κυριαρχία είναι μια ταξική δικτατορία· το καπιταλιστικό Κράτος είναι ένα Κράτος της αστικής τάξης· το καπιταλιστικό Κράτος γενικά, και το κάθε καπιταλιστικό Κράτος ιδιαίτερα, είναι μια δικτατορία της αστικής τάξης [...] Είναι φανερό πως μια τέτοια ερμηνεία δεν επιτρέπει στην έρευνα να προχωρήσει ούτε ένα βήμα. Είναι ολότελα ανενεργή στην ανάλυση των συγκεκριμένων καταστάσεων, διότι είναι ανίκανη να χαράξει μια θεωρία του καπιταλιστικού Κράτους που θα εξηγούσε διαφορετικές μορφές και ιστορικές μεταβολές αυτού του Κράτους διαφορετικά από τον τρόπο του «τι Γιάννης, τι Γιαννάκης» (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 179-190).

Ο ύστερος Πουλαντζάς, λοιπόν, ανακαλεί στη μνήμη μας τη δικτατορία του προλεταριάτου, ακριβώς όπως την αντιλαμβανόταν ο Κάουτσκι, πολλές δεκαετίες νωρίτερα. Όπως ειρωνικά σχολίαζε ο Λένιν τις κατηγορίες του Κάουτσκι:

Το επαναστατικό προλεταριάτο, ακολουθώντας το παράδειγμα του Κάουτσκι, αυτού του «συμβούλου της σύγχυσης», πρέπει να φορέσει νυχτερινό σκούφο και να βλέπει σαν νόμιμη «αντιπολίτευση» την αστική τάξη, που οργανώνει τις αντεπαναστατικές ανταρσίες των Ντούτοφ, των Κρασνόφ και των Τσέχων, που πληρώνει εκατομμύρια στους σαμποταριστές. Ω, τι βαθύνοια! (Λένιν, 2004, σ. 71).

Η δικτατορία του προλεταριάτου σημαίνει ένα καθεστώς διαρκούς εμφυλίου πολέμου τη στιγμή του σοσιαλισμού, τότε που η νέα εργατική τάξη είναι μεν εδραιωμένη, αλλά ακόμα αδύναμη και η αστική τάξη είναι μεν εκτοπισμένη, αλλά δεν έχει ακόμα πεθάνει και θα κάνει τα πάντα για να επιστρέψει. Αυτό το καθεστώς, λοιπόν, μοιραία περιστέλλει την ελευθερία των θεσμών του. Η έννοια της δικτατορίας του προλεταριάτου δεν αποτελεί θεωρητικό «ατόπημα» του Μαρξ, αντίθετα χωρίς αυτόν τον όρο καθίσταται ουτοπική κάθε σκέψη μελλοντικής κατάργησης των τάξεων. Και σε κάθε περίπτωση, το γεγονός ότι στην πορεία η Σοβιετική Ένωση δεν ήταν πια μια δικτατορία του προλεταριάτου, αλλά μια στυγνή δικτατορία επί του προλεταριάτου, συνιστά άλλης τάξης ζήτημα (Μπενσαϊντ, 1983, σ. 70), το οποίο ο Πουλαντζάς επιμένει να μη διακρίνει.

Ας καταγράψουμε, τέλος, και ένα ακόμη σημαντικό πεδίο ρήξης του Πουλαντζά με τη μαρξική θεωρία. Προσδιορίζοντας ως κοινωνικά μειοψηφική δύναμη την εργατική τάξη, ο Πουλαντζάς οδηγεί στην απονομιμοποίηση τη δικτατορία του προλεταριάτου ως κύρια μορφή κοινωνικού μετασχηματισμού και στην αποδόμηση της εργατικής τάξης ως κατ' εξοχήν πολιτικού ανταγωνιστικού υποκειμένου που κατέχει την ηγεμονία στο μπλοκ των κυριαρχούμενων τάξεων. Πρόκειται για ακόμα μια προβληματική τοποθέτηση, η οποία προκύπτει πολιτικά και είναι απόρροια της προσπάθειας του Πουλαντζά να οριοθετηθεί από το ιστορικό παράδειγμα των κοινωνικών σχηματισμών του υπαρκτού σοσιαλισμού. Η θεώρηση της εργατικής τάξης ως μειοψηφίας στις δυτικές κοινωνίες έχει ως επιπλέον στόχο να αποδομήσει το θεωρητικό σχήμα της υπερδιευρυμένης εργατικής τάξης που έχει ως αποτέλεσμα τη διάχυση της εργατικής τάξης στη διαταξική έννοια του λαού και την απώλεια των διακριτών της χαρακτηριστικών ως τάξης.

Ο Πουλαντζάς εμμένει σε μια παραγωγίστικη οριοθέτηση της εργατικής τάξης που τον οδηγεί να μειώσει τον αριθμό της και συνεπώς τον εν δυνάμει πολιτικό της ρόλο. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Πουλαντζάς προσδιορίζει την εργατική τάξη ανάγοντάς τη στην παραγωγική εργασία, όμως σε κάθε περίπτωση το πιο αξιόπιστο κριτήριο για το σχηματισμό και προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων αλλά και μιας υλιστικής κοινωνιολογίας παραμένει το στοιχείο της εκμετάλλευσης (Σακελλαρόπουλος, 2014, σ. 207-211).

10.4: Για ποιόν σοσιαλισμό;

Όπως έχει επισημάνει και πάλι ο Μπαλιμπάρ (1978, σ. 18-26) τόσο οι επαναστατικές όσο και οι ειρηνικές εκδοχές κατάκτησης της εξουσίας μοιράζονται κάποιες κοινές αντιλήψεις, όπως ότι α) ο σοσιαλισμός είναι ένας στρατηγικός στόχος κι ένας αυτοτελής τρόπος παραγωγής β) υπάρχει μια περίοδος μετάβασης στο σοσιαλισμό υπό την έννοια κυρίως της νομικής απαλλοτρίωσης των μέσων παραγωγής γ) αφού παγιωθεί ο σοσιαλισμός, παύουν να υπάρχουν ανταγωνιστικές αντιθέσεις και άρα η ανάγκη ενός κράτους ταξικής επιβολής, οπότε εγκαθιδρύεται ένα παλλαϊκό κράτος δ) πρέπει να υιοθετηθεί είτε μια βίαιη είτε μια ειρηνική στρατηγική μετάβασης προς το σοσιαλισμό.

Αν ακολουθήσουμε, μάλιστα, τη συλλογιστική του Ελενστάιν (1976α, σ. 13, 193) θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε στο εσφαλμένο συμπέρασμα πως η επανάσταση ή ο ειρηνικός δρόμος είναι απλώς ένα ζήτημα στρατηγικής εν όψει του ίδιου σκοπού. Το κρίσιμο, όμως, θεωρητικό ζήτημα δεν είναι ο τρόπος, δηλαδή η βίαιη ή η ειρηνική ατραπός που θα μας οδηγήσει στο σοσιαλισμό, αλλά η αυτονόμηση του σοσιαλισμού από τον κομμουνισμό, η μη αντιμετώπισή του ως αναγκαίου βήματος προς την αταξική, κομμουνιστική κοινωνία.

Ο σοσιαλισμός δεν μπορεί να αποσπαστεί από τον κομμουνισμό, όπως εσφαλμένα έχει υποστηριχθεί (Βακαλιός, 2004, σ. 152-154), δεδομένου ότι ο σοσιαλισμός αποτελεί ανοιχτή και μεταβατική διαδικασία προς τον κομμουνισμό, κατά τη διάρκεια της οποίας συνεχίζουν να αναδύονται ανταγωνιστικές αντιθέσεις και να μαίνεται η ταξική πάλη.

Είναι χαρακτηριστική σε αυτήν την κατεύθυνση η ανάλυση του Βαζιούλιν (2013), σύμφωνα με την οποία ο σοσιαλισμός, ως υπέρβαση της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας, ως επικράτηση της κοινωνικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής, συνιστά ήδη κομμουνισμό, ο οποίος, όμως, δεν έχει ακόμη ολοκληρώσει το μετασχηματισμό όλων των κληρονομημένων από το ιστορικό παρελθόν της ανθρωπότητας κοινωνικών σχέσεων. Πρόκειται δηλαδή για κομμουνισμό μέσα στην αντιφατική διαδικασία της διαμόρφωσής του.

Ο σοσιαλισμός, λοιπόν, δεν είναι ένας αυτόνομος οικονομικός και κοινωνικός σχηματισμός, ακόμα λιγότερο ένας αυτόνομος τρόπος παραγωγής, όπως είναι ο καπιταλιστικός ή κομμουνιστικός τρόπος παραγωγής. Με εύστοχο τρόπο, σημειώνει ο Μπαλιμπάρ (1978, σ. 134) «η επινόηση ενός αυτόνομου σοσιαλιστικού τρόπου

παραγωγής [...], σημαίνει ή την ουτοπική επινόηση ενός άμεσου περάσματος από τον καπιταλισμό σε μια κοινωνία χωρίς τάξεις ή την επινόηση ότι οι τάξεις μπορούν να υπάρχουν χωρίς πάλη των τάξεων, δηλαδή ότι ταξικές σχέσεις μπορούν να υπάρχουν χωρίς ανταγωνισμούς».

Είναι αξιοσημείωτο, πάντως, ότι ο Πουλαντζάς στο τελευταίο του βιβλίο δεν αναφέρεται στον κομμουνισμό. Ειδικότερα στις τελευταίες πολυσήμαντες σελίδες, όπου ξεδιπλώνει τη συλλογιστική του για τον δημοκρατικό δρόμο προς το σοσιαλισμό, δεν κάνει ούτε καν νύξη στην προοπτική της κομμουνιστικής κοινωνίας, επιτρέποντάς μας να υποστηρίξουμε ότι, αποσυνδέοντας τον σοσιαλισμό από τον κομμουνισμό, ο ύστερος Πουλαντζάς απομακρύνεται από την υπόθεση του ίδιου του ριζικού μετασχηματισμού της κοινωνίας.

Κεφάλαιο 11: Οι καταβολές του ύστερου Πουλαντζά

Σε μεγάλο μέρος της μαρξιστικής διανόησης υπήρχε η πεποίθηση πως η ύστερη θέση του Πουλαντζά για τον δημοκρατικό δρόμο προς το σοσιαλισμό αποτέλεσε μια ρηξικέλευθή πρόταση, η οποία ήρθε να θέσει το ζήτημα της μετάβασης σε μια νέα βάση και να ξεπεράσει τις θεωρητικές παθογένειες του παρελθόντος. Κατά την άποψή μας, όμως, η πρόταση του Πουλαντζά δεν προσέφερε μια φρέσκια πνοή στο ακανθώδες ζήτημα της μετάβασης, αλλά αντιθέτως αναπαρήγαγε τις παλαιωμένες και αδιέξοδες θέσεις της σοσιαλδημοκρατίας, μπολιασμένες με θέσεις του αυstromαρξισμού. Αυτήν την υπόθεση εργασίας θα διερευνήσουμε σε αυτό το κεφάλαιο.

Από τη δική μας πλευρά, διατυπώνεται ειδικότερα η υπόθεση εργασίας ότι ο τρόπος που το κυρίαρχο ρεύμα της Β' Διεθνούς προσέγγιζε τη σχέση ανάμεσα στην κοινοβουλευτική δημοκρατία και τη μετάβαση στο σοσιαλισμό, έχει άμεση σχέση με την αντίληψη του Πουλαντζά για τον δημοκρατικό δρόμο. Πιο συγκεκριμένα, το θεσμικό υπόδειγμα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας θεωρείται από τον Πουλαντζά ως ο μοναδικός δρόμος για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό, γεγονός που τον οδηγεί στην απόρριψη της θεμελιώδους μαρξικής θέσης περί της αναγκαιότητας συντριβής της αστικής κρατικής μηχανής.

Βασικός εισηγητής αυτής της συλλογιστικής ήταν ο Μπέρνσταϊν, ο οποίος υποστήριζε πως η «δημοκρατία είναι μόνο η πολιτική μορφή του φιλελευθερισμού, του οποίου ο σοσιαλισμός είναι ο νόμιμος κληρονόμος» και άρα «οι φιλελεύθερες οργανώσεις της σύγχρονης κοινωνίας ξεχωρίζουν ακριβώς γιατί είναι ευλύγιστες και ικανές για αλλαγή και ανάπτυξη. Δεν χρειάζεται να καταστραφούν, αλλά μόνο να αναπτυχθούν παραπέρα» (Bernstein, 1961, σ. 149-150, 163). Ο Κάουτски θα συντονιστεί σε αυτήν την πορεία, ιδίως μετά την έκρηξη της Ρωσικής Επανάστασης, ενώ στο ίδιο μήκος κύματος θα εκπέμψει και ο αυstromαρξισμός, μέσω κυρίως των θέσεων του Μπάουερ.

Όπως εύστοχα έχει παρατηρηθεί, στους διανοητές της Β' Διεθνούς υπήρξε μια παγιωμένη αντίληψη πως ανάμεσα στον καπιταλισμό και το σοσιαλισμό υπάρχει μια σχέση συνέχειας, με αποτέλεσμα να μην γίνεται αντιληπτό πως ο κοινοβουλευτισμός προσιδιάζει αναπόσπαστα στον ιδιαίτερο τρόπο συνάρθρωσης της πολιτικής με την οικονομία που χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό (Δημούλης, 1993).

Σε αυτό το σημείο έρχεται να προστεθεί άλλο ένα συναφές προς τα προηγούμενα ζήτημα, αυτό της αστικής νομιμότητας. Σύμφωνα πάντα με το κυρίαρχο

ρεύμα στους κόλπους της Β' Διεθνούς μόνο αυτό το καθεστώς νομιμότητας καθιστά δυνατή τη μετάβαση στο σοσιαλισμό και, επομένως, κάθε σκέψη χρήσης βίας είναι αδιανόητη και καταστροφική.

Ο Πουλαντζάς στο ύστερο έργο του *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός* επανασυνδέεται με την πλούσια κληρονομιά της Β' Διεθνούς και επί της ουσίας επιχειρεί να την επικαιροποιήσει. Στην προσπάθειά του να βρει έναν νέο δρόμο προς το σοσιαλισμό, θα κινηθεί στην κλασσική οδό του Μπέρνσταϊν, του Κάουτσκι και του αυστρομαρξισμού (Δημητούλης, 2000, σ. 41). Βαθμιαία, σταδιακά, αθόρυβα, χωρίς βεβιασμένες κινήσεις, στο πλαίσιο μιας ποσοτικής αντίληψης για την εξουσία, η εργατική τάξη, σύμφωνα με την ανάλυση του Πουλαντζά, διευρύνει την πολιτική της ισχύ, μέχρι να «μετασχηματίσει» από τα μέσα ακόμα και τον σκληρό πυρήνα του αστικού κράτους.

11.1: Η σύνδεση με τον Κάουτσκι

Πράγματι, κατά τη μελέτη του τελευταίου έργου του Πουλαντζά *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, παρατηρείται μια έντονη επανάληψη πολλών μεταπολεμικών θέσεων του Κάουτσκι και κυριότερα του έργου *Η δικτατορία του προλεταριάτου*, θέσεις τις οποίες και θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε, ώστε να καταδείξουμε μια συνέχεια των αναλύσεων του Κάουτσκι και του Πουλαντζά, αν και ο ίδιος ο Πουλαντζάς ποτέ δεν αναφέρεται ευθέως στον Κάουτσκι.

Για να αποτυπωθεί καλύτερα αυτή η σύνδεση, θα παραθέσουμε αυτούσια αποσπάσματα των έργων τους, αφού προηγουμένως υπενθυμίσουμε, την ύπαρξη θεωρητικής τομής στα έργα και των δύο στοχαστών. Όπως σημειώνει σχετικά ο Μάσιμο Σαλβαντόρι:

Καθ' όλη τη δραστηριότητα του ή τουλάχιστον από τις αρχές της δεκαετίας του 1890 μέχρι το θάνατο του το 1938, ο Κάουτσκι υποστήριξε μια «συνεπή» αντίληψη για το σύγχρονο κράτος, το ρόλο του κοινοβουλίου [...] την αναγκαιότητα του συγκεντρωτικού γραφειοκρατικού διοικητικού μηχανισμού (σε ανοιχτή πολεμική με την αρχή της άμεσης νομοθεσίας) και τη σπουδαιότητα της πολιτικής δημοκρατίας για την ασφαλή γνώση της κοινωνίας και την εξακρίβωση της θέλησης των πολιτών (Salvadori, 1990, σ. 11-12).

Αντιθέτως, όπως ήδη έχουμε υποστηρίξει, η τομή στο έργο του Πουλαντζά έχει σαφώς μικρότερη διάρκεια και αφορά μόνο στο τελευταίο του έργο, στο πλαίσιο μάλιστα μιας συνειδητής πολιτικής επιλογής.

Η πρώτη εξόφθαλμη ομοιότητα είναι η επανάληψη του ίδιου «συνθήματος», αν και κατά την άποψή μας, αυτή είναι απλώς η κορυφή ενός παγόβουνου ομοιοτήτων

που ακολουθεί. Η παροιμιώδης φράση του Πουλαντζά (2008β, σ. 378-379), πως «ο σοσιαλισμός θα είναι δημοκρατικός ή δεν θα είναι σοσιαλισμός» με την οποία κλείνει το βιβλίο του, αποτελεί επανάληψη αυτής που διατύπωσε ο Κάουτσκι, πενήντα χρόνια πριν:

Για εμάς, λοιπόν, ο σοσιαλισμός χωρίς δημοκρατία είναι αδιανόητος. Δεν θεωρούμε ως σύγχρονο σοσιαλισμό μόνο την κοινωνική οργάνωση της παραγωγής, αλλά και τη δημοκρατική οργάνωση της κοινωνίας. Γι' αυτό τον λόγο για εμάς ο σοσιαλισμός είναι αδιάρρηκτα δεμένος με τη δημοκρατία. Δεν υπάρχει σοσιαλισμός χωρίς δημοκρατία (Kautsky, 1919, σ. 5).

Ο Κάουτσκι αντί να προχωρήσει σε μια μαρξιστική ανάλυση των εννοιών της δημοκρατίας και του σοσιαλισμού, δηλαδή του ταξικού τους περιεχομένου, μένει στο πεδίο των νομικο-τυπικών ορισμών. Η δημοκρατία, που είναι πάντοτε, στην ουσία, η εξουσία και η δικτατορία μιας καθορισμένης τάξης, καταλήγει να ταυτίζεται με την κοινοβουλευτική εκδοχή της. Το συμπέρασμα που προκύπτει από μια τέτοια αντίληψη είναι εμφανές, αφού ο σοσιαλισμός είναι αδιανόητος χωρίς δημοκρατία, δηλαδή χωρίς μια κοινοβουλευτική δημοκρατία που θα επεκταθεί γραμμικά, όταν η εργατική τάξη κερδίσει την πλειοψηφία των ψηφοδελτίων. Οι αναλύσεις του Κάουτσκι, ξεδιπλώνονται μάλιστα τη στιγμή που η επαναστατική προοπτική στη Γερμανία βρίσκεται στο απόγειό της, ενώ έχει ήδη εδραιωθεί η σοβιετική εξουσία στη Ρωσία.

Ένα άλλο σημείο σύγκλισης μεταξύ Κάουτσκι και Πουλαντζά αποτελεί η προσπάθεια ανάγνωσης και ανάδειξης των λεγομένων του Μαρξ υπό ένα τέτοιο πρίσμα, προκειμένου οι δικές τους αναλύσεις να εμφανίζονται όσο το δυνατόν πλησιέστερα στον μαρξικό πυρήνα νομιμοποίησής τους. Γράφει, λοιπόν, ο Πουλαντζάς:

Θα πω τούτο μόνο: η δικτατορία του προλεταριάτου ήταν για τον Μαρξ μια στρατηγική έννοια με πρακτικό περιεχόμενο, που λειτουργούσε το πολύ σαν πίνακας-οδηγός. Αναφερόταν στην ταξική φύση του Κράτους [...] Αν και όλα τούτα στα οποία αναφερόταν παραμένουν πραγματικά, ωστόσο η έννοια αυτή είχε, κατοπινά, μια συγκεκριμένη λειτουργία: να κουκουλώσει το θεμελιακό πρόβλημα, το πρόβλημα ακριβώς της σπονδύλωσης μιας μετασχηματισμένης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με την άμεση δημοκρατία στη βάση. Να ποιοι είναι οι αληθινοί λόγοι που, κατά τη γνώμη μου, δικαιώνουν την εγκατάλειψή της (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 364-365).

Την ίδια επιχειρηματολογία έχει χρησιμοποιήσει επανειλημμένως και ο Κάουτσκι:

Δυστυχώς, ο Μαρξ παρέλειψε να συγκεκριμενοποιήσει με περισσότερη ακρίβεια το πώς αντιλαμβανόταν τούτη τη δικτατορία [...] Η έκφραση «δικτατορία του προλεταριάτου», δηλαδή δικτατορία όχι ενός ατόμου αλλά μιας τάξης αποκλείει το συμπέρασμα ότι ο Μαρξ αντελήφθη την δικτατορία κυριολεκτικά (Kautsky, 1919, σ. 45).

Και οι δύο, τόσο ο Κάουτσκι όσο και ο Πουλαντζάς, υπονοούν πως ο Μαρξ εννοούσε κάτι διαφορετικό από αυτό που έγραψε, πως ο όρος «δικτατορία» του ξέφυγε, πως ήταν απλά αναφορικός, πως διαστρεβλώθηκε από τον Λένιν, πως είχε ένα διαφορετικό σημειολογικό περιεχόμενο.

Επιπρόσθετα, ταυτόσημες θέσεις θα διατυπώσουν και για την αναγκαιότητα συντριβής της αστικής κρατικής μηχανής:

Ο στόχος της πολιτικής μας παραμένει ο ίδιος με αυτό που ήταν πάντα: Η κατάκτηση της κρατικής εξουσίας μέσα από την απόκτηση της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας και την ανύψωση του Κοινοβουλίου σε ηγετικό όργανο της διακυβέρνησης. Δεν τίθεται επομένως ζήτημα καταστροφής της κρατικής εξουσίας (Kautsky, 1912).

Ριζικός μετασχηματισμός του κρατικού μηχανισμού σ' έναν δημοκρατικό δρόμο προς τον σοσιαλισμό σημαίνει ότι δεν μπορεί να γίνεται πια λόγος για εκείνο που ονομάστηκε από παλιά σπάσιμο ή καταστροφή αυτού του μηχανισμού. Ο όρος σπάσιμο, που υπήρξε κι αυτός ένας ενδεικτικός στον Μαρξ, κατέληξε ωστόσο να δηλώνει ιστορικά κάτι το πολύ συγκεκριμένο: το ξερίζωμα ακριβώς κάθε μορφής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και των λεγομένων τυπικών ελευθεριών, αποκλειστικά υπέρ της άμεσης δημοκρατίας στη βάση και των λεγόμενων πραγματικών ελευθεριών (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 372).

Και αν η διατύπωση του Κάουτσκι πιστοποιεί πως δεν μπόρεσε ποτέ να φανταστεί άλλον δρόμο από τον κοινοβουλευτικό, η συγκεκριμένη τοποθέτηση του Πουλαντζά αποδεικνύεται τουλάχιστον προβληματική στον βαθμό που συγχέει τη λύδια λίθο της μαρξικής θεωρίας του κράτους, δηλαδή την αναγκαιότητα συντριβής της αστικής κρατικής μηχανής, με μια «εκφυλισμένη» εκδοχή του μπολσεβικισμού, υποστηρίζοντας μάλιστα πως και η θέση του Μαρξ για την ανάγκη συντριβής του αστικού κρατικού μηχανισμού ήταν «ενδεικτική». Κι όμως, όπως ήδη έχουμε επισημάνει επανειλημμένως, αυτός ο όρος μόνο «ενδεικτικός» δεν είναι. Ακόμα και φιλικά προσκείμενοι στον Πουλαντζά στοχαστές, όπως ο Μίκαελ Λεβί (2012, σ. 305), τονίζουν το εσφαλμένο της ταύτισης της συντριβής της κρατικής μηχανής με τη συντριβή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και των τυπικών ελευθεριών.

Ιδιαίτερο, όμως, ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι απόψεις των δύο στοχαστών αναφορικά με τη συνάρθρωση κοινοβουλευτικής και άμεσης δημοκρατίας, υπό ένα πάντως διαφορετικό πρίσμα. Όπως υπογραμμίζει σχετικά ο Βεμπέρ, για τον Κάουτσκι η λαϊκή κυριαρχία θα έπρεπε να παραμείνει κτήμα του κοινοβουλίου. Τα συμβούλια θα έπρεπε απλώς να συναρθρώνονται πάνω στους κοινοβουλευτικούς θεσμούς, αυξάνοντας την επιρροή των μισθωτών. Τα συμβούλια θα αναλάμβαναν τις λειτουργίες της πρότασης, της πίεσης και του ελέγχου πάνω στα εκλεγμένα κοινοβούλια, αλλά μόνο τα τελευταία θα ήταν αρμόδια να παίρνουν αποφάσεις. Άποψη που τοποθετεί σε

σαφώς υποδεέστερη θέση τους συμβουλευτικούς θεσμούς έναντι των αστικοδημοκρατικών (Weber, 1987).

Η σφοδρή κριτική του Κάουτσκι στις ιδέες του Πάνεκουκ και του Λένιν περί άμεσης και ενεργητικής δημοκρατίας δεν απορρέει ενδεχομένως από τον φόβο διολίσθησης από τον πλουραλισμό και τις πολιτικές ελευθερίες, αλλά από την επιθυμία διατήρησης του προνομιακού ρόλου των ηγετών της Διεθνούς, ως διαμεσολαβητών μεταξύ των υποτελών και των κυρίαρχων τάξεων (Μπελαντής, 2014, σ. 112-113).

Από την άλλη πλευρά, στο ύστερο έργο του Πουλαντζά κυριαρχεί κυρίως ένας έντονος σκεπτικισμός αναφορικά με την πλήρη αντικατάσταση της αντιπροσωπευτικής από την άμεση δημοκρατία, απότοκο της σοβιετικής δεσποτικής εμπειρίας, αλλά και μιας ανθρωπολογικής τοποθέτησης σχετικά με τις επαναστατικές δυνατότητες στον ώριμο καπιταλισμό που ανάγονται σε τελική ανάλυση στη δυνατότητα των κινημάτων να είναι συνεχώς ενεργά και δρώντα. Ο Πουλαντζάς διερωτάται αν μπορεί να υπάρξει μια καθαρή άμεση δημοκρατία, η οποία να είναι σε θέση να διασφαλίζει την πολιτική ελευθερία. Σε αυτήν την κατεύθυνση, ο Πουλαντζάς κατά σιωπηρή ανάκληση του μοντέλου του αυστρομαρξισμού, όπως θα δούμε στη συνέχεια, θα υποστηρίξει τον συγκερασμό άμεσης και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, σε μια προσπάθεια να διασώσει τα στοιχεία του πλουραλισμού και της διαβούλευσης και να τα συνδυάσει με την άμεση συμμετοχή.

Όπως συνοψίζει ο Βεμπέρ, η βασική διαφωνία παραμένει περισσότερο πάνω στον τύπο της προτεινόμενης συνάρθρωσης. Οι μπολσεβίκοι θεωρούσαν τα κεντρικά σοβιετικά όργανα ως τον πραγματικό τύπο της εξουσίας και τις κοινοβουλευτικές συνελεύσεις ως αντίβαρα, ενώ οι σοσιαλδημοκράτες και οι ευρωκομμουνιστές ευνοούν σαφώς το αντίστροφο (Weber, 1987).

Ουσιαστικά, τόσο ο ύστερος Πουλαντζάς, όσο και ο Κάουτσκι, έστω και από διαφορετικές κατευθύνσεις, αποδέχονται την αστική δημοκρατία, αφού δεν επιθυμούν την επαναστατική ανατροπή της, αλλά τον δημοκρατικό μετασχηματισμό της με ειρηνικό τρόπο. Αυτή τους η πεποίθηση πηγάζει εν πολλοίς από την κοινή αποστροφή τους προς τον μπολσεβικισμό και τον αυταρχικό πυρήνα του:

Κίνδυνος για κίνδυνος, είναι πάντως προτιμότερος παρά να σφάζουμε τους άλλους για να καταλήξουμε κι οι ίδιοι κάτω από το λεπίδι κάποιας Επιτροπής Κοινής Σωτηρίας ή κάποιου Δικτάτορα του προλεταριάτου (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 379).

Ο σοσιαλισμός ως τέτοιος δεν είναι ο στόχος μας· στόχος μας είναι η κατάργηση κάθε είδους καταπίεσης, είτε είναι καταπίεση μιας τάξης, είτε ενός κόμματος, ενός φύλου ή μιας φυλής (Kautsky, 1919, σ. 4).

Ταυτόσημη σε πολλά σημεία είναι και η εναλλακτική τους πρόταση μετάβασης, η οποία έχει ως κύρια γνωρίσματα, το αργόσυρτο της διαδικασίας και μια αφηρημένη πρόσληψή της, με κοινό πυλώνα έναν ασαφή μετασχηματισμό.

Ο δημοκρατικός δρόμος προς τον σοσιαλισμό είναι μια μακρά πορεία, όπου ο αγώνας των λαϊκών μαζών δεν αποβλέπει στην δημιουργία μιας πραγματικής εξουσίας, παράλληλης και εξωτερικής προς το Κράτος, αλλά εφαρμόζεται στις εσωτερικές αντιφάσεις του Κράτους (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 366-367).

Η κοινωνική επανάσταση είναι ένας βαθύς μετασχηματισμός όλης της κοινωνικής δομής που έρχεται ως αποτέλεσμα της θέσπισης ενός νέου τρόπου παραγωγής. Είναι μια παρατεταμένη διαδικασία, που μπορεί να διαρκέσει δεκαετίες, και δεν μπορούν να οριστούν ξεκάθαρα όρια για τη ολοκλήρωσή της. Θα είναι τόσο περισσότερο επιτυχής όσο πιο ειρηνικές είναι οι μορφές με τις οποίες ολοκληρώνεται (Kautsky, 1919, σ. 55).

Τέλος, τόσο ο Κάουτσκι όσο και ο Πουλαντζάς τεκμαίρονται ότι η προσπάθεια ριζικού μετασχηματισμού αποκλειστικά με δημοκρατικά, ειρηνικά μέσα είναι εφικτή, αν και δεν έχει υπάρξει σχετικό ιστορικό προηγούμενο.

Αναμένω ότι η κοινωνική επανάσταση του προλεταριάτου θα πάρει πολύ διαφορετικές μορφές από αυτή της αστικής τάξης, και ότι, σε όλες τις χώρες όπου είναι εδραιωμένη η δημοκρατία, θα είναι εφικτό να γίνει με ειρηνικά οικονομικά, νομικά και ηθικά μέσα και όχι με την φυσική βία (Kautsky, 1919, σ. 37-38).

Αυτές οι ιδιομορφίες αποτελούν [...] ισάριθμες ευκαιρίες και δυνατότητες, ίσως για πρώτη φορά στην παγκόσμια ιστορία, μίας επιτυχίας του πειράματος ενός δημοκρατικού σοσιαλισμού, μιας επιτυχημένης συνάρθρωσης ανάμεσα σε μια μετασχηματισμένη αντιπροσωπευτική δημοκρατία και την άμεση δημοκρατία στη βάση. Πράγμα που συνεπάγεται μια νέα στρατηγική, τόσο για την κατάληψη της κρατικής εξουσίας [...] όσο και για τις μεταβολές του Κράτους (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 366).

Εδώ, λοιπόν, τα πράγματα είναι ακόμα δυσχερέστερα για τη συλλογιστική του Πουλαντζά, διότι πράγματι την εποχή του Κάουτσκι δεν υπήρχε κανένα σχετικό ιστορικό προηγούμενο. Όμως, την εποχή του Πουλαντζά υπήρχε το αδιάψευστο ιστορικό παράδειγμα της Χιλής, το οποίο ο Πουλαντζάς επιμένει να παρακάμπτει.

Συμπερασματικά, αν η θέση του Κάουτσκι απορρέει από την κατανόηση του αστικού κράτους ως ουδέτερου εργαλείου, η χρήση του οποίου διαφοροποιείται όταν περιέλθει στον έλεγχο της σοσιαλδημοκρατίας, για έναν σύγχρονο αναλυτή του κράτους του βεληνεκούς του Πουλαντζά, προξενεί εντύπωση και ερωτηματικά αυτή η σύγκλιση των συμπερασμάτων του με την καουτσκική λογική, καθώς βρίσκεται σε πλήρη αντιδιαστολή προς όλη την προηγούμενη σημαίνουσα ανάλυσή του, στην οποία μάλιστα συχνά επικαλείται την αυθεντία της Λούξεμπουργκ, που επανειλημμένως καυτηρίαζε τις θέσεις του Κάουτσκι.

Δεν έχει πράγματι άδικο ο Τζέσοπ, όταν υποστηρίζει ότι σε γενικές γραμμές ο αριστερός ευρωκομμουνισμός ακολουθεί τη ρότα της σοσιαλδημοκρατίας στην

επιδίωξη του σοσιαλισμού, καθώς τόσο ο ευρωκομμουνισμός, όσο και παλαιότερα η σοσιαλδημοκρατία δεσμεύονται σε έναν κύριο, μη βίαιο και δημοκρατικό δρόμο προς το σοσιαλισμό (Jessop, 1985, σ. 309-310). Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, γεννώνται κρίσιμα στρατηγικά διλήμματα, διλήμματα που ο Πουλαντζάς γνωρίζει, αλλά προσεγγίζει μόνον ακροθιγώς, χωρίς να υποδεικνύει σαφώς και διεξοδικά τη συγκεκριμένη στρατηγική που πρέπει να ακολουθηθεί.

11.2: Η σιωπηρή ανάκληση του αυστρομαρξισμού

Δεν αναφερθήκαμε μέχρις εδώ στο ρεύμα του αυστρομαρξισμού, αφού κρίναμε σκοπιμότερο να εστιάσουμε σε αυτό στη συνέχεια ως το ρεύμα που επηρέασε κατεξοχήν τις ύστερες θεωρητικές πεποιθήσεις του Πουλαντζά αναφορικά με το κράτος, γενικά, και τη δημοκρατία, ειδικότερα.

Αν η σύνδεση των θέσεων Κάουτσκι και Πουλαντζά είναι πλέον ευδιάκριτη, η σύνδεση αυστρομαρξιστών και Πουλαντζά εξαρτάται από λεπτές διαμεσολαβήσεις, για την κατανόηση των οποίων απαιτείται προηγουμένως ουσιαστική προσέγγιση θεμελιωδών θέσεων του αυστρομαρξισμού. Σε κάθε περίπτωση, και αντίθετα με την άποψη του Τζέσοπ, ο οποίος υποστηρίζει πως οι ομοιότητες Πουλαντζά και αυστρομαρξισμού είναι συμπτωματικές και όχι προϊόν θεωρητικής στόχευσης (Jessop, 1985, σ. 298-299), εμείς διαβλέπουμε έναν εγγενή και ισχυρό θεωρητικό δεσμό. Ούτως ή άλλως, πάντως, θα συμφωνήσουμε μαζί του πως, σε τελική ανάλυση, ο Πουλαντζάς δεν υπερέβη τα όρια των αυστρομαρξιστικών αναλύσεων, αναφορικά με τον συγκερασμό άμεσης και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας (Jessop, 1985, σ. 299-300).

Ας θυμηθούμε ότι, σύμφωνα με τους Ότο Μπάουερ και Μαξ Άντλερ, ο όρος «αυστρομαρξισμός» επινοήθηκε από τον σοσιαλιστή δημοσιολόγο, Λούις Μπουντίν, ήδη πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στη προσπάθειά του να χαρακτηρίσει την ομάδα των επιστημονικά δραστήριων σοσιαλιστών της Αυστρίας, που αρθρώνονταν κυρίως γύρω από τα περιοδικά *Μαρξ-Μελέτες* και *Ο αγώνας*. Όμοια με το γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, το αυστριακό θα γεννηθεί το 1888 μέσα από έναν μεγάλο συμβιβασμό της ριζοσπαστικής και της συντηρητικής πτέρυγας, με αρχιτέκτονα τον Βίκτορα Άντλερ. Το πρόγραμμα του νέου κόμματος επέμενε στην ανάγκη της πολιτικής πάλης του προλεταριάτου, χωρίς να απορρίπτει τις μεταρρυθμίσεις. Ακολουθώντας τη γραμμή πλεύσης των Γερμανών σοσιαλδημοκρατών, οι Αυστριακοί κατέκτησαν αξιοσημείωτες μεταρρυθμιστικές επιτυχίες υπέρ της εργατικής τάξης (Βρανίτσκι, 2008α, σ. 369-370).

Δυστυχώς, τα κυριότερα έργα των αυstromαρξιστών στοχαστών δεν έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά, ενώ, και γενικότερα, η απήχηση των ιδεών τους και η γνώση των ιστορικών γεγονότων που εκτυλίχθηκαν στην Αυστρία είναι περιορισμένες στη χώρα μας. Εντούτοις, τα έργα αυτά κρύβουν σημαντικούς θεωρητικούς θησαυρούς και άφησαν πίσω τους μια σημαντική κληρονομία στο πεδίο της θεωρίας του κράτους, όπως η προσπάθεια ανάδειξης της δυνατότητας κοινωνικού μετασχηματισμού στον αναπτυγμένο καπιταλισμό, γενικά, αλλά και του δημοκρατικού ριζοσπαστικού μετασχηματισμού του κράτους, ειδικότερα.

Τέσσερις ήταν οι εξέχουσες φιγούρες της αυστριακής σοσιαλδημοκρατίας. Πρόκειται για τους Μαξ Άντλερ, Καρλ Ρέννερ, Ρούντολφ Χίλφερντιγκ και Ότο Μπάουερ. Πιο συγκεκριμένα, ο Άντλερ προχώρησε σε μια ρωμαλέα νεοκαντιανή αναθεώρηση του μαρξισμού (Blum, 1985, σ. 109-139), ο Μπάουερ καταπιάστηκε κυρίως με το εθνικό ζήτημα (Löwy, 1984, σ. 37-55), ο Χίλφερντιγκ με οικονομικής φύσης θέματα, ενώ ο Ρέννερ έστρεψε κυρίως το βλέμμα του στο ζήτημα του δικαίου και του κράτους (Blum & Smaldone, 2016, σ. 56-65). Αναφορικά, τέλος, με τα ζητήματα της επανάστασης, της κατάκτησης της εξουσίας, της δικτατορίας του προλεταριάτου και του μπολσεβικισμού, οι αυstromαρξιστές ευθυγραμμίζονταν σε γενικές γραμμές με την «κεντριστική» γραμμή της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας (Βρανίτσκι, 2008α, σ. 370).

Ο Τρότσκι (1920) στο έργο του *Τρομοκρατία και Κομμουνισμός* δεν προβαίνει σε κάποιον κρίσιμο επί μέρους διαχωρισμό ανάμεσά τους. Αναφέρεται σε όλους ονομαστικά και περιγράφει τον ρόλο και την προσωπικότητα του καθενός με έναν έντονα ειρωνικό τόνο. Τους μέμφεται πως εκπροσωπούν έναν καμουφλαρισμένο οπορτουνισμό, λογική συνέχεια της καουτσκιικής ανάλυσης, κατηγορώντας τους παράλληλα για απέχθεια και φόβο απέναντι στην επαναστατική δράση. Κρίνουμε πως ο Τρότσκι διακατέχεται από μια δόση υπερβολής σε αυτήν του την απόλυτη ομαδοποίηση, αφού κατά την άποψή μας, κυρίως ο Άντλερ και εν μέρει ο Μπάουερ πρέπει να διαχωρίζονται από την κυρίαρχη κεντροδεξιά τάση εντός της αυστριακής σοσιαλδημοκρατίας, όπως θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε παρακάτω.

Όπως παρατηρεί, άλλωστε, ο Μπενσαϊντ (1983, σ. 78), ο αυstromαρξισμός αναφέρεται περισσότερο σε μια συγκεκριμένη στιγμή της ιστορίας του εργατικού κινήματος, παρά σε μια συγκροτημένη θεωρία, γεγονός που προσιδιάζει έντονα προς τον ευρωκομμουνισμό, δεδομένου μάλιστα και του διαχωρισμού των δύο ρευμάτων σε δεξιούς και αριστερούς πόλους.

Ιστορικά, λοιπόν, ένα σημαντικό τμήμα της αυστριακής σοσιαλδημοκρατίας, υπό τους Άντλερ και Μπάουερ, συγκροτήθηκε και τοποθετήθηκε στα αριστερά του διεθνούς σοσιαλδημοκρατικού κινήματος, το οποίο είχε διασπαστεί μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την κατάκτηση της εξουσίας από τους μπολσεβίκους. Το τμήμα αυτό προσπάθησε να διερευνήσει τη δυνατότητα χάραξης ενός «τρίτου δρόμου», ο οποίος να διαφέρει τόσο από το νεόκοπο μπολσεβικισμό, όσο και από τον κλασικό ρεφορμισμό, ιδρύοντας το 1921 την επονομαζόμενη «2^{1/2} Διεθνή», μια «κεντρική» τάση, που επιδίωκε την ενοποίηση ολόκληρου του κατακερματισμένου επαναστατικού κινήματος. Η προσπάθεια αυτή δεν ευδοχώθηκε, αφού μόλις μέσα σε δύο χρόνια, το 1923, οι δυνάμεις που την εκπροσωπούσαν αφομοιώθηκαν από τη 2^η Διεθνή.

Το να προσδιορίσει κάποιος επιστημονικά σε τι συνίστατο η ολιγόχρονη δράση της 2^{1/2} Διεθνούς είναι δύσκολο εγχείρημα. Ήταν άραγε ένα κακέκτυπο της καουτσκιτικής πρακτικής της επαναστατικής φρασεολογίας, δίχως πρόθεση συντριβής του αστικού κράτους; Χρησίμευσε ως κάλυμμα του ρεφορμισμού της 2^{ης} Διεθνούς; Ή μήπως λειτούργησε ως στήριγμα του καπιταλισμού σε μια αναμφίβολα επαναστατική περίοδο, προσελκύνοντας και ενσωματώνοντας ριζοσπαστικοποιημένους εργάτες, οι οποίοι ξέφευγαν από την επιρροή της 2^{ης} Διεθνούς, προκειμένου να μην ενταχθούν στην 3^η Διεθνή; (Φόστερ, 1960, σ. 399-400). Όλες οι υποθέσεις φαίνονται να έχουν τα δικά τους σπέρματα αλήθειας, όμως δεν επαρκούν για να εξηγήσουν τον ρόλο της 2^{1/2} Διεθνούς και ξεφεύγουν από τα όρια της παρούσας συγγραφής.

Από τη σκέψη των Άντλερ και Μπάουερ, θα γεννηθεί η θεωρία του «τρίτου δρόμου», η οποία επηρέασε εκ βάθρων τόσο τη σύγχρονη ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία, όσο και μεγάλα τμήματα του ευρωκομμουνισμού, ενώ, ακόμα και σήμερα, αναφέρεται ως σοσιαλδημοκρατική εναλλακτική πρόταση (Γκίντενς, 2010).

Ιδιαίτερη σημασία, πάντως, έχει το γεγονός ότι ο αυστρομαρξισμός προσπαθεί μέσα από την ιδέα του «τρίτου δρόμου» να αναπτύξει μια εναλλακτική θεωρία για την επανάσταση πέραν του λενινισμού και του κλασικού ρεφορμισμού, διαμέσου μιας απολυτοποίησης της σημασίας των ιδεολογικών πλευρών της πάλης των τάξεων, εξαιτίας της υποτίμησης πολλών άλλων πτυχών του ζητήματος, όπως η βία και ο έλεγχος του κρατικού μηχανισμού. Θα μπορούσε, λοιπόν, να θεωρηθεί ως μια πρώτη ομοιότητα μεταξύ αυστρομαρξισμού και της θεωρίας του Πουλαντζά η κοινή οριοθέτηση τους έναντι της λενινιστικής και της ρεφορμιστικής πτέρυγας του εργατικού κινήματος.

Βασική θέση των αυστρομαρξιστών είναι η ιδέα σύνθεσης των οργάνων της άμεσης εργατικής δημοκρατίας (συμβούλια/σοβιέτ) με όψεις της κλασικής αστικής δημοκρατίας (όργανα αντιπροσωπευτικά και πολυτασικά), οι οποίες μετασχηματιζόμενες είναι δυνατόν να αχθούν σε μια πρωτότυπη σοσιαλιστική μορφή. Οι αυστρομαρξιστές αντιτάσσονταν στην πλήρη κατάλυση της αντιπροσώπευσης, θεωρώντας ότι μια τέτοια πολιτική στάση φτωχαίνει τη δημοκρατία και ενισχύει αυταρχικές τάσεις στο σοσιαλιστικό κράτος. Υποστήριζαν, συνεπώς, μια πιο αργή και μακρά επαναστατική διαδικασία, η οποία δε θα απέβλεπε και δε θα στηριζόταν σε μια μορφή δυαδικής εξουσίας.

Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 371-377) στις τελευταίες σελίδες του βιβλίου του επαναλαμβάνει επακριβώς το ίδιο μοτίβο και αξιολογεί την πρόταση των αυστρομαρξιστών, σαν ένα μπόλιασμα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με την άμεση δημοκρατία και το αυτοδιαχειριστικό κίνημα. Μάλιστα, ο συγγραφέας του έργου *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός* καταγράφει με αξιοθαύμαστη ακρίβεια τις αδυναμίες και τους κινδύνους ενός τέτοιου εγχειρήματος, αν και οι προτάσεις του για την αντιμετώπισή τους είναι ασαφείς.

Την ώρα, λοιπόν, που ο κορυφαίος εκπρόσωπος του νομικού θετικισμού, Χανς Κέλσεν συνιστούσε στους μαρξιστές «επιστροφή στον Λασάλ», δηλαδή στην αντιμετώπιση του κράτους σαν εργαλείου εξυπηρέτησης ή και χειραγώγησης της εργατικής τάξης και εγκαθίδρυσης σοσιαλιστικού καθεστώτος μέσω των εκλογών (Kelsen, 1965, σ. 62-68), ο Μαξ Άντλερ, με το έργο *Μαρξιστική αντίληψη του κράτους*, θα έρθει σε ευθεία αντιπαράθεση μαζί του και θα προβεί σε ένα σημαντικό διαχωρισμό μεταξύ κοινωνικής και πολιτικής δημοκρατίας. Η πρώτη είναι η αυθεντική δημοκρατία, η δημοκρατία της σοσιαλιστικής κοινωνίας, ενώ η δεύτερη περικλείει όλες τις υπόλοιπες δημοκρατικές εκδοχές (Βρανίτσκι, 2008α, σ. 375).

Ο Άντλερ εισχωρεί πολύ βαθύτερα στην ουσία της αστικής δημοκρατίας από αντίστοιχους σοσιαλδημοκράτες στοχαστές όπως ο Κάουτσκι, όταν υποστηρίζει πως η πολιτική δημοκρατία δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς δικτατορία. Συνεπώς, η όποια επίκλησή του από τον ευρωκομμουνισμό θα πρέπει να εκτιμηθεί ως παραπλανητική. Επισημαίνει, λοιπόν, πως δημοκρατία και δικτατορία δεν είναι αντίθετες έννοιες, αφού, όσο υπάρχει μια ταξικά διαιρεμένη κοινωνία, κάθε εξουσία είναι μονάχα μια μορφή δικτατορίας, ενώ παράλληλα για να ξεπερασθεί η κυριαρχία της αστικής τάξης πρέπει να αποσυναρμολογηθεί το αστικό κράτος.

Αναφορικά δε με τη συνάρθρωση άμεσης και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ο Μαξ Άντλερ προωθούσε μια συνάρθρωση λιγότερο δυσμενή για τα συμβούλια, όπου τα εθνικά και περιφερειακά όργανα είναι εφοδιασμένα με πλατιά εξουσία, αποφασίζοντας το πλάνο, ορίζοντας την κυβέρνηση σε στενή συνεργασία με το κοινοβούλιο, διαθέτοντας ακόμα και δικαίωμα veto πάνω στις αποφάσεις του τελευταίου. Όπως συνοψίζει ο Μπενσαϊντ (1983, σ. 80), ο Μαξ Άντλερ τάσσεται σαφώς υπέρ της δικτατορίας του προλεταριάτου ως δημοκρατίας άλλης ποιότητας σε σχέση με την αστική δημοκρατία και επικρίνει σε βάθος τον αστικό κοινοβουλευτισμό, πράγμα που τον διαχωρίζει ακόμη και από τον πρώιμο Κάουτσκι. Ως εκ τούτου, δε διαφαίνεται στον Άντλερ η λογική της ενότητας και συνέχειας της δημοκρατίας, όπως στον Μπόμπιο και εν μέρει στον Πουλαντζά. Ο σκεπτικισμός του Άντλερ έγκειται στο κατά πόσο ήταν ώριμη η Ρωσική Επανάσταση. Ενώ, τέλος, αξίζει να καταγραφεί πως ήταν αντίθετος στη συμμετοχή των σοσιαλιστών σε αστικές κυβερνήσεις.

Η διαφοροποίησή του από τον λενινισμό δε σχετίζεται με το αν πρέπει να υπάρξει «εργατική δικτατορία», αλλά ως προς το πότε και κάτω από ποιες συνθήκες αυτή θα επιβληθεί. Αυτός ο δισταγμός του Άντλερ πηγάζει τόσο από τις τάσεις πραξικοπηματισμού στη Γερμανία, όσο και από την πίεση του φετιχισμού της δημοκρατίας, όπως αυτός είχε παγιωθεί εντός της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας.

Στο σημείο αυτό, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του Πουλαντζά (1981, σ. 27-28) πως ο Μαξ Άντλερ ήταν ο πρώτος που διατύπωσε με σαφήνεια τις συνέπειες που έχει η κατάργηση της διάκρισης υποκείμενου – αντικειμένου, στο αξιολογικό επίπεδο. Κατά την άποψη του σπουδαίου αυστρομαρξιστή θεωρητικού, το γεγονός και η αξία αποτελούν μια ολότητα, γιατί η αξία, η ρυθμιστική αρχή, δεν είναι παρά η μορφή που αποκτά η ιστορική αναγκαιότητα στην ανθρώπινη συνείδηση, η μορφή του ηθικού καθήκοντος, του έργου που πρέπει να εκπληρωθεί: ο «κανόνας», λοιπόν, δεν είναι παρά «η άλλη όψη» της ιστορικής αναγκαιότητας. Βέβαια, ο Πουλαντζάς υποστήριζε πως ο Άντλερ δεν κατόρθωσε να επιλύσει ουσιαστικά το ζήτημα.

Στο σοσιαλδημοκρατικό συνέδριο του Λιντς, το 1926, ο Μαξ Άντλερ θα σταθεί απέναντι στο κυρίαρχο κεντροδεξιό ρεύμα και θα δηλώσει ευθαρσώς πως κάθε πολιτική δημοκρατία είναι ουσιαστικά μια δικτατορία και άρα η εργατική τάξη δεν οφείλει απλά να υπερασπίζεται τη δημοκρατία, αλλά θα πρέπει να προσπαθεί να εγκαθιδρύσει τη δική της ταξική εξουσία, τον δημοκρατικό σοσιαλισμό, ο οποίος είναι και αυτός μορφή μιας ταξικής δικτατορίας (Βρανίτσκι, 2008α, σ. 376-377). Τη στιγμή,

λοιπόν, που το ζήτημα της δικτατορίας του προλεταριάτου αποτελούσε καθοριστικό σημείο διάσπασης του διεθνούς εργατικού κινήματος, ο Άντλερ θα γράψει χωρίς περιστροφές:

Η επαναστατική σοσιαλδημοκρατία συνεχίζει να διεκδικεί τη δικτατορία του προλεταριάτου, στην οποία βλέπει το κατάλληλο όργανο της νίκης της. Επομένως είναι τελείως λάθος να παρουσιάζουμε τα πράγματα σαν να πρέπει να διαλέξουμε ανάμεσα στη δικτατορία και τη δημοκρατία. Μία μόνο ερώτηση τίθεται: πότε και πώς είναι δυνατή η δικτατορία; Με άλλα λόγια δεν πρόκειται για ζήτημα αρχής, αλλά για απλό θέμα τακτικής. Ο σοσιαλδημοκράτης μαρξιστής είναι ένας κομμουνιστής και υποστηρίζει τη δικτατορία του προλεταριάτου, μόνο που δεν την δέχεται σαν αποτέλεσμα ενός απλού επαναστατικού πάθους, αλλά – σαν μαρξιστής – αναρωτιέται ποιες είναι οι δυνατότητές της ανάλογα με τις διάφορες οικονομικές συνθήκες σε κάθε χώρα (Μπενσαϊντ, 1983, σ. 79).

Όπως παρατηρεί ο Μπενσαϊντ (1983, σ. 80) αυτό που απασχολεί τον Άντλερ είναι ο πλειοψηφικός χαρακτήρας της δικτατορίας του προλεταριάτου, εν αντιθέσει με τη φαινομενική αντίφαση που διαβλέπει ο Κάουτσκι ανάμεσα στη δικτατορία και τη δημοκρατία, καθώς αδυνατεί να συλλάβει θεωρητικά μια πλειοψηφική δικτατορία, ριζικά διαφορετική από τον μειοψηφικό δεσποτισμό.

Από την πλευρά τους, οι Ρέννερ και Χίλφερντιγκ αφουγκράζονται την έκκληση του Κέλσεν, αντιλαμβανόμενοι τη μετάβαση στο σοσιαλισμό ως ένα συνειδητό πολιτικό πρόγραμμα, που μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω του δημοκρατικού κράτους ως πεδίου πάλης μεταξύ αστικής και εργατικής τάξης (Bergonici, 2010). Καθήκον του εργατικού κινήματος πρέπει να είναι ο δημοκρατικός έλεγχος της οικονομίας μέσω του κράτους. Η μετάβαση στο σοσιαλισμό συμβαδίζει με τη σταδιακή απελευθέρωση του κράτους από τους κοινωνικοοικονομικούς προσδιορισμούς του ιδιωτικού-μονοπωλιακού καπιταλισμού. Ειδικότερα, για τον Χίλφερντιγκ, οι σχέσεις κράτους και προλεταριάτου μεταβάλλονται ριζικά, αφού το κράτος παύει να είναι εργαλείο κυριαρχίας και καθίσταται εκπρόσωπος της κοινωνικής ολότητας. Ως εκ τούτου, ο σοσιαλισμός μπορεί να επιτευχθεί ειρηνικά με τη βοήθεια του δημοκρατικού κράτους (Gottschalch, 1962, σ. 189-207).

Στο ίδιο μήκος κύματος και ο Ρέννερ, διαμέσου μιας θετικής θεώρησης του αστικού κράτους, υποστηρίζει πως αυτό μπορεί να μετασηματίσει τις νομικές και πολιτικές σχέσεις που στηρίζουν την οικονομική εξουσία των καπιταλιστών. Το προλεταριάτο έχει δύο καθήκοντα: να ολοκληρώσει την πολιτική δημοκρατία και να εισαγάγει το σοσιαλισμό. Γι' αυτόν τον λόγο ο δρόμος για το σοσιαλισμό περνά από την ειρηνική κατάκτηση της κρατικής εξουσίας (Renner, 1929, σ. 12-34). Επιπρόσθετα, η μετάβαση στο σοσιαλισμό θα επιτευχθεί με την αύξηση του κρατικού

ελέγχου στην οικονομία και με την αυξανόμενη επιρροή της εργατικής τάξης στο δημοκρατικό πολιτικό σύστημα (Renner, 1929, σ. 128-136). Ακόμα, ο Ρέννερ απέρριπτε συλλήβδην τις επαναστατικές μεθόδους πάλης, τονίζοντας πως η καπιταλιστική κοινωνία της εποχής του Μαρξ δεν υπάρχει πια. Ο Ρέννερ πρόκρινε μια βαθμιαία όσμωση «οικονομικού σοσιαλισμού» και κράτους, τονίζοντας παράλληλα την κύρια σημασία του κράτους. Αντί, όμως, να προσδιορίσει το ταξικό στίγμα του κράτους, υπογραμμίζει πως οι λειτουργίες του γίνονται όλο και πιο ουδέτερες προς τις τάξεις και άρα το κράτος μπορεί να γίνει μοχλός για το σοσιαλισμό. Το να καταστρέψουμε το κράτος είναι ένας παραλογισμός, αντίθετα πρέπει να υποβάλουμε όλα τα καρτέλ στον έλεγχο του κράτους.

Γενικότερα, πάντως, όπως και οι περισσότεροι σοσιαλδημοκράτες θεωρητικοί, έτσι και οι αυстроμαρξιστές, αν και φώτισαν σε βάθος τις τάσεις του σύγχρονου κρατικού καπιταλισμού, οδηγήθηκαν ωστόσο σε αμφισβητήσιμα πολιτικά συμπεράσματα σχετικά με τον μετριασμό των κρίσεων, την εξάλειψη του ανταγωνισμού των μονοπωλίων, και κυριότερα, σε σχέση με την ταξική πάλη, καθώς προσανατολίζονται υπέρ της συνεργασίας με την αστική τάξη, στο πλαίσιο και της ευρύτερης πεποίθησής τους για σταδιακή κατάκτηση της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας.

Τέλος, έντονες αμφιταλαντεύσεις παρατηρούνται και στο έργο του Μπάουερ, ο οποίος, αν και αρχικά ταυτίζεται με την οπτική του Κάουτσκι αναφορικά με τη Ρωσική Επανάσταση, στη συνέχεια μετατοπίζεται προς την υποστήριξη της δικτατορίας του προλεταριάτου ως μιας «εκπαιδευτικής δικτατορίας» για τις καθυστερημένες μάζες, πολίτευμα που προσέλαβε ωστόσο δεσποτικό χαρακτήρα λόγω των ακραίων συνθηκών στην Ανατολή (Λεζέρ, 1973, σ. 88-92).

Ο Μπάουερ, έστω και ασυναίσθητα, θα διατυπώσει και αυτός τον διαχωρισμό μεταξύ Ανατολής και Δύσης, αφού στην τελευταία, λόγω της οικονομικής ανάπτυξης και της πολιτιστικής καλλιέργειας του προλεταριάτου, η μετάβαση στο σοσιαλισμό μπορεί να λάβει χώρα με δημοκρατικά χαρακτηριστικά. Όπως γλαφυρά θα το αποτυπώσει ο Λεζέρ (1973, σ. 86-87) «αν οι θεωρητικές τοποθετήσεις του Λένιν και του Καρλ Κάουτσκι ορθολογοποιούσαν τις ακραίες θέσεις [...], στην τοποθέτηση του Όττο Μπάουερ απέναντι στον μπολσεβικισμό εκφράζεται η επιδίωξη να υψώσει την επαναστατική σημαία, αλλά να αποφύγει στη δική του περιοχή τις επαναστατικές συνέπειες».

Αν ο δημοκρατικός μηχανισμός δεν μπορεί πια να λειτουργήσει, τότε ή η αστική τάξη ή το προλεταριάτο πρέπει να επιβάλουν με τη δύναμη την ταξική τους κυριαρχία. Η δικτατορία του προλεταριάτου γίνεται σε αυτή την περίπτωση το μοναδικό μέσο για να εμποδιστεί η κτηνώδης αντεπαναστατική δικτατορία της αστικής τάξης (Βρανίτσκι, 2008α, σ. 399).

Ας εστιάσουμε, όμως, λίγο περισσότερο την προσοχή μας στις θέσεις του Μπάουερ, ο οποίος θα διαβάσει διαφορετικά σε σχέση με τον Λένιν την επαναστατική κατάσταση. Τη στιγμή που δημιουργείται εκείνη η εύθραυστη ισορροπία, κατά την οποία η αστική τάξη δεν μπορεί πια να κυριαρχεί, αλλά ούτε το προλεταριάτο είναι ακόμα σε θέση να την συντρίψει, οι δύο δυνάμεις είναι υποχρεωμένες να μοιράζονται την εξουσία. Μέσα σε αυτήν τη διαδικασία της μετάβασης, οι εργάτες γίνονται η εν δυνάμει κυβερνώσα τάξη, όμως, όσο τα μέσα παραγωγής ανήκουν στους καπιταλιστές, επί της ουσίας παραμένουν δέσμοι της καπιταλιστικής παραγωγής, προκειμένου να μην διαταραχθεί και αποσυντεθεί η μεταβατική διαδικασία. Η αντίφαση αυτή θα λυθεί είτε με την απαλλοτρίωση της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας είτε με την ανατροπή της εργατικής κυβέρνησης και την παλινόρθωση της αστικής τάξης (Βρανίτσκι, 2008α, σ. 397-400).

Ο Μπάουερ αναστοχάζεται κριτικά αυτήν τη «στιγμή» της έντασης, η οποία θα λυθεί μέσω ενός συμβιβασμού, που θα λειτουργήσει ως άλλοθι για τις συμμαχικές κυβερνήσεις των αυστριακών σοσιαλδημοκρατών με τα αστικά κόμματα. Πρόκειται για επιλογή που βρίσκεται στον αντίποδα της ανάπτυξης μιας δυαδικής εξουσίας και της συντριβής του αστικού κράτους. Επί της ουσίας, οι αυστρομαρξιστές απέφυγαν να θέσουν το ζήτημα της κατάληψης της εξουσίας, φοβούμενοι έναν εμφύλιο πόλεμο και καλλιεργώντας επιμελώς εκλογικές αυταπάτες.

Επιπρόσθετα, όπως παρατηρεί ο Σασούν (2001α, σ. 160), ο Μπάουερ ισχυρίζεται πως η «κοινωνική επανάσταση» είναι σε θέση να συντελεστεί μόνο μετά την «πολιτική επανάσταση», δηλαδή ύστερα από την κατάληψη της εξουσίας από το προλεταριάτο, στοιχείο που υποδεικνύει πως δεν υπάρχει αυστηρός διαχωρισμός καπιταλισμού και σοσιαλισμού, πως στοιχεία σοσιαλισμού είναι ήδη εγγεγραμμένα εντός του καπιταλισμού. Αυτή η θεωρητική και, σε τελική ανάλυση, πολιτική υπόθεση εργασίας δεν είναι τυχαία, αλλά εδράζεται στις αρχικές μεταρρυθμιστικές επιτυχίες του τότε κραταιού αυστριακού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος (Bottomore & Goode, 1978, σ. 164).

Ο Σασούν (2001α, σ. 162), μάλιστα θα προσθέσει πως είναι αυτός ο ρεφορμιστικός σοσιαλισμός που γέννησε το λεγόμενο κράτος πρόνοιας,

δημιουργώντας όμως ένα διπλό αδιέξοδο. Από τη μια ανέδειξε ένα αντικειμενικό εμπόδιο για τη συνεχή αναδιοργάνωση του καπιταλισμού, ταυτοχρόνως όμως εγκλώβισε την εργατική τάξη μέσα στο πλαίσιο του καπιταλισμού, αποδίδοντας μονοσήμαντη έμφαση στον αγώνα για συνεχή βελτίωση της θέσης της εντός του συστήματος.

Στην ίδια κατεύθυνση και ο Βρανίτσκι (2008α, σ. 377), θα υποστηρίξει με τη σειρά του πως υπήρξε μια υπερτίμηση των μεμονωμένων σοσιαλιστικών πρωτοβουλιών που μπορούν να αναπτυχθούν και ευοδωθούν εντός καπιταλιστικού πλαισίου. Σε κάθε περίπτωση, όμως, καμία επιτυχής μεταρρύθμιση δεν πρέπει να αποπροσανατολίζει το επαναστατικό κόμμα από το βασικό καθήκον της επανάστασης και της οικοδόμησης του σοσιαλισμού.

Δε χωρεί, πάντως, αμφιβολία ότι ο «ολοκληρωμένος» σοσιαλισμός του Μπάουερ αναγνώριζε «την πλήρη ιστορική, κοινωνική και πολιτισμική σημασία της αστικής δημοκρατίας, ως προϊόντος δεκαετιών επιτυχημένων ταξικών αγώνων της εργατικής τάξης και ως γόνιμου εδάφους για την οικονομική, κοινωνική και πνευματική ανάπτυξη της εργατικής τάξης» (Beetham, 1983, σ. 300).

Είναι ενδεικτικό από αυτήν την άποψη ότι ο Μπάουερ, στο σημαντικό έργο του *Στο δρόμο προς το σοσιαλισμό*, θα περιγράψει την εναλλακτική «βραδεία» επανάσταση ως εξής:

Πρέπει να οικοδομήσουμε τη σοσιαλιστική κοινωνία βαθμιαία, με σχεδιασμένη οργανωτική δραστηριότητα, προχωρώντας βήμα βήμα προς ένα σαφώς καθορισμένο στόχο. Το καθένα από τα διαδοχικά μέτρα, που θα μας οδηγήσουν σε μια σοσιαλιστική κοινωνία, πρέπει να εξετάζεται προσεκτικά [...] Δεν θα πρέπει να λειτουργεί για την καταστροφή του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής, χωρίς να εγκαθιδρύει ταυτοχρόνως μια σοσιαλιστική οργάνωση ικανή να παράγει αγαθά τουλάχιστον εξίσου αποδοτικά (Bottomore & Goode, 1978, σ. 150).

Οι αυstromαρξιστές, λοιπόν, πολύ πριν τον Πουλαντζά, υποστήριζαν ένθερμα μια βραδύκαυστη επαναστατική διαδικασία και έστρεφαν τα βέλη τους κατά της δυαδικής εξουσίας, αλλά και της τάσης συντριβής του αστικού κράτους, ενώ όμοια με τον Πουλαντζά ταύτιζαν τη δυαδική εξουσία με την τακτική της εφόδου. Σε τελική ανάλυση, ωστόσο, οι θεωρητικές τοποθετήσεις κρίνονται πάντα επί του ιστορικού πεδίου. Η αυστριακή σοσιαλδημοκρατία έθρεψε υπέρ το δέον εκλογικές αυταπάτες και άφησε ανεκμετάλλευτες πολλές κρίσιμες ευκαιρίες, με αποτέλεσμα, παρότι το κόμμα είχε φτάσει ποσοστά του 40%, να συντριβεί εύκολα από τη φασιστική Δεξιά,

αποδεικνύοντας το αδιέξοδο της επαναστατικής αναμονής και την καίρια σημασία της ορθής εκτίμησης της ύπαρξης ή ανυπαρξίας επαναστατικής κατάστασης.

Στο σημείο αυτό, με βάση και το οδοιπορικό στον κόσμο του αυstroμαρξισμού που προηγήθηκε, μπορούμε πλέον να επιστρέψουμε, πλουσιότεροι ως προς τις θεωρητικές και πολιτικές αναφορές μας, στην ειδικότερη κριτική προσέγγιση του δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό όπως τον κατανοεί και τον εισηγείται ο Νίκος Πουλαντζάς.

Τρίτο μέρος: Η θεωρία της δημοκρατίας του Νίκου Πουλαντζά ως κριτική του σύγχρονου κοινοβουλευτισμού

Ο Τσουκαλάς (2001, σ. 19-46) σε έναν συλλογικό τόμο για το έργο του Πουλαντζά, παρατηρούσε πως, περίπου είκοσι χρόνια από τον θάνατό του, δηλαδή στις αρχές της δεκαετίας του 2000, η πολιτική και ιδεολογική συγκυρία είναι εντελώς διαφορετική, ώστε να απαιτεί νέες προσεγγίσεις. Επεσήμανε ορθά πως η στρατηγική ταυτότητα της Αριστεράς είχε μεταβληθεί πλήρως, αφού δεν συζητούσε πλέον για την ανατροπή των σχέσεων παραγωγής ή για τον δημοκρατικό δρόμο, αλλά αντιθέτως εστίαζε σε έναν αμυντικό προσανατολισμό διατήρησης των λαϊκών κατακτήσεων. Αν αυτή ήταν η πραγματικότητα πριν από είκοσι χρόνια, το σημερινό τοπίο είναι σαφώς επιβαρυνμένο, με τη συστηματική ανατροπή των θεσμικών κατακτήσεων και των εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων, παράλληλα με τη συρρίκνωση του πολιτικού ρόλου της Αριστεράς.

Η συγκυρία της συγγραφής του *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός* μοιάζει σήμερα με μια μακρινή ανάμνηση, με μια ξεχασμένη συζήτηση, όμως τα θεωρητικά και πρακτικά προβλήματα γύρω από τη σχέση σοσιαλισμού και δημοκρατίας συνεχίζουν μέχρι και σήμερα να είναι επίκαιρα, γι' αυτό ίσως και η περίφημη φράση του Πουλαντζά (2008β, σ. 378-379) πως «ο σοσιαλισμός θα είναι δημοκρατικός ή δεν θα είναι σοσιαλισμός» να παραμένει αφετηρία στοχασμού και προβληματισμού σαράντα χρόνια μετά, έστω και σε μία διαφορετική βάση.

Στις μέρες μας, η φιλελεύθερη κοινοβουλευτική δημοκρατία αντιμετωπίζεται σε διεθνές επίπεδο ως ένα «τελειοποιημένο» καθεστώς, στο οποίο δεν χωρεί καμία αμφισβήτηση και επομένως όχι απλώς δεν εγείρεται ζήτημα ανατροπής της, αλλά ούτε καν εμπλουτισμού της. Η κοινοβουλευτική δημοκρατία έχει παγιωθεί ως αμετακίνητο θεσμικό ιδεώδες και έχει σχεδόν εκλείψει κάθε συζήτηση για μετατροπή ή υπέρβασή της. Συνεπώς, καθίσταται σαφές πως οι πολιτικοί και κοινωνικοί όροι της εποχής του Πουλαντζά, τότε που ήταν ακόμα ανοιχτή η συζήτηση της δικτατορίας του προλεταριάτου ή της άμεσης συμμετοχικής δημοκρατίας, απέχουν παρασάγγας από τη σημερινή πραγματικότητα. Σε αυτό το πλαίσιο και η πολιτική και ιδεολογική σύγκρουση εντός των κρατικών μηχανισμών, μια θεματική που αποτέλεσε κεντρικό πυλώνα της συλλογιστικής του ύστερου Πουλαντζά, έχει πάψει να αποτελεί πεδίο του αριστερού πολιτικού λόγου, μιας Αριστεράς χωρίς πρόθεση αμφισβήτησης της παγιωμένης φιλελεύθερης δημοκρατικής πραγματικότητας, αλλά πλήρως ενταγμένης σε αυτή.

Η επικαιρότητα, λοιπόν, του έργου του Πουλαντζά απορρέει κυρίως από την έντονη ανησυχία που ο ίδιος εξέφραζε για την κρίσιμη στρατηγική στιγμή που βρισκόταν το εργατικό κίνημα στην εποχή του, έστω και αν η πρότασή του για έναν δημοκρατικό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό δεν καρποφόρησε. Σε αυτό, λοιπόν, το τελευταίο μέρος της εργασίας θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε αναλυτικά τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί στην αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία έκτοτε και να αξιολογήσουμε τις απαντήσεις που έχει να μας δώσει το μοντέλο του δημοκρατικού δρόμου μέσα σε αυτήν τη νέα πραγματικότητα.

Κεφάλαιο 12: Η παρακμή της δημοκρατίας και ο αυταρχικός κρατισμός

12.1: Η δημοκρατία την εποχή του αυταρχικού κρατισμού

Πριν αναπτύξει τη συλλογιστική του δημοκρατικού δρόμου, ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 290-355) διατυπώνει στο προτελευταίο μέρος του έργου *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός* μια ουσιαστική κριτική στην υπάρχουσα μορφή δημοκρατίας υπό τον γλαφυρό τίτλο «Η παρακμή της δημοκρατίας: ο αυταρχικός κρατισμός». Αυτή του η κριτική καταδεικνύει πως ο δημοκρατικός δρόμος προς το σοσιαλισμό δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να νοηθεί και να προκύψει ως αυτόματη προέκταση των υφιστάμενων κοινοβουλευτικών διαδικασιών, αλλά αντιθέτως προωθεί και επιδιώκει τη «δημοκρατική ρήξη», ρήξη η οποία αποτελεί και τον στρατηγικό στόχο του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, όπως τον οραματιζόταν ο Πουλαντζάς.

Ο αυταρχικός κρατισμός, αυτή η νέα μορφή του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους, έρχεται ως θεωρητικό επιστέγασμα των αναλύσεων του Πουλαντζά για τον φασισμό, τις στρατιωτικές δικτατορίες και τον βοναπαρτισμό, αναλύσεις οι οποίες βασίστηκαν εν πολλοίς στον διαχωρισμό της καπιταλιστικής εξουσίας σε «κανονικές» και «έκτακτες» μορφές πολιτικής κυριαρχίας.

Ίσως αυτή η κατανόηση του αυταρχικού κρατισμού είναι που οδηγεί τον Πουλαντζά να προχωρήσει για πρώτη φορά σε μια στρατηγική πρόταση, όπως πράττει με τον δημοκρατικό δρόμο και όπως δεν έχει πράξει στα προηγούμενα έργα του, τα οποία δεν περιλάμβαναν κάποιο στρατηγικό συμπέρασμα. Ο Πουλαντζάς μέσα στην αγωνία του για τη νεοφιλελεύθερη «καταστροφή» της δημοκρατίας, θέτει ως απάντηση στον επερχόμενο αυταρχικό κρατισμό, τον οποίο έχει διαβλέψει πολύ πριν αυτός δείξει την οριστική μορφή και τα αποτελέσματά του, έναν δημοκρατικό μετασχηματισμό του κράτους και της οικονομίας. Είναι, επομένως, αναγκαίο να αναγνώσουμε το έργο *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός* υπό την οπτική γωνία του αυταρχικού κρατισμού. Ακόμα, λοιπόν, και αν εντοπίζουμε εμφανείς αδυναμίες και αντιφάσεις στη στρατηγική πρόταση του Πουλαντζά, εντούτοις δε μπορούμε σε καμία περίπτωση να υποτιμήσουμε την τεράστια δυναμική των αναλύσεών του, οι οποίες δεν πρέπει να υποβαθμίζονται εξαιτίας του στρατηγικού συμπεράσματός του (Σωτήρης, 2019, σ. 91-93).

Αν και ο ύστερος Πουλαντζάς (2008β, σ. 359) θα επέλεγε αδιαμφισβήτητα τη φιλελεύθερη δημοκρατία ενάντια σε οποιονδήποτε σοσιαλιστικό ολοκληρωτισμό, εντούτοις αυτό δε σήμαινε πως δεν αντιλαμβανόταν τις παθογένειες και τις στρεβλώσεις της. Ο Πουλαντζάς ήταν ανυποχώρητος στην ανάγκη της «δημοκρατικής

ρήξης», ρήξη, που παρά τις εγγενείς αντιφάσεις της, αποτελεί αμετακίνητο στρατηγικό στόχο του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Προς αυτήν την κατεύθυνση, ο Πουλαντζάς επιθυμούσε διακαώς το βάθεμα και την ποιοτική μεταβολή των κοινοβουλευτικών θεσμών και όχι απλώς τη διατήρηση και τον σεβασμό της φιλελεύθερης δημοκρατικής νομιμότητας.

Όπως παρατηρεί σχετικά ο Τσουκαλάς (2001, σ. 24), ο Πουλαντζάς οραματιζόταν μια ανοιχτή δημοκρατική διαδικασία, η οποία όφειλε να διεξάγεται εντός των δημοκρατικών θεσμών και διά των δημοκρατικών θεσμών. Οι θεσμοί, όμως, αυτοί συνιστούν διαρκώς επίμαχα πολιτικά διακυβεύματα. Εξ αντικειμένου, λοιπόν, όταν αυτοί αντιμετωπίζονται ως αμετακίνητα θέσφατα, ταυτόχρονα αξιοποιούνται κυρίως για να πατάσουν εκείνους ακριβώς που τολμούν να αμφισβητήσουν την ιστορικότητά τους. Με αυτήν την έννοια, ο Πουλαντζάς επικεντρωνόταν στο πρόβλημα της πολιτικής πάλης γύρω από τους αναγκαίους μετασχηματισμούς των δημοκρατικών θεσμών. Το κατά πόσον, όμως, υπάρχει ένα δομικό όριο μετασχηματισμού των ενυπαρχόντων δημοκρατικών θεσμών είναι μια δεύτερη ουσιαστική παράμετρος που πρέπει να λάβουμε υπόψιν.

Εντός αυτού του πλαισίου, λοιπόν, ο Πουλαντζάς υποστήριζε πως τόσο το «Κοινό Πρόγραμμα» στη Γαλλία, όσο και μια αριστερή συμμαχία στην Ελλάδα μετά την πτώση της δικτατορίας, θα άνοιγαν τον δρόμο για μια βαθύτερη και πλατύτερη δημοκρατική διαδικασία. Φυσικά δεν αντιστρατεύεται και δεν αμφισβητεί την κοινοβουλευτική δημοκρατία. Εξάλλου, ο Πουλαντζάς ήταν μεταξύ των πρώτων, που παρατήρησαν τη σημαντική μεταβολή του κράτους στις δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες περί τα 1970, μεταβολή που ονόμασε αυταρχικό κρατισμό και τον οποίο όρισε ως:

Την εντεινόμενη μονοπώληση από το Κράτος του συνόλου των τομέων της οικονομικο-κοινωνικής ζωής, μονοπώληση που σπονδυλώνεται με την οριστική παρακμή των θεσμών της πολιτικής δημοκρατίας και με τον δρακόντειο και πολύμορφο περιορισμό αυτών των λεγόμενων «τυπικών» ελευθεριών, που ανακαλύπτουμε -τώρα που καταβαραθρώνονται- την πραγματικότητά τους (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 292).

Ο αυταρχικός κρατισμός ήταν η νέα ιστορική φάση του κράτους, η οποία αντιστοιχούσε στη φάση του ιμπεριαλισμού και του μονοπωλιακού καπιταλισμού στις κυρίαρχες χώρες την εποχή του Πουλαντζά. Ως εκ τούτου ο αυταρχικός κρατισμός ήταν άμεσα συνδεδεμένος με τις δομικές αλλαγές που χαρακτήριζαν αυτή τη φάση στις σχέσεις παραγωγής, στις εργασιακές σχέσεις και στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο.

Αναλύοντας αυτήν τη νέα φάση του κράτους ο Πουλαντζάς (1990, σ. 53-55) θα παραθέσει επιγραμματικά δέκα όψεις της, οι οποίες συμπυκνώνουν την υπόστασή της:

- 1) την εκπληκτική συγκέντρωση της εξουσίας στο εκτελεστικό, σε βάρος μιας σειράς αντιπροσωπευτικών δικτύων
- 2) την οργανική σύγχυση των τριών εξουσιών (εκτελεστική, νομοθετική, δικαστική), εξουσίες των οποίων η «διάκριση», αποτελεί το ιδεολογικό θεμέλιο της αστικής εξουσίας
- 3) τον επιταχυνόμενο ρυθμό συρρίκνωσης των πολιτικών ελευθεριών του λαού απέναντι στην κρατική αυθαιρεσία
- 4) την προϊούσα παρακμή του ρόλου των αστικών πολιτικών κομμάτων και τη μετατόπιση μέρους των λειτουργιών τους προς την κρατική διοίκηση και τη γραφειοκρατία, γεγονός που οδηγεί στη μετατόπιση της κυρίαρχης ιδεολογίας προς τον «τεχνοκρατισμό»
- 5) την όξυνση στην άσκηση της κρατικής βίας και την αναδιοργάνωση ολόκληρου του μηχανισμού καταστολής
- 6) την ενεργοποίηση ενός πλέγματος νέων δικτύων και μάντων «κοινωνικού ελέγχου», μηχανισμών ευλύγιστων και διάχυτων στην κοινωνία
- 7) την αναστάτωση του συστήματος δικαίου και της νομικής ιδεολογίας που αντιστοιχούσαν στο παραδοσιακό «κράτος δικαίου»
- 8) τη διάσπαση και διασπορά κάθε κλάδου του κρατικού μηχανισμού αφενός μεν σε τυπικά και φανερά δίκτυα και αφετέρου σε άτυπους πυρήνες ελεγχόμενους από την κορυφή της εκτελεστικής εξουσίας
- 9) τη μαζική ανάπτυξη και τον οργανωτικό ρόλο των παράλληλων κρατικών δικτύων, τα οποία ενοποιούν και διευθύνουν τους αφανείς πυρήνες του κρατικού μηχανισμού
- 10) την εκπληκτική ασυνέπεια της σημερινής πολιτικής του κράτους, που ολοένα υποβιβάζεται σε σπασμωδικές μικροπολιτικές ενέργειες, συχνά αντανακλαστικές και αντιφατικές μεταξύ τους, ή εναλλακτικά την απουσία ολοκληρωμένου κοινωνικού σχεδιασμού εκ μέρους του κράτους.

Από τα παραπάνω χαρακτηριστικά διαβλέπουμε μια τάση του αυταρχικού κρατισμού να τυπικοποιεί και να απονεκρώνει την ουσιαστική πλευρά της αστικής δημοκρατίας και να ουσιαστικοποιεί την τυπική πλευρά της. Πρόκειται, δηλαδή, για μια σημαίνουσα αλλαγή στη μορφή του κράτους, η οποία αίρει τη διττή φύση της αστικής δημοκρατίας και ακυρώνει τη χειραφετική της διάσταση, διολισθαίνοντας προς μια δικτατορική διάστασή της.

Πρέπει βέβαια να επισημανθεί πως ο αυταρχικός κρατισμός δεν ήταν καθοριστικά ενιαίος, αλλά παρουσιάστηκε με τη μορφή διαφόρων καθεστώτων, ανάλογα με τις εκάστοτε συγκυρίες των διαφόρων χωρών, έχοντας όμως μια κοινή συνισταμένη, την παραδοχή πως η διαμορφωμένη κοινοβουλευτική δημοκρατία ήταν

σαφώς αναποτελεσματική σε αυτήν την ιδιαίτερη φάση του καπιταλισμού (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 293).

Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 294) στρεφόμενος τόσο κατά των «συστημικών» εκπροσώπων της επίσημης πολιτικής επιστήμης, όσο και κυριότερα κατά των διανοούμενων της σχολής της Φρανκφούρτης, θα υποστηρίξει πως ο αυταρχικός κρατισμός έχει άμεση σχέση με την πολιτική κρίση και την κρίση του κράτους, την οποία τα προαναφερθέντα ρεύματα αγνοούν, παρουσιάζοντας από διαφορετικές οπτικές γωνίες την εικόνα ενός παντοδύναμου κράτους. Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 294-295) από την πλευρά του θα περιγράψει αυτό το κράτος ως κολοσσό με πήλινα πόδια, υπογραμμίζοντας πως ο αυταρχικός κρατισμός δε σημαίνει μια μονοσήμαντη ενδυνάμωση του κράτους, αλλά αντίθετα αποτελεί το απότοκο μιας ταυτόχρονης τάσης ενδυνάμωσης, αλλά και εξασθένησης του κράτους.

Ο αυταρχικός κρατισμός δεν αντιστοιχεί σε μια μονοσήμαντη ενδυνάμωση του Κράτους: αντανάκλα τη διπλή όψη ενδυνάμωση-αποδυνάμωση του Κράτους, εφόσον οι μεταβολές που το σημαδεύουν ενισχύουν τα εγγενή στοιχεία πολιτικής κρίσης. Αποτελεί επίσης μιαν απάντηση του Κράτους σε αυτή την ισχυροποίηση, δηλαδή στην ίδια την κρίση του εκεί όπου αυτή εκδηλώνεται πραγματικά. Αποδυνάμωση και κρίση που προσφέρουν νέες δυνατότητες στην Αριστερά (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 347).

Συνεχίζοντας την ανάλυσή του, ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 298-302) θα ψέξει όσους τείνουν να ταυτίζουν τον αυταρχικό κρατισμό με έναν νέο φασισμό ή με μια πορεία εκφασισμού του κράτους, υπογραμμίζοντας, αντίθετα, πως ο νέος αυτός τύπος κράτους «αντιπροσωπεύει τη νέα “δημοκρατική” μορφή του αστικού πολιτεύματος στη σημερινή φάση» και προσθέτοντας πως «ο αυταρχικός κρατισμός έγκειται επίσης στο στήσιμο ενός ολόκληρου προληπτικού θεσμικού συστήματος, για την αντιμετώπιση της ανόδου των λαϊκών αγώνων και των κινδύνων που αποτελεί αυτή η άνοδος για την ηγεμονία».

Ο αυταρχικός κρατισμός σύμφωνα με τις αναλύσεις του Πουλαντζά (2008β, σ. 304-305) «δεν είναι η απλή απάντηση του Κράτους σε μια κρίση την οποία φροντίζει ν' αντιμετωπίσει, αλλά μια απάντηση σε μια κρίση που το ίδιο συμβάλλει στην εμφάνισή της». Ο αυταρχικός κρατισμός προκύπτει από τις ίδιες τις προσπάθειες του καπιταλιστικού κράτους να απαντήσει στη «λανθάνουσα αλλά μόνιμη αστάθεια της ηγεμονίας των αστικών τάξεων στις κυρίαρχες χώρες», καθώς και στη γενικότερη πολιτική κρίση που θέτει η νέα συγκυρία των κοινωνικών συγκρούσεων στη φάση της διεθνοποίησης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής.

Εισχωρώντας βαθύτερα στο πεδίο της δημοκρατίας ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 301) θα υποστηρίξει πως «κάθε δημοκρατική μορφή καπιταλιστικού Κράτους ενέχει ολοκληρωτικές τάσεις». Ο αυταρχικός κρατισμός έρχεται, λοιπόν, να εφοδιάσει το θεσμικό οπλοστάσιο πρόληψης της ανόδου των λαϊκών αγώνων και των κινδύνων που αυτή εγκυμονεί για την ηγεμονία της αστικής τάξης. Πρόκειται για μια χρυσή εφεδρεία σε περίπτωση ενδεχόμενης πορείας εκφασισμού, συναθροίζοντας όλα εκείνα τα σκόρπια στοιχεία ολοκληρωτισμού που ενυπάρχουν στο δημοκρατικό κράτος σε ένα μόνιμο και παράλληλο σύστημα προς το επίσημο κράτος.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει προηγουμένως, ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 291-295) διαβλέπει στον αυταρχικό κρατισμό μια ταυτόχρονη ένδειξη ενίσχυσης αλλά και αδυναμίας του αστικού κράτους. Η εκτίμηση αυτή τον οδηγεί στο αντιφατικό συμπέρασμα πως η παρακμή της αστικής δημοκρατίας καθιστά εφικτό τον πόλεμο θέσεων σε ολόκληρο το εύρος του κράτους και αναδεικνύει τη δυνατότητα του δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό. Αυτή η στρατηγική μετασχηματισμού του αστικού κράτους συνίσταται στην πάλη για την ενίσχυση της ουσιαστικής πλευράς της αστικής δημοκρατίας, την οποία ο αυταρχικός κρατισμός περιορίζει εντός της θεσμικής υλικότητάς του. Η αντίφαση, κατά τον Πουλαντζά, του αυταρχικού κρατισμού συνίσταται στην τάση του κράτους να περιορίσει τη συμμετοχή των μαζών στο κράτος, την ίδια στιγμή που αυτό ενυπάρχει πια σε κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής και δεν είναι αδιαπέραστο από την κοινωνική δυναμική.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Πουλαντζάς υποστηρίζει πως ο αυταρχικός κρατισμός γεννά ο ίδιος νέες μορφές λαϊκών αγώνων, υπογραμμίζοντας χαρακτηριστικά πως:

Ο αυταρχικός κρατισμός όχι μόνο δεν κατορθώνει να πιάσει τις μάξες στα πειθαρχικά βρόγια του, και μάλιστα να τις «ενσωματώσει» στα αυταρχικά του κυκλώματα, αλλά και προκαλεί μια γενικευμένη διεκδίκηση άμεσης δημοκρατίας στη βάση, μιαν αληθινή έκρηξη των δημοκρατικών αιτημάτων (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 355).

Να επισημάνουμε στο σημείο αυτό, την απόπειρα του Στιούαρτ Χολ να συμπληρώσει τις πουλαντζιανές παραδοχές σχετικά με τον αυταρχικό κρατισμό, αναπτύσσοντας μία θεωρία περί «αυταρχικού λαϊκισμού» (Hall, 1980α, σ. 60-69). Σύμφωνα πάντα με τη συλλογιστική του Χολ, η πορεία προς τον αυταρχικό κρατισμό είναι πιθανό να συνοδευτεί από μία ευρεία λαϊκή συναίνεση. Ο Χολ θεωρεί πως ο «αυταρχικός λαϊκισμός» είναι μία από τις τρεις πιθανές «λύσεις» της κρίσης της αστικής ηγεμονίας, τοποθετώντας ως τις άλλες δύο, τη σοσιαλδημοκρατία και τη λύση της κοινωνικής τάξης και του νόμου (Hall, 1980β, σ. 157-188). Ο Χολ επισημαίνει πως

η Δεξιά αναδιοργανώνει και ουδετεροποιεί την αντίθεση «λαός-συγκρότημα εξουσίας» στο ιδεολογικό επίπεδο, εκμεταλλεζόμενη το ρήγμα των παραδοσιακών ιδεολογικών πρακτικών. Χρησιμοποιώντας μία ηθικιστική ρητορεία καταφέρνει να αποσπά τη συγκατάθεση των κυριαρχούμενων τάξεων, εγκαθιδρύοντας ένα ακόμη αυταρχικότερο κράτος.

Κλείνοντας αυτήν την παρένθεση και επιστρέφοντας στον Πουλαντζά, σημειώνουμε ότι, καθώς ολοκληρώνει το πρώτο κομμάτι της ανάλυσής του και πριν προχωρήσει στη θεωρητική ενασχόλησή του με επιμέρους ζητήματα, όπως αυτά του κοινοβουλευτισμού και της κρατικής διοίκησης, θα επισημάνει πως:

Ασφαλώς, η σημερινή παρακμή της δημοκρατίας και οι περιστολές των ελευθεριών θίγουν έναν όλο και πιο εκτεταμένο τομέα, εκδηλώνονται με πολλές μορφές και σημαδεύουν, λίγο ή πολύ, όλα τα όργανα εξουσίας [...] Ολόκληρη η ιστορία δείχνει ότι οι μορφές ύπαρξης και λειτουργίας της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ως συστήματος πραγματικού πλουραλισμού πολιτικών κομμάτων έναντι της κρατικής διοίκησης-γραφειοκρατίας βρίσκονται, στο πεδίο των θεσμών του Κράτους, σε στενή αμοιβαία σχέση με τη λειτουργία των πολιτικών ελευθεριών. Η λειτουργία αυτού του συστήματος καθορίζει τη λειτουργία των ελευθεριών σε όλους τους τομείς της λεγόμενης πολιτικής δημοκρατίας (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 310).

Συνεπώς, ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 311) παρότι διαβλέπει τις παθογένειες και την αλλοίωση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, εντούτοις την περιλαμβάνει στον δημοκρατικό του δρόμο προς τον σοσιαλισμό, τοποθετώντας την μάλιστα «όχι σαν ένα στοιχείο ανάμεσα σε άλλα αυτού του δρόμου, αλλά σαν έναν όρο, όχι βέβαια επαρκή, αλλά απόλυτα αναγκαίο», διότι σε αντίθετη περίπτωση καμία άμεση δημοκρατία στη βάση δε μπορεί να εμποδίσει τον ολοκληρωτισμό.

Συμπερασματικά, ο αυταρχικός κρατισμός, παρότι διατηρεί χαρακτηριστικά της αστικής δημοκρατίας, εντούτοις εκδηλώνεται με μετατόπιση του κέντρου βάρους προς το εκτελεστικό σκέλος της, τη στιγμή που οι παραδοσιακοί δίοδοι πρόσβασης και πίεσης των κατώτερων τάξεων στα κέντρα λήψης αποφάσεων συρρικνώνονται αποφασιστικά. Ο αυταρχικός κρατισμός συμπυκνώνει, λοιπόν, την προσπάθεια θωράκισης της αστικής δημοκρατίας απέναντι στη συμμετοχή των λαϊκών τάξεων στο αστικό κράτος, όπως αυτή αναπτύχθηκε τη μεταπολεμική περίοδο. Κατά την άποψή μας, όμως, η απόρριψη της συντριβής του αστικού κρατικού μηχανισμού εκ μέρους του ύστερου Πουλαντζά υποβαθμίζει σημαντικά τη σημαίνουσα ανάλυσή του περί αυταρχικού κρατισμού, ως μιας δομικής, γενικευμένης τάσης αυταρχικοποίησης του κράτους.

12.2: Η κριτική του Πουλαντζά στον κοινοβουλευτισμό

Την εποχή του Πουλαντζά παρατηρείται ένα μωσαϊκό μεταβολών του κράτους με τη σταδιακή παρακμή του κοινοβουλίου, το δυνάμωμα της εκτελεστικής εξουσίας και της γραφειοκρατίας, αλλά και την πολιτικοποίηση της κρατικής διοίκησης. Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 313) θα υποστηρίξει πως «η παρακμή του κοινοβουλίου και το δυνάμωμα της εκτελεστικής εξουσίας βρίσκονται σε στενή σχέση με τον αυξανόμενο οικονομικό ρόλο του κράτους».

Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 313-316) θα εισχωρήσει βαθύτερα στις αιτίες μεταβολής του κοινοβουλίου, από ιερό χώρο του νόμου και της νομοθετικής εξουσίας, από χώρο ενσάρκωσης της γενικής θέλησης, από χώρο ελέγχου της κυβερνητικής και διοικητικής εξουσίας σε θεσμό τυπικού χαρακτήρα παροχής νομιμοποίησης. Αυτή η αυξανόμενη οικονομική παρέμβαση του κράτους δε χωράει στο πλαίσιο των γενικών, καθολικών νομοθετικών ρυθμίσεων και ως εκ τούτου σβήνει η διάκριση νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας. Σταδιακά όλες οι αρμοδιότητες του κοινοβουλίου έχουν μετατεθεί στην εκτελεστική εξουσία, σε ένα γενικότερο πλαίσιο συρρίκνωσης του νόμου.

Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 318-319) θα περιγράψει ένα ολωσδιόλου νέο τοπίο πολιτικής λειτουργίας της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, όπου η εκτελεστική εξουσία μονοπωλεί τον οργανωτικό και ηγετικό ρόλο του κράτους στη σχέση του με το συνασπισμό εξουσίας, κατέχει τον ρόλο του επεξεργαστή του μακροπρόθεσμου γενικού πολιτικού συμφέροντος και ταυτόχρονα αποτελεί έναν εκ των βασικών συντελεστών αναπαραγωγής της ηγεμονίας. Παράλληλα, χρησιμοποιώντας την περιγραφή του Χάρολντ Λάσκι για το κοινοβούλιο ως «θάλαμο καταγραφής», θα επισημάνει τη σημαντική συρρίκνωση όλων των εξουσιών του κοινοβουλίου και την μετάθεσή τους προς τις κορυφές της εκτελεστικής εξουσίας, με αποτέλεσμα την αυτονόμηση της κυβέρνησης και την αποστασιοποίηση της διοίκησης έναντι του κοινοβουλίου.

Πηγαίνοντας ένα βήμα παραπέρα ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 320-321) θα παρατηρήσει πως παράλληλα με την παρακμή του κοινοβουλίου, έχουν κοπεί και οι αντιπροσωπευτικοί δεσμοί μεταξύ των βουλευτών και της κρατικής διοίκησης. Η διοίκηση έχει στεγανοποιηθεί από την παρέμβαση τόσο των βουλευτών, όσο και των πολιτικών κομμάτων στην κρατική γραφειοκρατία, που δεν αντιπροσώπευαν τον λαό απλώς στο κοινοβούλιο, αλλά και απέναντι σε όλα τα επίπεδα της κρατικής

γραφειοκρατίας, ως οι έγκυροι συνομιλητές της διοίκησης, οι οποίοι εξέφραζαν τα ιδιαίτερα αιτήματα και συμφέροντα των εκλογέων. Πλέον, αυτή η ιδιότυπη επικοινωνία λαμβάνει χώρα, σχεδόν αποκλειστικά, διαμέσου των υπουργικών γραφείων, δηλαδή των κορυφών της εκτελεστικής εξουσίας.

Επανερχόμενος στις μεταβολές που επιφέρει ο αυταρχικός κρατισμός, ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 322-323), θα επισημάνει την καθυπόταξη της ανώτερης διοίκησης στα κελεύσματα των κορυφών της εκτελεστικής εξουσίας και τον αυξανόμενο πολιτικό έλεγχο που υφίσταται. Με άλλα λόγια η αυτονόμηση της κρατικής γραφειοκρατίας έναντι των βουλευτών ενίσχυσε την υποταγή της στην εκτελεστική εξουσία, μετατρέποντάς τη διοίκηση από τόπο εκτέλεσης της πολιτικής γραμμής σε πρωτεργάτη της εκπόνησης της κρατικής πολιτικής.

Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 325) εστιάζει στην ουσία του ζητήματος, όταν υπογραμμίζει πως πλέον η κρατική πολιτική εκπονείται σε πλήρη μυστικότητα, μέσω απόκρυφων μηχανισμών, ξεφεύγοντας από κάθε έλεγχο νομιμότητας, γεγονός που αλλοιώνει τις στοιχειώδεις αρχές της ίδιας της αστικής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Ας μη ξεχνάμε, άλλωστε, πως η αστική τάξη, με τη θέσπιση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, απέβλεπε στην υποταγή του κεντρικού μηχανισμού του απολυταρχικού κράτους στη δική της δυναμική, διαμέσου της ταύτισης των συμφερόντων της με την κοινοβουλευτική έκφραση.

Την εποχή του Πουλαντζά συντελείται μια επιταχυνόμενη συγκέντρωση της πραγματικής εξουσίας, αλλά και η εξάλειψη του θεμελιακού τριπτύχου διαχωρισμού των εξουσιών (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική) εντός του αστικού κράτους, καθώς περιστέλλονται αποφασιστικά οι δημοκρατικές ελευθερίες και κεκτημένα. Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 329) θα εξαγάγει το συμπέρασμα πως αυτός ο ενισχυμένος συγκεντρωτισμός δεν αντιστοιχεί σε μια ομοιογενοποίηση του κράτους, αλλά, αντίθετα, αποτελεί απάντηση του κράτους στις ολοένα και αυξανόμενες εσωτερικές αντιφάσεις του.

Ολοκληρώνοντας το πρώτο επίπεδο κριτικής του, ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 330) θα παρατηρήσει εύστοχα τη συρρίκνωση του ρόλου των πολιτικών κομμάτων, έστω και αν αυτά παραμένουν ακόμα βασικά δίκτυα διαμόρφωσης της πολιτικής ιδεολογίας και συναίνεσης. Θα επισημάνει, τέλος, και τη μετατόπιση της διαδικασίας νομιμοποίησης στα κανάλια των μέσων μαζικής ενημέρωσης.

12.3: Η κριτική του Πουλαντζά στον ρόλο των κομμάτων

Στη βάση και σε προέκταση όσων ήδη επισημάνθηκαν, ο Πουλαντζάς θα προβεί σε μία ακόμη σημαντική ανάλυση αναφορικά με τον ρόλο των κομμάτων σε αυτό το νέο διαμορφωμένο πλαίσιο λειτουργίας του κράτους την εποχή του αυταρχικού κρατισμού. Πιο συγκεκριμένα, θα υποστηρίξει πως τα λεγόμενα κόμματα εξουσίας μετατρέπονται σε διαύλους εκλαΐκευσης και προπαγάνδας μιας κρατικής πολιτικής, η οποία αποφασίζεται εν πολλοίς ερήμην τους. Ταυτόχρονα, συντελείται και η περίφημη «αποϊδεολογικοποίησή» τους, με την εξασθένηση των διακριτών ιδεολογικών γνωρισμάτων τους. Κι αν ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 331) παρατηρούσε πως την εποχή του αυτές οι διαφορές δεν είχαν γίνει ακόμα πλασματικές και αντανακλούσαν πραγματικές αντιφάσεις ανάμεσα στις μερίδες του συνασπισμού εξουσίας, σήμερα έχουν και αυτές εκλείψει σε μεγάλο βαθμό.

Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 332-333) θα υποστηρίξει πως το σύστημα της πολλαπλότητας των κομμάτων, και πόσο μάλλον των κομμάτων που λειτουργούν σε κάποια σχετική απόσταση από την κεντρική διοίκηση, είναι κατεξοχήν τεκμήριο μιας διατήρησης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και των ελευθεριών· ο αυταρχικός κρατισμός, ωστόσο, απαιτεί από τα κόμματα είτε να υποταχθούν πλήρως στην κρατική διοίκηση είτε να παραιτηθούν από την δυνατότητα συμμετοχής σε αυτήν.

Όπως παρατηρεί ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 316-318), αυτή η παρακμή του κοινοβουλίου και η ταυτόχρονη αυξημένη βαρύτητα της κρατικής διοίκησης συνδέεται άρρηκτα και με σημαντικές μεταβολές στη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων· κυριότερα, των κομμάτων εξουσίας, εκείνων δηλαδή που είναι σε θέση να συμμετέχουν σε τακτική, οργανικά παγιωμένη και προβλεπόμενη από το σύνολο των θεσμών του κράτους εναλλαγή στην κυβέρνηση, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνει μάλιστα εκτός από τα παραδοσιακά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα και τα ευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα. Η παραπάνω διαπίστωση οφείλεται στη χαλάρωση των δεσμών αντιπροσωπευτικότητας ανάμεσα στο συνασπισμό εξουσίας και στα κόμματα εξουσίας, αντιπροσωπευτικότητα που συνοδεύει την αλλαγή της θεσμικής θέσης των κομμάτων εξουσίας. Είναι, λοιπόν, αυτή η μετατόπιση των κομμάτων από τη θεσμική θέση τους, που αδυνατίζει τον ρόλο τους και προκαλεί την ενίσχυση του ρόλου της διοίκησης.

Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 330) υποστηρίξει πως η κρίση του κομματικού συστήματος μετασχηματίζει τον παραδοσιακό ρόλο των κομμάτων. Τα πολιτικά

κόμματα, από «δίκτυα διαμόρφωσης της πολιτικής ιδεολογίας και της συναίνεσης» μετασχηματίζονται σε «ιμάντες μεταβίβασης» των εντολών και των αποφάσεων της εκτελεστικής εξουσίας. Έτσι, «η νομιμοποίηση μετατοπίζεται προς τα δημοψηφίσματα και τα καθαρά χειραγωγικά κυκλώματα (μέσα ενημέρωσης) που κυριαρχούνται από τη διοίκηση και την εκτελεστική εξουσία».

Αυτές οι μείζονες αλλαγές του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους, η πολυεπίπεδη κρίση των κομμάτων και η ρητή υποταγή τους στην κρατική διοίκηση, οδήγησαν, σύμφωνα με τις αναλύσεις του Πουλαντζά (2008β, σ. 334-335), στη δημιουργία ενός νέου «κυρίαρχου μαζικού κόμματος», «κόμματος κατεξοχήν κρατικού», παρά τη φαινομενική εναλλαγή του δικομματισμού στις περισσότερες δυτικές δημοκρατίες.

Το κυρίαρχο αυτό κρατικό κόμμα αναλαμβάνει να ενοποιήσει και να ομοιογενοποιήσει την κρατική διοίκηση, να προωθήσει τη συνοχή των υπό-μηχανισμών της και να εξασφαλίσει την αφοσίωσή της στις επιταγές των κορυφών της εκτελεστικής εξουσίας. Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 336) θα παρομοιάσει το κυρίαρχο κόμμα με μια αστυνομία της διοίκησης, ως τον επόπτη και εγγυητή του γραφειοκρατικού μηχανισμού, αλλά και ως ρυθμιστή ενός δικτύου αυστηρής πολιτικής καθυπόταξης του συνόλου της διοίκησης στις κορυφές της εκτελεστικής εξουσίας. Φυσικά και το ίδιο το κόμμα ελέγχεται αυστηρά από τις εκτελεστικές κορυφές.

Εισχωρώντας ακόμα βαθύτερα στη σχέση κόμματος-διοίκησης, ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 338) παρατηρεί τη μονοπώληση των κρίσιμων θέσεων της ανώτατης διοίκησης από μέλη ή οπαδούς του κυρίαρχου κόμματος, με παράλληλη εξουδετέρωση όλων των ανεξάρτητων υπαλλήλων. Εν τέλει, και λόγω της άμεσης πολιτικοποίησης της διοίκησης, οι δημόσιοι υπάλληλοι συσπειρώνονται με τη σειρά τους γύρω από το κυρίαρχο κόμμα, σε μια διαδικασία αμοιβαίας ώσμωσης και δημιουργία ισχυρής κομματικής πελατείας. Διαβλέποντας αυτές τις μεταβολές των κυρίαρχων κομμάτων και της διοίκησης, ο Πουλαντζάς θα συμπεράνει πως:

Είναι κατάδηλο επομένως ότι αυτή η οργανική ώσμωση Κράτους-κυρίαρχου μαζικού κόμματος, ακόμα και στις περιπτώσεις που δεν οδηγεί στη στερέωση της εστίας του μοναδικού κόμματος, επιφέρει σημαντικές θεσμικές μεταβολές προς την κατεύθυνση ακριβώς της παρακμής της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και των ελευθεριών (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 341).

Η σημαντικότερη, όμως, κατά την άποψή μας, προσφορά του Πουλαντζά (2008β, σ. 339-340) στη συνολική προβληματική του αυταρχικού κρατισμού είναι η ανάπτυξη της έννοιας της «εστίας του ενιαίου κόμματος». Ο Πουλαντζάς θεωρεί πως

η λειτουργία του κρατικού μαζικού κόμματος υπερβαίνει την τυπική δικομματική εναλλαγή στην εξουσία, δημιουργώντας εντός του κεντρικού μηχανισμού του κράτους μία εστία ενιαίου κόμματος. Αυτή η εστία ενιαίου κόμματος εκπληρώνει τη βαθύτερη ουσία της καθυπόταξης της διοίκησης στις κορυφές της εκτελεστικής εξουσίας, όχι μόνο έναντι εκείνων που πρεσβεύουν «μιά αληθινή πολιτική εναλλακτική κατάσταση, αλλά έναντι οποιουδήποτε άλλου που και ελάχιστα ακόμα ξεφεύγει από τούτη την εστία». Συνεπώς, το ζήτημα της εναλλαγής στην εξουσία χάνει εν πολλοίς τη σημασία του και ο δημοκρατικός έλεγχος των πραγματικών κέντρων εξουσίας συρρικνώνεται στο ελάχιστο.

Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 347) διαβλέπει πως η μεταβολή του ρόλου της διοίκησης οδηγεί στην άμεση πολιτικοποίησή της. Αν και η νομικο-πολιτική ιδεολογία του γενικού συμφέροντος αντικαθίσταται με την τεχνοκρατική ιδεολογία της αποτελεσματικότητας, της οικονομικής προόδου και της ευημερίας, αυτή η ιδεολογία όπως παρατηρεί ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 348) μπορεί να λειτουργήσει μόνο διατηρώντας ορισμένες επιφάσεις και μόνο τεχνικής ουδετερότητας. Αυτή, όμως, η τεχνοκρατική ιδεολογία κλονίζεται σημαντικά από τις οικονομικές κρίσεις που σηματοδοτούν συνεχώς τον καπιταλισμό, αφού ένα τμήμα της ανώτατης διοίκησης εξακολουθεί να αντιλαμβάνεται αυτές τις κρίσεις ως προσωπική χρεωκοπία, ως ανικανότητα πρόβλεψης και διαχείρισης αυτών των οικονομικών κρίσεων. Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 348-349) διαβλέπει στην παραπάνω κατάσταση το συστατικό που οδηγεί στην απομάκρυνση τμημάτων της ανώτερης διοίκησης από την πολιτική ηγεμονία, επικαλούμενος το παράδειγμα ενός μεγάλου αριθμού μελών της ανώτατης διοίκησης, που πρόσκεινται στο γαλλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα.

Συμπληρωματικά, ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 349-350) θα επισημάνει μια μαζική πολιτικοποίηση προς τα αριστερά μεγάλου φάσματος των μεσαίων και κατώτερων κλιμακίων της διοίκησης. Ορθά ο Πουλαντζάς υπογραμμίζει τις αιτίες της αριστερής πολιτικοποίησης, οι οποίες εντοπίζονται τόσο στη σημαντική υποβάθμιση των βιοτικών συνθηκών της παραδοσιακής δημοσιούπαλληλικής τάξης, όσο και στις νέες μορφές αναπαραγωγής του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας μέσα στο θεσμικό σύστημα· εκείνο όμως που δεν αξιολογεί επαρκώς είναι το γεγονός ότι αυτή η αριστερή στροφή έχει συστημική εμβέλεια, αφού δε στοχεύει στην ανατροπή του υπάρχοντος συστήματος, αλλά κυρίως στη διατήρηση προνομίων εντός του συστήματος.

Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 351) υποστηρίζει πως πέραν των όσων αναφέρθηκαν ήδη, οι βαθύτεροι λόγοι αποστασιοποίησης τμημάτων

της διοίκησης έναντι της κυβερνητικής πολιτικής την εποχή του είχαν άμεση σχέση με τον αγώνα των λαϊκών τάξεων, αφού αυτός εξελισσόταν και εντός του κρατικού μηχανισμού. Ο Πουλαντζάς για να δικαιολογήσει αυτήν την εκτίμηση θα τονίσει μάλιστα πως η νέα μικροαστική τάξη συμμετείχε ενεργά στους λαϊκούς αγώνες, και αυτοί οι αγώνες είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε ρωγμές, ακόμα και στη ρήξη της συμμαχίας μεταξύ αστικής και μικροαστικής τάξης.

Στο πλαίσιο της συλλογιστικής του Πουλαντζά, οι αγώνες της μικροαστικής τάξης διαπερνούν πολύ πιο άμεσα την κρατική διοίκηση, σε σχέση με τους αντίστοιχους αγώνες της εργατικής τάξης, οι οποίοι έχουν μικρότερο αντίκτυπο εντός της κρατικής διοίκησης. Και, όμως, σε αντίθεση με την εκτίμηση του Πουλαντζά, κατά την άποψή μας, η αμφισβήτηση της συμμαχίας μεταξύ αστικής και μικροαστικής τάξης δεν έλαβε ποτέ σοβαρές προεκτάσεις με τη μορφή ρηγμάτων ανάμεσα στις κορυφές και στα άλλα κλιμάκια της διοίκησης και δεν οδήγησε στη ρήξη της συμμαχίας αστικής και μικροαστικής τάξης.

Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 342) θα παρουσιάσει με ωμή ειλικρίνεια τον κίνδυνο που εγκυμονεί για την Αριστερά η παραπάνω κατάσταση, καταδεικνύοντας και την συνειδητοποίηση εκ μέρους του των δυσκολιών και ίσως των αδιεξόδων του δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό. Υπογραμμίζει συγκεκριμένα πως αν το κράτος δεν μετασχηματιστεί ριζικά από την κυβερνώσα Αριστερά, τότε μοιραία θα καταλάβει η ίδια τη θέση και τον ρόλο του κυρίαρχου κόμματος, διαπίστωση που έμελε έκτοτε να επιβεβαιωθεί. Τούτων δοθέντων, το κύριο ερώτημα που απασχολούσε τον Πουλαντζά ήταν πώς τα αριστερά κόμματα δεν θα οδηγηθούν σε συστηματική ενσωμάτωση διεκδικώντας και αναλαμβάνοντας τον ρόλο του κυρίαρχου μαζικού κόμματος.

12.4: Περί διευρυμένου κράτους

Σε μια από τις τελευταίες του συνεντεύξεις στο περιοδικό *Dialectiques*, ο Πουλαντζάς θα αναπτύξει τη θέση του για το διευρυμένο κράτος, προχωρώντας σε μια κριτική ανάγνωση της θέσης του Αλτουσέρ για το «εξαρχής» διευρυμένο αστικό κράτος.

Ο Πουλαντζάς (2019α, σ. 12-13) θα αντιτείνει πως το κράτος δεν είναι πάντα διευρυμένο εξαρχής, υπογραμμίζοντας πως αυτή η διεύρυνση καθορίζεται εν πολλοίς από τις ιστορικές περιόδους. Σε αυτήν την κατεύθυνση, επισημαίνει τη διεύρυνση από το φιλελεύθερο κράτος, στο παρεμβατικό κράτος μετά την κρίση του 1930, στο κράτος πρόνοιας έως το σύγχρονο (την εποχή του Πουλαντζά) αυταρχικό κρατισμό, όπου οι

όροι δημόσιο-ιδιωτικό, κράτος-σχέσεις παραγωγής, ανάμεσα στους οποίους ποικίλει η διεύρυνση του κράτους, έχουν τροποποιηθεί πλήρως. Επιπλέον, ο Πουλαντζάς διαβλέπει στην εποχή του μια νέα φάση αυτής της διαδικασίας, εννοώντας την άμεση παρουσία του κράτους στον πυρήνα της παραγωγικής υπεραξίας και της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης (συλλογική κατανάλωση, υγεία, μεταφορές κ.λπ.).

Παράλληλα, εύστοχα παρατηρούσε την επεκτατική διεύρυνση του κράτους προς τα πεδία της γνώσης και της επιστήμης, που λάμβανε χώρα την εποχή του, αλλά ταυτόχρονα και την αναδιαμόρφωση των χώρων του δημοσίου και του ιδιωτικού, του πολιτικού και του οικονομικού-κοινωνικού, διαμέσου μιας σημαντικής τροποποίησης της συνάρθρωσής τους. Στο σημείο αυτό ο Πουλαντζάς θα φέρει και τον Ινγκράο στη συζήτηση, παρατηρώντας πως η παρουσία των κρατικών δικτύων μέσα στο «καθημερινό» οδηγεί σε αυτό που ο Ινγκράο ορίζει ως «πολιτικοποίηση του κοινωνικού».

Ο Πουλαντζάς (2019α, σ. 13-14) θα προχωρήσει ωστόσο την ανάλυσή του, παίρνοντας ίσες αποστάσεις τόσο από τη θέση του Ινγκράο όσο και από του Αλτουσέρ, κατηγορώντας τον πρώτο για εξαντλητική πολιτικοποίηση του κοινωνικού μέσα στο κράτος και τον δεύτερο για αμιγώς προλεταριακή πολιτικοποίηση εκτός του κράτους, θέσεις που οδηγούν αμφότερους, από δύο εντελώς διαφορετικές κατευθύνσεις, σε έναν γενικευμένο πανπολιτικισμό, εξαιτίας της υιοθέτησης μιας ουσιοκρατικής-τοπολογικής σύλληψης του κράτους.

Έχουμε ήδη αναφερθεί στη συζήτηση εσωτερικότητας/εξωτερικότητας, οπότε θα προσπεράσουμε αυτήν την αντιπαράθεση και θα εστιάσουμε στη θέση του Πουλαντζά (2019α, σ. 15) πως η επέκταση του κράτους σε όλα τα πεδία του καθημερινού εντείνει τις αντιφάσεις στο κρατικό πεδίο, οδηγώντας σε μια ιδιαίτερη κρίση του σύγχρονου κράτους. Έτσι, απέναντι στις νέες μορφές κρατισμού και στις προσπάθειες νεο-κορπορατιστικής ενσωμάτωσης των μαζών, την οποία αναλαμβάνει το κράτος διαμέσου της διάχυσης πολλαπλών δικτύων ελέγχου (κοινωνική ασφάλιση, ψυχιατρικά και δικαστικά δίκτυα κ.λπ.) στον κοινωνικό ιστό, ιδιαίτερος στη συγκυρία της οικονομικής κρίσης, οι λαϊκές εξεγέρσεις παίρνουν νέες μορφές. Είναι, άλλωστε, η οικονομική κρίση, αυτή που αλλοίωσε σημαντικά τη φυσιογνωμία του κράτους πρόνοιας και οδήγησε σε μια εντεινόμενη κρίση νομιμοποίησης, η οποία, όμως, ποτέ δεν έλαβε χαρακτηριστικά ρήξης της συναίνεσης.

Ο Πουλαντζάς (2019α, σ. 16-17) επισημαίνει εύστοχα πως οι λαϊκές εξεγέρσεις δεν παίρνουν πια την ίδια «άγρια» μορφή όπως κατά την περίοδο της κρίσης του 1930, ούτε εκδηλώνονται με τη μορφή γενικευμένων απεργιών. Αντιθέτως, έχουν αποτινάξει τη σφραγίδα της περιθωριακότητας και συμπυκνώνουν μια γενικευμένη λαϊκή διαμαρτυρία. Ο Πουλαντζάς θα προσθέσει πως αυτά τα νέα κινήματα, παρότι δεν είναι αποκομμένα από τις ταξικές αντιφάσεις, εντούτοις συμπυκνώνουν τις ταξικές συγκρούσεις, χωρίς πάντα να περιορίζονται σε αυτές, αφού πρόκειται για κινήματα που υπερβαίνουν κατά πολύ τους παραδοσιακούς θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, έχοντας και μια αυτοδιαχειριστική προοπτική.

Βέβαια, ο Πουλαντζάς έχει διαγνώσει έγκαιρα τον κίνδυνο της χειραγώγησης των κινήματων από τον νέο-κορπορατισμό και της ενσωμάτωσής τους στην συστημική πρακτική του κράτους. Ο Πουλαντζάς θα αναφέρει το παράδειγμα των αустρομαρξιστών, οι οποίοι στην προσπάθειά τους να απεγκλωβιστούν από τις συμπληγάδες του μπολσεβικισμού και της σοσιαλδημοκρατίας, αποπειράθηκαν να συναρθρώσουν την άμεση και την έμμεση δημοκρατία, όμως, εν τέλει τα κοινωνικά κινήματα της άμεσης δημοκρατίας ενσωματώθηκαν, αν δεν αφομοιώθηκαν, από τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς. Το αξιοπερίεργο είναι εδώ πως ο Πουλαντζάς (2019α, σ. 18), παρότι παραδέχεται την αποτυχία του εγχειρήματος, εντούτοις αναρωτιέται αν είναι ένα ρίσκο που πρέπει να αναληφθεί, στη δυναμική του δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό.

Ο Πουλαντζάς (2019α, σ. 19) θα προχωρήσει την ανάλυση του και σε ένα δεύτερο επίπεδο, αξιολογώντας τη σχέση συναίνεσης-βίας, υπογραμμίζοντας πως μια αύξηση της κατασταλτικής βίας από την πλευρά του κράτους συνοδεύεται από μια εντονότερη λειτουργία της νομιμοποίησης. Βέβαια, δε θα πρέπει να ξεχνάμε πως ο αυταρχικός κρατισμός δεν περιορίζεται στον αναβαθμισμένο ρόλο των κατασταλτικών μηχανισμών, αλλά κυρίως επιτελεί έναν θεσμοποιημένο αποκλεισμό των μαζών από τα κέντρα λήψης αποφάσεων. Ο Πουλαντζάς θα αναφερθεί στις νέες κατασταλτικές μορφές του κράτους (περιορισμοί ελευθεριών, ηλεκτρονικό φακέλωμα, μαρασμός του νόμου, κ.λπ.), οι οποίες σηματοδοτούν μια ένταση της ανοιχτής βίας του κράτους έναντι της λεγόμενης «συμβολικής βίας», γεγονός που θα συνδέσει άμεσα με την αναδιάρθρωση της ιδεολογίας της Δεξιάς, μετά και τα γεγονότα του Μάη του 1968.

Ο Πουλαντζάς θα διακρίνει αυτήν την αναδιάρθρωση σε τρεις διαστάσεις: α) τον ανορθολογισμό που είναι χαρακτηριστικός στη γενική επίθεση ταυτόχρονα ενάντια στον μαρξισμό και στον ορθολογισμό του Διαφωτισμού β) τον νεοφιλελευθερισμό που

εκδηλώνεται σε έναν αντικρατικό λόγο, εστιάζοντας, όμως επί της ουσίας στην υποχώρηση των «κοινωνικών λειτουργιών» του κράτους πρόνοιας, τη στιγμή που το κράτος συνεχίζει να διατηρεί τον οργανικό του ρόλο στην αναπαραγωγή του κεφαλαίου γ) τον αυταρχισμό, δηλαδή το νέο λόγο του νόμου και της τάξης και τον αναγκαίο περιορισμό των δημοκρατικών ελευθεριών στο όνομα της ασφάλειας των πολιτών. Μάλιστα, επιμένοντας στη σημαντική αναδιάρθρωση του περιεχομένου του κυρίαρχου λόγου, ο Πουλαντζάς (2019α, σ. 20) διαβλέπει τη μετατόπιση του κύριου ιδεολογικού λόγου από την εκπαιδευτική διαδικασία (σχολείο, πανεπιστήμια, εκδόσεις) προς τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, τα οποία υφίστανται αυξανόμενο έλεγχο από την κρατική διοίκηση.

Ολοκληρώνοντας αυτή τη θεματική, ο Πουλαντζάς επανέρχεται στο κομβικό ζήτημα της κρίσης των κομμάτων, τα οποία έχουν υπερκεραστεί από την κρατική διοίκηση, καθώς αυτή έχει πλέον αναδειχθεί σε κύριο πολιτικό οργανωτή των κυρίαρχων τάξεων και στον προνομιακό μηχανισμό ενσωμάτωσης των λαϊκών μαζών. Ο λόγος του αυταρχικού τεχνοκρατισμού και του νεοφιλελευθερισμού έχει βρει στους κόλπους της κρατικής διοίκησης ένα προνομιακό πεδίο εκπομπής. Αυτός, λοιπόν, ο λόγος της κρατικής διοίκησης ασκεί σημαντική επίδραση πάνω στον κυρίαρχο ιδεολογικό λόγο. Η ανώτερη κρατική διοίκηση γίνεται το οργανωτικό κέντρο της κρατικής εξουσίας από τη στιγμή που κατορθώνει να «αδειάσει» από την υπόστασή τους τις προϋπάρχουσες διαμεσολαβήσεις, τα πολιτικά κόμματα και τους αντιπροσωπευτικούς μηχανισμούς (Κουβελάκης, 2019, σ. 43). Ως εκ τούτου, η συναίνεση των μαζών δε στηρίζεται πλέον στη συμμετοχή τους στους μηχανισμούς του κοινωνικού κράτους και του κοινοβουλευτισμού, ο οποίος δομείται από τον ανταγωνισμό μαζικών κομμάτων, αλλά πάνω σε μια «νέα υλικότητα του κοινωνικού σώματος» (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 343).

Πρόκειται για μια υλικότητα διαμορφωμένη τόσο από πειθαρχικούς μηχανισμούς, όσο και από την προσχώρηση σε ένα παραταξιακό παιχνίδι δίχως πραγματικό επίδικο, καθώς υπόκειται σε αυτό που ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 340) ορίζει ως άτυπη «εστία του μοναδικού κόμματος» διαμορφωμένη στις κορυφές του κράτους. Με άλλα λόγια, η κρατική διοίκηση λειτουργεί ως το πραγματικό κόμμα της κυρίαρχης τάξης, θωρακίζοντας αποτελεσματικότερα το κράτος έναντι της λαϊκής πίεσης. Με αυτόν τον τρόπο, ο αυταρχικός κρατισμός, παρότι δεν είναι μια μορφή κράτους έκτακτης ανάγκης, εντούτοις δεν εμπεριέχει λιγότερες ολοκληρωτικές τάσεις, οι οποίες

παρουσιάζονται σε «κάθε δημοκρατική μορφή καπιταλιστικού κράτους» (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 301).

Ο Πουλαντζάς (2019α, σ. 21-22) κορυφώνει την ανάλυσή του, επισημαίνοντας την ανάγκη τα εργατικά κόμματα να παίξουν ένα νέο ρόλο μέσα στη συνάρθρωση των μετασχηματισμών του κράτους και της ανάπτυξης των νέων κινημάτων. Φυσικά, κάτι τέτοιο προϋποθέτει σημαντικούς μετασχηματισμούς αυτών των κομμάτων. Ο Πουλαντζάς θα διαφωνήσει εκ νέου με τον Ίνγκράο, ο οποίος υποστηρίζει πως καθήκον του κόμματος είναι να προσδώσει στα κινήματα αριστερό προσανατολισμό. Αντιθέτως, θα αναρωτηθεί και πάλι αν αυτή η αναπόφευκτη ένταση ανάμεσα στα εργατικά κόμματα και τα κοινωνικά κινήματα αποτελεί μια αναγκαία συνθήκη του δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό.

Για μια ακόμη φορά, διαβλέπουμε την ίδια αδυναμία στη σκέψη του ύστερου Πουλαντζά, ο οποίος διαμέσου μιας εξαιρετικής ανάλυσης μπορεί να αναδεικνύει έξοχα τα προβλήματα και τους κινδύνους, όμως, οι απαντήσεις που δίνει στα ερωτήματα, που ο ίδιος θέτει, μοιάζουν αμήχανες και ασαφείς. Η χτυπητή αντίθεση ανάμεσα στο *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός* και τα προηγούμενα έργα του Πουλαντζά έγκειται πως στα πρότερα έργα του υπήρχε η απουσία κάποιου στρατηγικού συμπεράσματος σε αντιδιαστολή με το ύστερο έργο, στο οποίο ο σπουδαίος στοχαστής επιχειρεί να σκιαγραφήσει μια πειστική απάντηση στην άνοδο του αυταρχικού κρατισμού.

Κι αν ο Πουλαντζάς δεν μπόρεσε ή δεν πρόφτασε να σχηματοποιήσει περισσότερο το στρατηγικό του συμπέρασμα, σε κάθε περίπτωση ήταν αυτός που διέγινωσε με αξιοθαύμαστη ακρίβεια το πρόβλημα και μας πρόσφερε την πρώτη θεωρητική ύλη για να κατανοήσουμε τη μετάλλαξη του αστικού κράτους.

Κεφάλαιο 13: Κριτική συμπλήρωση του αυταρχικού κρατισμού

13.1: Ο Μπόμπιο και η ιταλική συζήτηση

Η προβληματική της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και του αστικού κράτους δεν ήταν ένα θέμα, το οποίο απασχόλησε μόνο το έργο του Πουλαντζά· αντιθέτως, είχε τοποθετηθεί στην κορυφή των θεωρητικών συζητήσεων μετά την επαναστατική έξαρση του Μάη του 1968 και την ανάδυση μορφών εργατικού-λαϊκού ελέγχου, όταν και επανήλθε στην επικαιρότητα το λησμονημένο ζήτημα των συμβουλίων. Η θεωρητική άνθιση του 1970 είχε αρκετές ομοιότητες με το μεγάλο προπολεμικό επαναστατικό κύμα της στροφής του 19^{ου} προς τον 20^ο αιώνα, επιστρέφοντας στην προβληματική «επανάσταση ή μεταρρύθμιση».

Η διατήρηση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας αποτελεί απαραίτητο συστατικό του δημοκρατικού δρόμου και ως εκ τούτου υπήρξε τόπος έντονων θεωρητικών αντιπαραθέσεων. Οι υπερασπιστές του δημοκρατικού δρόμου, μεταξύ των οποίων και ο Πουλαντζάς, αντιλαμβάνονται την αντιπροσωπευτική δημοκρατία ως πολιτειακό σύστημα προστασίας των πολιτικών ελευθεριών, του πλουραλισμού και των ατομικών δικαιωμάτων. Αντίθετα, ένα σημαντικό θεωρητικό και κινηματικό μέρος της διεθνούς Αριστεράς τάσσεται αρνητικά έναντι της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και ιδίως έναντι της κοινοβουλευτικής αλλοτρίωσης και επαναφέρει το αίτημα της άμεσης δημοκρατίας.

Ο κοινοβουλευτισμός θα βρει τον συνήγορο υπεράσπισής του στο πρόσωπο του Νορμπέρτο Μπόμπιο, διανοούμενου του ιταλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος. Ο Μπόμπιο, επαναλαμβάνοντας τη θέση περί μη ύπαρξης μαρξιστικής θεωρίας του κράτους, αντιπαρατίθεται τόσο στις ιδέες του Μαρξ όσο και του Λένιν, προωθώντας μια θετική επαναξιολόγηση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας (Bobbio, 1978α, σ. 5-16). Όπως παρατηρεί ο Καρνόι, ο Μπόμπιο δεν αρκείται στην απόρριψη «του οικονομικού ντετερμινισμού» εν γένει, αλλά επικεντρώνεται στο κράτος ως χώρο «κατακτήσεων» της εργατικής τάξης· χώρο, όπου η εργατική τάξη κατόρθωσε να πετύχει οικονομικά και πολιτικά οφέλη. Συνεπώς, η αστική δημοκρατία νοείται ως δημοκρατία τόσο της αστικής όσο και της εργατικής τάξης ταυτόχρονα (Carnoy, 1990, σ. 13).

Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να αναφερθεί περιληπτικά η συζήτηση που αναπτύχθηκε μεταξύ Μπόμπιο και Νέγκρι αναφορικά με το πρόβλημα ύπαρξης ή όχι μιας μαρξιστικής θεωρίας του κράτους. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Νέγκρι:

Εφόσον για τον Νορμπέρτο Μπόμπιο μια μαρξιστική θεωρία του Κράτους μπορούσε να εξαχθεί μόνο από την προσεκτική ανάγνωση των γραπτών του Μαρξ, αυτός δεν θα βρει τίποτα [...] και αυτό που πέρασε κάτω από αυτή τη σημαία ήταν μόνο μια εκλεκτιστική και χυδαία κατασκευή, προϊόν του υπαρκτού σοσιαλισμού, δηλαδή της Σοβιετικής Ένωσης και των άλλων σοσιαλιστικών χωρών της Ανατολικής Ευρώπης (Hardt & Negri, 2001, σ. 7-8).

Αντιθέτως, για τον Νέγκρι, «μια μαρξιστική θεωρία του Κράτους συνέπιπτε με την πρακτική κριτική του δικαίου και των θεσμών του Κράτους από την οπτική γωνία του επαναστατικού κινήματος —πρακτική κριτική που λίγα είχε να κάνει με τη μαρξιστική φιλοσοφία, αλλά εμφανιζόταν μάλλον σαν μια μαρξιστική ερμηνευτική της οικοδόμησης του επαναστατικού υποκειμένου και της εξουσίας του» (Hardt & Negri, 2001, σ. 7). Από τη δική μας οπτική γωνία, γίνεται δεκτό ότι στην πραγματικότητα ο Μαρξ δεν επεξεργάστηκε καμιά θετική θεωρία του κράτους και του δικαίου. Αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι μια μαρξιστική ανάλυση δεν έχει να πει τίποτα για το κράτος· σημαίνει μάλλον ότι το σημείο αφετηρίας για μια μαρξιστική κριτική του κράτους πρέπει να εκφραστεί με αρνητικούς κριτικούς όρους.

Ο Νέγκρι θα συμπληρώσει πως τελικά, αν υπάρχει κάτι κοινό μεταξύ του Μπόμπιο και του τότε συνομιλητή του (εννοεί τον εαυτό του), ήταν ότι αμφότεροι θεωρούσαν τον υπαρκτό σοσιαλισμό ως μια εξέλιξη σε μεγάλο βαθμό ξένη ως προς τη μαρξική σκέψη: η αναγωγή του μαρξισμού στην ιστορία του υπαρκτού σοσιαλισμού οδηγεί σε κάθε περίπτωση σε ένα μη-νόημα (Hardt & Negri, 2001, σ. 8).

Για να επανέλθουμε, όμως, στη συλλογιστική του Μπόμπιο, ο Ιταλός στοχαστής θα υποστηρίξει πως η κυριαρχία της αστικής τάξης δεν σχετίζεται άμεσα με τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, αλλά με τη γενικότερη κοινωνική και πολιτιστική ισχύ της. Το ότι, λοιπόν, κυβερνά με αυτόν τον δημοκρατικό κοινοβουλευτικό τρόπο είναι αποτέλεσμα των αγώνων της εργατικής τάξης και άρα αυτή η δημοκρατία είναι κτήμα της τελευταίας και όχι ξένη προς αυτή. Άρα το διακύβευμα δεν είναι η κατάλυση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, αλλά η διεύρυνσή της. Φυσικά ο Μπόμπιο δεν πρωτοτυπεί. Επαναφέρει τη ρητορική του Μπέρνσταϊν, καθώς και αυτή της προπολεμικής γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας.

Το κράτος για τον Μπόμπιο, δεν είναι μόνο πεδίο ταξικής πάλης, είναι και η αναγκαία προϋπόθεση της χειραφέτησης του ανθρώπου, είναι η κατάκτηση και επέκταση της δημοκρατίας σε άλλους θεσμούς. Όπως παρατηρεί και ο Καρνόι, ο Μπόμπιο ανάγει τη δημοκρατία σε καθοριστικό στοιχείο του «πολέμου θέσεων» της εργατικής τάξης, η οποία έχει να αντιπαλέψει τις σύγχρονες αντιδημοκρατικές μορφές «παθητικής επανάστασης» της αστικής τάξης (Carnoy, 1990, σ. 226).

Στρέφοντας τα βέλη του κατά της λενινιστικής συλλογιστικής, ο Μπόμπιο θα υποστηρίξει πως δεν πρέπει να υπάρξει μια «τομή» με τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, όμοια με τη διάλυση της Συντακτικής Συνέλευσης του 1918 στη Ρωσία, γιατί κάτι τέτοιο οδηγεί στην τυραννία. Για τον Μπόμπιο, χωρίς αντιπροσωπευτικό όργανο, δεν υπάρχει πλουραλισμός, και ειδικότερα πολυκομματισμός, περιορίζεται η πολιτική ελευθερία έκφρασης, άρα επί της ουσίας δεν υπάρχει δημοκρατία. Η συλλογιστική του θα συμπυκνωθεί στη φράση «μαζί με τα απόνερα του κοινοβουλευτισμού θα χάσουμε και το μωρό (των πολιτικών ελευθεριών)» (Bobbio, 1993, σ. 76-82).

Όπως συμπεραίνει και πάλι ο Καρνόι, η σημασία της θέσης του Μπόμπιο έγκειται στο ότι, ενώ θεωρεί «περιορισμένη» τη δημοκρατία των καπιταλιστικών κοινωνιών, εν τούτοις τη θεωρεί δημοκρατία, δηλαδή έγκυρη μορφή πολιτικής συμμετοχής που την κατέκτησαν οι εργατικές τάξεις και την οποία θεωρούν πολύτιμη στον αγώνα τους κατά της αστικής κυριαρχίας. Επομένως, παρότι αυτή η δημοκρατία δεν είναι πλήρης, παρά ταύτα θα πρέπει να εμπεριέχεται σε κάθε έννοια σοσιαλιστικής πολιτικής (Carnoy, 1990, σ. 220).

Ο Μπόμπιο θα υποστηρίξει πως δεν έχει υπάρξει εναλλακτικό δημοκρατικό σοσιαλιστικό μοντέλο, αφού η μορφή κράτους που αναπτύχθηκε στις σοσιαλιστικές χώρες δεν αποτελεί αποδεκτή πρόταση για όσους πιστεύουν στη δημοκρατία. Στη συνέχεια, θα επισημάνει πως δεν έχει υπάρξει καθεστώς, το οποίο να κατήγγειλε το κοινοβούλιό του και να κατάφερε να διατηρήσει τις ατομικές ελευθερίες και αντίστοιχα καθεστώς που να παραχωρεί πολιτική εξουσία στο κοινοβούλιό του και να είναι σε θέση να καταργήσει τις ατομικές ελευθερίες. Ο Μπόμπιο θα κατηγορήσει την επαναστατική Αριστερά πως έχει αναγάγει την άμεση δημοκρατία σε φετίχ, χωρίς να έχει αναρωτηθεί αν αυτή είναι εφικτή ή ποια σχέση μπορεί να έχει με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, καταλήγοντας πως το πρόβλημα δεν είναι η κοινοβουλευτική δημοκρατία, αλλά το γεγονός πως δεν έχει επιτραπεί να εφαρμοστεί πλήρως (Bobbio, 1978β, σ. 17-30).

Στο σημείο αυτό, θα μπορούσε να επισημανθεί συναφώς ότι η αδυναμία του έργου του ύστερου Πουλαντζά σχετικά με τη δημοκρατία δεν έγκειται στην ανάδειξη της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας έναντι της άμεσης. Συνίσταται στη μη ικανοποιητική διάκριση μεταξύ της δημοκρατίας ως μορφής καθεστώτος εντός ενός τύπου κυριαρχίας, δηλαδή της «αστικής δημοκρατίας» ως μορφής αστικής ταξικής κυριαρχίας που περιορίζει και δυσκολεύει την ολοκλήρωση της δημοκρατίας και της δημοκρατίας ως συστήματος πολιτικών ελευθεριών, δηλαδή ως συνόλου

πολιτικών/θεσμικών κατακτήσεων, ακόμα και εντός της «αστικής δημοκρατίας». Οι δύο αυτές έννοιες, δηλαδή της δημοκρατίας ως μορφής αστικής κυριαρχίας και της δημοκρατίας ως θεσμικής κατοχύρωσης πολιτικών ελευθεριών συνυπάρχουν και αλληλοτροφοδοτούνται, εντούτοις δεν συμπίπτουν. Ο Πουλαντζάς, σε αντίθεση με τον Μπόμπιο, αν και γνωρίζει τη διαφορά, δεν την αναδεικνύει, διότι θα κατέστρεφε τη στρατηγική του δημοκρατικού δρόμου στην «ειρηνική» της ανάγνωση (Μπελαντής, 2014, σ. 117).

Υπό ένα άλλο πρίσμα, η συνεισφορά του Μπόμπιο υπήρξε πολύτιμη, αφού, θέτοντας με σαφήνεια τα μεγάλα ερωτήματα γύρω από τη σχέση δημοκρατίας-σοσιαλισμού, προκάλεσε τους μαρξιστές στοχαστές να εμβαθύνουν σε ένα από τα πιο κολοσσιαία προβλήματα της πολιτικής σκέψης. Η συζήτηση που προκάλεσε, υπήρξε ίσως η τελευταία μεγάλη συζήτηση τέτοιου θεωρητικού επιπέδου, έστω και αν οι καρποί της δεν μπόρεσαν να ευδοκιμήσουν στην πολιτική πρακτική. Ας επισημανθεί, ωστόσο, ότι ο Πουλαντζάς (2019α, σ. 9) θα υποστηρίξει αυστηρά πως η συζήτηση παρέμεινε στιγματισμένη από έναν «λατινικό επαρχιωτισμό».

Μολονότι, λοιπόν, οι απόψεις για την ύπαρξη ή όχι συνεκτικής μαρξικής θεωρίας του κράτους είχαν μια μακρά παράδοση, εντούτοις οι συγκεκριμένες ιστορικές και πολιτικές περιστάσεις, στις οποίες έλαβε χώρα αυτή η συζήτηση, ιδίως στη Γαλλία και την Ιταλία, επηρέασαν καίρια τις θεωρητικές τοποθετήσεις. Τόσο το ΓΚΚ, όσο και το ΙΚΚ, επιδίωξαν κατά τη δεκαετία του 1970, να σχηματίσουν ευρύτερες εκλογικές συμμαχίες, υιοθετώντας μια ατζέντα Λαϊκού Μετώπου, με αποτέλεσμα ο επανακαθορισμός της κομμουνιστικής πολιτικής πρακτικής σε σχέση με τους αστικούς θεσμούς να αποκτήσει μια άμεση και επείγουσα θεωρητική και πολιτική σπουδαιότητα. Χαρακτηριστική εν προκειμένω η παρέμβαση Ιταλών διανοουμένων, όπως ο Τσεζάρε Λουπορίνι, αλλά και ο θεωρητικός «διάλογος» με τον Ετιέν Μπαλιμπάρ και τον Αντρέ Τοζέλ αναφορικά με τη θέση που κατείχε η πολιτική και η κριτική της στο έργο του Μαρξ (Μπαλιμπάρ, Λουπορίνι & Τοζέλ, 1984).

Σημαντική ήταν και η επίδραση που άσκησε ο Λουί Αλτουσέρ (1980, σ. 24-46) στη συζήτηση, παρεμβαίνοντας κριτικά στις αιτιάσεις για κρίση του μαρξισμού και απουσία μιας μαρξιστικής θεωρίας του κράτους στο συνέδριο της Βενετίας το 1977. Την παρέμβαση Αλτουσέρ ακολούθησαν πολυάριθμες παρεμβάσεις και άλλων σημαντικών μαρξιστών διανοουμένων (Αλτουσέρ, Μπαλιμπάρ, Πουλαντζάς & Εντελμάν, 1980).

Ιδιαίτερη σημασία προσλαμβάνει σε αυτό το πλαίσιο, πράγματι, η αξιολόγηση των θεωρητικών αναλύσεων του Νίκου Πουλαντζά (2019α, σ. 10-22) αναφορικά με τα ζητήματα του κράτους και της πολιτικής εξουσίας, με έμφαση στην κριτική που άσκησε ο ίδιος στην παρέμβαση Αλτουσέρ. Ακόμη ειδικότερα, ο ύστερος Πουλαντζάς στη συζήτηση με τον Βεμπέρ, μέσα στον σκεπτικισμό του για την αντικατάσταση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας από την άμεση, θα υπερασπιστεί τον Μπόμπιο και θα σημειώσει πως «πέρα από τις σοσιαλδημοκρατικές κενολογίες του, ο Μπόμπιο εξέφρασε και κάποιες αλήθειες».

Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 358-361) θα στραφεί κατά του Λένιν, υποστηρίζοντας πως η αρχική άποψη των μπολσεβίκων δεν ήταν η άρνηση της δημοκρατίας, αλλά η πλήρης δημοκρατία. Η πλήρης δημοκρατία γεννά δευτερογενώς την άρνηση της δημοκρατίας, διότι ως επιδίωξη της άμεσης δημοκρατίας καταλήγει σε έναν ομογενοποιητικό δημοκρατισμό, όπου εκλείπουν οι τάσεις και επικρατεί μια ορισμένη ομοφωνία. Όπως επισημαίνει ο Καρνόι, κατά τον Πουλαντζά η λενινιστική στρατηγική της μετάβασης αποτελεί έκφραση αδιεξόδου: αφού ο σοσιαλισμός είναι δημοκρατία (ο δημοκρατικός σοσιαλισμός είναι ταυτολογία), η αντιδημοκρατική λενινιστική στρατηγική δεν μπορεί να πραγματευτεί το κεντρικό καθήκον μιας μαρξιστικής θεωρίας για το κράτος (Carnoy, 1990, σ. 234). Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος που θέτει από την πλευρά του, το ζήτημα του δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό ο Πουλαντζάς:

Πώς να συλλάβουμε έναν ριζικό μετασχηματισμό του Κράτους συναρθρώνοντας τη διεύρυνση και το βάθεμα θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και των ελευθεριών (που ήταν και μια κατάκτηση των λαϊκών μαζών) με την ανάπτυξη των μορφών άμεσης δημοκρατίας στη βάση και τη διασπορά αυτοδιαχειριστικών εστιών, αυτό είναι το βασικό πρόβλημα ενός δημοκρατικού δρόμου προς τον σοσιαλισμό και ενός δημοκρατικού σοσιαλισμού (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 364).

Ο Πουλαντζάς θα απορρίψει, λοιπόν, τη λενινιστική στρατηγική όχι επειδή οδήγησε στον σταλινισμό, αλλά διότι δε συνιστά μια σοσιαλιστική θεωρία για το κράτος, δεδομένου ότι δεν αναλύει τον χαρακτήρα του δημοκρατικού σοσιαλισμού, τη δομή των σοσιαλιστικών θεσμών και των πολιτικών σχέσεων που θα διευρύνουν τη δημοκρατία και την ελευθερία. Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 364-365) μάλιστα δε θα διστάσει να υποστηρίξει πως η έννοια της «δικτατορίας του προλεταριάτου» συγκάλυψε το θεμελιώδες πρόβλημα της σπονδύλωσης μιας μετασχηματισμένης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με την άμεση δημοκρατία στη βάση, και γι' αυτό το λόγο θα πρέπει να εγκαταλειφθεί. Δεν αποδίδεται στους μπολσεβίκους μια εκ των προτέρων διάθεση δικτατορίας, αλλά ένας ενοποιητικός γιακωβινισμός/ρουσοϊσμος, ο

οποίος θα κατέληγε εκ των πραγμάτων στην κατάργηση του πλουραλισμού όχι διαμέσου της αποδυνάμωσης, αλλά της απόλυτης ενδυνάμωσης των σοβιέτ (Μπελαντής, 2014, σ. 107-108).

Ο προβληματισμός που έθετε ο Μπόμπιο συμπυκνώνεται στο ερώτημα: «Ποιες είναι οι εναλλακτικές λύσεις στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία;» (Bobbio, 1978β, σ. 17-30). Η αλήθεια είναι πως, ίσως πέρα και από τις πιο αισιόδοξες προβλέψεις του Μπόμπιο, η συντριπτική πλειοψηφία των μαρξιστών θεωρητικών, οι οποίοι συμμετείχαν στη συζήτηση, συνηγόρησαν πως η μόνη δυνατή δημοκρατία είναι η αντιπροσωπευτική, αυτή δηλαδή η μορφή πολιτικής δημοκρατίας, που ο Μαρξ αντιμετώπισε ως «αστική».

Φυσικά, η συγκεκριμένη συζήτηση δεν εμφανίστηκε εν κενώ, αλλά αναπτύχθηκε ως σημαντικό τμήμα της στρατηγικής αναθεώρησης του ΙΚΚ, η οποία ολοκληρώθηκε με τον ιστορικό συμβιβασμό και τις προεκτάσεις του, δηλαδή τόσο με την εγκατάλειψη της μαρξιστικής θεωρητικής δυναμικής, όσο και με την ιδεολογική «νομιμοποίηση» του ιταλικού αστικού κράτους ως κράτους «δημοκρατικού», παράλληλα με την απόπειρα χρησιμοποίησης της σκέψης του Γκράμσι ως βάσης μιας θεωρίας κοινωνικής ενσωμάτωσης στα καπιταλιστικά πλαίσια (Φεραγιόλι, 1985, σ. 24).

Συνοψίζοντας, αξίζει να αναφερθούμε και στη θεωρητική σχέση μεταξύ Μπόμπιο και Πουλαντζά, η οποία, παρότι δεν είναι ιδιαίτερος γνωστή, είναι χρήσιμη προκειμένου να κατανοήσουμε τη διάρκεια και το εύρος της ανοιχτής συζήτησης και αλληλεπίδρασης μεταξύ των δύο στοχαστών. Ο Νορμπέρτο Μπόμπιο, σε ένα κείμενο με τίτλο *Marxismo e scienze sociali* (Bobbio, 1997, σ. 115-152), το οποίο αποτελεί τη γραπτή εκδοχή μιας διάλεξης που είχε δώσει το 1972 στο Πανεπιστήμιο της Κατάνια, σχολίασε κριτικά το έργο *Πολιτική Εξουσία και κοινωνικές τάξεις* του Νίκου Πουλαντζά. Σε ένα μεταγενέστερο δοκίμιο με τον τίτλο *Rapporti Internazionali e marxismo* ο Μπόμπιο αναφέρει πως στις 5 Μαρτίου του 1978 έγραψε μια επιστολή στον Πουλαντζά, στην οποία ασκούσε κριτική στο *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός* και, πιο συγκεκριμένα, αναφορικά με την ύπαρξη μιας γενικής θεωρίας του κράτους⁵³. Ο Μπόμπιο συμπληρώνει πως ο Πουλαντζάς δεν του απάντησε. Έναν χρόνο αργότερα, στις 20 Απριλίου του 1979, και πάντα σύμφωνα με τον Μπόμπιο, ο Πουλαντζάς θα του

⁵³ *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός* δημοσιεύθηκε το πρώτο τρίμηνο του 1978 και ο Μπόμπιο έγραψε στον Πουλαντζά σχολιάζοντας το βιβλίο στις 5 Μαρτίου του ίδιου έτους, δηλαδή, διάβασε και σχολίασε το βιβλίο αμέσως μόλις κυκλοφόρησε.

γράφει, αλλά για να ασχοληθεί με ένα άλλο θέμα, τις επικρίσεις του Ιταλού φιλοσόφου αναφορικά με τη θέση του Αλτουσέρ για την κρίση του μαρξισμού (Bobbio, 1997, σ. 183).

Έχουμε ήδη επισημάνει τις σημαντικές αντιφάσεις που διαπερνούν το έργο του Πουλαντζά, εντούτοις παρατηρούμε πως η κριτική του Μπόμπιο στο έργο του Πουλαντζά κινείται σε μια διαφορετική κατεύθυνση. Ο Μπόμπιο στο *Marxismo e scienze sociali* προσπαθεί να αναλύσει τη «διαμάχη» μεταξύ μαρξισμού και κοινωνιολογίας. Σε αυτήν την κατεύθυνση, ο Μπόμπιο αντιπαραθέτει δύο βιβλία, το *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις* του Νίκου Πουλαντζά και το *Comparative politics* των Άλμοντ & Πάουελ. Το πρόβλημα μιας τέτοιας σύγκρισης εκκινεί από το ζήτημα της ομοιογένειας. Το πεδίο της κοινωνιολογίας περιλαμβάνει πολλές και διαφορετικές κατευθύνσεις και προσεγγίσεις. Στο πεδίο του μαρξισμού, αν και είναι εύλογο να ανιχνεύσουμε μια γενική θεωρητική ενότητα, παρά ταύτα δεν μπορούμε σε καμία περίπτωση να συμπεράνουμε πως το πεδίο είναι ομοιογενές. Ο Μπόμπιο, ωστόσο, υποθέτει απλουστευτικά πως το μαρξιστικό πεδίο είναι σχετικά ομοιογενές και επιλέγει ελάχιστους συγγραφείς⁵⁴, προκειμένου να καθορίσει τα γενικά χαρακτηριστικά αυτού του πεδίου, πριν το αντιπαραθέσει προς το κοινωνιολογικό πεδίο. Χωρίς να αξιολογεί σημαντική την, σχετική έστω, ετερογένεια των μαρξιστικών θεωρήσεων του κράτους, ο Μπόμπιο χρησιμοποιεί κυρίως θεωρητικούς της σχολής της Φρανκφούρτης (Αντόρνο, Χορκχάιμερ), την ίδια στιγμή που αντιμετωπίζει ως μαρξιστικό «υπόδειγμα» ένα βιβλίο του Πουλαντζά, παραβλέποντας πως ο μαρξισμός του Πουλαντζά διαφέρει σημαντικά από τον μαρξισμό της σχολής της Φρανκφούρτης. Αντίστροφα, από τη δική του πλευρά, ο Νίκος Πουλαντζάς (1975α, σ. 12, 49, 102) είχε επικρίνει έντονα τους νεαρούς Λούκατς και Κορς, τους οποίους ο Μπόμπιο είχε χρησιμοποιήσει προηγουμένως ως παραδείγματα.

Εν πάση περιπτώσει, ο Μπόμπιο προχωρά σε σύγκριση μεταξύ του έργου του Πουλαντζά και αυτό των Άλμοντ & Πάουελ, προβαίνοντας επί της ουσίας σε μια αυστηρή κριτική του *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές σχέσεις*. Ο Ιταλός φιλόσοφος χαρακτηρίζει συγκεκριμένο και ασαφές το βιβλίο του Πουλαντζά, εκτίμηση που αντλεί από την αξιολόγηση ενός δευτερεύοντος αποσπάσματος⁵⁵, χωρίς να παραθέτει περισσότερα επιχειρήματα:

⁵⁴ Αναφέρεται στους Κορς, Λούκατς, Αντόρνο, Χορκχάιμερ.

⁵⁵ Το απόσπασμα χαρακτηρίζεται δευτερεύον, υπό την έννοια πως δεν αφορά το κύριο αντικείμενο του βιβλίου, δηλαδή το καπιταλιστικό κράτος, αλλά αναλύει μια μεθοδολογική διαδικασία.

Για την μαρξιστική προβληματική της θεωρίας, πρόκειται αντίθετα να παραχθεί η έννοια μιας περιφερειακής βαθμίδας ενός τρόπου παραγωγής, όχι με μιαν αφαίρεση που ξεκινάει από συγκεκριμένα πραγματικά φαινόμενα ενός κοινωνικού σχηματισμού, αλλά μέσω της διαδικασίας της θεωρητικής κατασκευής της έννοιας αυτού του τρόπου παραγωγής και της συναρμογής των βαθμίδων που τον ορίζει⁵⁶ (Πουλαντζάς, 1975α, σ. 202-203).

Συν τοις άλλοις, ο Μπόμπιο θα επικρίνει τον Πουλαντζά (1975β, σ. 158-166) και για τις θέσεις του αναφορικά με τη σύνδεση φασισμού και σοσιαλισμού, παρότι ο Πουλαντζάς (2006β, σ. 167-177) στο *Φασισμός και Δικτατορία*, δύο χρόνια πριν τη διάλεξη του Μπόμπιο, είχε προχωρήσει στην κριτική της θέσης του σοσιαλφασισμού, απορρίπτοντάς την σθεναρά και λεπτομερειακά.

Τέλος, η επιλογή του βιβλίου του Πουλαντζά μοιάζει άστοχη, και υπό την έννοια πως ο Μπόμπιο στρέφει την κριτική του κατά του μαρξισμού ως ιστορικισμού, παρότι τόσο ο Πουλαντζάς (1975α, σ. 79) όσο και η σχολή Αλτουσέρ έχουν διαφορετική θέση (Balibar, 1970). Εδώ είναι κρίσιμο να αναφέρουμε πως σε ένα άρθρο που γράφτηκε εννέα χρόνια αργότερα, με τίτλο «Rapporti Internazionali e marxismo», ο Μπόμπιο κριτικάρει τον ιστορικισμό του Πουλαντζά, επικρίνοντάς τον για τη χρήση της έννοιας του καπιταλιστικού κράτους, την ίδια στιγμή που αρνείται την έννοια του κράτους γενικά. Ο Μπόμπιο υποστηρίζει, και δικαίως, ότι η έννοια του καπιταλιστικού κράτους συνεπάγεται αναγκαστικά και την έννοια του κράτους γενικά. Το αξιοσημείωτο, όμως, είναι πως ο Μπόμπιο αναφέρεται στο έργο *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, στο οποίο ο Πουλαντζάς έχει μεταβάλει σημαντικά τις θέσεις που είχε στο *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, μεταξύ των οποίων η ανάγκη εκκίνησης από μια γενική θεωρία του κράτους, πριν την ανάλυση των επιμέρους ιστορικών τύπων κράτους (Carnoy, 1990, σ. 208-209). Δημιουργείται επομένως η εντύπωση ότι ο Μπόμπιο αγνόησε τις σημαίνουσες αλλαγές που σημειώθηκαν στο έργο του Πουλαντζά μεταξύ 1968 και 1978, παρότι αυτή η μεταστροφή είχε σημαντική προβολή εντός της ευρωπαϊκής Αριστεράς (Boito, 2019, σ. 19-35).

13.2: Παράλληλες αναγνώσεις του αυταρχικού κρατισμού

Ο Πουλαντζάς είχε χρησιμοποιήσει την έννοια του αυταρχικού κρατισμού, για να περιγράψει την ιστορική φάση του κράτους, κατά την οποία τα παραδοσιακά «αντιπροσωπευτικά» του στοιχεία υποχωρούσαν, με το κέντρο βάρους των αποφάσεων να μετατοπίζεται στην εκτελεστική εξουσία και στις υψηλές κορυφές της δημόσιας

⁵⁶ Ο Πουλαντζάς στο απόσπασμα προχωρά σε μια αντιστοιχία με την ιδεατή τυπολογία του Βέμπερ.

διοίκησης, οι οποίες ήταν λιγότερο διαπερατές από οποιοδήποτε κοινωνικό, πολιτικό, ή κοινοβουλευτικό έλεγχο.

Η πορεία του αυταρχικού κρατισμού σε διεθνές επίπεδο εξελίχθηκε ουσιαστικά, κατά τη δεκαετία του 1970, σε συνάρτηση αφενός προς την ανάγκη διαχείρισης της διεθνούς οικονομικής κρίσης του 1973 και αφετέρου προς το φόβο των κυρίαρχων τάξεων για τα γεγονότα του Μάη του 1968. Ο προσανατολισμός αυτός μπορεί να παγιώθηκε εκείνη την εποχή, όμως έλαβε πιο έντονες μορφές, αρχής γενομένης από τον πόλεμο «κατά της τρομοκρατίας» στις αρχές του 21^{ου} αιώνα. Η επίθεση στους Δίδυμους Πύργους χρησιμοποιήθηκε ως έναυσμα για τη θέσπιση μιας «αντιτρομοκρατικής» νομοθεσίας (Μπελαντής, 2012α), η οποία από τη σκοπιά των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, θα ήταν αδιανόητο να θεσπιστεί υπό άλλες περιστάσεις. Η «αντιτρομοκρατική» συμμαχία των ΗΠΑ και των ευρωπαϊκών κρατών οδήγησε σε μια παρόξυνση των κατασταλτικών λειτουργιών του κράτους ενόψει της πειθάρχησης και της καταστολής των «κοινωνικά επικίνδυνων» και, όπως το περιέγραψε εύστοχα ο Ζίζεκ, η «κατάσταση ανάγκης» εμφανίσθηκε τότε διεθνώς ως «τραγωδία» και σήμερα στην Ευρώπη ως «φάρσα» (Zizek, 2011).

Τα τελευταία χρόνια, η ανάγκη διαχείρισης της οικονομικής κρίσης αναπτύσσει τον αυταρχικό κρατισμό ακόμα περισσότερο. Ο αυταρχικός κρατισμός αποτελεί εκείνη τη μορφή του κράτους, βασική τάση της οποίας είναι η μονοπωλιακή διαχείριση από το κράτος του συνόλου των τομέων της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, μιας διαχείρισης που αρθρώνεται με την υποβάθμιση των αντιπροσωπευτικών θεσμών και με τον ουσιαστικό περιορισμό των παραδοσιακών αστικών ελευθεριών. Η εξέλιξη αυτή διαμορφώνει μια διττή πραγματικότητα: από τη μια συντελείται μια εξασθένηση ορισμένων τομέων των κρατικών δραστηριοτήτων, η οποία παράγει, από την άλλη, μια ενδυνάμωσή του κράτους σε άλλους τομείς με αποτέλεσμα την ανισόμετρη ανάπτυξη και λειτουργία του όλου μηχανισμού (Sakellaropoulos, 2019, σ. 139-143).

Η εκδήλωση και η διαχείριση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης δημιούργησαν τους όρους εφαρμογής του αυταρχικού κρατισμού μέσα σε ένα πλαίσιο κατάστασης εξαίρεσης. Βασικό χαρακτηριστικό της κατάστασης εξαίρεσης αποτελεί η δημιουργία ενός μετασχηματισμού των σχέσεων αντιπροσώπευσης προς την κατεύθυνση της πάση θυσία και εκτός θεσμικής κανονικότητας διαχείρισης ενός ζητήματος «θεμελιώδους δημόσιου συμφέροντος», είτε πρόκειται για τη διαχείριση των δημόσιων οικονομικών, είτε για την έναρξη του πολέμου ενάντια στην τρομοκρατία είτε για την αντιμετώπιση ενός εσωτερικού εχθρού (Sakellaropoulos,

2019, σ. 143). Σε κάθε περίπτωση, αυτό που επιλέγεται είναι η υιοθέτηση μιας σειράς έκτακτων μέτρων ακραίου περιεχομένου που, ενώ επιβάλλονται, υποτίθεται, για τη διατήρηση της κανονικότητας, σταδιακά μεταβάλλονται σε μια νέα μορφή κανονικότητας (Agamben, 2013).

Στην ίδια κατεύθυνση με τον Πουλαντζά, και άλλοι θεωρητικοί του κράτους περιέγραψαν εγκαίρως τον τρόπο, με τον οποίον το κράτος αυτονομείται από τον πολιτικό έλεγχο και η πραγματική εξουσία οχυρώνεται σε εξωθεσμικούς χώρους μη διαπερατούς από τον πολιτικό και κοινωνικό έλεγχο, δηλαδή την αντιπροσώπευση.

Οι αναλύσεις τους κινούνται παραλλήλως προς τη συλλογιστική του Πουλαντζά και φαινομενικά ομοιάζουν, όμως, τα συμπεράσματά τους διαφέρουν εν μέρει. Σε αυτό το πλαίσιο, θα παρουσιάσουμε τις αναλύσεις τους, προβαίνοντας σε μια κριτική συμπλήρωση του αυταρχικού κρατισμού κατά Πουλαντζά, ώστε να τον κατανοήσουμε πληρέστερα και να δούμε όλο το φάσμα των πλευρών του διαμέσου περισσότερων διανοητών.

13.2.1: Η ανάλυση του Ανιόλι

Η σχετικοποίηση της νομιμότητας, η κρατικοποίηση των κομμάτων, ο μαρασμός του ρόλου του κοινοβουλίου και η ταυτόχρονη ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, αποτελούν μόνο κάποια από τα χαρακτηριστικά που συγκροτούν αυτό που ο Ανιόλι, ορίζει ως «τάση ενέλιξης⁵⁷» (Agnoli, 2013, σ. 18), και ο Πουλαντζάς ως «αυταρχικό κρατισμό».

Η έννοια του «αυταρχικού κρατισμού» συμπυκνώνει την προληπτική θωράκιση της αστικής δημοκρατίας από τη συμμετοχή των λαϊκών τάξεων στο αστικό κράτος. Ο αυταρχικός κρατισμός αποτελεί εκείνη τη μορφή του καπιταλιστικού κράτους, που προσπαθεί να άρει τις αντιφάσεις της αστικής δημοκρατίας και να εγγυηθεί πως η συμμετοχή των κυριαρχούμενων τάξεων στο πολιτικό επίπεδο θα περιοριστεί σε εντός του αστικού πλαισίου πολιτικές και ιδεολογικές πρακτικές. Ο αυταρχικός κρατισμός παγιώνει νομικά, ιδεολογικά και πολιτικά την πρωτοκαθεδρία του αστικού συμφέροντος, ενώ παράλληλα επιδιώκει να αποκλείσει θεσμικά τις μάζες από τα κέντρα λήψης αποφάσεων.

⁵⁷ Η «ενέλιξη» (Involution) αποτελεί το ακριβώς αντίθετο της έννοιας εξέλιξη (Evolution). Ο όρος αυτός έχει πολιτογραφηθεί στο πολιτικό ιδίωμα των ρομανικών χωρών και χαρακτηρίζει με μεγάλη ακρίβεια την περίπλοκη πολιτική, κοινωνική και ιδεολογική διαδικασία οπισθοδρόμησης δημοκρατικών κρατών, κομμάτων, θεωριών σε προ- ή αντιδημοκρατικές μορφές.

Το αδύνατο σημείο του αυταρχικού κρατισμού, έτσι όπως σκιαγραφήθηκε από τον Πουλαντζά, έγκειται, κατά την άποψή μας, στη θέση πως ο αυταρχικός κρατισμός δεν αποτελεί ένδειξη αδυναμίας του αστικού κράτους, αλλά αντίθετα την επιθετική ανασύνταξή του, που στόχο έχει την εδραίωση μιας νέας μορφής καπιταλιστικού κράτους, η οποία θα συμπυκνώσει αποτελεσματικότερα τους κοινωνικούς συσχετισμούς και θα συντελέσει στην άοκνη αναπαραγωγή τους.

Ίσως αυτή η αδυναμία να προκύπτει εν μέρει και από την άρνηση του Πουλαντζά να αποδεχθεί ότι οι δομικοί μετασχηματισμοί της αστικής δημοκρατίας, όπως αυτοί εκφράζονται κατά την περίοδο του αυταρχικού κρατισμού, δεν έπονται της κρίσης του κείνσιανισμού, αλλά αντίθετα συνυπάρχουν με το κράτος πρόνοιας. Ο Πουλαντζάς δεν αναγνωρίζει τη φύση του κείνσιανού κράτους, μέσα από το πρίσμα διαλεκτικής σχέσης χειραγώγησης και χειραφέτησης που το χαρακτήριζε. Πράγματι, η υλική ευμάρεια που πρόσφερε το κείνσιανό κράτος αναπαρήγαγε ως ενότητα τις κοινωνικές τάξεις, αμβλύνοντας τις ταξικές αντιθέσεις, πετυχαίνοντας την ουσιαστική ενσωμάτωση των κυριαρχούμενων τάξεων. Η κοινωνική ειρήνη, όπως αυτή εκφράστηκε και επετεύχθη διαμέσου των κείνσιανών πολιτικών, αποτέλεσε το νέο κοινωνικό συμβόλαιο ως απαραίτητο συστατικό στην πορεία αυταρχικού μετασχηματισμού της αστικής δημοκρατίας.

Όπως θα το περιγράψει ο Ανιόλι, βασική λειτουργία της φιλελεύθερης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας είναι, διαμέσου της κοινωνικής ειρήνης, να περιλάβει στην εξίσωση της κατανομής των αγαθών και των προοπτικών όλες τις κοινωνικές ομάδες που αποδέχονται και να απωθήσει όλες τις κοινωνικές ομάδες που αντιστέκονται στη δεδομένη κατανομή θέσεων κυριαρχίας και προνομίων (Agnoli, 2013, σ. 30-31). Με άλλα λόγια, η κοινωνική ειρήνη αποσκοπεί τόσο στην σταθεροποίηση της καπιταλιστικής εξουσίας στην παραγωγή, όσο κυριότερα στην κατάργηση της «προλεταρικότητας», νοούμενης ως αγώνα των εργατών για δικαιώματα επέμβασης στην οικονομική σφαίρα αποφάσεων. Πρόκειται, δηλαδή, για μια μονόπλευρη παραίτηση από την εξουσία, γεγονός που στην κορύφωσή του θα οδηγήσει όχι απλώς στην αποδοχή του συστήματος, αλλά και στην υπεράσπισή του. Το αφήγημα της κοινωνικής ειρήνης αποτελεί μια σύγχρονη επανέκδοση του παλαιού καταπιεστικού προγράμματος του καπιταλισμού, αφού, αν πάψουν να εγείρονται διαμαρτυρίες ενάντια στον εκμεταλλευτικό χαρακτήρα του καπιταλιστικού συστήματος, και στον βαθμό που ο φορέας αυτών των διαμαρτυριών, δηλαδή οι μάζες,

χάνουν το ενδιαφέρον τους για αλλαγή της κοινωνίας, τότε ο καπιταλισμός επιτυγχάνει τη σταθεροποίησή του και τη διασφάλιση της αναπαραγωγής του.

Για το συνταγματικό κράτος αυτό σημαίνει ότι ο προσανατολισμός στο κοινοβούλιο και μόνο δεν αρκεί, εάν με την κίνηση αυτή δεν εξασφαλίζεται ότι το κοινοβουλευτικό παιχνίδι θα παραμείνει εντός του πλαισίου των δομών που πρέπει να διασφαλίζει (Agnoli, 2013, σ. 41).

Ο Ανιόλι, επαναφέρει στο τραπέζι το ζήτημα της εξωτερικότητας/εσωτερικότητας, υπογραμμίζοντας πως μια σύγκρουση μπορεί πολιτικά να προέλθει τόσο από μια διαμάχη στο εσωτερικό του συστήματος, όσο και από έναν αγώνα ενάντια στο σύστημα. Μόνον, όμως, στη δεύτερη περίπτωση ξεσπάει μια σύγκρουση κυριαρχίας, ανάμεσα σε δύο αντίθετους κοινωνικούς πόλους με αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα. Αντιθέτως, εντός του συστήματος, λαμβάνουν χώρα συγκρούσεις που αποσκοπούν στην εναλλαγή των ηγετικών ομάδων και εξυπηρετούν τη μερική ανακατάταξη μέσα στο ίδιο πάντα πλαίσιο (Agnoli, 2013, σ. 41-42). Με αυτόν τον τρόπο περιορίζονται οι συγκρούσεις κυριαρχίας και ο ανταγωνισμός ανάγεται σε πλουραλισμό κομμάτων, τα οποία εκπροσωπούν διαφορετικά επιμέρους συμφέροντα, αλλά σε καμία περίπτωση δεν αμφισβητούν τα όρια του υπάρχοντος συστήματος.

Αλλά και χωρίς το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα, τα κόμματα της ευταξίας στο σύνολό τους στρέφονται όλο και περισσότερο σε προγραμματικές διακηρύξεις που αναφέρονται σε γενικά συμφέροντα και αποφεύγουν την αξίωση εκπροσώπησης συμφερόντων συγκεκριμένων ομάδων ή πολύ περισσότερο – ανοιχτά– τάξεων. Όσο πιο έντονα [τα κόμματα] καθίστανται θεσμοί γενικής εξισορρόπησης και υιοθετούν μια προς τα έξω αδιαφοροποίητη σχέση επικοινωνίας με όλες τις πραγματικές ομάδες και όλες τις ιδεατές θέσεις, τόσο πιο δύσκολο είναι για συγκεκριμένες ομάδες να ταυτιστούν με ένα συγκεκριμένο κόμμα. Τα κόμματα αποκόπτονται από τη δική τους πραγματική ή δυνητική κοινωνική βάση και καθίστανται ενώσεις για την κρατική πολιτική (Agnoli, 2013, σ. 43-44).

Όμοια, συνεπώς, με τον Πουλαντζά, και ο Ανιόλι παρατηρεί πως η παραπάνω διαδικασία οδηγεί τα κόμματα να λειτουργούν ως διακριτή κοινωνική ομάδα, η οποία μάλιστα διαθέτει κρατική εξουσία, με δικές τις ανάγκες και συμφέροντα. Διαμέσου της διανομής κρατικών θέσεων και προνομίων, δημιουργείται μια σχέση εξάρτησης, ένα συμφέρον για τη διατήρηση του υφιστάμενου συστήματος και την εγκατάσταση στη κορυφή της εξουσίας. Ο Ανιόλι, στη σημαίνουσα ανάλυσή του, υπογραμμίζει πως το πολιτικό κόμμα ενεργεί, σε τελευταία ανάλυση, ως ταξικό όργανο της συντήρησης, διότι προφασίζεται πως δε γνωρίζει πια τάξεις, παρά μόνο «ανθρώπους», καμιά κοινωνικά προσδιοριζόμενη ιδέα, παρά μόνο «πράγματα». Πρόκειται, δηλαδή, για μια ψευδή εικόνα πλήρους αποϊδεολογικοποίησης. Επί της ουσίας, τα κόμματα

αποποιούνται την ταξική πάλη, έστω και στη ρεφορμιστική εκδοχή της, υιοθετώντας αορίστως αναφορές περί κοινωνικών αντιθέσεων (Agnoli, 2013, σ. 45).

Εμβαθύνοντας ο Ανιόλι υποστηρίζει πως τα συστημικά κόμματα «κρατικοποιούνται» υπό την έννοια πως εγκαταλείπουν την υπεράσπιση επιμέρους συμφερόντων, και απελευθερώνονται από δεσμεύσεις σε τάξεις και στρώματα, προκειμένου να υπηρετήσουν την κυρίαρχη κρατική πολιτική. Σε αυτά τα κόμματα, παρατηρείται ένας καίριος εσωτερικός μετασχηματισμός, αφού αποστασιοποιούνται όλο και περισσότερο από τον τύπο μιας δημοκρατικής οργάνωσης και τείνουν να δομούνται και να λειτουργούν όλο πιο ιεραρχικά και γραφειοκρατικά, υπό μια ολιγαρχική ομάδα με απόλυτη εξουσία του αρχηγού (Agnoli, 2013, σ. 44).

Φυσικά αυτή η γραφειοκρατικοποίηση των ηγετικών επιτελείων των κομμάτων δεν είναι τυχαία, αλλά απαραίτητη και αναγκαία, προκειμένου να εξασφαλίσουν την εμπιστοσύνη της οικονομικής ολιγαρχίας και να προσδεθούν στο σύστημα κυριαρχίας. Παράλληλα, αυτή η διαδικασία στοχεύει στην εξουδετέρωση της τάσης μελών και οπαδών των κομμάτων για ενεργό πολιτική δράση, αποκλείοντας την κομματική βάση από την ενεργό συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων στο κόμμα και την κρατική εξουσία. Με αυτόν τον τρόπο, τα συστημικά κόμματα επιχειρούν να κατοχυρώσουν την ολιγαρχική δόμησή τους και τη συστημική πολιτική τους, εξασφαλίζοντας τη συναίνεση των μελών τους σε αυτήν την πολιτική τους.

Ακόμη κι όταν βρίσκονται στην αντιπολίτευση, τα συστημικά κόμματα αποκτούν, διαμέσου της συμμετοχής τους σε κρατικά όργανα, κρατική δύναμη και πρόσβαση, την οποία χρησιμοποιούν για την εξυπηρέτηση συμφερόντων, αλλά και για την εξασφάλιση της αναπαραγωγής και την ενίσχυσή τους (Agnoli, 2013, σ. 44-45). Μέσα από την κατανομή θέσεων και αξιωμάτων, το συστημικό κόμμα δημιουργεί ή και πολλαπλασιάζει ένα κύκλο οπαδών και εκτεταμένο πελατειακό σύστημα. Με αυτόν τον τρόπο, τα συστημικά κόμματα ενσωματώνονται λειτουργικά στο σύστημα και ενσωματώνουν σε αυτό και τους υποστηρικτές τους, όχι με αγώνες διεκδικήσεων, αλλά με την κατανομή θέσεων και μικροπαροχών.

Επιπροσθέτως, παρά τις φαινομενικές επιμέρους διαφωνίες, τα συστημικά κόμματα υιοθετούν την εκάστοτε κυρίαρχη πολιτική διαχείρισης του συστήματος. Επί της ουσίας, ενώ τα κόμματα αγωνίζονται μεταξύ τους για την κυβερνητική δύναμη, την ίδια ώρα αποτελούν μια ενότητα συμβίωσης, ένα υπερκομματικό και διακομματικό καρτέλ, όπου διεξάγεται μια αφηρημένη σύγκρουση για την εξουσία (Fraenkel, 1964, σ. 67).

Διαβλέπουμε στο σημείο αυτό, πως η ανάλυση του Πουλαντζά αναφορικά με τα κόμματα συμβαδίζει απόλυτα με τις αναλύσεις Ανιόλι, αφού και οι δύο κορυφαίοι θεωρητικοί του κράτους περιγράφουν με παρεμφερή τρόπο την εξέλιξη του κομματικού φαινομένου στη νέα αυτή καπιταλιστική φάση. Βέβαια, ο Ανιόλι θα υποστηρίξει πως το κομματικό σύστημα είναι προϊόν του αστικού συστήματός και πως έχει πλέον ξεπεραστεί. Στη σοσιαλδημοκρατία, υποστηρίζει ο Ανιόλι, η δομή του κόμματος αντικατόπτριζε τις ιεραρχικές δομές του δυτικού αστικού κόμματος, στον μπολσεβικισμό τις δομές του τσαρικού κράτους. Όμως, το ερώτημα είναι με τι πρέπει να αντικατασταθεί; Ο Ανιόλι θα απαντήσει πως, για να οικοδομηθεί μια οργάνωση που σκοπός της είναι η χειραφέτηση, η ίδια η οργάνωση θα πρέπει να διέπεται από χειραφετητικές αρχές και όχι από ιεραρχικές δομές (Agnoli, 1992, σ. 42).

Ακόμη, όπως εξαιρετικά έχει αναδείξει ο Ανιόλι, το κράτος μπορεί να λαμβάνει ισχυρά μέτρα πειθάρχησης με το πρόσχημα της προστασίας του κοινωνικού συνόλου ενάντια σε επιμέρους κοινωνικές ομάδες. Μάλιστα, το σημερινό κράτος μπορεί να επεκτείνει την κατάσταση έκτακτης ανάγκης σε όλο το φάσμα της κοινωνικής ζωής. Το πιο εντυπωσιακό είναι πως το κράτος έκτακτης ανάγκης παρουσιάζεται ως επιστέγασμα του κράτους ευημερίας και όχι ως άρνησή του, αφού η έκτακτη ανάγκη κηρύσσεται για να διασωθεί η ευημερία, σε περίπτωση που αυτή απειλείται από «ανορθολογικές» μάζες (Agnoli, 2013, σ. 66-67).

Το κράτος, λοιπόν, εμφανίζεται ως ο θεματοφύλακας της κυρίαρχης εξουσίας, αποκαθιστώντας την τάξη, όταν οι μάζες αποσύρουν βίαια τη συγκατάθεσή τους. Το κράτος έκτακτης ανάγκης σε καμία περίπτωση δεν παρουσιάζεται ως απειλή για το συνταγματικό κράτος, αλλά αντίθετα εμφανίζεται να διασφαλίζει τον ομαλό μετασχηματισμό του και τη διαίωνισή του.

Από την άλλη πλευρά, καθοριστικό πεδίο αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας και οργάνωσης των μετατοπίσεων της αναδεικνύεται αυτό των μέσων μαζικής ενημέρωσης (ΜΜΕ), τα οποία αποτελούν συχνά αδιαμεσολάβητη έκφραση του αστικού συμφέροντος. Τα ΜΜΕ έχουν αναδειχθεί σε κυρίαρχο ιδεολογικό μηχανισμό του κράτους:

Αυτή η αναδιοργάνωση του περιεχομένου του κυρίαρχου λόγου αντιστοιχεί και ταυτόχρονα επάγει και αναγγέλλει σημαντικές τροποποιήσεις των καναλιών και των μηχανισμών που τον επεξεργάζονται και τον διαχέουν. Ο κύριος ιδεολογικός ρόλος μετατοπίζεται από το σχολείο, το πανεπιστήμιο και τις εκδόσεις προς τα μέσα. Είναι σημαντικό λοιπόν να προσθέσουμε ότι αυτή η μετατόπιση παραπέμπει, στο πλαίσιο των κρατικών κυκλωμάτων, σε μια πιο γενική μετατόπιση των διαδικασιών νομιμοποίησης, από τα πολιτικά κόμματα προς την

κρατική διοίκηση της οποίας ήταν, ταυτόχρονα, οι προνομιακοί συνομιλητές [...] Η λογική και η συμβολική, που είναι ενεργές στο λόγο των μέσων, αναπαράγουν, αντιγράφοντας, τη σημερινή λογική και συμβολική της διοίκησης (Πουланτζάς, 2019α).

Η αστική τάξη, λοιπόν, διαθέτει στο οπλοστάσιό της, έναν εξαιρετικά δυναμικό και ευέλικτο ιδεολογικό μηχανισμό, αυτόν των ΜΜΕ, τα οποία όχι απλώς χειραγωγούν τα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, όχι μόνο παραμορφώνουν και κατασκευάζουν την πληροφόρηση, αλλά ταυτόχρονα συντελούν στη δημιουργία μιας μαζικής κοινωνικής συνείδησης, πειθήνιας απέναντι στις επιταγές του κεφαλαίου.

Συνεπώς, ο ρόλος των ΜΜΕ δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να υποβαθμίζεται, διότι προσέδωσαν ένα νέο κοινωνικό περιεχόμενο στον καπιταλισμό και συντέλεσαν στην καθολική διάδοσή του, μετατρέποντας τη διαφήμιση της κατανάλωσης σε πρότυπο πολιτικής «διαφώτισης». Όπως πολύ έγκαιρα θα επισημάνει ο Λούκατς (1987, σ. 45-46) πρόκειται για την εξάπλωση της ιδεολογίας της αποϊδεολογικοποίησης ως αντίβαρου του «ολοκληρωτισμού» των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού, η οποία έχει μια πολύ συγκεκριμένη σημασιολογική απόχρωση: την καθιέρωση της αγοράς σε καθολικό πρότυπο. Με άλλα λόγια, όπως οι άνθρωποι εξωθούνται, με τη βοήθεια της διαφήμισης, να αγοράσουν «ελεύθερα» το εμπόρευμα που ανταποκρίνεται, δήθεν καλύτερα, στις καταναλωτικές τους ανάγκες, με τον ίδιο τρόπο πρέπει να συμπεριφέρονται και στην πολιτική ζωή, στις εκλογές, στα δημοψηφίσματα.

Ο Ανιόλι, θα περιγράψει με ακρίβεια αυτήν τη διαδικασία, τονίζοντας τον εκσυγχρονισμό του καπιταλισμού από την άποψη της οργάνωσης της αγοράς και του ρόλου που παίζει το κράτος μέσα σε αυτή, αντιλαμβανόμενος πως ένας προνοιακός κοινωνικός χαρακτήρας εκμαιεύει πειθαρχία πολύ πιο αποτελεσματικά από τη συνηθισμένη χρησιμοποίηση των κατασταλτικών οργάνων (Agnoli, 2013, σ. 22-23).

Η αστική δημοκρατία, από την επικράτηση της μαζικής δημοκρατίας και έπειτα, χαρακτηρίζεται από μια δυσπόστατη φύση, καθώς, από τη μία μεριά αποτέλεσε ένα πεδίο σημαντικών πολιτικών κατακτήσεων των μαζών, όμως παράλληλα αποτέλεσε και τη μορφή πειστικής και νομιμοποιημένης ταξικής κυριαρχίας. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, πως κατά τη περίοδο της μαζικής δημοκρατίας, το μοντέλο της φιλελεύθερης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας λειτούργησε με την ενεργό συμμετοχή των λαϊκών τάξεων, με την ένταξη των άμεσων εργατικών συμφερόντων στην οργάνωση της κυριαρχίας, με τέτοιον τρόπο, όμως, που δε θα απειλούσε την αστική κυριαρχία. Η κοινοβουλευτική δημοκρατία αποκτά έτσι αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα, μεταθέτοντας όμως το κέντρο ισχύος από το κοινοβούλιο στον πυρήνα της

εκτελεστικής εξουσίας, προκειμένου να διασφαλίσει πιο αποτελεσματικά την αστική κυριαρχία.

Όπως έχει επισημάνει ο Καρλ Σμιτ, ένας γνήσιος αστικός κοινοβουλευτισμός προϋποθέτει μια αντιπροσώπευση ομοιογενών συμφερόντων (Schmitt, 1994, σ. 111-122). Η διάσπαση αυτής της ομοιογένειας οδηγεί σε κρίση του παραδοσιακού κοινοβουλευτισμού και αναδεικνύει νέες υβριδικές μορφές ύπαρξής του. Αυτός ο μεταλλαγμένος κοινοβουλευτισμός είναι ριζικά διαφορετικός από τον γνήσιο, αφού το κοινοβούλιο λειτουργεί περισσότερο ως επικυρωτής των αποφάσεων της πολυδαίδαλης εκτελεστικής γραφειοκρατίας που κατέχει πλέον την πραγματική εξουσία. Εύλογα, λοιπόν, συνάγεται ότι η διάρρηξη της ομοιογενούς αντιπροσώπευσης και η ανάγκη ρύθμισης ετερογενών συμφερόντων καθιστά αναγκαία τη μετατόπιση της οργάνωσης της ηγεμονίας από το «ευάλωτο» κοινοβούλιο στον «οχυρωμένο» πυρήνα της εκτελεστικής εξουσίας. Το κοινοβούλιο περιορίζεται ως θεσμός, εντός του οποίου οργανώνεται η συναίνεση προς προειλημμένες αποφάσεις των κέντρων της εκτελεστικής εξουσίας.

Οι αστικοί κρατικοί θεσμοί δεν έχουν πλέον καμία ικανότητα ανανέωσης ούτε προσφέρονται για χειραφέτηση. Αντίθετα έχουν μόνο την ικανότητα να συντηρούν αυτό που υπάρχει, την κοινωνία ως έχει. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Ανιόλι, θα ασκήσει κριτική σε όσους, μεταξύ των οποίων και ο Πουλαντζάς, υποστηρίζουν τη δυνατότητα εισχώρησης στους θεσμούς και τη μεταβολή τους εκ των έσω, αφού αυτή οδηγεί στην ενσωμάτωση των κομμάτων, δίνοντας το παράδειγμα των Πρασίνων στη Δυτική Γερμανία. Το σημαντικό που θέλει να αναδείξει ο Ανιόλι είναι η γοητεία των αστικών θεσμών, οι οποίοι υπόσχονται συμμετοχή στην εξουσία και καταφέρνουν να ελκύουν ακόμα και εναλλακτικά κινήματα, που ξεκινούν ως αντιεξουσιαστικά και ενσωματώνονται στο σύστημα (Agnoli, 1992, σ. 34-35).

Ο Ανιόλι, θα προτείνει ως αντίδοτο τη «φονταμενταλιστική αντιπολίτευση», δανειζόμενος έναν όρο του Μπέμπελ, όρο που δεν πρέπει να συγχέεται με τον θρησκευτικό φονταμενταλισμό. Ο Ανιόλι, λοιπόν, προκρίνει μια ποιοτικά διαφορετική αντιπολίτευση, η οποία δεν αμφισβητεί μόνο τους αστικοδημοκρατικούς θεσμούς, αλλά και τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και αναπαραγωγής, γεγονός που τον διαφοροποιεί σημαντικά από την ύστερη συλλογιστική του Πουλαντζά.

Η κριτική του κράτους, λοιπόν, δεν απευθύνεται στη μορφή του κράτους εν γένει, αλλά συγκεκριμένα στο κοινοβουλευτικό αστικό κράτος, το οποίο επί της ουσίας αποτελεί την πολιτική μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Εκκινώντας από

μια τέτοια θέση αρχής, ο Ανιόλι έρχεται σε ευθεία αντίθεση με τις θέσεις του ύστερου Πουλαντζά περί της δυνατότητας υπέρβασης ή έστω αλλαγής του καπιταλισμού διαμέσου του μετασχηματισμού των αστικών θεσμών. Στη συλλογιστική του Ανιόλι κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατό, ακριβώς διότι διαχωρίζει την πολιτική μορφή από το κοινωνικό-οικονομικό περιεχόμενο. Στην πραγματικότητα, αυτές οι δύο παράμετροι είναι αλληλένδετες, η μία εξαρτάται από την άλλη. Δεν είναι δυνατόν να αλλάξει το κοινωνικό-οικονομικό περιεχόμενο και η πολιτική μορφή να παραμείνει αναλλοίωτη.

Ο καπιταλισμός στήριξε την επιβίωσή του στη συνεχή του επέκταση και την κοινωνική ενσωμάτωση. Τις τελευταίες δεκαετίες, που αυτή η πίεση για ενσωμάτωση κορέστηκε, ο καπιταλισμός ζει από την κρίση του. Ο Ανιόλι θα επισημάνει πως πλέον ο καπιταλισμός επιβιώνει χωρίς να λύνει προβλήματα, πως έχει απωλέσει αυτήν την ανανεωτική ικανότητά του. Είναι, λοιπόν, συμπεραίνει ο Ανιόλι, παράλογο να μιλάμε για ολοκληρωτική νίκη αυτού του συστήματος και έχουμε καθήκον να εστιάσουμε στην προβληματική της μετάβασης, προσπαθώντας, όπως και ο Πουλαντζάς, να υπερβούμε τόσο το μοντέλο της Οκτωβριανής Επανάστασης, όσο και εκείνο της διαχείρισης και των μεταρρυθμίσεων (Agnoli, 1992, σ. 46).

Σύμφωνα πάντα με την ανάλυση του Ανιόλι, η ανάγκη ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης εγγράφεται στο εσωτερικό του αστικού κράτους ως μια αντίφαση, η οποία θα πρέπει να επιλυθεί με τρόπο λειτουργικό για την αναπαραγωγή της αστικής κυριαρχίας. Ο Ανιόλι, επισημαίνει πως το παλιό φιλελεύθερο κράτος είχε αρνηθεί αυτήν την αντίφαση, αγνοώντας τις μάζες, ενώ το φασιστικό κράτος χρησιμοποίησε την τρομοκρατία, προσπαθώντας να λύσει αυτήν την αντίφαση με τη βία. Ο Ανιόλι καταλήγει πως αντίστοιχα και η κοινοβουλευτική δημοκρατία πρέπει να αλλάξει τη δομή και τη λειτουργία της με τέτοιον τρόπο, ώστε να μπορεί να λειάνει με επιτυχία αυτήν την αντίφαση και να τη διευθετεί κοινωνικά με κρατική ρύθμιση, να είναι δηλαδή σε θέση να επεμβαίνει στην αντίφαση πειθαρχικά. Ως εκ τούτου, η νέα μορφή του αστικού κράτους αντικατοπτρίζει την εγκόλπωση της ταξικής αντίθεσης στο κράτος και ο μετασχηματισμός του κράτους είναι η θεσμική, ιδεολογική και πρακτική υλικότητα της υπαγωγής των ταξικών αγώνων εντός του αστικού κράτους (Agnoli, 2013, σ. 17-18).

Η αστική τάξη, την εποχή της ανάπτυξης, εκμεταλλεύεται την κοινωνική ειρήνη, προκειμένου να επιβάλλει μια μορφή κοινωνικής-πολιτικής-ιδεολογικής αναπαραγωγής, μορφή που συνίσταται στην ανύψωση του αστικού συμφέροντος σε γενικό και παράλληλα στον εξοβελισμό των συμφερόντων των κυριαρχούμενων

τάξεων. Κι αν, διαμέσου μιας τέτοιας διαδικασίας, μοιάζει η αστική τάξη να προετοιμάζεται για τη στιγμή της κρίσης, ωστόσο ουσιαστικά πρόκειται για αποτέλεσμα της κοινωνικής ειρήνης και της αλλοτρίωσης που αυτή επιφέρει. Η αστική τάξη λαμβάνει πάντα όλα εκείνα τα απαραίτητα πολιτικά μέτρα πειθάρχησης και ενσωμάτωσης του προλεταριάτου, ενεργοποιεί δικλίδες ασφαλείας εντός του κοινοβουλευτικού συστήματος, οι οποίες καθιστούν ακόμα πιο τυπικές τις δυνατότητες χειραφέτησης, περιορίζει τον πολιτικό ταξικό αγώνα εντός των ορίων του κοινοβουλευτικού πεδίου, μεταθέτει τον αγώνα στο πεδίο της παραγωγής σε πάλι στη σφαίρα της διανομής, μετατρέποντας ακόμα και τα εργατικά κόμματα σε ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους (Agnoli, 2013, σ. 30-35).

Όπως συμπεραίνει ο Ανιόλι, η παραπάνω διαδικασία επηρεάζει αναπόφευκτα και τις μάζες, οι οποίες εθίζονται στην πολιτική παθητικότητα, την αποπολιτικοποίηση, τη λογική της ανάθεσης, περιορίζονται εντός των ορίων του κοινοβουλευτικού αγώνα και χάνουν τα συμμετοχικά τους αντανεκλαστικά. Ενώ δε θα πρέπει να ξεχνάμε, επίσης, πως πάντα υπάρχουν εκείνες οι εφεδρείες, εκείνοι οι ειδικοί προληπτικοί μηχανισμοί αναχαίτισης και καταστολής, σε περίπτωση που οι ταξικοί αγώνες απειλούν να ξεφύγουν από το νομιμοποιημένο πλαίσιο του αστικού κράτους (Agnoli, 2013, σ. 104-119).

Η αστική τάξη, λοιπόν, καταφέρνει να επιλύει θεσμικά την εγγενή αντίφαση της αστικής δημοκρατίας, μέσω κυρίως της απόσπασης συναίνεσης, και συμπληρωματικά μέσω της νομιμοποιημένης της καταστολής των ριζοσπαστικών μειοψηφιών αντίστασης στο σύστημα. Παράλληλα, η διαδικασία ενσωμάτωσης παράγει δομικούς μετασχηματισμούς στο αστικό κράτος, οι οποίοι έχουν ως κορυφαίο στόχο τη μετατροπή των λαϊκών κατακτήσεων σε ιδεολογικά μέσα ενσωμάτωσης.

Εν κατακλείδι, ο Ανιόλι συνοψίζοντας τη θέση του, θα υποστηρίξει πως η επιδίωξη κοινωνικής ειρήνης, με τις πολυσχιδείς κλασικές μορφές της χειραγώγησης, της ενσωμάτωσης, της κοινωνικής εξαπάτησης και των κοινωνικών επιτευγμάτων, έχει εγκαταλειφθεί πλέον διεθνώς, καθώς, στη σημερινή κατάσταση, ιδιαίτερα για τη σωτηρία της αναπαραγωγής του κεφαλαίου, οι παραδοσιακές παρεμβατικές δυνατότητες του κράτους και τα αντίστοιχα μέτρα σταθεροποίησης από πλευράς του αποδεικνύονται αναποτελεσματικά (Agnoli, 2020, σ. 143).

13.2.2: Η ανάλυση του Φεραγιόλι

Ο Λουίτζι Φεραγιόλι (1985, σ. 8) θα πιάσει το νήμα της συζήτησης που άνοιξε ο Μπόμπιο και θα υποστηρίξει πως τα πολιτικά συστήματα των δημοκρατιών του όψιμου καπιταλισμού υφίστανται μια διπλή κρίση νομιμοποίησης: μια κρίση της δημοκρατικής ή πολιτικής νομιμοποίησής τους, δηλαδή της ικανότητας των πολιτικών θεσμών να εκπροσωπήσουν και να μεσολαβήσουν σε σχέση με όλα τα υποκείμενα και τα συμφέροντα που συγκρούονται στο κοινωνικό επίπεδο· και μία κρίση της θεσμικής με την έννοια της δικαιικής νομιμοποίησης, που θα έπρεπε να βασίζεται στην πραγματικότητα των μορφών του κράτους δικαίου, άρα στην πειθάρχηση από τον νόμο των δραστηριοτήτων του κράτους και στις εγγυήσεις ατομικής και συλλογικής ελευθερίας.

Κατά την ανάλυση του Φεραγιόλι (1985, σ. 8-9) οι δύο αυτές κρίσεις αλληλοσυσχετίζονται και πηγάζουν από μια τρίτη και πιο σοβαρή κρίση, η οποία αφορά τη μετάλλαξη της μορφής του κράτους τη δεκαετία του 1970 και συνίσταται στον αυξανόμενο διαχωρισμό μεταξύ των συνταγματικών -νόμιμων και ορατών- μηχανισμών του κράτους και των πραγματικών -εξωνομικών και αόρατων- τόπων όπου εδρεύει η κρατική εξουσία.

Ο Φεραγιόλι (1985, σ. 9), στο ίδιο μήκος κύματος με τις αναλύσεις του Πουλαντζά για τον αυταρχικό κρατισμό, υποστηρίζει πως ολόκληρη η συνταγματική δομή που γεννήθηκε και επινοήθηκε για τις παλιές πολιτικές λειτουργίες του φιλελεύθερου κράτους, αποδείχτηκε εκ των πραγμάτων όλο και πιο ακατάλληλη για τις νέες λειτουργίες κοινωνικού ελέγχου και εσωτερικής ρύθμισης της καπιταλιστικής ανάπτυξης που χαρακτηρίζουν το κράτος πρόνοιας. Επιπροσθέτως, η δομή αυτή αποδυναμώθηκε σημαντικά, αναφορικά με τις ικανότητες παρέμβασης, διαχείρισης, διεύθυνσης και ελέγχου.

Όμως, ο Φεραγιόλι (1985, σ. 10-11), σε αντίθεση με τον Πουλαντζά, δε διαβλέπει σε αυτήν την κρίση μια ταυτόχρονη διπλή τάση ενδυνάμωσης και εξασθένησης του κράτους. Ο Φεραγιόλι υποστηρίζει πως αυτή η κρίση σηματοδοτεί μόνο την ενίσχυση του κράτους και του πολιτικού συστήματος, όπως κατά τον ίδιο επιβεβαιώνεται από την εξαφάνιση μιας ορισμένης αντιπολίτευσης εναντίον του συστήματος και την κατάρρευση των προοπτικών εναλλακτικής λύσης, όπως αυτές είχαν διαφανεί αμέσως μετά τον Μάη του 1968. Υπό αυτήν την ανάγνωση, ο Φεραγιόλι (1985, σ. 11) τονίζει πως, αν θέλουμε να μιλάμε για κρίση με την έννοια της

«παρακμής», ένας τέτοιος χαρακτηρισμός θα ταίριαζε περισσότερο στις δυνάμεις της Αριστεράς και στις προοπτικές μετασχηματισμού.

Η προαναφερθείσα διαφοροποίηση Φεραγιόλι – Πουλαντζά εκπορεύεται εν πολλοίς από τη διαφορετική ανάγνωση σχετικά με το κράτος πρόνοιας. Ο Φεραγιόλι (1985, σ. 11) φαίνεται να εντοπίζει με οξυδέρκεια, αυτό που ήδη αναφέραμε πως ο Πουλαντζάς δυσκολεύεται να αποδεχθεί το ότι οι δομικοί μετασχηματισμοί της αστικής δημοκρατίας, όπως αυτοί εκφράζονται κατά την περίοδο του αυταρχικού κρατισμού, δεν έπονται της κρίσης του κεϊνσιανισμού, αλλά αντίθετα συνυπάρχουν με το κράτος πρόνοιας.

Τέλος, φαίνεται πως υπάρχει και μια ουσιώδης πολιτική διαφοροποίηση μεταξύ Φεραγιόλι και Πουλαντζά, αφού ο Ιταλός στοχαστής ασκεί σφοδρή και πολύπλευρη κριτική στο ΙΚΚ και ως εκ τούτου στην ευρωκομμουνιστική λογική, τονίζοντας πως η πολιτική κουλτούρα της Αριστεράς είναι όλο και περισσότερο συντηρητική κουλτούρα εξουσίας ή διακυβέρνησης και λιγότερο μια προοδευτική κουλτούρα αλλαγής ή αντιπολίτευσης. Έτσι, ο Φεραγιόλι αντιτίθεται στις κυβερνήσεις συνασπισμού, τη στιγμή που ο Πουλαντζάς συνηγορούσε υπέρ του «Κοινού Προγράμματος».

Ο Φεραγιόλι (1985, σ. 17-18) θα παρατηρήσει την αυταπάτη μιας ουσιαστικής κυβερνητικής εξουσίας της Αριστεράς σε μια φάση οικονομικής κρίσης, πόσο δε μάλλον όταν πρόκειται για συμμετοχή σε συνασπισμό εξουσίας. Ο ρεφορμισμός, κατά τον Φεραγιόλι, ενδέχεται να έχει πιθανότητες επιτυχίας, όταν πραγματοποιεί τις κυβερνητικές φιλοδοξίες του σε μια φάση καπιταλιστικής ανάπτυξης (σκανδιναβικές σοσιαλδημοκρατίες). Όμως, σε περιόδους οικονομικής ύφεσης εξαντλούνται τα μεταρρυθμιστικά όρια. Ως εκ τούτου, από τη στιγμή που η Αριστερά καθίσταται συνυπεύθυνη στη διακυβέρνηση, εξανεμίζονται και οι όποιες μεταρρυθμιστικές φιλοδοξίες της και καταλήγει να αναπαριστά τις καπιταλιστικές ανάγκες ενσωμάτωσης, πειθάρχησης και καταστολής των υποτελών τάξεων.

Επιπλέον, ο Φεραγιόλι (1985, σ. 19) αναφέρει πως η Αριστερά είχε πολύ μεγαλύτερη εξουσία και δύναμη, την περίοδο που η ταξική σύγκρουση ήταν σε θέση να κατακτήσει και να υπερασπίσει εξουσία στα εργοστάσια και δημοκρατία στο κοινωνικό επίπεδο. Τότε, που η δύναμη του εργατικού κινήματος βασιζόταν στην ικανότητα του κοινωνικού ανταγωνισμού κι όχι στα ποσοστά συμμετοχής στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς. Τότε, που η κουλτούρα του ήταν μία αντιθεσμική και αντικαπιταλιστική κουλτούρα και δεν είχε μολυνθεί από κρατικιστικές θριαμβολογίες,

ούτε από στείρους πολιτικίστικους τακτικισμούς, εγκλωβισμένη στα στενά όρια του κοινοβουλευτισμού.

Στο σημείο αυτό, και παρά το γεγονός ότι η θεματική της εργασίας έχει ως πεδίο αναφοράς τη σχέση δημοκρατίας και σοσιαλισμού, χρήσιμο είναι, πέρα από την επεξεργασία των δεδομένων αυτής της σχέσης, να εστιάσουμε και στην υπάρχουσα σχέση δημοκρατίας και καπιταλισμού, διερωτώμενοι αν όντως υπάρχει σήμερα μια αντιπροσωπευτική δημοκρατία και ειδικότερα, όπως έχει υποστηρίξει ο Τρόντι⁵⁸ και καυτηριάζει ο Φεραγιόλι, αν η σημερινή πολιτική μορφή του νεοκαπιταλιστικού κράτος, την οποία υποδεικνύει ο πρώτος ως κοινό συμφέρον τόσο του μεγάλου κεφαλαίου όσο και της εργατικής τάξης, μπορεί να χαρακτηριστεί σαν «δημοκρατική», με την οποιαδήποτε σημασία αυτής της λέξης (Tronti, 1972, σ. 20-21).

Το παραπάνω ερώτημα γεννάται εξαιτίας της σημερινής ολωσδιόλου διαφοροποιημένης σε σχέση με αυτήν του 19^{ου} αιώνα καπιταλιστικής ανάπτυξης και της συναφούς φιλελεύθερης δημοκρατίας. Σύμφωνα με την πολυσήμαντη ανάλυση του Φεραγιόλι:

Από την άποψη της πολιτικής νομιμότητας, δηλαδή της δημοκρατίας, υπάρχει μόνο ένα σοβαρό ελάττωμα: το φιλελεύθερο αστικό κράτος κλασσικού τύπου είναι, κατά σχετική προσέγγιση, «πολιτικό», «αντιπροσωπευτικό» και «κράτος δικαίου», αλλά δεν είναι «δημοκρατικό» (Φεραγιόλι 1985, σ. 27).

Αυτή η εκτίμηση βασίζεται πάνω στο ουσιαστικά περιορισμένο εκλογικό δικαίωμα της εποχής, και άρα στην αντιμετώπιση του κράτους ως έκφρασης μιας περιορισμένης τάξης ιδιοκτητών, μιας «επιτροπής για την διαχείριση των υποθέσεών τους». Θα μπορούσε, ωστόσο, να διατυπωθεί η υπόθεση εργασίας ότι, κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα μέχρι και σήμερα, παρατηρείται μια βαθιά κρίση του παραπάνω τρίπτυχου της φιλελεύθερης δημοκρατίας, στο βαθμό που έχει αλλοιωθεί τόσο ο «πολιτικός», όσο και ο «αντιπροσωπευτικός» χαρακτήρας της, αλλά και η λειτουργία της ως «κράτους δικαίου». Παραδόξως, από πρώτη τουλάχιστον άποψη, αυτή η παρακμακή διαδικασία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη γενίκευση του εκλογικού δικαιώματος και την είσοδο των μαζών στην πολιτική σκηνή.

Με λίγα λόγια, όσο η αντιπροσώπευση περιοριζόταν στην αστική τάξη, δεν ήταν δημοκρατική, αλλά οργανική: η κοινωνική της βάση και τα συμφέροντα που έκφραζε ήταν πράγματι ομογενή· συγχρόνως η βουλή είχε στη φάση αυτή πραγματικές εξουσίες νομοθεσίας κι ελέγχου σαν όργανο σύνδεσης της αστικής κοινωνίας με την κρατική εξουσία και είχε μια αυτονομία, έστω και περιορισμένη, σε σχέση με την οικονομική δυναμική του κεφαλαίου [...] Με την γενίκευση του

⁵⁸ Βλ. Sara Farris, *Workerism's Inimical Incursions: On Mario Tronti's Weberianism*, *Historical Materialism*, 2011, Vol. 19, no. 3, p. 29-62, ιδίως σ. 31 για μια επισκόπηση της πνευματικής και πολιτικής εξέλιξης του Τρόντι

εκλογικού δικαιώματος, [...] έγινε δημοκρατική, αλλά από τη μια πλευρά έπαψε να είναι οργανική για να γίνει ολότελα πολιτική κι αφηρημένη, κι από την άλλη πλευρά έχασε κάθε πραγματική εξουσία (Φεραγιόλι, 1985, σ. 30-31).

Ο κοινοβουλευτισμός, λοιπόν, μεταβλήθηκε από αντιπροσώπευση καθορισμένων ταξικών συμφερόντων σε γενική αντιπροσώπευση με τη θέσπιση του γενικού εκλογικού δικαιώματος, γεγονός που νομιμοποίησε την αντιπροσώπευση σαν την πολιτική έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας.

Όπως έχει παρατηρήσει και ο Ανιόλι, η επέκταση του εκλογικού δικαιώματος δεν οδήγησε, σε καμία περίπτωση, σε κοινωνικές ανατροπές. Το αστικά συγκροτημένο κράτος δεν κατέρρευσε, αλλά άλλαξε δομικά, προσαρμόστηκε χάριν της λειτουργίας του στη μεταβεβλημένη κατάσταση. Με τον τρόπο αυτό, έχασε την ιστορικά καθορισμένη ποιότητά του, έπαψε να είναι φιλελεύθερο, παρέμεινε όμως αστικό (Agnoli, 2020, σ. 31). Εν τέλει, η επέκταση του εκλογικού δικαιώματος δεν αποτέλεσε αυτή καθ' αυτή σημαντικό κίνδυνο για το αστικό κράτος, γεγονός που καταδεικνύει και τον υποτελή, έναντι άλλων κέντρων εξουσίας, χαρακτήρα των πολιτικών θεσμών.

Ο Ανιόλι εύστοχα θα παρατηρήσει πως ο σημαντικότερος παράγοντας που καθιστά πολιτικά ακίνδυνο το γενικό εκλογικό δικαίωμα είναι η πλήρης ένταξη του ταξικού αγώνα εντός των κοινοβουλευτικών ορίων, διαμέσου της οποίας συντελείται η κοινωνική «ουδετεροποίηση» του κράτους. Άλλωστε, βασική επιδίωξη του αστικού κράτους είναι η προσπάθεια παρουσίας του σαν ουδέτερου, σαν έκφρασης του γενικού συμφέροντος, στο πλαίσιο μιας διαταξικότητας, μιας δημοκρατίας χωρίς ταξικές συγκρούσεις, λειτουργούσας εντός των στενών ορίων του εκλογικού ανταγωνισμού (Agnoli, 2020, σ. 32). Αντιστοίχως, όλα τα κοινοβουλευτικά κόμματα αυτοκαθορίζονται ως δημοκρατικά, ως κόμματα του δημοκρατικού τόξου. Αυτή η συνάρθρωση κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και δυνάμει κυβερνητικών κομμάτων, καθορίζει αυστηρά και τα όρια πολιτικής ανεκτικότητας, προωθώντας ταυτόχρονα την πολιτική απονομιμοποίηση των ανατρεπτικών ριζοσπαστικών δυνάμεων σαν «αντιδημοκρατικών».

Όπως εύστοχα σημειώνει ο Καρνόι αναφερόμενος στο έργο του Πουλαντζά, η ίδια η καπιταλιστική ιδεολογία ήταν εκείνη που προώθησε ιστορικά την ιδέα της δημοκρατίας στο πολιτικό πεδίο ως επαρκή προϋπόθεση για τη μαζική δημοκρατική κοινωνία. Με αυτόν τον τρόπο, η καθολική ψηφοφορία απέσπασε την προσοχή από την ταξική πάλη, η οποία είναι σύμφυτη με την καπιταλιστική παραγωγή, μετατοπίζοντας το κέντρο βάρους της σύγκρουσης από το οικονομικό πεδίο στην

ποσοτική ψηφοφορία. Σε αυτό το πλαίσιο, όλα τα μέλη της κοινωνίας τεκμαίρονται πολιτικά ισοδύναμα, αφού όλοι διαθέτουν την ίδια δύναμη ψήφου, προκειμένου να ανατρέψουν ή να διατηρήσουν την υπάρχουσα κοινωνική κατάσταση. Ως εκ τούτου, στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία υποβαθμίζεται σημαντικά η ανισότητα των οικονομικών σχέσεων και προωθείται η ισότητα της πολιτικής ζωής, με αποτέλεσμα η σύγκρουση για τα οικονομικά ζητήματα να μεταφέρεται στο πολιτικό πεδίο με επίδικο αντικείμενο την εξουσία του κρατικού μηχανισμού (Carnoy, 1990, σ. 152).

Ο Πουλαντζάς υποστηρίζει ότι η αστική τάξη επιλέγει το αντιπροσωπευτικό, εθνικό-λαϊκό σύγχρονο κράτος, προκειμένου να εκφράσει την πολιτική εξουσία της, διότι, διαμέσου αυτού του συγκεκριμένου τύπου κράτους, αποσπά με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τον εργάτη από την πάλη για τα μέσα παραγωγής και ως εκ τούτου αναπαράγει ασφαλέστερα τις καπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις. Με άλλα λόγια, το κράτος, μετατοπίζοντας την πάλη από το οικονομικό στο πολιτικό πεδίο, διαμορφώνει τη βάση των προϋποθέσεων με τις οποίες η αστική τάξη συσσωρεύει και ελέγχει το κεφάλαιο.

Για να επιστρέψουμε, όμως, στον Φεραγιόλι (1985, σ. 35-38), ο Ιταλός στοχαστής συμπυκνώνει εξαιρετικά τη μεταβολή του κύριου χαρακτηριστικού της σύγχρονης αντιπροσώπευσης από τη «λαϊκή εξουσία» στη «λαϊκή συγκατάθεση», μια συγκατάθεση μάλιστα που τείνει συνεχώς να εκφυλίζεται σε παθητικότητα, απολιτικοποίηση και αδιαφορία:

Η δύναμη αυτού του συγχρόνου συστήματος αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, με ολιγοπωλιακό, συγκαταθετικό και συσσωματιστικό χαρακτήρα έγκειται βασικά στο ότι δεν επιτρέπει «δημοκρατικές» εναλλακτικές λύσεις. Το κομματικοποιημένο κοινοβούλιο, ή το σύστημα των κοινοβουλευτικοποιημένων κομμάτων παρουσιάζονται σαν πολιτικές συνθέσεις ολόκληρης της κοινωνίας. Διαμέσου αυτών όλη η κοινωνία παθητικοποιείται, αντιπροσωπεύεται και υπάρχει μέσα στο κράτος· διαμέσου αυτών το κράτος απλώνει τις ρίζες του στην ταξικά διαιρεμένη κοινωνία και την εκπροσωπεί, δηλαδή την «ενσωματώνει και τη μεσολαβεί» (Φεραγιόλι, 1985, σ. 38).

Ας εστιάσουμε στο σημείο αυτό και στον τρόπο λειτουργίας του ίδιου του πολιτειακού συστήματος. Τα θεμέλια της αστικής δημοκρατίας, η «διαίρεση των εξουσιών» και η «αρχή της νομιμότητας» εντός του πλαισίου του «κράτους δικαίου», κλυδωνίζονται από την αλλαγή του ρόλου του κράτους στα προηγμένα καπιταλιστικά κράτη, διαμέσου της σημαντικής εξασθένησης του ρόλου του κοινοβουλίου σε σχέση με την εκτελεστική εξουσία και την αυτονόμηση των εκτελεστικών και γραφειοκρατικών μηχανισμών από τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς. Διαβλέπουμε ένα συγκεντρωτισμό της εξουσίας, στα χέρια της κυβέρνησης, η οποία λειτουργεί

τύποις ως αντιπρόσωπος και ουσιαστικά ως κηδεμόνας του κοινοβουλίου. Αποδεικνύεται δεσπόζων ο ρόλος των γραφειοκρατικών μηχανισμών του κράτους, οι οποίοι ενσαρκώνουν τη σταθερότητα και τη συνέχειά του. Αυτή ακριβώς η διαδικασία αυτονόμησης της εκτελεστικής εξουσίας ανταποκρίνεται σε μια στρατηγική του αστικού συστήματος εξουσίας, το οποίο επιθυμεί τον περιορισμό του πολιτικού ελέγχου των αποφάσεών της, εξυπηρετώντας παράλληλα πιο αποτελεσματικά τις οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες του ώριμου καπιταλισμού.

Όπως το θέτει ο Φρένκελ, ο ολιγαρχικός – χειραγωγικός χαρακτήρας των κρατικών μηχανισμών ευνοείται περισσότερο εκεί, όπου –όπως στην Αγγλία– η πιο φιλελεύθερη ατμόσφαιρα καλύπτει με δραστικότερο τρόπο το γεγονός ότι η πολιτική διαμόρφωση της βούλησης δεν είναι κάποιο πρωταρχικό δικαίωμα της μεγάλης πλειοψηφίας του πληθυσμού, αλλά προβάλλεται «εκ των υστέρων» στο λαό μετά την εκτέλεση των προσφερόμενων από τις ηγετικές ομάδες εκδοχών (Fraenkel, 1964, σ. 57).

Ως εκ τούτου, μπορούμε βάσιμα να υποστηρίξουμε πως η επέκταση της πολιτικής αντιπροσώπευσης σε ολόκληρο το κοινωνικό σώμα, προκάλεσε τον ενουχισμό του κοινοβουλίου από τις ουσιαστικές λειτουργίες απόφασης κι ελέγχου και τη μετατόπιση της εξουσίας σε κέντρα και σώματα πέραν του δικού του ελέγχου, όπως, άλλωστε, έχει αναδείξει και ο Πουλαντζάς.

Παράλληλα, η κρατική εξουσία χαλυβδώνεται πλέον με μια πιο γραφειοκρατική μορφή, η οποία είναι από τη φύση της πιο ανεξέλεγκτη πολιτικά, αφού καλύπτεται από ένα είδος πολιτικής ασυλίας, το οποίο της επιτρέπει να διαφεύγει, τόσο από τη λογοδοσία, όσο, πολλές φορές, κι από την πολιτική συζήτηση. Το απρόσωπο και η θεσμική ανωνυμία αποτελούν τη δύναμή της, αλλά και την κύρια πηγή νομιμότητάς της, παράλληλα με την παρουσίασή της ως ουδέτερης και απολιτικοποιημένης, αποσπασμένης από τα στενά κομματικά και κυβερνητικά πλαίσια. Δεν είναι, λοιπόν, καθόλου τυχαία, η όλο και αυξανόμενη τάση της κρατικής εξουσίας να δομείται σε συνθετότερα γραφειοκρατικά σχήματα, διότι με αυτόν τον τρόπο, όχι απλώς ισχυροποιείται, αλλά ταυτόχρονα καλύπτεται και απαλλάσσεται από κάθε είδους πολιτική ευθύνη.

Όπως επισημαίνει ο Φεραγιόλι (1985, σ. 43-44), η γραφειοκρατία αναδείχτηκε σε σύγχρονο οργανωτικό πρότυπο, ικανό να διαρθρωθεί και να αναδιαρθρωθεί, να αποσυντεθεί και να ανασυντεθεί, να διαπλαστεί και να αναδομηθεί, παρά τη σταθερή νομική εικόνα που παρουσιάζει, σε άμεση συνάρτηση με τις συγκυριακές αλλαγές. Η

γραφειοκρατία παρέχει ταυτόχρονα την πιο σίγουρη διαχείριση της εξουσίας αποτελεσματικά, σταθερά, διαφεύγοντας του ελέγχου.

Η φαινομενική αυτονόμηση της γραφειοκρατικής εξουσίας από τους νομικούς τύπους και τις επιμέρους πολιτικές ιεραρχίες την εξοπλίζει με μια ιδιόμορφη ευλυγισία, χάρη στην οποία η αστική εξουσία στο σύνολό της αποκεντρώθηκε και διαμοιράστηκε σε μηχανισμούς όλο και περισσότερο περιφερειακούς σε σχέση με τα παραδοσιακά πολιτικά κέντρα (κοινοβούλιο, κόμματα, κυβέρνηση), ενώ ταυτόχρονα της επιτρέπει να βρίσκεται έξω από τα νομικά σχήματα και τις πολιτικές επιφάνειες, να μην υπόκειται ούτε σε πολιτικό, αλλά ούτε και σε δικαστικό έλεγχο.

Με αυτόν τον τρόπο, έχει αναπτυχθεί, κάτω από το κέλυφος της αντιπροσώπευσης και του κράτους δικαίου, ένα απολυταρχικό κράτος, εντός του οποίου τείνουν να διαβρώνονται τα κύρια θεμέλια του παραδοσιακού φιλελεύθερου δημοκρατικού κράτους (ο διαχωρισμός των εξουσιών, η αρχή της νομιμότητας και η υπεροχή της νομοθετικής εξουσίας), εξαιτίας της συγκεντροποίησης της ισχύος και της διάχυσης και διασποράς της στις ποικίλες διαρθρώσεις της γραφειοκρατικής μηχανής. Μάλιστα, σήμερα, το συγκεκριμένο σχήμα έχει επεκταθεί αποφασιστικά σε διεθνές επίπεδο, υπερβαίνοντας τα στενά όρια του κράτους, διαμέσου διακρατικών και παγκόσμιων οργανισμών και θεσμών⁵⁹, οι οποίοι είναι ακόμα περισσότερο απρόσωποι, αόρατοι, άυλοι για τους πολίτες, αλλά και εκτός νομικού και πολιτικού πλαισίου ελέγχου (Φεραγιόλι, 1985, σ. 44).

Τέλος, ένα άλλο μεγάλο πλεονέκτημα της διάχυσης της αστικής κρατικής εξουσίας σε γραφειοκρατικούς θεσμούς, είναι η αδυναμία της νομικής επιστήμης να ελέγξει, έστω και εν μέρει, τους κρίσιμους μηχανισμούς, αφού αυτοί τείνουν να υπερβούν κατά πολύ τα νομοθετικά πλαίσια, μέσα στα οποία υποτίθεται πως κινείται. Υπό μια άλλη ανάγνωση, η παραπάνω αδυναμία πιστοποιεί και τη σαφή διάσταση μεταξύ της νομικής εικόνας και της πραγματικής φύσης των μηχανισμών αυτών, οι οποίοι λειτουργούν έξω και πέραν των νομικών μορφών, οι οποίες χρησιμεύουν απλώς ως προκάλυμμα. Έτσι, το πεδίο γνώσης για τη φύση και τις λειτουργίες αυτών των μηχανισμών καθίσταται ιδιαίτερος δύσβατο (Φεραγιόλι, 1985, σ. 50-51).

Διαβλέπουμε, λοιπόν, πως η ανάλυση του Φεραγιόλι κινείται στην ίδια τροχιά με αυτήν του Πουλαντζά σχετικά με τον αυταρχικό κρατισμό. Ενώ, λοιπόν, η ανάλυσή

⁵⁹ Βλ. Παρασκευή Νάσκου-Περράκη, *Το δίκαιο των διεθνών οργανισμών*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2005, για μια ανάλυση της θεσμικής διάστασης των διεθνών οργανισμών.

τους δεν έχει πολλές διαφορές, εντούτοις τα συμπεράσματά τους διαφέρουν. Ειδικότερα, ο Φεραγιόλι (1985, σ. 52) θα υποστηρίξει πως ολόκληρη η κρατική μηχανή αυτονομημένη από τις γενικές κοινωνικές βάσεις της, ακριβώς επειδή ανέλαβε λειτουργίες σχεδιασμού και εσωτερικής ρύθμισης της κεφαλαιακής αξιοποίησης, είναι περισσότερο από όσο στο παρελθόν υποταγμένη στις γενικές απαιτήσεις συντήρησης κι ανάπτυξης του συνολικού κεφαλαίου. Μια τέτοια θέση έρχεται σε ριζική αντίθεση με την άποψη πως ακριβώς αυτός ο αυξανόμενος ρόλος του κράτους ως οργάνου απαραίτητου για την καπιταλιστική σταθερότητα και ανάπτυξη, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι είναι δυνατή η χρησιμοποίηση των κρατικών μηχανισμών για να κυριαρχηθούν και να ελεγχθούν οι δυναμικές του κεφαλαίου. Η άποψη αυτή αποτέλεσε, άλλωστε, τόσο πυλώνα της συλλογιστικής του Πουλαντζά, όσο και κεντρικό στοιχείο όλων των μεταβατικών σχεδίων που εκπόνησαν τα ευρωκομμουνιστικά κόμματα για την είσοδό τους στην κυβέρνηση και τη συμμετοχή τους στις σχεδιακές πολιτικές.

Επιπροσθέτως, ο Φεραγιόλι (1985, σ. 53-54) εστιάζει την κριτική του σε δύο κρίσιμα σημεία. Το πρώτο αφορά τον ορισμό του κράτους ως εργαλείου, το οποίο βρίσκεται στα χέρια της αστικής τάξης και υπηρετεί τα συμφέροντά της, ενώ το δεύτερο, το οποίο συνδέεται άρρηκτα με το πρώτο, αφορά το κράτος ως μοχλό άσκησης της πολιτικής εξουσίας για σοσιαλιστικούς σκοπούς. Ο Φεραγιόλι υπογραμμίζει διεισδυτικά πως, στη βάση αυτών των παραδοχών, το πρόβλημα της σοσιαλιστικής μετάβασης υποβιβάζεται μηχανικά στο πρόβλημα της κατάκτησης του κράτους (που ταυτίζεται βασικά με την πολιτική κορυφή του) και της μεταβολής κατεύθυνσης και λειτουργίας που πρέπει να επιβληθεί στην κρατική μηχανή, ενώ επισημαίνει, τέλος, πως το κύριο θεωρητικό μειονέκτημα αυτού του μη ρεαλιστικού ερμηνευτικού προτύπου είναι ότι δεν συλλαμβάνει την ταξική φύση του συγχρόνου κράτους.

Ας επανέλθουμε, λοιπόν, στην κριτική, την οποία, όπως ήδη δείξαμε, έχει αναπτύξει εκτενώς και ο Πουλαντζάς. Πρόκειται, ακριβώς, για την ανασκευή της θέσης, σύμφωνα με την οποία το κράτος μπορεί να χρησιμοποιηθεί είτε για καπιταλιστικούς είτε για σοσιαλιστικούς σκοπούς ανάλογα με τις μεταβολές στην πολιτική του κορυφή. Διαμορφώνεται, έτσι η ψευδής εικόνα για έναν ουδέτερο χαρακτήρα του κράτους, διαμέσου της απόκρυψης του ειδικά καπιταλιστικού χαρακτήρα του. Και όμως! Ο καπιταλιστικός χαρακτήρας του κράτους σε καμία περίπτωση δεν είναι συγκυριακός, αλλά δομικός. Δεν οφείλεται δηλαδή, στην πολιτική

ή υποκειμενική εξάρτηση του κυβερνητικού προσωπικού από τα καπιταλιστικά συμφέροντα και τις πιέσεις που αυτά ασκούν στους κρατικούς μηχανισμούς, αλλά στον ίδιο τον ταξικό προσδιορισμό του πολιτικού συστήματος, το οποίο είναι επιφορτισμένο με την επιτέλεση των καπιταλιστικών λειτουργιών. Έχουμε, επομένως, μια δομική υποταγή του σύγχρονου αστικού κράτους στο συνολικό κεφάλαιο, η οποία διαμορφώθηκε μεθοδικά διαμέσου της ανάπτυξης και διόγκωσης ενός φάσματος κρατικών μηχανισμών, οι οποίοι διακρίνονται για την γραφειοκρατική ευλυγισία τους, την ανοσία στον νομικό έλεγχο και την μυστικότητά τους (Φεραγιόλι, 1985, σ. 54).

Αυτή η υποταγή του κρατικού συστήματος στο συνολικό κεφάλαιο φανερώνεται βασικά στον ίδιο τον τρόπο λειτουργίας των μηχανισμών, καθώς οι μηχανισμοί αυτοί από τη μια πλευρά εξασφαλίζουν «τον αποκλεισμό και την καταστολή της έκφρασης αναγκών που απειλούν το σύστημα», εξασφαλίζουν δηλαδή τον παραμερισμό των συμφερόντων που συγκρούονται με το γενικό συμφέρον του κεφαλαίου, και από την άλλη εγγυώνται τη δομική πρωταρχικότητα του συλλογικού καπιταλιστικού συμφέροντος σε σχέση με τα συγκυριακά συμφέροντα ιδιαίτερων καπιταλιστικών μονάδων. Βάσει αυτών, ο Φεραγιόλι (1985, σ. 55) υποστηρίζει πως δεν είναι δυνατόν πια να μιλάμε για «αυτονομία» του κράτους, και πολύ λιγότερο της στενά πολιτικής σφαίρας του, από το συλλογικό καπιταλιστικό συμφέρον.

Με άλλα λόγια, ο Φεραγιόλι (1985, σ. 55-56) υποστηρίζει πως έχει λάβει χώρα μια σημαίνουσα μεταβολή του ρόλου του κράτους, το οποίο, από εξωτερικός εγγυητής μετατράπηκε σε εσωτερικό στοιχείο κατεύθυνσης και προώθησης της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Το κράτος παρουσιάζεται σχετικά αυτόνομο από τις διάφορες κεφαλαιακές μονάδες υποτάσσοντας τα ιδιαίτερα συμφερόντά τους στις ρυθμιστικές λειτουργίες του. Η μεταβολή, όμως, αυτή έγινε δυνατή, ακριβώς στο βαθμό που συνοδεύτηκε από μια δομική τροποποίηση του κράτους, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την αντικειμενική και γενική λειτουργικοποίησή του όσον αφορά τα συνολικά καπιταλιστικά συμφέροντα. Ως εκ τούτου, το κράτος κατευθύνει την οικονομία και συνακόλουθα ρυθμίζει και διαμεσολαβεί τα ιδιαίτερα καπιταλιστικά συμφέροντα, μόνο στο βαθμό που αυτό είναι απαραίτητο για να επικρατήσει το συλλογικό καπιταλιστικό συμφέρον, πράγμα που οι ιδιαίτερες κεφαλαιακές μονάδες δεν θα μπορούσαν να επιτύχουν.

Ο Φεραγιόλι (1985, σ. 57-58), πηγαίνοντας ένα βήμα παρακάτω, υποστηρίζει πως η ιδέα της αυτονομίας του κράτους επιτρέπει στον πολιτικο-αντιπροσωπευτικό μηχανισμό (κοινοβούλιο, κυβέρνηση, κ.λπ.) να επιτελεί με επιτυχία τη βασική λειτουργία του: τη δημοκρατική νομιμοποίηση ολόκληρου του συστήματος, δηλαδή

άμεσα του κράτους κι έμμεσα της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων. Η παραπάνω διαδικασία επιτυγχάνεται με δύο τρόπους: σε πρώτο επίπεδο «κάνει να φαίνεται σαν αποτέλεσμα της λαϊκής θέλησης εκείνο που έτσι κι αλλιώς συμβαίνει» και σε δεύτερο επίπεδο μυστικοποιεί κι αποκρύβει τις πραγματικές καπιταλιστικές λειτουργίες του κράτους κάτω από κάλυμμα της πολιτικής αντιπροσώπευσης και του συνακόλουθου συμβολικού και ιδεολογικού μηχανισμού. Κατά την ανάλυση του Φεραγιόλι, σε αυτήν τη λειτουργία δημοκρατικής νομιμοποίησης που επιτελούν οι πολιτικοί μηχανισμοί στηρίζεται η επιβίωση του συστήματος.

Το πιο ουσιώδες από όσα λέει ο Φεραγιόλι (1985, σ. 57) είναι πως η πολιτική στρατηγική του κράτους δεν μπορεί να είναι μια στρατηγική ξεπεράσματος του καπιταλισμού, αλλά αντιθέτως μπορεί να είναι μόνο στρατηγική υπεράσπισης και ενίσχυσης των καπιταλιστικών δομών. Μάλιστα, η στρατηγική αυτή δεν είναι ούτε «ηθελημένη» ούτε «επιλεγμένη» πολιτικά από τον οποιονδήποτε, αφού ενυπάρχει στη δομή της ίδια της κρατικής οργάνωσης για την οποία και πάνω στην οποία οικοδομήθηκε και διαμορφώθηκε.

Επιπλέον, ο Φεραγιόλι (1985, σ. 60) ορθώς επισημαίνει πως το ενοποιημένο πολιτικό πλαίσιο, ακριβώς επειδή εμφανίζεται σαν έκφραση της γενικής συγκατάθεσης, επιβάλλεται και στη συνταγματική ακόμα νομιμότητα, ως όριό της και μέτρο της. Οτιδήποτε βρίσκεται έξω από αυτό ή είναι αντίθετο σε αυτό, οτιδήποτε δεν συμβάλλει στη διατήρηση και στην ενίσχυσή του, θεωρείται πως είναι αντίθετο στη δημοκρατία, στη νομιμότητα, στο Σύνταγμα. Επομένως, η υπεράσπισή του, στο βαθμό που ταυτίζεται με την υπεράσπιση της ίδιας της «δημοκρατίας» επιτρέπει κάθε δυνατή παραβίαση της συνταγματικής νομιμότητας.

Ποια είναι επομένως σήμερα η βασική λειτουργία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και των θεσμών που την απαρτίζουν και γιατί παραμένει κομβικός ο ρόλος της; Είναι η δημοκρατική νομιμοποίηση του συστήματος, δηλαδή άμεσα του κράτους κι έμμεσα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, μια νομιμοποίηση η οποία παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα μιας ψευδεπίγραφης λαϊκής θέλησης και, σε τελική ανάλυση, επιτυγχάνει το μεταμορφισμό και απόκρυψη των πραγματικών καπιταλιστικών λειτουργιών του κράτους πίσω από το προπέτασμα της πολιτικής αντιπροσώπευσης.

Κλείνοντας αυτόν τον κύκλο, φτάνουμε στο αποφασιστικό σημείο, κατά το οποίο ο Φεραγιόλι (1985, σ. 62-63) ευθυγραμμίζεται μερικώς με τον ύστερο Πουλαντζά, τονίζοντας πως η αντιπροσωπευτική δημοκρατία και το κράτος δικαίου

φαίνονται να είναι όλο και περισσότερο ασύμβατα προς την ανάπτυξη του καπιταλισμού και την επέκταση του ρόλου που αυτός αναθέτει στο κράτος. Επομένως, κάθε ρεαλιστική υπόθεση μετάβασης στο σοσιαλισμό προϋποθέτει απαραίτητα βαθιές τομές στο θεσμικό πλαίσιο του κράτους: δηλαδή όχι μόνο, και ούτε κύρια, αντικατάσταση του πολιτικού και διοικητικού προσωπικού του, αλλά ριζικούς μετασχηματισμούς της γραφειοκρατικής διάρθρωσής του, προκειμένου να πάψουν να υπάρχουν οι αντικειμενικές καπιταλιστικές λειτουργίες, σε άμεση σύνδεση με τους σοσιαλιστικούς μετασχηματισμούς του παραγωγικού συστήματος.

Σε αντίθεση, όμως, με τον Πουλαντζά, ο Φεραγιόλι (1985, σ. 63) δε θα επιμείνει στην προάσπιση των αστικών θεσμών, αλλά αντίθετα θα τονίσει πως κάθε ρεαλιστική υπόθεση μετάβασης προϋποθέτει την ανάπτυξη και την εξασφάλιση πραγματικών κοινωνικών αντιεξουσιών, δηλαδή διαδικασίες μεταβίβασης της εξουσίας από τη σφαίρα του κράτους στη σφαίρα των κοινωνικών σχημάτων, διαδικασίες που υπερβαίνουν κατά πολύ τις πολιτικές μορφές που κληρονομήθηκαν από την αστική παράδοση.

Ωστόσο, και ο Φεραγιόλι (1985, σ. 65-66), παρότι ακολουθεί μια διαφορετική συλλογιστική από τον Πουλαντζά, αποφεύγοντας να αμφισβητήσει θεμελιώδεις μαρξικές αρχές και ασκώντας αυστηρότερη κριτική στη θέση του Μπόμπιο, εντούτοις περιορίζει, και αυτός με τη σειρά του, την απάντησή του σε έναν ασαφή ριζικό μετασχηματισμό και μια σειρά απροσδιόριστων τομών στο πλαίσιο του κράτους. Κυριότερα, ενώ έχει αναπτύξει με μεγάλη ακρίβεια τη φύση και τον ρόλο του αστικού κράτους και καταδειξεί τη διάχυση της εξουσίας στο πολυδιάστατο μωσαϊκό της αστικής κρατικής μηχανής, αποφεύγει, πάντως, να αναφερθεί στην αναγκαιότητα συντριβής αυτής της αστικής μηχανής, η οποία συμπυκνώνει την εξουσία της κυρίαρχης τάξης και προασπίζει τη διαίωνιση της κυριαρχίας της.

Ο Φεραγιόλι (1985, σ. 65-66), απαντώντας στο ερώτημα του Μπόμπιο, σε διαφορετικό μήκος κύματος από τον Πουλαντζά, θα υποστηρίξει πως αφού η πολιτική δημοκρατία και οι πολιτικές ελευθερίες τείνουν να εξαυλώνονται στον ώριμο καπιταλισμό, κι αφού είναι καταδικασμένη κάθε προσπάθεια επανάκτησής τους εντός των υπαρχόντων καπιταλιστικών πλαισίων, πραγματική ουτοπία δεν είναι η υπόθεση της άμεσης δημοκρατίας που δεν πραγματοποιήθηκε ιστορικά, αλλά η υπόθεση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας που ιστορικά διαψεύστηκε.

Για τον Φεραγιόλι (1985, σ. 66-67), ο δρόμος διαφυγής από τον αστικό δεσποτισμό είναι μονόδρομος και προϋποθέτει την απόρριψη του καπιταλισμού και

του ψευδεπίγραφου αντιπροσωπευτικού συστήματός του. Προτείνει την εκ νέου θεμελίωση της πολιτικής δημοκρατίας και των ελευθεριών πάνω στη βάση μιας σοσιαλιστικής οργάνωσης της εξουσίας, θεμελιωμένης σε μια δημοκρατία όχι πια μόνο πολιτικο-αντιπροσωπευτικής, αλλά κυρίως ουσιαστικής και άμεσης. Επιπροσθέτως, δεν είναι αρκετό, ούτε και στο σοσιαλισμό, να είναι τυπικά καταχωρημένα στους νόμους και στα συντάγματα τα δικαιώματα, οι εγγυήσεις ελευθερίας και οι θεσμοί της άμεσης δημοκρατίας. Αντιθέτως, είναι αναγκαίο, ακόμα και στο σοσιαλισμό, τα συνταγματικά δικαιώματα και οι πολιτικές εγγυήσεις να εξασφαλίζονται με την κοινωνική πρακτική, δηλαδή με τη συγκεκριμένη, ατομική και μαζική, άσκησή τους. Και, πάνω από όλα, είναι αναγκαίο να έχουν η ελευθερία και το σύστημα εγγυήσεων στη σοσιαλιστική κοινωνία μια θεμελίωση όχι πια μόνο νομική αλλά και δομική.

Ο Πουλαντζάς από τη μεριά του θα οραματιστεί μια σύμπλευση μεταξύ αντιπροσωπευτικών και άμεσων θεσμών δημοκρατίας, όμως πόσο εφικτή είναι μια τέτοια πρόταση; Ο κοινοβουλευτισμός ως θεσμός διακατέχεται από μια βαθιά δυσπιστία ως προς την ικανότητα των μαζών να διαχειριστούν τις υποθέσεις τους, μετακυλώντας τη διαχείριση στα χέρια ειδικών. Ο λαός, όντως, εκλέγει και επιλέγει τους αντιπροσώπους του, υποκείμενος σε δημαγωγικές εκλογικές υποσχέσεις και προγράμματα, τα οποία δεν υλοποιούνται. Αντιθέτως, διαιωνίζεται μια νομοθέτηση προς τον συμφέρον του αστικού καθεστώτος. Από την άλλη πλευρά, είναι σαφές πως η ανάπτυξη άμεσων δημοκρατικών θεσμών και θεσμών εργατικού ελέγχου έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις κορυφές της κρατικής μηχανής, οι οποίες υπηρετούν, σε τελική ανάλυση, τα συμφέροντα της αστικής τάξης. Πρόκειται για μια σύγκρουση, που, στο απόγειό της, θα επιφέρει μια ευθεία αντιπαράθεση μεταξύ της άμεσης δημοκρατίας και της έμμεσης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ως κύριου υπερασπιστή του μονοπωλίου της αστικής κυριαρχίας. Όπως υποστηρίζει χαρακτηριστικά ο Πουλαντζάς:

Τελικά, και αυτό είναι το κυριότερο, καταντούμε να μη μπορούμε καν να θέσουμε το πρόβλημα της αναγκαίας διατήρησης και διεύρυνσης των πολιτικών ελευθεριών στο σοσιαλισμό: πράγμα που απαιτεί αναγκαστικά ειδικούς θεσμούς (τους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ριζικά μετασχηματισμένους βεβαίως) που θα εγγυώνται αυτές τις ελευθερίες. Τούτο συνεπάγεται λοιπόν έναν ορισμένο διαχωρισμό μεταξύ κράτους και κοινωνικών σχέσεων, επομένως κατά μείζονα λόγο (ας αφήσουμε εδώ τις περιστροφές) έναν ορισμένο μη-μαρασμό του κράτους (Πουλαντζάς, 1980, σ. 57).

Ενώ, λοιπόν, ο Πουλαντζάς μας καλεί να αφήσουμε τις περιστροφές, η ίδια η πρότασή του είναι εσωτερικά προβληματική και ιδιαίτερα ασαφής. Αναφέρεται στον

ριζικό μετασχηματισμό των αντιπροσωπευτικών θεσμών, χωρίς να τον προσδιορίζει συγκεκριμένα. Μιλά για «έναν ορισμένο μη-μαρασμό του κράτους», ο οποίος επίσης δεν προσδιορίζεται.

Η ύστερη τοποθέτηση του Πουλαντζά, πως η εγγύηση των ελευθεριών και των δικαιωμάτων διασφαλίζεται μόνο με τη διατήρηση της αντιπροσωπευτικής κοινοβουλευτικής μορφής, συνιστά θεωρητικό ανεπίλυτο πρόβλημα στο ύστερο έργο του. Φυσικά, πρόκειται για ένα πρόβλημα, το οποίο ο ίδιος ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 376-377) αναγνωρίζει, και γι' αυτό προτείνει μια σύζευξη μεταξύ άμεσης και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Εύστοχα, όμως, επισημαίνει ο Καρνόι πως ο Πουλαντζάς υποστηρίζει μια ισορροπία ανάμεσα στις δύο αυτές μορφές δημοκρατίας, τονίζοντας πως η μία δεν πρέπει να κυριαρχήσει της άλλης, χωρίς ωστόσο να υποδεικνύει πως θα επιλυθούν οι συγκρούσεις μεταξύ αυτών των δύο μορφών (Carnoy, 1990, σ. 236). Το πολυχρησιμοποιημένο σύνθημα πως «ο σοσιαλισμός ή θα είναι δημοκρατικός ή δεν θα υπάρχει καθόλου» συμπυκνώνει, αλλά δεν επιλύει το πρόβλημα.

Όμως, εδώ, το δικό μας ερώτημα δεν είναι κατά πόσο μπορεί να λειτουργήσει η σύζευξη μεταξύ των δύο δημοκρατικών μορφών, ποια είναι προτιμότερη ή αν στην πορεία η μια θα ενσωματώσει την άλλη, προβληματισμοί που απασχολούν τον Πουλαντζά, αλλά κατά πόσο οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί αποτελούν το όριο κάθε ριζοσπαστικής πολιτικής. Για τον ίδιο τον Πουλαντζά (2019β, σ. 27), το ερώτημα μοιάζει να απαντάται, όταν υποστηρίζει πως η εργατική τάξη έχει ανάγκη από δημοκρατικούς θεσμούς, όχι μόνο για να αμυνθεί απέναντι σε εχθρούς, αλλά και για να «αμυνθεί απέναντι στον εαυτό της», ιδίως στη φάση που ασκεί την πολιτική εξουσία.

13.2.3: Η ανάλυση του Μαντέλ

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι απόψεις του Μαντέλ, ο οποίος στο έργο του *Ο ύστερος καπιταλισμός*, θα προβεί με τη σειρά του σε μια αναηγή της νέας φάσης του καπιταλιστικού κράτους.

Κατά τον Μαντέλ (1975, σ. 456-457), το «κλασικό» κράτος του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού στην προιμπεριαλιστική περίοδο είναι κατεξοχήν «αδύναμο κράτος». Η κυριαρχία του κεφαλαίου διαφοροποιείται σε σχέση με τις προ-καπιταλιστικές ταξικές κυριαρχίες από το γεγονός πως δε στηρίζεται σε σχέσεις άμεσης βίας και δουλείας, αλλά πάνω σε σχέσεις «ελεύθερης» ανταλλαγής, οι οποίες

συγκαλύπτουν την οικονομική εξάρτηση και τον οικονομικό καταναγκασμό, δημιουργώντας ταυτοχρόνως μια επίφαση ισότητας και ελευθερίας.

Ο Μαντέλ (1975, σ. 457) συμπεραίνει πως σε συνθήκες κλασικού, σταθεροποιημένου, καπιταλισμού οι σχέσεις ανταλλαγής εσωτερικεύονται γενικά και έτσι η αστική τάξη μπορεί να παραιτηθεί σε μεγάλο βαθμό από τη χρήση κρατικής βίας και να αρκεστεί σε μια μείωση της κρατικής δύναμης σε ένα ελάχιστο όριο λειτουργιών. Το κεφάλαιο κυριαρχεί τότε απεριόριστα εξαιτίας της οικονομικής υπεροχής του. Στο σημείο αυτό, ο Μαντέλ (1975, σ. 555) μνημονεύει τον Πουλαντζά, ο οποίος είχε υπογραμμίσει τον ξεχωριστό ρόλο που έπαιξε η νομικοπολιτική ιδεολογία στην ανάπτυξη της αστικής ταξικής κυριαρχίας. Προσθέτει, ωστόσο, πως ο αποτελεσματικός επηρεασμός του προλεταριάτου από αυτήν την ιδεολογία εκδηλώνεται με καθυστέρηση, μετά την ένταξη των εργατικών κομμάτων στο αστικό κοινοβουλευτικό κράτος, δηλαδή τη στιγμή ακριβώς που ξεκινά η παρακμή της δύναμης του κοινοβουλίου.

Λογική προέκταση της προαναφερθείσας θέσης του Μαντέλ, αποτελεί η άποψη πως όσο πιο έντονα επεμβαίνει το κράτος στο καπιταλιστικό οικονομικό σύστημα, τόσο πιο έντονα φανερώνεται πως το σύστημα αυτό πάσχει, αφού η όξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων αποδεικνύει πως η αυτόματη λειτουργία της οικονομίας δεν μπορεί να εγγυηθεί την απρόσκοπτη διεύρυνση της αναπαραγωγής. Μάλιστα, ο Μαντέλ (1975, σ. 460) θα στραφεί εναντίον του Πουλαντζά και της άποψής του πως σε αυτήν τη φάση του καπιταλισμού κύρια λειτουργία του κράτους είναι η πολιτική και κύρια σφαίρα της κρατούσας ιδεολογίας της συσκότισης είναι η «οικονομίστικη» ιδεολογία, άποψη που για τον Μαντέλ αποτελεί μια σχολαστική και όχι χρήσιμη προσπάθεια διαφοροποίησης των εννοιών.

Παράλληλα, ο Μαντέλ (1975, σ. 460-461) εστιάζει την προσοχή του σε κάποια συστατικά του ύστερου καπιταλισμού, μεταξύ των οποίων τον άμεσα οικονομικό ρόλο του κράτους, την προωθούμενη αποπολιτικοποίηση της εργατικής τάξης, αλλά και την παντοδυναμία της οικονομίας που «αίρει» τις ταξικές αντιθέσεις, εγγυάται την ανάπτυξη και διογκώνει την κατανάλωση.

Προχωρώντας βαθύτερα, ο Μαντέλ (1975, σ. 461) διερωτάται πώς η άρχουσα μερίδα της αστικής τάξης ασκεί την πολιτική της εξουσία στον ύστερο καπιταλισμό, πώς, δηλαδή, συνδυάζονται η οικονομική δύναμη και η ιδεολογική ηγεμονία σε σχέση με τον πολιτικό έλεγχο πάνω στον κρατικό μηχανισμό. Απαντά, επιστρέφοντας στον Μαρξ και τον ορισμό του πως η κοινωνική εκείνη τάξη, που ελέγχει το κοινωνικό

υπερπροϊόν, ελέγχει επίσης το βασισμένο σε αυτό το υπερπροϊόν κοινωνικό εποικοδόμημα.

Επιπροσθέτως, ο Μαντέλ (1975, σ. 462-463) υποστηρίζει πως η αστική μηχανή έχει μια ιεραρχική διάρθρωση, η οποία ανταποκρίνεται στη δομή της αστικής κοινωνίας. Οι κορυφές αυτού του μηχανισμού προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από αστικές οικογένειες. Ο Σάμιουελ Μπρίταν, μελετώντας τον αγγλικό κρατικό μηχανισμό, παρατήρησε πως από τους 630.000 δημόσιους υπαλλήλους, μόνο οι 2.500 μπορούν να παίρνουν αποφάσεις. Πρόκειται για εκείνους που ο Ντόναλντ Κίνγκσλεϊ αποκαλεί «μόνιμους πολιτικούς», αφού επιτελούν κομβικές λειτουργίες για την καπιταλιστική τάξη (Brittan, 1964, σ. 19-20). Επιπλέον, η άνοδος στον κρατικό μηχανισμό, μέχρι και την κορυφή των αποφασιστικών εκτελεστικών λειτουργιών, χαρακτηρίζεται από μια μακρόχρονη διαδικασία επιλογής όχι με γνώμονα τη γνώση, αλλά την υπακοή στους γενικούς κανόνες συμπεριφοράς της αστικής τάξης και τη συμμετοχή σε ένα από τα μεγάλα κόμματα εξουσίας. Ως εκ τούτου, είναι απίθανο να μπορέσουν να αναρριχηθούν στις κορυφές του κρατικού μηχανισμού, άτομα που αρνούνται το υπάρχον κοινωνικό καθεστώς και τον τρόπο λειτουργίας του.

Στη βάση αυτής της συλλογιστικής, ο Μαντέλ θα ασκήσει κριτική στην άποψη, που, μεταξύ άλλων, υποστήριξε και ο Πουλαντζάς, υπογραμμίζοντας πως πρόκειται για αυταπάτη η ιδέα πως ο αστικός μηχανισμός θα μπορέσει να χρησιμοποιηθεί για το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Αντιθέτως, για τον Μαντέλ (1975, σ. 463) η επιβολή της γενικής αστικής ιδεολογίας είναι τόσο ισχυρή, που παρακινεί ακόμα και ηγετικά στελέχη εργατικών κομμάτων και συνδικαλιστικών οργανώσεων, διαμέσου της μακρόχρονης συμβίωσης με τον κρατικό μηχανισμό, να συμφιλιώνονται με το σύστημα και τις επιταγές του. Όλες αυτές οι λειτουργίες του κράτους συσκοτίζονται από τη θεώρηση του κράτους σαν εκπροσώπου του «γενικού συμφέροντος», σαν ουδέτερου διαιτητή ανάμεσα στις επιμέρους τάξεις.

Ο ύστερος Πουλαντζάς (2008β, σ. 372) υπογράμμισε πως δεν μπορεί να γίνεται πια λόγος για εκείνο που ονομάστηκε από παλιά σπάσιμο ή καταστροφή του κρατικού μηχανισμού. Ο Μαντέλ (1980, σ. 239-241) θα αντιτείνει πως δεν θα πρέπει να γίνεται εξομοίωση των αμέτρητων κοινωνικών λειτουργιών, που το κράτος εκπληρώνει για να ικανοποιήσει κάποιες αντικειμενικές αναγκαιότητες της διαδικασίας της υλικής αναπαραγωγής και της φύσης του κρατικού μηχανισμού ως οργάνου διατήρησης και αναπαραγωγής της κυριαρχίας μιας τάξης πάνω σε μια άλλη. Ως εκ τούτου, υπάρχουν εκατοντάδες λειτουργίες του κράτους (διανομή ταχυδρομείου, φωτισμός δρόμων κ.λπ.)

οι οποίες είναι απαραίτητες, ανεξάρτητα από την ταξική φύση του κράτους. Όπως, λοιπόν, αυτές σήμερα εκπληρώνονται από το αστικό κράτος, με τον ίδιο τρόπο θα εκπληρώνονται και από το εργατικό κράτος, αφού κανείς δεν προτείνει να «συντριβούν» οι ταχυδρομικοί ή οι σιδηροδρομικοί, επειδή συνηγορεί υπέρ της συντριβής του αστικού κρατικού μηχανισμού.

Ο Μαντέλ, λοιπόν, υποστηρίζει πως θα πρέπει να γίνεται διάκριση μεταξύ των λειτουργιών της υλικής αναπαραγωγής που εκπληρώνει το κράτος και των λειτουργιών της αναπαραγωγής μιας προσδιορισμένης κοινωνικής δομής, δηλαδή της αναπαραγωγής της ταξικής κυριαρχίας. Με άλλα λόγια, ανώτατα στελέχη της κρατικής διοίκησης, όπως οι στρατηγοί, οι αρχηγοί της αστυνομίας και οι ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι των υπουργείων, υπηρετούν τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης και όχι τα συμφέροντα της «κοινωνίας γενικά», όπως οι σιδηροδρομικοί ή οι ταχυδρομικοί υπάλληλοι. Πρόκειται για εκείνο το «παρασιτικό σώμα», για εκείνο το ειδικό τμήμα της κρατικής μηχανής, που η εργατική τάξη πρέπει σε κάθε περίπτωση να συντρίψει, αφού δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει για δικούς της σκοπούς.

Οι κορυφές του αστικού κρατικού μηχανισμού, που αποτελούν την ενσάρκωση της κρατικής μηχανής, είναι πλήρως απορροφημένες και ενσωματωμένες στην αστική τάξη, και ως εκ τούτου δεν μπορούν παρά να υπηρετούν τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης. Ο Μαντέλ (1980, σ. 241-244) προσθέτει πως είναι αδύνατο το γκρέμισμα της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας της αστικής τάξης, χωρίς το ταυτόχρονο γκρέμισμα της ιεραρχίας του στρατού, της αστυνομίας, των υπουργείων, με την αυταπάτη πως αυτές είναι σε θέση να «δημοκρατικοποιηθούν» βαθμιαία μέσω μικροεπεμβάσεων. Μάλιστα, θα προσθέσει πως μια «δημοκρατική μεταρρύθμιση» αυτών των θεσμών περνά από την αμφισβήτηση της ιεραρχικής δομής τους, πράγμα που ισοδυναμεί ακριβώς με τη διάλυση αυτών των μηχανισμών καταπίεσης της κρατικής μηχανής.

Ακόμη, η δομή του αστικού κράτους καθορίζεται από τις αρχές του τυπικού καταμερισμού των εξουσιών και του υπαλληλικού επαγγελματισμού, δηλαδή της μόνιμης παρεμπόδισης κάθε άμεσης άσκησης εξουσιών (αυτοδιαχείριση) από τις μάζες. Για τον Μαντέλ (1975 σ. 464), η μορφή αυτού του καταμερισμού ανταποκρίνεται στις ανάγκες μιας έμμεσης δημοκρατίας, η οποία αποβαίνει καθαρά τυπική από τη στιγμή που οι μάζες αδυνατούν να αποκτήσουν τα υλικά μέσα για την πραγματική άσκηση των δημοκρατικών ελευθεριών. Αυτό δε σχετίζεται μόνο με την

οικονομική ανισότητα στην ιδιοκτησία, αλλά προπάντων με τις αλλοτριωτικές επιδράσεις που ασκούνται πάνω στη συνείδηση των μαζών.

Ο Μαντέλ (1980, σ. 245-248), εξάλλου, θα καυτηριάσει σθεναρά τα ταύτιση ανάμεσα στις δημοκρατικές ελευθερίες και την αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία. Ένα από τα κύρια ιδεολογικά όπλα της αστικής τάξης είναι η εμπέδωση του αξιώματος πως δεν υπάρχει πολιτική και προσωπική ελευθερία χωρίς την αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία. Ο Μαντέλ θα αντιτείνει πως αν οι θεσμοί του αστικού κράτους είναι το «φυσικό» πλαίσιο για την επέκταση των δημοκρατικών ελευθεριών, τότε γιατί δεν διακηρύσσεται η αρχή της εκλογιμότητας σε όλα τα επίπεδα των κρατικών θεσμών; Γιατί δεν θεσμοθετείται η εκλογή των δικαστών, των αξιωματικών και των διευθυντών στα υπουργεία; Γιατί δεν περιορίζονται οι αποδοχές των ανωτέρων δημοσίων υπαλλήλων, των διοικητών του στρατού και των βουλευτών στο μισθό ενός εργάτη; Μήπως αυτές οι δημοκρατικές τομές, χρησιμοποιώντας τον όρο του Πουλαντζά, δεν είναι σύμφωνες με τη λειτουργία του αστικού κράτους, που είναι η εγγύηση της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας και η αξιοποίηση του κεφαλαίου για την παραγωγή της υπεραξίας;

Η κριτική, λοιπόν, που ασκεί ο Μαντέλ (1980, σ. 248-249), εναντία στους εμπνευστές του «Κοινού Προγράμματος» και κατ' επέκταση και στις θέσεις του ύστερου Πουλαντζά, είναι πως αυτοί δεν προβλέπουν καμία από τις προαναφερθείσες επαναστατικές μετατροπές της δημοκρατίας, αφού σέβονται τη δοσμένη δομή του αστικού δημοκρατικού κράτους, που είναι ακριβώς η έκφραση και εγγύηση της αστικής φύσης του. Ο Μαντέλ (1980, σ. 249) ωθεί τη διαφωνία του με τον Πουλαντζά ακόμα μακρύτερα, όταν επισημαίνει πως κάθε διαδικασία δημοκρατικού μετασχηματισμού σκοντάφτει και θα σκοντάφτει πάντα στις δομές του αστικού κράτους, ακόμα και στις πιο ευνοϊκές συνθήκες της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Ως εκ τούτου, ο Μαντέλ είναι μεταξύ εκείνων, που δεν ζητούν δημοκρατικοποίηση των αστικοδημοκρατικών θεσμών, αλλά αντίθετα τους απορρίπτει, προσθέτοντας πως στόχος είναι να αποκαλυφθεί η επίφαση δημοκρατικής νομιμότητας που αυτοί έχουν, προκειμένου οι μάζες να αποκτήσουν μια ποιοτικά διαφορετική μορφή δημοκρατίας, με περισσότερα δικαιώματα και ελευθερίες, που αρνείται να δώσει η αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία. Ο Μαντέλ (1980, σ. 250), λοιπόν, υπογραμμίζει πως η δημοκρατικοποίηση εντός του αστικού κοινοβουλευτισμού έχει ένα αξεπέραστο όριο, αυτό όπου ή θα συντριβεί η

καταπιεστική κρατική μηχανή ή θα περιοριστούν προοδευτικά οι ελευθερίες και τα δικαιώματα των μαζών.

Εκτός των προαναφερθέντων, για τον Μαντέλ (1975, σ. 465) χαρακτηριστική μορφή της αστικής ιδεολογίας αποτελεί στον ύστερο καπιταλισμό η πίστη στην παντοδυναμία της τεχνολογίας, αφού διακηρύσσει την ικανότητα της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης να ξεπεράσει βαθμιαία τις οικονομικές κρίσεις, να προσδώσει μια «τεχνική» λύση στις αντιφάσεις της, αλλά και να ενσωματώσει τις κοινωνικές τάξεις.

Ο Μαντέλ (1975, σ. 466) συνοψίζει πως για το άτομο, το οποίο σε όλη του τη ζωή είναι υποταγμένο στους νόμους της αγοράς -όχι μόνο στη σφαίρα της παραγωγής, αλλά σε ολόκληρο το φάσμα της κοινωνικής του ζωής- φαίνεται, με βάση τη «καθημερινή εμπειρία», αδύνατο να ξεφύγει από αυτήν την κατάσταση, αφομοιώνοντας μοιρολατρικά την ιδεολογία της υστεροκαπιταλιστικής κοινωνικής τάξης. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονται και οι θεωρίες για το τέλος των ιδεολογιών, οι οποίες επιδιώκουν να πείσουν για το άσκοπο κάθε εναντίωσης στο παγιωμένο status quo. Επιπροσθέτως, ο Μαντέλ (1975, σ. 470) κατηγορεί τους μελετητές, οι οποίοι αν και είναι ενάντια στον καπιταλισμό, συνηγορούν πως το προλεταριάτο αδυνατεί να αμφισβητήσει την κυριαρχία της αστικής τάξης, ότι λειτουργούν ακούσια ως εξαρτήματα της αστικής ιδεολογίας, η οποία επιδιώκει ακριβώς να πείσει το προλεταριάτο για αυτήν του την αδυναμία. Αυτή η «απάτη» των μελετητών, όπως την χαρακτηρίζει ο Μαντέλ, δεν είναι απόρροια των «επιτυχιών» του ύστερου καπιταλισμού, αλλά της απογοήτευσης για τις παθογένειες του υπαρκτού σοσιαλισμού.

Τέλος, ο Μαντέλ (1980, σ. 251-253) είναι ιδιαίτερα σκωπτικός αναφορικά με τη δυνατότητα σύζευξης της άμεσης και της έμμεσης δημοκρατίας, βασικό συστατικό της συλλογιστικής του Πουλαντζά για την οικοδόμηση του δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό. Ο Μαντέλ διαβλέπει μια ασυμφιλίωτη σχέση ανάμεσα στις δύο μορφές δημοκρατίας, επισημαίνοντας πως το κοινοβούλιο αποτελεί την έκφραση μιας βαθιάς δυσπιστίας στην ικανότητα των μαζών να διαχειριστούν τις ίδιες τους τις υποθέσεις. Κατά τον Μαντέλ, όσο περισσότερο θα πλαταίνει ο χώρος της άμεσης δημοκρατίας, τόσο θα διευρύνεται η ένταση και η σύγκρουση με τους θεσμούς του αστικού κράτους, υπό την έννοια, πως τα όργανα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας είναι αυτά που, σε τελική ανάλυση, υπερασπίζονται το μονοπώλιο της κυριαρχίας της αστικής τάξης.

Το ασύμβατο μεταξύ αυτών των δύο πλευρών της δημοκρατικής έκφρασης αναδεικνύεται και από το πώς η καθεμία αντιμετωπίζει τον πολίτη. Ενώ, για την έμμεση αντιπροσωπευτική δημοκρατία ο πολίτης λειτουργεί ως ένα ατομικοποιημένο

και αλλοτριωμένο άτομο, αντιθέτως για την άμεση δημοκρατία, ο πολίτης είναι πρωταγωνιστής της ίδιας της έκφρασης της δημοκρατίας διαμέσου της συμμετοχής του. Για τον Μαντέλ (2001, σ. 99-100), ο πραγματικός μετασχηματισμός της δημοκρατίας μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο διαμέσου της διάχυσης της εξουσίας στις μάζες, προοπτική ασύμβατη προς τη διατήρηση των αντιπροσωπευτικών κοινοβουλευτικών οργάνων.

13.3: Από τον αυταρχικό κρατισμό στην κατάσταση εξαίρεσης

Η Έλεν Γουντ θα περιγράψει ρεαλιστικά πως, παρά τις συνεχόμενες βαθιές καπιταλιστικές κρίσεις που συντελούνται τις τελευταίες δεκαετίες, δεν υπήρξε παραδόξως ποτέ στιγμή στην ιστορία του καπιταλισμού, όπου η εξάλειψη και η αντικατάσταση του συστήματος από μια άλλη κοινωνική μορφή να φαινόταν τόσο απίθανη. Ποτέ άλλοτε ο καπιταλισμός δεν βρισκόταν τόσο λίγο αντιμέτωπος με τη θεωρητική και πρακτική πρόκληση μιας αντιθετικής δύναμης (Wood, 2012, σ. 105).

Σήμερα, και ιδίως ύστερα από την δεκαετία του 1980, έχει συντελεστεί μια σημαντική ανατροπή των σχέσεων μεταξύ πολιτικής και οικονομικής εξουσίας σε βάρος της πρώτης, αλλά και η μεταφορά μέρους της ηγεμονίας στο εσωτερικό του συγκροτήματος εξουσίας από το παραδοσιακό κεφάλαιο στο χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο, με αρκετούς μελετητές να υποστηρίζουν τη διευρυμένη κυριαρχία του τελευταίου πάνω σε όλες τις μερίδες του κεφαλαίου (Burbach & Robinson, 1999, σ. 34). Το κέντρο βάρους των κυριότερων και πιο κρίσιμων αποφάσεων μεταφέρεται από την εκτελεστική εξουσία και τη διοίκηση στα ισχυρά οικονομικά συμφέροντα κάθε χώρας και, σε υπερεθνικό επίπεδο, στα χρηματοπιστωτικά κεφαλαιουχικά κέντρα, τις λεγόμενες «αγορές» (Robinson & Harris, 2000, σ. 12-22).

Το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο δεν αναδεικνύεται σε ηγεμονική καπιταλιστική μερίδα μόνο επειδή επιβάλλεται πολιτικά, μέσω του αστικού κράτους, στο βιομηχανικό και εμπορικό κεφάλαιο. Την περίοδο της ολοκλήρωσης της ουσιαστικής υπαγωγής στο κεφάλαιο, το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο ενοποιεί και διαμεσολαβεί όλες τις επιμέρους σφαίρες παραγωγικής αξίας, γιατί επεκτείνεται σε όλο το εύρος του κοινωνικού σχηματισμού, επειδή μπορεί και εγκολώνει στο κύκλωμα της αυτοαξιοποίησής του κάθε παραγωγική δραστηριότητα. Το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο ηγεμονεύει πρωτίστως υλικά, εκφράζοντας το γενικό συμφέρον του κεφαλαίου, συγκροτώντας και οργανώνοντας συλλογικά το κεφάλαιο ως τάξη με διακριτά οικονομικά συμφέροντα. Από το υλικό πεδίο εκκινεί ο κυρίαρχος πολιτικός του ρόλος και όχι το αντίστροφο (Τζαρέλλας, 2020β, σ. 252).

Να υπογραμμίσουμε, όμως, εδώ, πως, παρότι αναμφίβολα διαπιστώνεται τις τελευταίες δεκαετίες μια ένταση στους ρυθμούς ανάπτυξης του χρηματοπιστωτικού

συστήματος, εντούτοις για μια σειρά από λόγους (Weiss, 1998, σ. 178-184) θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί για το ποια μερίδα του κεφαλαίου είναι ηγεμονική, αφού αυτό συναρτάται από τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν στο εσωτερικό του κάθε κοινωνικού σχηματισμού. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, ακόμα και αν παραδεχθούμε την ηγεμονία του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου στο αστικό μπλοκ, εντούτοις ο χρηματοπιστωτικός καπιταλισμός του 21^{ου} αιώνα δεν αποτελεί έναν νέου τύπου καπιταλισμό, αλλά μια συγκεκριμένη ιστορική μορφή του σε συνάφεια με το περιεχόμενό του. Ως εκ τούτου, η κυριαρχία του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου δεν ισοδυναμεί με παρακμή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά αντιθέτως καταδεικνύει την τάση του κεφαλαίου να αναπτύσσεται πέρα και έξω από υλικούς και κοινωνικούς περιορισμούς (Τζαρέλλας, 2020β, σ. 247-248).

Η κυριαρχία του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου οδήγησε σε μια σειρά δομικών αλλαγών στην καπιταλιστική παραγωγή. Κυριότερα, επέτρεψε στις επιχειρήσεις να συμμετέχουν απευθείας στις χρηματοπιστωτικές αγορές όχι μόνο για δανεισμό, αλλά και για απόσπαση υπεραξιών, ενώ παράλληλα μετέτρεψε τον δανεισμό των νοικοκυριών και των επιχειρήσεων σε βασική κερδοφόρα τραπεζική συναλλαγή. Επιπροσθέτως, τα νοικοκυριά συνδέθηκαν στενά με τις αγορές, είτε επενδύοντας τις αποταμιεύσεις τους είτε δανειζόμενα προκειμένου να ικανοποιήσουν ανάγκες τους.

Αυτή η μεταβολή έχει επιφέρει ριζικές ανατροπές, σε σχέση με την περίοδο των αναλύσεων του Πουλαντζά, τόσο στη δομή, όσο και στον ίδιο τον πυρήνα του καπιταλιστικού κράτους. Το αστικό κράτος παύει να αποτελεί τον αποκλειστικό εγγυητή της αναπαραγωγής της εξάρτησης των υποτελών τάξεων, είτε παραχωρώντας ζωτικές λειτουργίες αναπαραγωγής στο κεφάλαιο (περίθαλψη, ασφάλιση), είτε συμπράττοντας μαζί με το κεφάλαιο σε δημόσια έργα (καθαριότητα, κατασκευές), είτε οργανώνοντας το ίδιο τη διαχείριση και την καταστολή του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, προκειμένου να μετατραπούν σε πεδία κερδοφορίας (προγράμματα εργασίας). Ως εκ τούτου, επιχειρείται μια διαδικασία επιλεκτικής μείωσης του εύρους του κράτους, υποβάθμισης των κοινωνικών αρμοδιοτήτων του, αλλά και υποχώρησης των νομικών εγγυήσεων, διαμορφώνοντας συνολικά μια κατάσταση συνεχών εξαιρέσεων από το νόμο και το Σύνταγμα. Το κράτος παραχωρεί τμήμα της πολιτικής του εξουσίας στις αγορές, ώστε διαμέσου των οικονομικών αυτοματισμών να χαράσσεται γρηγορότερα η κρατική πολιτική. Το αστικό κράτος, παρότι διατηρεί εν μέρει την αυτονομία του από το κεφάλαιο, αρθρώνεται ως κράτος-ιμάντας των συμφερόντων του λαού των αγορών «Marktvolk» (Streeck, 2014, σ. 80).

Άλλωστε, ο νεοφιλελευθερισμός μπορεί να γίνει κατανοητός ως ένα είδος αντεπανάστασης του κεφαλαίου απέναντι στους περιορισμούς της αστικής μεταπολεμικής δημοκρατίας, όπως αυτοί εκφράστηκαν διαμέσου του κείνσιανισμού και του κράτους πρόνοιας. Η διόγκωση του δημοσίου χρέους, ο ριζοκίνδυνος δανεισμός και η αντικατάσταση του κράτους πρόνοιας από το κράτος χρέους αποτέλεσαν βασικές μορφές του καπιταλισμού μετά την κρίση του 1973 (Streeck, 2014, σ. 47-96).

Σε καμία περίπτωση, βέβαια, αυτό δεν σημαίνει πως το εθνικό κράτος δεν έχει πια καμία χρησιμότητα. Αντιθέτως, το υπερεθνικό κεφάλαιο χρειάζεται τα εθνικά κράτη, προκειμένου να επιτελούνται τρεις απαραίτητες λειτουργίες: α) η υιοθέτηση φορολογικών και νομισματικών πολιτικών, οι οποίες διασφαλίζουν τη μακροοικονομική σταθερότητα β) η δημιουργία των βασικών όρων υποδομής, που είναι απαραίτητοι για την παγκοσμιοποιημένη οικονομική δραστηριότητα γ) η εξασφάλιση θεσμών κοινωνικού ελέγχου, τάξης και σταθερότητας (Robinson, 1996, σ. 19). Το κράτος, λοιπόν, δεν υποχωρεί μπροστά στην αδιαμεσολάβητη δράση του κεφαλαίου, αλλά αντιθέτως οργανώνει πολιτικά αυτή τη δράση. Το αστικό κράτος δεν αποδυναμώνεται, αφού οι βασικές του λειτουργίες εξακολουθούν να λειτουργούν, όμως, αναπροσαρμοσμένες σε ένα νέο πλαίσιο αναπαραγωγής.

Επέρχεται, λοιπόν, μια ριζική ανατροπή των κοινωνικών συμβολαίων, όπως αυτά εμπεριέχονταν στο εκάστοτε σύνταγμα, αφού το κοινωνικό πρόσημο του συντάγματος υποχωρεί, προς όφελος του ιδιοκτησιακού και επιχειρηματικού συντάγματος. Πρόκειται για μια δυαδική συνταγματική νομιμότητα. Ενώ η νομιμότητα που αφορά τα κοινωνικά δικαιώματα παραμένει μόνο τυπικά σε ισχύ, διαμορφώνεται και ενισχύεται μια παρά-συνταγματική νομιμότητα, η οποία εφαρμόζεται παρακάμπτοντας την πρώτη (Μπελαντής, 2012β). Με τους όρους του Αγκάμπεν⁶⁰, προωθείται μια κοινοβουλευτική νομιμοποίηση της απονομιμοποίησης, με υποτιθέμενο σκοπό να δημιουργήσει εκείνες τις συνθήκες, όπου θα ισχύσει ξανά η τωρινή εκτός ισχύος νομιμότητα (Agamben, 2013, σ. 27).

Η θεσμοθέτηση της έκτακτης ανάγκης καθιερώνει ένα νέο βασικό νόμο παράλληλο με το ισχύον σύνταγμα. Με άλλα λόγια, δεν τίθεται ζήτημα κατάργησης διατάξεων του συντάγματος, αλλά θεσπίζεται ένα νομοθετικό «παρά-Σύνταγμα», το

⁶⁰ Βλ. Νίκος Τσίρος, «Η έννοια της κατάστασης εξαίρεσης στο έργο του Giorgio Agamben: Μια κριτική αποτίμηση», *Θέσεις*, 2016, τεύχ. 137, για μια κριτική αποτίμηση των θέσεων του Αγκάμπεν.

οποίο περιλαμβάνει το βασικό κανονιστικό πλαίσιο καθ' όλη τη διάρκεια της κατάστασης εξαίρεσης. Όμως, το χρονικό διάστημα κατά το οποίο η κατάσταση εξαίρεσης θα έχει ισχύ, αλλά και οι προβλεπόμενες διαδικασίες για την άρση της, συνήθως «ξεχνιούνται». Προκειμένου να επιβληθεί ανεμπόδιστα η κατάσταση εξαίρεσης, υπάρχει μια σειρά αλλαγών που, όταν συνδυάζονται, οδηγούν στην κατάσταση έκτακτης ανάγκης (Sakellariopoulos, 2019, σ. 144-145).

Η πρώτη αλλαγή σχετίζεται με μετασχηματισμούς στη λειτουργία των κομμάτων, η οποία αφορά κυρίως την προοδευτική σύγκλιση στα προγράμματα των φιλελεύθερων και των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων. Η διαφοροποίησή τους έγκειται στις διαφορετικές μορφές αστικής διαχείρισης εντός του πλαισίου του καπιταλιστικού κράτους. Παράλληλα, παρατηρείται μια κρατικοποίηση των κομμάτων, διαμέσου της εξάλειψης της αυτονομίας τους σε σχέση με την εκτελεστική εξουσία. Ο κρατικός μηχανισμός στο σύνολό του είναι σε θέση να καθορίζει την κεντρική αστική στρατηγική, τη στιγμή που οι λειτουργίες ενσωμάτωσης των κυρίαρχων τάξεων έχουν αφαιρεθεί από τα κόμματα (Μπελαντής, 2012α). Ως εκ τούτου, η νέα μορφή της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας είναι αποσυνδεδεμένη από τις λαϊκές απαιτήσεις και εντός της διεξάγεται μια ενδοαστικού χαρακτήρα διαπραγμάτευση.

Η δεύτερη αλλαγή αφορά τη μετάβαση από το παρεμβατικό-διαιτητικό κράτος στο κράτος ως διευθυντήριο της οικονομικής αναδιάρθρωσης (Sakellariopoulos, 2007, σ. 7-32), αφού το κράτος δεν επιδιώκει πλέον να λειάνει τις κοινωνικές αντιφάσεις και επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στον σχεδιασμό πολιτικών για την αλλαγή του συσχετισμού δυνάμεων προς όφελος των κυρίαρχων τάξεων.

Η τρίτη αλλαγή αφορά την περαιτέρω μετάθεση εξουσιών από το κοινοβούλιο και την εκτελεστική εξουσία είτε στον αρχηγό της κυβέρνησης και των τεχνοκρατών συμβούλων του είτε σε υπερεθνικούς οργανισμούς, όπως ενδεικτικά η Ευρωπαϊκή Ένωση και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί θεωρούνται ακατάλληλοι για τον χειρισμό ποικίλων θεμάτων και οι βουλευτές περιορίζονται στην επικύρωση των αποφάσεων, που έχουν ληφθεί από τους υπερεθνικούς οργανισμούς.

Η τέταρτη αλλαγή σχετίζεται με τη συνολική αναδιοργάνωση του κομματικού συστήματος, η οποία περιλαμβάνει την παρακμή παραδοσιακών κομμάτων και την εμφάνιση νέων πολιτικών δυνάμεων, ταυτόχρονα με τη συγκρότηση παράταιρων κυβερνητικών συμμαχιών, οι οποίοι επιβάλλονται από τη δυναμική των «κρίσιμων στιγμών».

Η πέμπτη αλλαγή αφορά τη «σκλήρυνση» των κατασταλτικών μηχανισμών, αφού οι δυνάμεις ασφαλείας έχουν ενισχυθεί τόσο αριθμητικά, όσο και από άποψη υλικοτεχνικών υποδομών. Ας μην ξεχνάμε πως ο μόνος τομέας, στον οποίο συνεχίζονται να πραγματοποιούνται μαζικές προσλήψεις, είναι αυτός των σωμάτων ασφαλείας. Παράλληλα έχουν δημιουργηθεί νέοι μηχανισμοί, με πιο αποτελεσματικές μεθόδους οργάνωσης και δράσης, ενώ και η νομοθεσία παρέχει νέες δυνατότητες αναφορικά με τις αστυνομικές δυνάμεις (Καλτσώνης, 2014, σ. 185).

Ένα από τα κύρια ιδεολογικά συνθήματα της νεοφιλελεύθερης λογικής αφορά το λεγόμενο «λιγότερο» κράτος. Φυσικά, το νεοφιλελεύθερο κράτος δεν είναι ένα «λιγότερο» κράτος, αλλά ένα κράτος «ελεγχόμενης» ρύθμισης, αφού η αναδιάταξη των πολιτικών, οικονομικών και ιδεολογικών σχέσεων υπαγορεύθηκε και διευθετήθηκε συλλήβδην από το εθνικό καπιταλιστικό κράτος (Bonfeld, 2014, σ. 174-180).

Όπως έχει επισημάνει ο Κονδύλης (1991, σ. 230-231), η άνοδος του μοντέρνου κράτους και η άνοδος της αστικής τάξης συμβάδισαν επί αιώνες, και η νίκη της αστικής τάξης δεν συνεπέφερε κάποια εξασθένιση αυτού του κράτους, αλλά αντίθετα την επέκταση και την τελειοποίησή του. Όσο, λοιπόν, ο αστικός φιλελευθερισμός κρατούσε ανέπαφα τα ολιγαρχικά του γνωρίσματα, ήθελε να χρησιμοποιεί το κράτος για δικούς του σκοπούς. Η άνοδος της δημοκρατίας ήταν εκείνη που έκανε τη στάση του φιλελευθερισμού διαφορούμενη απέναντι στο κράτος, αφού προωθούσε το ισχυρό κράτος αναφορικά με την υπεράσπιση της κοινωνικής τάξης πραγμάτων και κυρίτερα της αστικής ιδιοκτησίας, ενώ το «λιγότερο κράτος» αντιπαρατίθεται στην δημοκρατική απαίτηση για κρατική παρέμβαση στην οικονομία, που επιδιώκεται κυρίως μέσω της επέκτασης ενός κράτους πρόνοιας.

Το κράτος, λοιπόν, ποτέ δεν απώλεσε την κομβική θέση της οργάνωσης και εγγύησης της ταξικής κυριαρχίας (Bonfeld, 2014, σ. 182), αλλά αντίθετως την εκφράζει διαμέσου της νέας δομής του, η οποία περιλαμβάνει ακόμα και εκούσιες παραχωρήσεις αρμοδιότητας.

Προς αυτήν την κατεύθυνση, και προκειμένου το κάθε επιμέρους κράτος να μπορέσει να διαχειριστεί καλύτερα τους αγώνες των εργαζομένων, χρησιμοποιήθηκε μια αλυσίδα υπερεθνικών θεσμών, όπως οι G8, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου, το ΔΝΤ, η Παγκόσμια Τράπεζα, το Eurogroup, διαμέσου των οποίων οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές πήραν τη δεσμευτική μορφή Συνθηκών, Κανονισμών και Οδηγιών. Δημιουργήθηκε έτσι ένα νέο και πλήρες κανονιστικό πλαίσιο λειτουργίας του κράτους. Στόχο της παραπάνω διαδικασίας αποτέλεσε η δημιουργία θεσμών λήψης

αποφάσεων, οι οποίοι θα υπερβαίνουν τους μηχανισμούς και τους θεσμούς της πολιτικής αντιπροσώπευσης, και κατ' επέκταση θα υπερβαίνουν και κάθε μορφή λογοδοσίας και δημοκρατικού ελέγχου. Πρόκειται για διαδικασία και αλλαγές τις οποίες ο θεωρητικός του δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό, ο Νίκος Πουλαντζάς, δεν πρόλαβε να εντάξει στις αναλύσεις του, ή, τουλάχιστον στο κέντρο τους.

Παράλληλα, διανοίχθηκε μια κερκόπορτα, προκειμένου το κεφάλαιο να εισχωρήσει αποφασιστικά και στην «πρακτική» διακυβέρνηση του κράτους. Αυτό συντελέστηκε, με την πλήρη υποβάθμιση του ρόλου της δημόσιας διοίκησης και της μεταφοράς μέρους των καθηκόντων της προς τον ιδιωτικό τομέα. Είναι γνωστό, πως σήμερα, τόσο η νομοθετική παραγωγή, όσο και οι «ρυθμιστικές» πολιτικές, εκπονούνται από εξωτερικούς συμβούλους και εταιρείες, προς όφελος μεγάλων οικονομικών συμφερόντων.

Σε αυτό το σημείο, παρατηρούμε σημαντικές τομές στη λειτουργία του αστικού κράτους, οι οποίες αφορούν το σημαντικό περιορισμό της σημασίας της δημόσιας διοίκησης, αλλά και την αυτονόμηση των κομμάτων από τους περιορισμούς της πολιτικής αντιπροσώπευσης, στοιχείο που διευκολύνει τη διαπλοκή μεταξύ των πολιτικών κορυφών και των οικονομικών παραγόντων.

Η φυσιογνωμία του σύγχρονου αστικού κράτους, λοιπόν, έχει μεταβληθεί σημαντικά από την εποχή του Πουλαντζά, περνώντας από τον αυταρχικό κρατισμό στην εποχή της οικονομικής διακυβέρνησης, η οποία προηγείται συντριπτικά της πολιτικής. Το κράτος του αυταρχικού κρατισμού, το οποίο χαρακτηριζόταν από την άνοδο της δημόσιας διοίκησης και την υπεροχή της εκτελεστικής εξουσίας έναντι του κοινοβουλίου ανήκει στο παρελθόν. Τη θέση του καταλαμβάνει ένα κράτος, το οποίο τείνει να αυτοπεριορίζεται ως προς τον ρυθμιστικό του ρόλο απέναντι στις αγορές. Αυτό το κράτος προσλαμβάνει όλο και περισσότερο την ιδιότητα ενός διευρυμένου κατασταλτικού μηχανισμού, προωθώντας συστηματικά τη βίαιη αναδιάρθρωση των παραγωγικών και οικονομικών σχέσεων σε βάρος τόσο της εργατικής τάξης όσο και μεγάλων μερίδων του μικρού και μεσαίου κεφαλαίου.

Χαρακτηρίζουμε διευρυμένη την κατασταλτική λειτουργία του κράτους, υπό την έννοια πως επιστρατεύει όλα τα νομικά, οικονομικά, ακόμα και ιδεολογικά μέσα που διαθέτει στο οπλοστάσιό του, προκειμένου να επιτύχει τη συρρίκνωση, αν όχι την εξάλωση, όλων των δικαιωμάτων, κεκτημένων και του λεγόμενου κράτους πρόνοιας (Agnoli, 1992, σ. 36-37).

Ένα τέτοιο κράτος, αποστρέφεται επί της ουσίας τον ίδιο του τον εαυτό, αφού επιχειρείται μια συντονισμένη επίθεση εναντίον του «κοστοβόρου» δημόσιου τομέα και της αναποτελεσματικής δημόσιας διοίκησης. Παράλληλα, το αστικό κράτος μοιάζει να έχει εγκαταλείψει τη λογική της κοινωνικής ενσωμάτωσης και της πολιτικής νομιμοποίησης, που χαρακτήριζε την προηγούμενη μορφή του, αδιαφορώντας για τις συνέπειες του εμβολισμού στοιχειωδών κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων.

Παρατηρούμε εδώ μια σημαντική μεταβολή της φύσης της αστικής δημοκρατίας σε σχέση με την εποχή του Πουλαντζά. Ενώ στην πρότερη φάση της έτεινε να ενσωματώνει και να απορροφά τις λαϊκές και εργατικές κατακτήσεις, αποδεχόμενη εν μέρει μια ανταγωνιστική ταξική δομή και έναν ταξικό αγώνα, με αδιαπέραστο όριο τη μη αμφισβήτηση των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων, η νέα φάση μοιάζει αποστειρωμένη από την ταξική πάλη, δείχνοντας μειωμένο ενδιαφέρον για την ενσωμάτωση των λαϊκών συμφερόντων. Η προηγούμενη φάση της αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, που περιέκλειε τις κατακτήσεις της εργατικής τάξης, την αναγνώριση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών, αλλά και ένα στοιχειώδες κράτος πρόνοιας και που κατόρθωνε να ενσωματώνει τις πλατιές εργατικές μάζες, αποτελεί σήμερα «βαρίδι» για την κυρίαρχη τάξη.

Στις μέρες μας, οι σαρωτικές αλλαγές στην οικονομική βάση αντανακλώνται με ευκρίνεια πάνω στο εποικοδόμημα και αυτό με τη σειρά του αντεπιδρά αποφασιστικά πάνω στη βάση. Η νέα οικονομική πραγματικότητα της υπερανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων και της αποδέσμευσης του κεφαλαίου από κάθε κοινωνική υποχρέωση για χάρη της κερδοφορίας, απαιτεί ένα νέο μοντέλο πολιτικής διακυβέρνησης, το οποίο υπερβαίνει το στενό πλαίσιο της παραδοσιακής αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Το μωσαϊκό αυτού του νέου μοντέλου πολιτικής διακυβέρνησης συντίθεται ως υπέρβαση της διάκρισης των εξουσιών, προς όφελος μιας πολυσύνθετης εκτελεστικής εξουσίας. Ο ρόλος του κοινοβουλίου και των αντιπροσώπων μειώνεται στο ελάχιστο, με τις σημαντικές αποφάσεις να λαμβάνονται πλέον σε υπερεθνικά κέντρα υπεράνω ελέγχου και λογοδοσίας, ενώ ο δικαστικός μηχανισμός, σε απόλυτη αρμονία με τον σκληρό πυρήνα του συστήματος, συνηγορεί υπέρ της εξασφάλισης της απρόσκοπτης καπιταλιστικής κερδοφορίας, διαμέσου ακόμη και της ποινικής καταστολής των εργατικών αγώνων και της ακύρωσης εργατικών δικαιωμάτων σε κάθε ευκαιρία.

Διαβλέπουμε, λοιπόν, πως η ίδια η κυρίαρχη τάξη εγκαταλείπει την κλασική αστικοφιλελεύθερη δημοκρατία, προωθώντας την ανάδυση ενός νέου ιδιόμορφου

αυταρχικού κράτους έκτακτης ανάγκης με επιδερμική δημοκρατική επίφαση, με μια συντονισμένη επίθεση στα κεκτημένα δημοκρατικά δικαιώματα και τις πολιτικές ελευθερίες. Σε αυτήν την κατεύθυνση, όλο και συχνότερα σήμερα, η νομοθεσία τείνει να περιλαμβάνει απαγορεύσεις που στρέφονται εναντίον ριζοσπαστικών κομμάτων, συμβόλων και ιδεών, με πληθώρα παραδειγμάτων, όχι μόνο σε τρίτες χώρες, αλλά ακόμα και σε χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Πολωνία, Ουγγαρία). Ακόμη, η νομολογία των αστικών δικαστηρίων σε πολλές περιπτώσεις αλλάζει προς την υιοθέτηση αντιδημοκρατικών ερμηνειών της νομοθεσίας ή την επιλεκτική επιβολή με σαφέστατο ταξικό προσανατολισμό, ενώ από τη μεριά τους τα κυρίαρχα μέσα ενημέρωσης αποκλείουν συστηματικά τις ριζοσπαστικές φωνές (Kaltsonis, 2021).

Πώς εξηγείται, όμως, αυτή η ραγδαία μεταβολή του πυρήνα του κράτους σε σχέση με την εποχή του Πουλαντζά; Ο ακραίος οικονομικός νεοφιλελευθερισμός, όπως αυτός εκφράζει την κεντρική ηγεμονική γραμμή του παγκοσμιοποιημένου κεφαλαίου, αδιαφορεί για τις συνθήκες μακροχρόνιας αναπαραγωγής του στα στενά όρια του έθνους-κράτους, προσβλέποντας μονάχα στη συγκυριακή αύξηση της κερδοφορίας του, όπως αυτή επιτυγχάνεται διαμέσου της εντατικοποίησης της εργασίας, της περιστολής των κοινωνικών και εργασιακών δικαιωμάτων, της διακίνησης των κεφαλαίων και της υπεραξίας χωρίς φορολογία, και φυσικά του δραστικού περιορισμού των πόρων για κοινωνικές παροχές.

Συμπερασματικά, όπως ήδη περιγράψαμε, έχουν συντελεστεί τρεις ποιοτικές μεταβολές στη δομή του καπιταλιστικού κράτους: α) η σημαντική ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου β) η συρρίκνωση του ρόλου της κρατικής διοίκησης γ) η αλλαγή του τύπου αντιπροσώπευσης.

Ας εστιάσουμε περισσότερο σε αυτό το τρίτο χαρακτηριστικό. Η αλλαγή του τύπου αντιπροσώπευσης έχει επιτευχθεί διαμέσου μιας σειράς παραγόντων. Σημαντικό παράγοντα αποτέλεσε η παρακμή του κοινοβουλίου ως κορυφαίου θεσμού νομοθετικής παραγωγής και πολιτικού ελέγχου. Ακόμα, καθοριστικής σημασίας υπήρξε η σταδιακή μεταβολή του ρόλου των πολιτικών κομμάτων, τα οποία έπαψαν να λειτουργούν ως φορείς αντιπροσώπευσης κοινωνικών και ταξικών συμφερόντων (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 316-346), ενώ δε θα πρέπει να ξεχνάμε τη σχέση εξάρτησης των κομμάτων εξουσίας από το μεγάλο κεφάλαιο, είτε μέσω δανείων, τα οποία πολλές φορές δεν αποπληρώνονται, είτε μέσω υπόγειων συναλλαγών. Στην ίδια κατεύθυνση, συντελέστηκε σε πολλές περιπτώσεις και μια μετατροπή των συνδικάτων από συλλογικούς φορείς εκπροσώπησης των εργατικών συμφερόντων σε μηχανισμούς

ατομικής διαμεσολάβησης. Τέλος, συμπληρωματικό ρόλο είχε και η ανάπτυξη ενός πολυσύνθετου φάσματος «Ανεξάρτητων Αρχών», που στόχο έχουν να διαχειριστούν κοινωνικά θέματα σε ατομικό επίπεδο, αποδομώντας τη συλλογική ταυτότητα και κινούμενοι προς μια ατομοκεντρική λογική.

Λογικό συμπέρασμα όλων των παραπάνω διαπιστώσεων αποτελεί η ανάγκη αυταρχικής θωράκισης αυτής της νέας μορφής κράτους εκ μέρους της κυρίαρχης τάξης, η οποία λαμβάνει χώρα μέσω της κανονικοποίησης μιας κατάστασης συνεχούς εξαίρεσης από τις συνταγματικές αρχές κατοχύρωσης του κράτους δικαίου και των συλλογικών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Το νέο αυτό κράτος επιθυμεί να υπερβεί την περιοριστική για το ίδιο κρατούσα συνταγματική νομιμότητα και επιχειρεί να το πράξει μέσω νομοθετημάτων παράκαμψης της υφιστάμενης παλιάς νομιμότητας. Ως εκ τούτου, δεν θα πρέπει να χαρακτηρίζεται ως καθεστώς έκτακτης ανάγκης, υπό την έννοια πως δεν αναιρεί τυπικές κοινοβουλευτικές ή νομοθετικές λειτουργίες, αλλά αντίθετα συστηματοποιεί και κανονικοποιεί μια κατάσταση εξαίρεσης, χρησιμοποιώντας νομοθεσίες συνεχών εξαιρέσεων από την υπάρχουσα νομιμότητα, τις οποίες συνήθως χρωματίζει ιδεολογικά με το αφήγημα σωτηρίας της χώρας υπό κάποια απειλή, είτε οικονομική, είτε τρομοκρατική.

Την κατάσταση εξαίρεσης ως ένα μόνιμο καθεστώς και όχι απλώς ως παροδική κατάσταση είχε αναδείξει πρώτος ο Καρλ Σμιτ, ένας εκ των θεωρητικών πατέρων του ναζισμού, υπογραμμίζοντας μάλιστα πως «κυρίαρχος είναι εκείνος που αποφασίζει για την κατάσταση εξαίρεσης». Ο Σμιτ διαβλέπει την κατάσταση εξαίρεσης ως μια μόνιμη κατάσταση, ως μια νέα δικαϊκή τάξη. Μάλιστα χαρακτηρίζει αυτήν τη νέα δικαϊκή τάξη ως δικτατορία, τονίζοντας πως αποτελεί το καθεστώς που επιβάλλουν αυτοί που κυριαρχούν στα πολιτικά πράγματα και αντικαθιστούν το παλαιό καθεστώς (Schmitt, 1994, σ. 17).

Η κατάσταση εξαίρεσης αποτελεί στις σημερινές συνθήκες της αυταρχικής νεοφιλελεύθερης πολιτικής, μοντέλο διακυβέρνησης, όχι φυσικά με την έννοια μιας επίσημης δικτατορίας, όπως στα φασιστικά καθεστώτα, αλλά με την έννοια της συστηματικής, μόνιμης και ευρείας ένταξής της εντός της αστικοδημοκρατικής διακυβέρνησης με τη διατήρηση ενός συρρικνωμένου από εξουσίες κοινοβουλίου.

Να προβούμε εδώ σε μια κρίσιμη παρατήρηση, τονίζοντας πως η «δικτατορία» ως προσωρινό καθεστώς προβλέπεται στα συντάγματα των σύγχρονων αστικών δημοκρατιών με τον κλασικό όρο «κατάσταση εξαίρεσης» ή «κατάσταση πολιορκίας», όπως στο άρθρο 48 του ελληνικού Συντάγματος (Παπαδημητρίου & Σωτηρέλης, 2001,

σ. 56-58). Αυτή η ρύθμιση τυπικά δικαιοδοτεί το κοινοβούλιο να προχωρήσει στον περιορισμό των αρμοδιοτήτων του. Κι αν στην Ελλάδα δεν έχει ενεργοποιηθεί ποτέ το εν λόγω άρθρο, έχοντας περιοριστεί μόνο στην έκδοση πράξεων νομοθετικού περιεχομένου (ΠΝΠ), όπως αυτές προβλέπονται από το άρθρο 44 του Συντάγματος (Παπαδημητρίου & Σωτηρέλης, 2001, σ. 54-55), οι τρομοκρατικές επιθέσεις έχουν αποτελέσει το πρόσχημα για την κήρυξη κατάστασης έκτακτης ανάγκης σε κορυφαίες αστικές δημοκρατίες, όπως η γαλλική και η αγγλική. Ενώ και πιο πρόσφατα, υπό το βάρος της πανδημίας, οι νόμοι και οι πρακτικές σχετικά με την ψηφιακή επιτήρηση και τα προσωπικά δεδομένα έγιναν όλο και περισσότερο παρεμβατικές, υποσκάπτοντας θεμελιώδη δικαιώματα και ελευθερίες.

Αυτό που θέλουμε να υπογραμμίσουμε είναι πως η μόνιμη κατάσταση εξαίρεσης επιβάλλεται κυρίως με τη συγκεκριμένη αναστολή της διάκρισης των εξουσιών, όπως συμβαίνει με την έκδοση ΠΝΠ, την οποία η αστική ιδεολογία αντιμετωπίζει ως λυδία λίθο του αστικού δημοκρατικού πολιτεύματος. Η διακυβέρνηση, λοιπόν, με προεδρικά διατάγματα ή ΠΝΠ δεν αποτελεί απλά μια νέα μορφή νομοθέτησης, αλλά ως νεοφιλελεύθερη λογική εντάσσεται στο Σύνταγμα, κανονικοποιείται και συστηματοποιείται η εφαρμογή της.

Επιπλέον, εντός των πλαισίων της κατάστασης εξαίρεσης θα πρέπει να τοποθετούνται και οι υπουργικές αποφάσεις και εγκύκλιοι που εκδίδονται από τον κρατικό μηχανισμό και οι οποίες υποκαθιστούν τη νομοθετική εξουσία. Πρόκειται για μια πληθώρα ρυθμίσεων, οι οποίες μένουν αφανείς και έχουν περισσότερο κανονιστικό και όχι ερμηνευτικό χαρακτήρα, επικαλύπτοντας κενά του νόμου, ενώ συχνά αντιπαρατίθενται με το πνεύμα ή με συγκεκριμένα σημεία του νόμου. Μάλιστα αυτή η «αφάνειά» τους, αποδεικνύεται ιδιαίτερος λειτουργική για την εκτελεστική εξουσία, αφού της επιτρέπει την καταχρηστική εφαρμογή τους.

Όπως είναι ευνόητο, η κατάσταση εξαίρεσης ευδοκimeί σε περιόδους οικονομικής κρίσης, αφού η λογική της «οικονομικής ανάγκης» ωθεί σε έναν αποστειρωμένο τεχνοκρατικό τρόπο σκέψης, ο οποίος επιδιώκει την καταπάτηση του συνόλου των κοινωνικών δικαιωμάτων στο όνομα της «σωτηρίας της χώρας» και της «ανταγωνιστικότητας», ταυτόχρονα με την εκποίηση της δημόσιας περιουσίας στο μεγάλο κεφάλαιο. Επιπρόσθετα, στο στόχαστρο μπαίνουν θεμελιώδη εργασιακά δικαιώματα, όπως αυτά της πολιτικής οργάνωσης, της απεργίας, της συνδικαλιστικής δράσης και της διαδήλωσης. Ας μη ξεχνάμε πως ο νεοφιλελευθερισμός επιχειρεί να ιδρύσει ένα κράτος, το οποίο θα καθορίζεται εν πολλοίς από την αγορά, ώστε οι

πολιτικές και νομικές αποφάσεις του να εξαρτώνται αποκλειστικά από την οικονομία της αγοράς, σχετικοποιώντας την κυβερνητική εξουσία και παράγοντας ένα νομιμοποιητικό λόγο περί τέλους του κράτους ή περιορισμού του σε απλό «τοπικό παράγοντα» (Willke, 1996, σ. 362-372).

Ο Αγκάμπεν παρατηρεί πως στη μόνιμη κατάσταση εξαίρεσης η εκτελεστική εξουσία τείνει να απορροφά τη νομοθετική και δικαστική εξουσία. Η διάκριση των εξουσιών δεν έχει πλέον ισχύ, αφού η εξουσία είναι συγκεντρωμένη στην εκτελεστική εξουσία και σε εκτεταμένο βαθμό καθορίζεται τόσο από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς στο εσωτερικό, όσο και από υπερεθνικά κέντρα στο εξωτερικό (Agamben, 2013, σ. 20-24).

Όπως εξαιρετικά έχει αναλύσει και ο Μπερκοβίτσι, η εξέλιξη αυτού του συστήματος εξαίρεσης εκτείνεται από την ανοιχτή βία, όπως στον φασισμό, μέχρι την εκλεπτισμένη επεξεργασία ενός συντάγματος, αποδεσμευμένου από το κράτος και τον λαό. Παρά τις προόδους και τις κατακτήσεις, το κοινωνικό κράτος, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και την τριακονταετία «κείνσιανής συναίνεσης», αποδείχθηκε εξαίρεση στην ιστορία του καπιταλισμού. Τα δημοκρατικά και κοινωνικά συντάγματα αντιμετώπισαν εξ αρχής πολλά εμπόδια για τη συγκεκριμενοποίησή τους και εφαρμόστηκαν μόνον αποσπασματικά, ενώ ο χειραφετητικός πυρήνας των κοινωνικών συνταγμάτων τέθηκε στην πράξη εκτός ισχύος (Bercovici, 2014). Αυτό, όπως τεκμηριώνεται και από τις σχετικές αναλύσεις του Πουλαντζά, κατέστη σαφές με την οικονομική κρίση από τη δεκαετία του 1970 και τη συντηρητική νεοφιλελεύθερη αντεπανάσταση που δεν περιορίστηκε στην αναστολή της εφαρμογής των κοινωνικών ρητρών των Συνταγμάτων, αλλά επιχείρησε να τις απαλείψει και τυπικά από τα συνταγματικά κείμενα.

Ως εκ τούτου, η διάκριση μεταξύ κατάστασης ανάγκης και κανονικότητας έπαψε να είναι απόλυτη, αφού αποδείχθηκε ότι τα κλασικά μέσα για την αντιμετώπιση της εξαίρεσης είναι άχρηστα στην περίπτωση οικονομικής εξαίρεσης. Η συνταγματική «δικτατορία» έπαψε να είναι κάτι πρόσκαιρο και έγινε μια πάγια δομή της διακυβέρνησης με σκοπό την αντιμετώπιση κρίσεων. Με άλλη διατύπωση, η κατάσταση ανάγκης έγινε κάτι τετριμμένο. Τυπικά, εξακολουθούν να ισχύουν οι δημοκρατικές αρχές, αλλά στην πράξη συχνά αναστέλλονται ή παραβιάζονται διαρκώς. Με τους όρους του Αγκάμπεν, η κατάσταση ανάγκης αποτελεί το νέο «παράδειγμα διακυβέρνησης». Η κατάσταση ανάγκης μετατράπηκε από εγγύηση του κράτους σε εγγύηση του Συντάγματος και τώρα παγιώνεται το μοντέλο εγγύησης του

καπιταλισμού (Agamben, 2013, σ. 22). Αλλά παρά τους μετασχηματισμούς αυτούς, υπάρχει μια σταθερά σε αυτή την ιστορική διαδρομή, σταθερά στην οποία ο Πουλαντζάς εστίασε συχνά το ενδιαφέρον του: η διαρκής απόπειρα να εμποδισθεί η συντακτική εξουσία του λαού.

Η νομιμοποίηση αυτής της πολιτικής δεν επαφίεται μονάχα στον οικονομικό φόβο, αλλά συμπληρώνεται με τη συστηματική προπαγάνδα των μέσων ενημέρωσης, την ομοιογενοποίηση των αστικών κομμάτων, αλλά και την ανάπτυξη νεοφασιστικών μορφωμάτων (Μπελαντής, 2012γ). Διαβλέπουμε εμφανώς μια στροφή του κομματικού συστήματος προς πιο συντηρητικές κατευθύνσεις. Τα παραδοσιακά αστικά κόμματα ενσωματώνουν στοιχεία της ακροδεξιάς στον πολιτικό τους λόγο και τη δράση τους, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα τα κυβερνητικά κόμματα της Αυστρίας, της Ουγγαρίας και της Πολωνίας, ενώ η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία είναι πλήρως προσαρμοσμένη στις νεοφιλελεύθερες λογικές. Ταυτόχρονα, ακροδεξιά ή αμιγώς φασιστικά κόμματα ενισχύονται εκλογικά και οι κρατικές αρχές επιδεικνύουν αυξημένη ανοχή στην εγκληματική τους δραστηριότητα. Η Ακροδεξιά όχι μόνο είναι πλήρως ενσωματωμένη στο πολιτικό σύστημα, αλλά σε πολλές περιπτώσεις γίνεται κυβερνητικός εταίρος ή ακόμη και ο μοναδικός διαχειριστής της κυβερνητικής εξουσίας. Αυτή η πολιτική/κομματική στροφή αποτελεί προϊόν συνειδητής επιλογής, αφού τα ακροδεξιά κόμματα χρηματοδοτούνται γενναϊόδωρα από το μεγάλο κεφάλαιο και οι απόψεις τους προωθούνται συστηματικά από τα κυρίαρχα μέσα ενημέρωσης, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτό του Τραμπ στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Βέβαια, σε αυτό το σημείο χρήσιμο είναι να γίνει μια ουσιώδης παρατήρηση, αφού μπορεί όντως το κοινωνικοπολιτικό σκηνικό να προσομοιάζει προς την ύστερη Βαϊμάρη της περιόδου 1928-1932, όμως δεν φαίνεται να βρισκόμαστε σε μια ανάλογη τροχιά εκφασισμού, παρά την ανάπτυξη της καταστολής και την ανοχή στις βίαιες δράσεις νεοφασιστικών μορφωμάτων, σε συνδυασμό μάλιστα με την υιοθέτηση της θεωρίας των δύο άκρων και την προσπάθεια εξίσωσης νεοφασιστικών μορφωμάτων και αριστερών οργανώσεων (Μπελαντής, 2012β). Από την άλλη, δε διαφαίνεται στον ορίζοντα ούτε η εκδοχή μιας τυπικής δικτατορίας, παρά τη συστηματοποίηση της κρατικής βίας και καταστολής, αφού αυτή δε συνάδει με το ψευδεπίγραφο δημοκρατικό κερκτημένο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Μπελαντής, 2013). Φυσικά, αυτό αφορά την ευρωπαϊκή επικράτεια, αφού σε περιπτώσεις τρίτων χωρών (Βραζιλία, Βενεζουέλα, Παραγουάη, Βολιβία) έχουν πραγματοποιηθεί ουκ ολίγες απόπειρες αντισυνταγματικών εκτροπών.

Τέλος, να προσθέσουμε πως το σημερινό κράτος μπορεί να εγγυηθεί την κοινωνική αναπαραγωγή, μόνον εάν περιθωριοποιήσει κάθε αντίθεση και κάθε κοινωνική σύγκρουση, περιορίζοντάς την στα στενά όρια του ατομικού ανταγωνισμού. Με αυτόν τον τρόπο, το κράτος δεν έχει να αντιμετωπίσει συλλογικές ομάδες, αλλά μεμονωμένα άτομα, τα οποία είναι μεταξύ τους ανταγωνιστικά, οδηγώντας σε μια ατονία της κοινωνικής αλληλεγγύης και των συλλογικών κοινωνικών αγώνων, δηλαδή σε μία πολιτική αδιαφορία. Ο περιορισμός του κοινωνικού και η μετατροπή του σε αμιγή οικονομικό ατομικισμό και καταναλωτισμό τείνει να ισχυροποιεί το κράτος και να αδυνατίζει την ταξική πάλη, η οποία αποτελεί διαχρονικά την κύρια απειλή.

Συνοψίζοντας, υποστηρίζουμε πως στον σημερινό νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό, τόσο το κοινοβούλιο όσο και η δικαιοσύνη, έχουν απωλέσει μεγάλο μέρος των εξουσιών τους, το οποίο έχει καρπωθεί η εκτελεστική εξουσία και οι κατασταλτικοί μηχανισμοί του κράτους, κατάσταση η οποία μας επιτρέπει να αμφισβητήσουμε την εικόνα της αστικής δημοκρατίας, όπως αυτή είχε αποκρυσταλλωθεί στο τρίπτυχο της διάκρισης των εξουσιών. Στον αντίποδα, και σε περαιτέρω κλιμάκωση του αυταρχικού κρατισμού που ανέλυσε ο Πουλαντζάς, έχει επιβληθεί ένα μόνιμο καθεστώς έκτακτης ανάγκης με συνταγματικά νομιμοποιημένη τη διαρκή αναστολή βασικών ελευθεριών, χωρίς όμως να καταργείται συνολικά και τυπικά η κοινοβουλευτική δημοκρατία.

Αυτό το νέο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο συναρτάται, όμως, και με σημαντικές μεταβολές και στην εργατική τάξη, περνώντας από την εποχή του βιομηχανικού εργάτη σε αυτήν του υπαλλήλου, οδηγώντας πολλούς αναλυτές να υποστηρίξουν το «τέλος του προλεταριάτου», και να υπογραμμίσουν πως η εργατική τάξη δεν είναι πλέον συνεκτική, πόσο δε μάλλον επαναστατική (Gorz, 1986). Σε παρόμοιο μήκος κύματος και ο Πουλαντζάς είχε περιοριστεί σε μια «στενή» προσέγγιση της εργατικής τάξης, περιγράφοντας τα σημερινά μισθωτά στρώματα ως μια πλατιά «νέα μικροαστική τάξη» (Σακελλαρόπουλος, 2001, σ. 121-168). Απέφυγε έτσι να συλλάβει την εργατική τάξη με μια κοινωνικά διευρυμένη έννοια, αποδεχόμενος το επιχείρημα της «παραγωγικής εργατικής τάξης» (Πουλαντζάς, 2008α, σ. 261-276) και τοποθετώντας πλήθος μισθωτών σε ένα «πέλαγος μεσοστρωμάτων». Στην αντίθετη κατεύθυνση, εμείς υποστηρίζουμε πως το μεγαλύτερο τμήμα των μισθωτών των υπηρεσιών, του εμπορίου και του δημοσίου τομέα εντάσσεται στη μαρξιστική έννοια της εργατικής τάξης, χωρίς αυτό να σημαίνει

πως παραβλέπεται η μεγάλη πολυμορφία και ανομοιογένεια των μορφών εκμετάλλευσης, αναπαραγωγής και συσσώρευσης.

Σε ένα ολότελα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, είναι επίσης λογικό και η εργατική τάξη να είναι πολύ πιο πολύμορφη από ό,τι τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα. Άλλωστε, όπως έχει παρατηρήσει και ο Κονδύλης, το ίδιο ισχύει και για την αστική τάξη, η οποία δεν είναι πια αστική τάξη με την πλήρη ιστορική και κοινωνιολογική έννοια του όρου, αλλά συμπίπτει σε γενικές γραμμές με την τάξη των επιχειρηματιών:

Έχουμε μπει σε μια φάση όπου η αστική τάξη ή μάλλον η τάξη των επιχειρηματιών, όπως κι όλες οι άλλες κοινωνικές ομάδες ή στρώματα, εξαρτάται από τα μέτρα, δηλαδή από τις πολιτικές αποφάσεις του κράτους, και γι' αυτό προσπαθεί να τις επηρεάσει με όσα μέσα διαθέτει. Δεν καθορίζουν πια αστοί ποιους γενικούς κανόνες θα ορίσει το κράτος προκειμένου να λειτουργεί η οικονομία και η κοινωνία εκτός του κράτους, παρά επιχειρηματίες πιέζουν το κράτος να λάβει μέτρα προς όφελος τους και έτσι να επέμβει στην οικονομία και στην κοινωνία. Στο σημείο αυτό γίνεται παραστατικότερα ορατή η μετατροπή του φιλελευθερισμού (Κονδύλης, 1991, σ. 231).

Όμως, πέρα από τον ορισμό και τα όρια της εργατικής τάξης, υπάρχει ένα ασφαλώς συνθετότερο πρόβλημα, το οποίο αφορά την ταξική συνείδηση της εργατικής τάξης, η οποία τείνει να εξασθενεί όλο και περισσότερο. Δεν θα αναφερθούμε εδώ στις διάφορες μαρξιστικές θέσεις σχετικά με την ταξική συνείδηση, παρά μόνο στην επισήμανση του Πουλαντζά (1975β, σ. 42) πως η ταξική συνείδηση της εργατικής τάξης καθορίζεται σε αλληλεξάρτηση προς τις λοιπές τάξεις κατά την ιδεολογική και πολιτική ταξική πάλη και φυσικά επικαθορίζεται από την έκβαση αυτής της πάλης.

Σε κάθε περίπτωση είναι γεγονός πως, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, έλαβε χώρα μια δυναμική διαδικασία ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης διαμέσου του μετασχηματισμού της αστικής δημοκρατίας. Το γενικό εκλογικό δικαίωμα, η ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας και η άνοδος του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων στις ανεπτυγμένες δυτικές χώρες έπαιξαν αδιαμφισβήτητα σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση ενός ευνοϊκότερου πλαισίου κοινωνικού συσχετισμού δυνάμεων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αμβλυνθούν σημαντικά οι ασυμφιλίωτες ταξικές αντιθέσεις και το αστικό κράτος να παρουσιασθεί, σε πολλές περιπτώσεις, ως ένας συσχετισμός δυνάμεων, ο οποίος τείνει να ενσωματώνει και το προλεταριακό συμφέρον. Επιπροσθέτως, κατά την άποψή μας, η έλλειψη ταξικής συνείδησης στους κόλπους της εργατικής τάξης οφείλεται και στον περιορισμό της δράσης της εντός των στενών ορίων των αστικών κρατικών θεσμών, αλλά και στο γεγονός πως τα κομμουνιστικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης αστικοποιήθηκαν κατά την εποχή της μεταπολεμικής μαζικής δημοκρατίας. Οι πρακτικές αυτών των κομμάτων συμπαρέσυραν την εργατική

τάξη σε μια στεία μεταρρυθμιστική συνείδηση και πρακτική εφικτών κατακτήσεων εντός του καπιταλιστικού πλαισίου, αμβλύνοντας το ανατρεπτικό της πρόταγμα και το όραμα της χειραφέτησής της.

Να υπενθυμίσουμε σε αυτό το σημείο πως η ευρωκομμουνιστική Αριστερά, συμπεριλαμβανομένου και του Πουλαντζά, εστίασε ιδιαίτερος στη δυναμική των «νέων κινημάτων», τα οποία ξεπήδησαν μετά τον Μάη του 1968, φτάνοντας στο σημείο να διατυπώσει τη θέση πως η συμμαχία εργατικής τάξης και νέων κινημάτων αποτελεί τη σύγχρονη μορφή του «ιστορικού συνασπισμού» του γκραμισιανού σχεδίου (Μπελαντής, 2014, σ. 195). Πρόκειται για ένα νέο «ιστορικό συνασπισμό», ο οποίος, όμως, υπερέτιμισε τη δυνατότητα της υποκατάστασης ενός σχετικά ομοιογενούς εργατικού κινήματος από ένα πλήθος ετερογενών υπό-κινήματων, στο πλαίσιο μιας «μεταμοντέρνας κατάστασης» (Λυοτάρ, 2008), η οποία προωθεί τον κατακερματισμό, την έλλειψη συνοχής και τη διάρρηξη της καθολικότητας.

Χρησιμοποιώντας έναν αδόκιμο όρο, θα μπορούσαμε να πούμε πως η εργατική τάξη «εξημερώθηκε» μέσω της στρατηγικής του New Deal, των νέων κοινωνικών συμβολαίων και της καταναλωτικής ευημερίας, υποβαθμίζοντας τα αντισυστημικά και ανατρεπτικά της χαρακτηριστικά και υιοθετώντας μια στάση συναίνεσης και ενσωμάτωσης και όχι ρήξης. Η εξέγερση του Μάη του 1968 αποτέλεσε ίσως τον τελευταίο σπασμό αυτής της διαδικασίας, η υποχώρηση όμως της δυναμικής της οδήγησε σε μια δεύτερη σκληρότερη περίοδο αποϊδεολογικοποίησης, αφού αναπτύχθηκε μια γενικότερη απογοήτευση σχετικά με την προοπτική κοινωνικής αλλαγής, που οδήγησε πολλούς αγωνιστές και διανοούμενους της εποχής είτε να στραφούν στα κόμματα εξουσίας είτε να απομακρυνθούν από τα πολιτικά πράγματα. Είναι γεγονός ότι η ύπαρξη του υπαρκτού σοσιαλισμού, παρά τις στρεβλώσεις του, μπόρεσε να λειτουργήσει ως ένα σχετικό ανάχωμα στην πορεία της πλήρους αποϊδεολογικοποίησης της Αριστεράς, φαινόμενο που εμφανίστηκε μετά την πτώση του. Έτσι σήμερα, μοιάζει να οδηγούμαστε προς την ομογενοποίηση του πλανήτη κάτω από την κυριαρχία του «δημοκρατικού» καπιταλισμού και της αγοράς.

Και όμως, σε πείσμα της άποψης πως η αστικοδημοκρατική καπιταλιστική κοινωνία θα αποτελέσει τον τερματικό σταθμό της ανθρωπότητας, το ζήτημα της ανατροπής του καπιταλισμού και της μετάβασης στον σοσιαλισμό δεν έχει λήξει και ούτε πρόκειται να λήξει ιστορικά, παρότι μεγάλα τμήματα της κομμουνιστικής Αριστεράς και το σύνολο της σοσιαλδημοκρατικής Αριστεράς έχουν ενσωματώσει την παραπάνω άποψη. Γιατί, όπως έχει παρατηρήσει και ο Ανιόλι ο σοσιαλισμός έχει

«πεθάνει» ουκ ολίγες φορές μέχρι σήμερα· με το πρώτο πιστοποιητικό θανάτου να εκδίδεται το 1851 μετά το πραξικόπημα του Βοναπάρτη και πολλά να ακολουθούν έκτοτε (Agnoli, 1992, σ. 38). Ωστόσο το αίτημα για σοσιαλισμό, και ειδικότερα για δημοκρατικό παραμένει ζωντανό και διεκδικήσιμο.

Συμπεράσματα

Δε θα μπορούσαμε να μην ολοκληρώσουμε την παρούσα διδακτορική διατριβή, χωρίς μια γενική σύνοψη της σπάνιας θεωρητικής συνεισφοράς του Πουλαντζά στη μαρξιστική σκέψη. Ο Πουλαντζάς δικαίως συγκαταλέγεται μεταξύ των κορυφαίων σύγχρονων μαρξιστών διανοητών, καθώς το έργο του αποτελεί πολύτιμη κληρονομιά για όλους τους νεότερους μελετητές του μαρξισμού γενικότερα και του κράτους ειδικότερα.

Όπως, λοιπόν, ο Πουλαντζάς (2006β, σ. 10) αναρωτιόταν στις πρώτες γραμμές του *Φασισμός και δικτατορία*, «για ποιο λόγο, αυτή τη στιγμή μια μελέτη για το φασισμό;» και απαντούσε πως «η μελέτη αυτή λόγω της επικαιρότητας του προβλήματος ανταποκρίνεται σε μια πολιτική ανάγκη» έτσι και εμείς θα διατυπώσουμε τη θέση μας στο ερώτημα για ποιον λόγο, αυτή τη στιγμή μια μελέτη για τον Πουλαντζά. Διότι ακόμα και εάν οι προσδοκίες του διαψεύστηκαν, ακόμα και εάν οι συγκεκριμένες μορφές πάλης που επεξεργάστηκε δεν προσφέρονται στην τρέχουσα φάση, εντούτοις οι θεωρητικές παραδοχές του Πουλαντζά, παρά τις επιμέρους αντιφάσεις και αμφισημίες τους, παραμένουν πολύτιμη συμβολή, στον επίπονο αγώνα επανασχεδιασμού μιας μακροπρόθεσμης στρατηγικής υπέρβασης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και μετάβασης σε μια ουσιαστικά δημοκρατική σοσιαλιστική κοινωνία.

Σύμφωνα με μια άποψη του Καντ «η τάξη των φιλοσόφων είναι, εκ φύσεως, ανίκανη να διαμορφώσει ομάδες ή λέσχες με εξεγερσιακό προσανατολισμό, και δεν είναι δυνατόν, συνεπώς, να προκαλεί την υποψία περί διασποράς προπαγανδιστικών ιδεών» (Kant, 1991, σ. 115). Κατά την άποψή μας, ο Νίκος Πουλαντζάς δεν ανήκει στην «τάξη των φιλοσόφων» που περιγράφει ο Καντ, αφού ο Έλληνας στοχαστής στρατεύθηκε εξ αρχής με το ανατρεπτικό πνεύμα του μαρξισμού, λειτουργώντας ως οργανικός διανοούμενος, τον οποίο απασχολούσε διαρκώς η διαλεκτική ενοποίησης της μαρξιστικής θεωρίας και της πράξης.

Πέραν πάσης αμφιβολίας, ο Νίκος Πουλαντζάς κατατάσσεται μεταξύ των μαρξιστών στοχαστών της μεταπολεμικής περιόδου, οι οποίοι μέχρι και σήμερα ασκούν μια εξέχουσα επιρροή. Κατά τη διάρκεια της σύντομης ζωής του, παρήγαγε πλούσιες θεωρητικές επεξεργασίες με πυρήνα το καπιταλιστικό κράτος, τις κοινωνικές τάξεις και τη σοσιαλιστική στρατηγική. Πιο συγκεκριμένα, ο Πουλαντζάς υπήρξε ο μελετητής του αστικού κράτους την εποχή της διεθνοποίησης των καπιταλιστικών

σχέσεων, της ενσωμάτωσης των κυριαρχούμενων τάξεων διαμέσου του κράτους πρόνοιας αλλά και του τέλους του μεταπολεμικού κύματος ανάπτυξης. Το πολυσχιδές έργο του καλύπτει ένα μεγάλο εύρος θεματικών, μεταξύ των οποίων: τη σχέση οικονομίας και πολιτικής στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, τον εννοιολογικό προσδιορισμό των κοινωνικών τάξεων στην καπιταλιστική κοινωνία, αλλά και την τυπολογία των μορφών του αστικού κράτους σε συνάρθρωση με την πάλη των τάξεων.

Ο Πουλαντζάς ήταν μεταξύ των πρώτων που παρατήρησε πως ο ορθόδοξος μαρξισμός είχε συστηματικά παραμελήσει το θέμα του κράτους, κι έτσι επιχείρησε να ασχοληθεί σε βάθος με τα θεμελιώδη προβλήματα που ανέκυπταν. Σε αντίθεση τόσο με την οικονομιστική, όσο και με την ιστορικιστική τάση, ο Πουλαντζάς τόνιζε την ανάγκη μιας ξεχωριστής θεωρίας, η οποία θα αναλύει το κράτος ως ένα ξεχωριστό θεσμικό σύνολο, προικισμένο με τη δική του «σχετική αυτονομία» απέναντι στην καπιταλιστική οικονομική σφαίρα της αγοράς. Μια τέτοια θεωρία, σύμφωνα με τον Πουλαντζά, θα εξετάζει επίσης τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά της ταξικής πάλης, όπως αυτή μορφοποιείται πολιτικά από το κράτος και επιδρά πάνω του. Ακόμη, επικέντρωσε την προσοχή του στην ξεχωριστή φύση του εθνικού-λαϊκού χαρακτήρα του καπιταλιστικού κράτους και στις επιπτώσεις του πάνω στον αγώνα για ηγεμονία εντός του συνασπισμού εξουσίας και πάνω στις λαϊκές τάξεις.

Επιπλέον, σημαντική διάσταση του πουλαντζικού έργου αποτέλεσε η ανάλυση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της μη δημοκρατικής μορφής του αστικού κράτους, δηλαδή του κράτους έκτακτης ανάγκης. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως η θεωρία του Πουλαντζά για το κράτος συνιστά μια απόπειρα εκ νέου ανάγνωσης των μαρξικών θέσεων αναφορικά με το κράτος και τις κοινωνικές τάξεις, σαφώς οριοθετημένη από τον οικονομισμό και προσανατολισμένη στην αναζήτηση των τρόπων αλληλεπίδρασης οικονομίας-πολιτικής, οι οποίες μορφοποιούνται στο σύγχρονο κράτος.

Εξίσου σημαντική υπήρξε η συνεισφορά του Νίκου Πουλαντζά και στον εμπλουτισμό του εννοιολογικού περιεχομένου των κοινωνικών τάξεων με ιδεολογικά και πολιτικά κριτήρια. Σε αυτήν την κατεύθυνση, ο Πουλαντζάς προωθεί μια τυπολογία της σχέσης κράτους και κοινωνικών τάξεων, η οποία αποτελεί σε μεγάλο βαθμό τη θεωρητικοποίηση των μαρξικών παραδοχών των ιστορικών έργων, αλλά και την περαιτέρω επεξεργασία των αναλύσεων του Γκράμσι. Τέλος, τόσο η διάκριση μεταξύ των κατασταλτικών και ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους όσο και η έννοια

της σχετικής αυτονομίας αποτελούν χρήσιμα εννοιολογικά εργαλεία στην προσπάθεια κατανόηση της θεσμικής υλικότητας του κράτους και των αντιφάσεων του.

Το πληρέστερο αποτύπωμα των πρώτων βημάτων του στην προσπάθεια εμπλουτισμού της μαρξιστικής θεωρίας του κράτους υπήρξε το *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, όπου ο Πουλαντζάς παρουσίασε την πρώτη του μεγάλη θεωρητική σύνθεση αναφορικά με το καπιταλιστικό κράτος, αντλώντας στοιχεία τόσο από τον στρουκτουραλιστικό μαρξισμό, όσο και από τις γκραμσιανές παραδοχές. Παρότι, όμως, υπήρξε αποδέκτης των θεωρητικών κατασκευών του Αλτουσέρ, ο Πουλαντζάς δεν υπήρξε ποτέ ένας θεωρητικιστής επίγονος του δασκάλου. Η αδιαμφισβήτητη πρωτοτυπία του έργου του αναδεικνύεται μέσα από αυτόν τον συμβιβασμό, ο οποίος του επιτρέπει να αποφύγει τους σκοπέλους τόσο της εντελώς αφηρημένης σκέψης όσο και του χυδαίου εμπειρισμού.

Στη συνέχεια, και υπό την επίδραση των κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων της εποχής του, ο Πουλαντζάς έστρεψε την προσοχή του σε μια σειρά άλλων ζητημάτων, όπως ο προσδιορισμός της φύσης του φασισμού και των στρατιωτικών δικτατοριών, οι ταξικές σχέσεις, ο ιμπεριαλισμός, ο ρόλος των πολιτικών κομμάτων και των νέων κοινωνικών κινημάτων, οι καπιταλιστικές κρίσεις, καθώς και η ανάπτυξη ενός εναλλακτικού δρόμου μετάβασης προς το σοσιαλισμό.

Μέσα σε αυτήν τη μικρή μα συνάμα έντονη θεωρητική διαδρομή, όπως είναι λογικό, τα επιχειρήματά του δεν υπήρξαν πάντοτε ικανοποιητικά ή πειστικά: άλλωστε ο ίδιος ο Πουλαντζάς προχώρησε στην αναίρεση ορισμένων διατυπώσεων από την πρώιμη περίοδο του έργου του, ενώ παράλληλα υπάρχουν ορισμένα αξιοσημείωτα σημεία έντασης, καθώς και δυσκολίες στο ύστερο έργο του. Εν πάση περιπτώσει, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε στον Πουλαντζά τη θεωρητική του τόλμη, αφού ποτέ του δεν έμεινε αγκυλωμένος σε ένα γενικόλογό όραμα ανατροπής, αλλά αντιθέτως επιζητούσε εναγωνίως εφαρμόσιμες προτάσεις, προσαρμοσμένες στις ανάγκες της συγκυρίας, όσο και αν πολλές φορές αυτές προσέκρουαν σε τείχη θεωρητικών αντιφάσεων. Ίσως είναι αυτό που υποδηλώνει το τόσο γλαφυρό σχόλιο του Τσουκαλά (2012, σ. 394) πως ο Πουλαντζάς κουβαλώντας την πικρή εμπειρία του σταλινισμού, προσχωρεί σε μια επώδυνη στράτευση, μια στράτευση η οποία γίνεται χωρίς να είναι βέβαιος πως θα οδηγήσει εκεί που πρέπει.

Ο Πουλαντζάς, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και έπειτα, αρχίζει να αποστασιοποιείται σταδιακά από τον αλτουσεριανό στρουκτουραλισμό, αναδεικνύοντας την παράμετρο των κοινωνικών αγώνων στη διαμόρφωση της

πολιτικής και του κράτους, φτάνοντας στο σημείο στο τελευταίο του έργο να μετατοπίζεται προς μια αυστηρά σχεσιακή αντίληψη του κράτους, όπου το τελευταίο αντιμετωπίζεται ως υλοποίηση και συμπύκνωση των ταξικών σχέσεων. Η κοινωνική πάλη δεν περιορίζεται πλέον μόνο στο επίπεδο της παραγωγής, αλλά επεκτείνεται και στο εσωτερικό του κράτους, μέσα στους ίδιους τους κρατικούς μηχανισμούς, μετατρέποντάς τους σε ένα στρατηγικό πεδίο σύγκρουσης για τον έλεγχο της πολιτικής ηγεμονίας. Ωστόσο, η θέση πως το κράτος «κολυμπά» μέσα στους ταξικούς αγώνες δε βοηθά στον εντοπισμό των ιεραρχιών στις κρατικές δομές. Η αντίληψη πως «όλα είναι ταξική πάλη» παραβλέπει πως η ταξική πάλη δεν αρχίζει εκ του μηδενός, αλλά διεξάγεται πάνω σε ήδη διαμορφωμένα αποτελέσματα της ταξικής πάλης, δηλαδή σε ιεραρχημένες κρατικές δομές που αποκρυσταλλώνουν τους ταξικούς συσχετισμούς (Σακελλαρόπουλος, 2019β, σ. 122-123).

Στη σκέψη του ύστερου Πουλαντζά το καπιταλιστικό κράτος δεν είναι ένας μονολιθικός, και αδιαπέραστος από τους κοινωνικούς αγώνες, συνασπισμός εξουσίας, αλλά μία σχέση με έντονες εσωτερικές αντιφάσεις, ένας διττός χώρος, τόσο οργάνωσης των κυρίαρχων συμφερόντων, όσο και δράσης των λαϊκών μαζών. Για τον ύστερο Πουλαντζά, το κράτος δεν είναι πράγμα ή αντικείμενο, αλλά μια συμπύκνωση σχέσεων, οι οποίες μεταβάλλονται συνεχώς εντός των συγκεκριμένων ιστορικών και κοινωνικών συγκυριών, μεταβάλλοντας ταυτόχρονα και τη δομή και λειτουργία των κρατών. Ακριβώς σε αυτό το σημείο, είναι που παίζει καθοριστικό ρόλο στις θεωρητικές επεξεργασίες του Πουλαντζά και η «σχετική αυτονομία», η οποία συνεπάγεται το γεγονός πως οι επιμέρους σχέσεις σε όλο το φάσμα του κοινωνικού εξελίσσονται μέσα στην ιστορία και συμπυκνώνουν τις μορφές των ταξικών αγώνων (Τσουκαλάς, 2012, σ. 390-392).

Ο Πουλαντζάς έχει απόλυτο δίκιο, το κράτος δεν είναι ούτε απλώς ένα εργαλείο της άρχουσας τάξης, ούτε πολύ περισσότερο ένας ουδέτερος χώρος άσκησης πολιτικής. Το κράτος είναι κάθε άλλο παρά ένα παθητικό και αταξικό εργαλείο. Αντιθέτως, είναι πάντοτε ήδη ταξικό, και είναι αυτή η δομική ιδιομορφία του, που του επιτρέπει να «επιλέγει» τη θέση του, δηλαδή το πολιτικό στίγμα του. Αυτός ο ιδιαίτερος χαρακτήρας μεροληψίας είναι ριζωμένος στα ενδογενή χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού κράτους και διατηρείται παρά τις οποίες επιμέρους διαφοροποιήσεις του εκάστοτε κράτους. Όμοια, κι αφού δεν είναι υποκείμενο, το καπιταλιστικό κράτος δεν είναι σε θέση να ασκήσει εξουσία. Οι εξουσίες του ελέγχονται από εναλλασσόμενες ομάδες συμφερόντων. Στην περίπτωση που υπάρχει μια συνολική στρατηγική γραμμή στην

άσκηση των εξουσιών, αυτή είναι αποτέλεσμα ενός στρατηγικού συντονισμού, ο οποίος πραγματοποιείται χάρη στον οργανωτικό ρόλο που διαθέτουν τα παράλληλα δίκτυα εξουσίας, τα οποία διαπερνούν και ενοποιούν τις τυπικές δομές του κράτους. Πρόκειται σαφώς για ένα δύσκολο επίτευγμα, αφού το κρατικό σύστημα διέπεται από συνεχείς αντιφάσεις και ταξικές συγκρούσεις.

Είναι γεγονός πως η σχετική αυτονομία του κράτους επιτρέπει την αποτύπωση του συσχετισμού των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων εντός του κράτους. Μοιάζει επίσης λογικό πως η αντανάκλαση αυτού του συσχετισμού αποτυπώνεται ευκρινέστερα σε συνθήκες άνθισης της αστικής δημοκρατίας, αφού οι εκλογικές διαδικασίες και η χαλάρωση των απαγορεύσεων επιτρέπουν μια καλύτερη εκπροσώπηση της εργατικής τάξης τόσο στα αντιπροσωπευτικά σώματα, όσο και στον κρατικό μηχανισμό. Βέβαια, το γεγονός αυτό δε θα πρέπει να μας παρασύρει σε μια ποσοτική αντίληψη, η οποία θα μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι αρκεί απλώς μια μεταβολή του συσχετισμού στην κοινωνία για να κατακτηθεί το κράτος. Και αυτό, γιατί ο συσχετισμός δυνάμεων δεν περιλαμβάνει μόνο ποσοτικά μεγέθη, αλλά διαθέτει και μια ποιοτική συνιστώσα. Αυτή ορίζεται τόσο από τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής όσο και από τα ταξικά χαρακτηριστικά του κράτους που αντιστοιχούν σε αυτόν τον τρόπο παραγωγής. Ως εκ τούτου, η αντανάκλαση του συσχετισμού δυνάμεων δεν μπορεί να υπερβεί αυτό το δομικό όριο, παρά μόνο αν το συντρίψει (Καλτσώνης, 2016, σ. 31-32).

Κατά την άποψή μας, ωστόσο, ο συνδυασμός μιας αυστηρά σχεσιακής προσέγγισης και η αποδοχή της ύπαρξης των λαϊκών αγώνων σε ολόκληρο το φάσμα του κράτους, όπως επισημαίνει ο ύστερος Πουλαντζάς, ουσιαστικά καταλήγει στο συμπέρασμα πως το κράτος έχει ουδέτερη φύση. Το γεγονός πως η ταξική πάλη εγγράφεται στο εσωτερικό του κράτους δε σημαίνει σε καμιά περίπτωση πως το κράτος παύει να οργανώνει την αναπαραγωγή της αστικής εξουσίας. Όπως αναλύσαμε σε αυτήν τη μελέτη, υπάρχει ένα συγκεκριμένο δομικό όριο στις μετατροπές που μπορεί να πραγματοποιηθούν μέσα στον υφιστάμενο καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ο οποίος αναγνωρίζεται εν τέλει στη διαιώνιση και αναπαραγωγή των σχέσεων ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Στην περίπτωση δε, που η αμφισβήτηση κατευθύνεται ενάντια στο ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα, τότε υιοθετείται η απροκάλυπτη καταστολή των λαϊκών αγώνων. Τούτο συμβαίνει διότι στο εσωτερικό του κράτους εδράζεται ο σκληρός πυρήνας του, εκείνο το δομικό όριο που με σαφήνεια οριοθετεί τον «απαγορευμένο χώρο», ο οποίος παραμένει αλώβητος από τις πιέσεις της οποιας αλλαγής του ταξικού συσχετισμού δυνάμεων και στεγανοποιεί σε κάθε

περίσταση την αστική κυριαρχία, ακόμα και μετά την κατάκτηση της εξουσίας από τις αντικαπιταλιστικές δυνάμεις.

Σε αυτή τη βάση, υποστηρίξαμε πως ο Πουλαντζάς τείνει να υποτιμά τη θεσμική υλικότητα του αστικού κράτους και την ικανότητα στεγανοποίησής του από την πάλη των τάξεων. Ταυτόχρονα, η αυστηρά σχεσιακή θεώρηση του κράτους τείνει να υποτιμά το πρωτογενές αστικό δίκαιο, το μονοπώλιο της βίας, όπως υποτιμάται σημαντικά και η φετιχιστική διάσταση της αστικής δημοκρατίας, η οποία κατορθώνει με επιτυχία να χειραγωγεί τις κυριαρχούμενες τάξεις, καθιστώντας ιδιαίτερα δύσκολο τον οποιοδήποτε μετασχηματισμό αυτής της δημοκρατίας, δίχως το απαραίτητο βήμα συντριβής του αστικού κράτους.

Η προβληματική της ύστερης σκέψης του Πουλαντζά εκκινεί ακριβώς από την άρνηση της βασικής μαρξικής διδαχής στο πεδίο του κράτους, δηλαδή τη συντριβή της αστικής κρατικής μηχανής και εκτείνεται μέχρι την προσκόλλησή του σε μια ασαφή συνάρθρωση άμεσης και έμμεσης δημοκρατίας, παρά την επισήμανση εκ μέρους του των αντιφάσεων και των αδυναμιών ενός τέτοιου εγχειρήματος. Σε κάθε περίπτωση, η θεωρητική απόσταση που διάνυσε ο Πουλαντζάς από το πρώτο έργο του *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, έργο βαθύτατα επηρεασμένο από τις θεωρητικές παραδοχές τόσο του Αλτουσέρ όσο και του Λένιν, μέχρι το τελευταίο του *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, έργο ενταγμένο στην ανάπτυξη ενός ιδιότυπου ευρωκομμουνισμού, απόπειρα η οποία διακόπηκε απότομα δίχως να μπορέσει να πάρει μια ολοκληρωμένη και οριστική μορφή, μοιάζει τεράστια. Πέραν, όμως, αυτών των εμφανών διαφοροποιήσεων του πουλαντζιανού έργου, διαβλέπουμε σε αυτό πάντα μια κοινή συνισταμένη: την άρνηση υιοθέτησης μιας απλοποιητικής προσέγγισης του κράτους που περιορίζει τη φύση, τη δομή και τα όρια του.

Όπως προσπαθήσαμε να αναδείξουμε, ο επιστημονικός και πολιτικός προβληματισμός του Νίκου Πουλαντζά στα τελευταία χρόνια της ζωής του επικεντρώθηκε στο ζήτημα του δημοκρατικού σοσιαλισμού. Οι αναλύσεις του για το κράτος, για τη δημόσια διοίκηση, τα πολιτικά κόμματα, για τους κρατικούς ιδεολογικούς και κατασταλτικούς μηχανισμούς, για τον οικονομικό ρόλο του κράτους, την υλικότητα των θεσμών του, οι καίριες επισημάνσεις του για την παρακμή της δημοκρατίας και την ανάδειξη του σύγχρονου αυταρχισμού, είχαν σταθερή αναφορά στην κριτική των στρατηγικών επιλογών του εργατικού κινήματος και ιδιαίτερος των δυτικοευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων. Παράλληλα μέσα από αυτήν του την κριτική αναδεικνύεται ένας αγωνιώδης προβληματισμός για τις θεωρητικές και

πολιτικές προϋποθέσεις μιας σύγχρονης σοσιαλιστικής στρατηγικής στο πλαίσιο των αστικών δημοκρατιών του ώριμου καπιταλισμού. Πρόκειται για αναζητήσεις, οι οποίες έμειναν ανολοκλήρωτες και μετέωρες, αφού δεν μπόρεσε ή δε θέλησε να ολοκληρώσει. Όποιος, λοιπόν, προσεγγίζει το έργο του Πουλαντζά, περιμένοντας πως σε αυτό θα βρει οριστικές απαντήσεις, εύκολες συνταγές ή εφαρμόσιμα μοντέλα, μάλλον θα απογοητευτεί. Σίγουρα, όμως, θα ανακαλύψει ένα πλήθος ενδεικτικών κατευθύνσεων που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν στην εκπόνηση μιας σύγχρονης στρατηγικής.

Παρά ταύτα, στη βάση της κριτικής που προηγήθηκε, είμαστε της γνώμης πως η ύστερη πολιτική θεωρία του Πουλαντζά εμφανίζει σημαντικές αντιφάσεις, οι οποίες τον οδηγούν σε ένα οριακό σημείο ρήξης με το μαρξικό επιστημολογικό υπόδειγμα. Πιο συγκεκριμένα, ο Πουλαντζάς ορίζει την εργατική τάξη με στενά οικονομικά κριτήρια, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα να υποστηρίζει πως η εργατική τάξη αποτελεί κοινωνική μειοψηφία και, συνεπώς, δε μπορεί να έχει αυτόνομο ηγεμονικό ρόλο. Επιπλέον, ο Πουλαντζάς απορρίπτει την αναγκαιότητα συντριβής του αστικού κράτους, εξαιτίας της πεποίθησής του πως η πάλη των τάξεων διαπερνά το κράτος στο σύνολό του, προκρίνοντας έτσι τον μετασχηματισμό του, διαμέσου των αγώνων για εμφάνιση και ουσιαστικοποίηση της δημοκρατίας. Τέλος, ο Πουλαντζάς ωθεί στο λογικό της όριο τη διττή όψη της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και της σχεσιακής αντίληψης για το κράτος, προκειμένου να οριοθετηθεί από το στρεβλό ιστορικό παράδειγμα του υπαρκτού σοσιαλισμού, αλλά και στην προσπάθειά του να σκιαγραφήσει μια εφικτή μεσοπρόθεσμη στρατηγική για την κατάκτηση της εξουσίας από την Αριστερά.

Όπως έχει επισημάνει ο Τζέσοπ, οι απόψεις του Πουλαντζά για την επαναστατική στρατηγική μεταβάλλονται παράλληλα με τη μεταβολή των απόψεων του για τη φύση του καπιταλιστικού κράτους. Ο Πουλαντζάς αρχικά υιοθέτησε μια αυστηρά λενινιστική προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία η εργατική τάξη θα έπρεπε να κινητοποιηθεί στα πλαίσια μιας αντικρατικής οργάνωσης, έξω από το καπιταλιστικό κράτος, υπό την ηγεσία ενός πρωτοπόρου επαναστατικού κόμματος, προσέγγιση που αντιμετωπίζει το καπιταλιστικό κράτος ως αναμφισβήτητη θεσμική έκφραση της αστικής πολιτικής κυριαρχίας (Jessop, 1981, σ. 29). Μια τέτοια ανάγνωση οδηγεί στο συμπέρασμα πως η εργατική τάξη δεν είναι σε θέση να χρησιμοποιήσει το καπιταλιστικό κράτος -ακόμα και με την πιο φιλελεύθερη κοινοβουλευτική μορφή του- προκειμένου να πραγματοποιήσει μια σοσιαλιστική μετάβαση και ως εκ τούτου η

συντριβή του αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάληψη πολιτικής εξουσίας από μέρους της εργατικής τάξης .

Δύο γεγονότα φαίνεται πως υπήρξαν οι θρυαλλίδες της θεωρητικής στροφής του Πουλαντζά, το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου στην Ελλάδα και ο γαλλικός Μάης. Μετά το ξέσπασμα του πραξικοπήματος, ο Πουλαντζάς άρχισε να μελετάει περισσότερο τις μη δημοκρατικές μορφές διακυβέρνησης και να αναζητεί ποια θα ήταν η καταλληλότερη στρατηγική ενάντια σε μια στρατιωτική δικτατορία, την οποία ξεχώριζε τόσο από τα φασιστικά καθεστώτα όσο και από μια βονοπαρτική δικτατορία. Έτσι, αναπτύχθηκε στη σκέψη του η ιδέα της αποσταθεροποίησης του καθεστώτος μέσω των λαϊκών αγώνων, όπως αποτυπώθηκε στο έργο *Η κρίση των δικτατοριών*. Ο ρόλος της λαϊκής αντίστασης στην πτώση των στρατιωτικών καθεστώτων της Νότιας Ευρώπης, είχε πλέον αποκτήσει σημαίνουσα θέση στη θεωρητική δουλειά του Πουλαντζά. Παράλληλα, τα γεγονότα του Μάη του 1968 ώθησαν τον Πουλαντζά να επανακαθορίσει τις ιδέες του σχετικά με τον δομικό καθορισμό της ταξικής εξουσίας και να παρατηρήσει ευκρινέστερα την ασταθή ισορροπία και τις συναφείς τάσεις συμβιβασμού που διέπει την αστική εξουσία (Jessop, 1981, σ. 28-29).

Επηρεασμένη από την ανάγνωση των παραπάνω γεγονότων, αλλά και σαφώς ενταγμένη στο στρατόπεδο του ευρωκομμουνισμού, η ύστερη σκέψη του Πουλαντζά αρνείται τη στρατηγική της δυαδικής εξουσίας και ρίχνει το βάρος στην ανάδειξη των εσωτερικών αντιφάσεων του καπιταλιστικού κράτους. Ο Πουλαντζάς εγκαταλείπει την άποψη πως η κοινοβουλευτική δημοκρατία αποτελεί απλώς τη θεσμική έκφραση της αστικής πολιτικής κυριαρχίας, συνηγορεί υπέρ των φιλελεύθερων κοινοβουλευτικών μορφών και των διαδεδομένων ατομικών ελευθεριών και οδηγείται στην απόρριψη της ανάγκης καταστροφής της αστικής κρατικής μηχανής. Ο ύστερος Πουλαντζάς δίνει πλέον έμφαση στην ανάγκη διατήρησης και επέκτασης των θεσμών και των ελευθεριών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, παράλληλα με την ανάπτυξη οργάνων άμεσης δημοκρατίας στη βάση, τα οποία θα συγκεραστούν με την κοινοβουλευτική δημοκρατία. Ακόμη, οι εμφανείς αποτυχίες των δυτικοευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων και η ανάδυση νέων κοινωνικών κινημάτων επέφεραν και τη μερική εγκατάλειψη από μέρους του της θέσης πως το κομμουνιστικό κόμμα και η εργατική τάξη κατέχουν τον ηγετικό ρόλο στον αγώνα για τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Συνθέτοντας αυτές τις ερευνητικές διαστάσεις, αναπτύσσει τη δική του εναλλακτική ατραπό μετάβασης, βασισμένη πάνω σε μια πολυταξική,

πολυκομματική συμμαχία, στην οποία οι μη ταξικές δυνάμεις και τα κοινωνικά κινήματα θα κατέχουν αυτόνομο ρόλο.

Εστιάζοντας λίγο περισσότερο στο ζήτημα των πολιτικών ελευθεριών, παρότι ο Πουλαντζάς επιλέγει να συνδέει πάντα αυτόν τον όρο με τους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, υποστηρίζουμε ότι η ακριβής σχέση μεταξύ των δύο παραμένει ακαθόριστη. Με ποιον ακριβώς τρόπο ορίζεται αυτή η μονοσήμαντη σχέση αντιπροσωπευτικών θεσμών και πολιτικών ελευθεριών και γιατί δεν υπάρχει η δυνατότητα κατοχύρωσής τους σε ένα μη αντιπροσωπευτικό σύστημα; Μήπως από το γεγονός πως μόνον οι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί είναι σε θέση να θεμελιώσουν τις «νομικές εγγυήσεις» αυτών των ελευθεριών; Μα ο ίδιος ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 89-132) είναι που προσπαθεί να αποφύγει να ορίσει το θέμα των ελευθεριών ως θέμα «νομικών εγγυήσεων», όπως αποτυπώνεται στο *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, όπου το «σύγχρονο δίκαιο» ορίζεται ως η καπιταλιστική μορφή ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων, η οποία ως τέτοια προϋποθέτει τόσο τις χωροχρονικές μήτρες των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, όσο και το «σχετικά αυτόνομο» αστικό κράτος.

Είναι όντως πειστική, η θέση σύμφωνα με την οποία η διατήρηση των αντιπροσωπευτικών θεσμών, σε συνδυασμό με την απόρριψη της συντριβής της αστικής κρατικής μηχανής, είναι αυτή που εγγυάται την επέκταση και εμβάθυνση των ελευθεριών; Τί θα συμβεί όταν ο εναλλακτικός σταδιακός σοσιαλιστικός μετασχηματισμός της κοινωνίας επιφέρει την αντίδραση του ταξικού αντιπάλου, ο οποίος μάλιστα, λόγω των ελευθεριών που αναγνωρίζει ακόμη και για αντιπάλους του ο δημοκρατικός δρόμος, θα έχει περισσότερα όπλα στη φαρέτρα του; Ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 292) θέτει ο ίδιος το ερώτημα και διευκρινίζει πως ο δημοκρατικός δρόμος δεν πρόκειται σε καμία περίπτωση να είναι ένα ειρηνικό πέραςμα. Αν και αυτή του η εκτίμηση φαίνεται να τον διαχωρίζει από το κυρίαρχο ευρωκομμουνιστικό ρεύμα, εντούτοις οι αναφορές του στην χιλιανή εμπειρία, όπου παραπέμπει το όλο ζήτημα στον ρόλο του «πλατειού λαϊκού κινήματος» σαν εγγύηση ενάντια στην αντίδραση του αντιπάλου, εγείρει νέα ερωτήματα.

Τί θα συμβεί όταν ένα τέτοιο κίνημα αναγκαστεί να απαντήσει με μη-ειρηνικά μέσα στον ταξικό αντίπαλο, ο οποίος θα επιχειρήσει να τερματίσει το εγχείρημα του δημοκρατικού δρόμου; Και πώς στ' αλήθεια αρθρώνεται αυτή η «από τα κάτω» βίαιη αντίδραση με τη νομιμότητα που θα εκφράζεται από τη σοσιαλιστική κρατική εξουσία; Στο πλαίσιο μιας επαναστατικής διαδικασίας, η δημοκρατία δεν μπορεί να διατηρηθεί,

και πολύ περισσότερο να επεκταθεί σε νέα πεδία, αυστηρά με ειρηνικά και συναινετικά μέσα. Όσο οξύμωρο και αν ακούγεται, η κατάκτηση της ελευθερίας εμπεριέχει και ένα βαθμό ανελευθερίας. Όπως emphaticά κατέδειξε η εμπειρία της Χιλής, το κόστος μιας επανάστασης που δεν προετοιμάζει μεθοδικά την αυτοάμυνα της και επαφίεται στις αγαθές προθέσεις του ταξικού αντιπάλου, είναι δυσβάστακτο.

Ως εκ τούτου, μια άλλη σημαντική αντίφαση της πουλαντζικής συλλογιστικής είναι και η υποτίμηση της βίας, αφού η αστική τάξη δεν πρόκειται να παραμείνει απαθής μπροστά σε μια μακροχρόνια διαδικασία που θα στρέφεται ενάντια στα συμφέροντά της. Με ποιες δυνάμεις και με ποιους τρόπους θα μπορέσουν οι λαϊκές μάζες να προχωρήσουν το μετασχηματισμό του κράτους; Η ικανότητα της εργατικής τάξης να αντιπαραβάλλει τη δική της βία απέναντι στην αστική βία, προκειμένου να μπορέσει να επιβάλλει το συμφέρον της, αποτελεί ένα εξαιρετικά κρίσιμο πρακτικό ζήτημα, που δεν μπορεί να παρακάμπτεται ή να αποκρύπτεται.

Ο Πουλαντζάς στο τελευταίο του έργο αναφέρεται συνεχώς στον Μαρξ, όμως, ταυτοχρόνως διστάζει να εκφέρει τη λέξη «κομμουνισμό», έστω και μια φορά. Τι σημαίνει άραγε αυτή η προσπάθεια αποσύνδεσης του Μαρξ από τον κομμουνισμό; Κι αν για τους θεωρητικούς αντιπάλους του μαρξισμού, μια τέτοια αποσύνδεση της μαρξιστικής κριτικής του καπιταλισμού από τη μαρξιστική θεωρία του κομμουνισμού μοιάζει κατανοητή και δεν εκπλήσσει, για έναν κορυφαίο μαρξιστή στοχαστή, όπως ο Πουλαντζάς, σίγουρα εγείρει ερωτήματα.

Ο Χολμς υποστηρίζει πως αν και στην εποχή μας ο Μαρξ θεωρείται πατέρας του κομμουνισμού, «στην πραγματικότητα οι μείζονες συμβολές του Μαρξ συνίστανται στην παροχή ενός ευρέος θεωρητικού πλαισίου ερμηνείας του κόσμου - ιδίως της πορείας της Ιστορίας- και σε μια ευρεία ανάλυση της φύσης του καπιταλισμού» (Holmes, 2009, σ. 1-2). Για τον Χολμς ο Μαρξ ερμήνευσε απλά τον καπιταλισμό και ο κομμουνισμός αφορά τον Λένιν, τον Στάλιν και τον Μάο. Πρόκειται ασφαλώς για μια προσφιλή ανάλυση των θεωρητικών αντιπάλων του μαρξισμού, στην προσπάθειά τους να απονεκρώσουν τον κομμουνιστικό πυρήνα σκέψης του Μαρξ και να του προσδώσουν ένα κενό προσωπείο προφήτη του καπιταλιστικού ρου της ιστορίας.

Όμως, ο Μαρξ δεν υπήρξε απλώς ένας σπουδαίος οικονομολόγος, ο οποίος ανέλυσε με αξιοπρόσεκτη ακρίβεια τη φύση και την πορεία του καπιταλισμού. Κάθε άλλο! Αυτή η στρεβλή εικόνα του Μαρξ απέχει παρασάγγας από τον στρατηγικό διανοητή του κομμουνισμού ως επαναστατικού κινήματος, από τον κριτικό της πάλης

των τάξεων, από τον εισηγητή μιας κομμουνιστικής κοινωνίας, χωρίς τάξεις και κράτος. Ο Μαρξ, ακριβώς διαμέσου αυτής της κριτικής του για το καπιταλιστικό κράτος, θέτει τις βάσεις της δικής του υλιστικής θεωρίας του κομμουνισμού (Χρύσης, 2020, σ. 300-303).

Σίγουρα, θα ήταν λάθος να υποστηρίξουμε πως ο Πουλαντζάς συγκαταλέγεται σε αυτήν την κατηγορία στοχαστών που αποσυνδέουν το μαρξικό έργο από τον κομμουνισμό. Η αποσιώπηση του κομμουνισμού εκ μέρους του, μοιάζει περισσότερο με μια προσπάθεια αποφυγής κάθε ταύτισης με ένα κακέκτυπο κομμουνισμού, όπως αυτό προέκυψε στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού. Πρέπει, επομένως, να προβούμε σε μια διάκριση ανάμεσα στον μαρξικό κομμουνισμό και τον κομμουνισμό γενικά. Αν ο μαρξικός κομμουνισμός στρεβλώθηκε ιστορικά, αυτό δε σημαίνει πως πρέπει να απορρίπτεται ως θεωρητικό πλαίσιο αναφοράς ή να αποκρύπτεται. Αντιθέτως, απαιτείται ένας επίμονος και διαρκής αναστοχασμός της πραγματικής φύσης του σε πείσμα κάθε ιδεολογικής παραμόρφωσης.

Το πρόβλημα στο σημείο αυτό δεν είναι ζήτημα φορμαλισμού, αλλά ουσίας. Πέραν της αποσιώπησης του όρου «κομμουνισμού», ο Πουλαντζάς χρησιμοποιεί γενικόλογους όρους όπως «λαός», «μάζες», «λαϊκές τάξεις», πιστοποιώντας με αυτόν τον τρόπο και την εναντίωση του στον όρο «δικτατορία του προλεταριάτου». Ακόμη, δε διασαφηνίζει ούτε το πολιτικό υποκείμενο της μετάβασης, ούτε παρουσιάζει κάποια πειστική εναλλακτική έναντι της μαρξικής έννοιας και διαδικασίας της δικτατορίας του προλεταριάτου, ως αναγκαίας μεταβατικής κρατικής εξουσίας προς τον κομμουνισμό ως κοινωνία χωρίς τάξεις και κράτος.

Σε εκείνο που συμφωνούμε απόλυτα με τον Πουλαντζά είναι πως ο κομμουνισμός, ακόμα και αν δεν ονομάζεται, δεν είναι κάτι που κατασκευάζεται ή συγκροτείται a priori, δεν πέφτει σαν «μάννα εξ ουρανού», αλλά αντιθέτως προκύπτει από τα σπλάχνα της κοινωνίας, αποτελεί μια αλλαγή μορφής και περιεχομένου. Πρόκειται ασφαλώς για έναν ιδιαίτερα επίπονο και μακροχρόνιο μετασχηματισμό. Ακριβώς γι' αυτό, είναι αναγκαίο να κατανοούμε τον κομμουνισμό, ως εναλλακτική απέναντι στον καπιταλισμό και όχι ως ένα κενό ιδεατό σύνθημα.

Αν, όμως, ο ύστερος Πουλαντζάς απέφυγε να αναφερθεί τότε στον κομμουνισμό, πως μπορεί κάποιος σχεδόν πενήντα χρόνια μετά να αναφερθεί σε μια κομμουνιστική μετάβαση; Σήμερα, που ο καπιταλισμός μοιάζει ταυτισμένος με τη δημοκρατία, που η εξουσία είναι όλο και περισσότερο μυστικοποιημένη, που έχουν τελειοποιηθεί οι κατασταλτικές δυνατότητες των κρατών, που απουσιάζει μια

σύγχρονη μαρξιστική θεωρία εναλλακτικής απέναντι στον μονόδρομο του καπιταλισμού. Επιπρόσθετα, μέσα από ποιο πρίσμα θα μπορούσαμε να φανταστούμε μια μετάβαση σήμερα, την εποχή του διαδικτύου, των κοινωνικών δικτύων, της τεχνητής νοημοσύνης, του ψηφιακού πολέμου και όλων των νέων δεδομένων που φέρνουν με ταχύτατους ρυθμούς οι νέες τεχνολογίες; Πώς θα έμοιαζε άραγε σήμερα μια αναμέτρηση με τον σκληρό πυρήνα του αστικού κράτους; Ή, σε συνέχεια της συλλογιστικής του Πουλαντζά, πόσο εφικτός μοιάζει ένας μετασχηματισμός των θεσμών του αστικού κράτους και τι στ' αλήθεια έχουν να προσφέρουν οι κοινοβουλευτικές διαδικασίες;

Με πουλαντζικούς όρους, αδιαμφισβήτητα είναι απαραίτητη η ανάπτυξη ενός φάσματος τομών εντός του αστικού κράτους (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 369-371). Το ζητούμενο είναι, όμως, αν και σε ποιο βαθμό αυτές οι βαθιές τομές νοηματοδοτούνται από τον κομμουνισμό ως στρατηγικό στόχο και δεν εγκλωβίζονται σε πρακτικές συμβιβασμών και ενσωμάτωσης εντός του υπάρχοντος συστήματος. Διότι, αναμφίβολα, η τακτική των ρήξεων δεν μπορεί να αντικαταστήσει την επανάσταση και, προφανώς, δεν είναι η επανάσταση. Οι τομές που μπορεί και πρέπει να επιφέρει στο καπιταλιστικό σύστημα ένα σύγχρονο κομμουνιστικό κίνημα ούτε δημιουργούν κομμουνιστικούς παράδεισους ούτε οδηγούν αυτές καθαυτές σε έναν κομμουνιστικό κόσμο.

Ας έχουμε κατά νου πως ο σημερινός κόσμος είναι ολωσδιόλου διαφορετικός με εκείνον που ανέλυε ο Πουλαντζάς ως στοχαστής πρωτίστως της συγκυρίας, διαφορετικός ιδίως ως προς τις ελπίδες και τις προοπτικές σχετικά με την υπέρβαση του καπιταλισμού και τη μετάβαση σε μια πιο δίκαιη κοινωνία. Άλλωστε, η διάσταση της επικαιρότητας είναι καθοριστική, όταν αναφερόμαστε σε μια σκέψη, πόσο δε μάλλον από τη στιγμή που αυτή αναπτύχθηκε πριν από πενήντα χρόνια, όταν οι αντικειμενικές συνθήκες του κόσμου έχουν έκτοτε μεταβληθεί τόσο ριζικά. Η έκλειψη του σοβιετικού κομμουνισμού, παρά τις γνωστές στρεβλώσεις του, τις οποίες ο Πουλαντζάς είχε επανειλημμένως στηλιτεύσει, είχε ως αποτέλεσμα την ενδυνάμωση της ιδεολογικής συνοχής και την εμπέδωση της κυριαρχίας ενός μη αμφισβητούμενου παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Η πλήρης κατάρρευση του σοσιαλισμού, η οικονομική επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού και της αγοράς, η παγκοσμιοποίηση, η υποχώρηση του κοινωνικού κράτους, η ελαστικοποίηση των σχέσεων εργασίας, η παρακμή του συνδικαλισμού, το τέλμα των κομμουνιστικών κομμάτων, η πλήρης ενσωμάτωση της σοσιαλδημοκρατίας, η αδιαφορία των μαζών, συνθέτουν ένα

κοινωνικό μείγμα εντελώς διαφορετικό σε σύγκριση με τις δεκαετίες του 1960 και 1970, που χαρακτηρίζονταν ακόμη από το όραμα της ανατροπής των κοινωνικών σχέσεων.

Το 1978, όταν ο Πουλαντζάς έγραφε το τελευταίο του βιβλίο, ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός της κοινωνίας, όχι μόνο δε φάνταζε ένα όνειρο θερινής νυκτός όπως στις μέρες μας, αλλά βρισκόταν στην ημερήσια διάταξη και υπό αυτό το πρίσμα θα πρέπει να διαβάζουμε το έργο *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*. Πρόκειται για μια αγωνιώδη προσπάθεια εύρεσης μιας ρεαλιστικής εναλλακτικής πρότασης, εναρμονισμένης με τις συνθήκες της εποχής. Αντιθέτως σήμερα, κανείς, ίσως πέραν ελάχιστων εξαιρέσεων, δεν αναφέρεται στο ενδεχόμενο μιας θεμελιώδους ανατροπής του συστήματος των κοινωνικών σχέσεων, αφού η φιλελεύθερη κοινοβουλευτική δημοκρατία αντιμετωπίζεται ως αξιακό κεκτημένο, ως ένα τελειοποιημένο καθεστώς, αντίθετα προς το σκοτεινό παρελθόν του σοβιετικού ολοκληρωτισμού.

Επιστρέφοντας, λοιπόν, στην πηγή της μαρξιστικής θεωρίας, τον ίδιο τον Μαρξ, οδηγούμαστε σε εκείνο που ο ύστερος Πουλαντζάς (2008β, σ. 372) απέρριψε, την αναγκαιότητα συντριβής της αστικής κρατικής μηχανής και τη θεμελίωση μιας μεταβατικού χαρακτήρα προλεταριακής δημοκρατίας, συνοψίζοντας την εμπειρία των γεγονότων της Κομμούνας. Εκατό πενήντα χρόνια μετά τα διδάγματα της Παρισινής Κομμούνας υπάρχει πάντα ο κίνδυνος να χαρακτηριστεί παρωχημένη η μαρξική αντίληψη για τη συντριβή του αστικού κράτους. Όμως, μια τέτοια παραδοχή θα αλλοίωνε τον ίδιο τον πυρήνα της μαρξικής σκέψης, θα επρόκειτο για μια αλλαγή, και μάλιστα βάνουση, του ίδιου του κομμουνιστικού υποδείγματος. Στην αντίθετη κατεύθυνση, λοιπόν, αυτό που απαιτείται σήμερα είναι η περαιτέρω επεξεργασία και ανάπτυξη μιας σύγχρονης κομμουνιστικής θεωρίας της μετάβασης, πάνω στις διαχρονικές και θεμελιώδεις παρατηρήσεις του ίδιου του Μαρξ. Όπως έχει επισημανθεί σχετικά:

[...] ζητήματα όπως ο αγώνας του σύγχρονου προλεταριάτου ως συνειδητού επαναστατικού υποκειμένου [...], η αναμέτρησή του με τις νέες μορφές και τους νέους μηχανισμούς αποξένωσης που μέχρι σήμερα ασκούν με δραματική αποτελεσματικότητα τη λειτουργία της χειραγώγησης, ο στόχος της συντριβής του αστικού κράτους, αν και προβάλλουν σήμερα με νέους όρους σε σχέση με τα χρόνια του Μαρξ, εξακολουθούν να παραμένουν κρίσιμες ενότητες ενός κομμουνιστικού προγράμματος χειραφέτησης (Χρύσης, 2020, σ. 319-320).

Ο ύστερος Πουλαντζάς (2008β, σ. 357-379) επιλέγει να αναφέρεται στον σοσιαλισμό. Κατά πάσα πιθανότητα, ο Πουλαντζάς χρησιμοποιεί έναν πιο «ουδέτερο» όρο, θέλοντας να αποφύγει το αρνητικό ιστορικό φορτίου του όρου «κομμουνισμός».

Αυτή του η επιλογή εγείρει, όμως, αμφιβολίες στο κατά πόσο αντιλαμβάνεται τον σοσιαλισμό ως έναν υπό συγκρότηση κομμουνιστικό σχηματισμό, ή μήπως ως έναν ατελή σοσιαλισμό αποκομμένο από την προοπτική του κομμουνισμού. Ο σοσιαλισμός δεν είναι ένας αυτοτελής κοινωνικός σχηματισμός, αλλά μια επίπονη περίοδος, κατά την οποία πραγματοποιείται μια δυναμική κοινωνική διαδικασία με διττό στόχο: την άρνηση, δηλαδή τη συντριβή των μηχανισμών του αστικού κράτους, και τη θέση, τη διαμόρφωση των όρων ύπαρξης της κομμουνιστικής κοινωνίας.

Επομένως, είναι ιδιαίτερος κρίσιμο το να προσδιοριστεί η έννοια του σοσιαλισμού, διότι στο πλαίσιο του θριάμβου του καπιταλισμού, δε θα πρέπει σε καμία περίπτωση να υιοθετηθεί μια περιορισμένη σύλληψη του σοσιαλισμού, η οποία θα ισοδυναμεί με το αίτημα επαναφοράς των κοινωνικών δικαιωμάτων του παρελθόντος, τη δημιουργία ενός ιστού κοινωνικής προστασίας ενάντια στις πρακτικές των αγορών ή την ανάγκη εκδημοκρατικοποίησης των θεσμών και της μεγαλύτερης συμμετοχής των πολιτών.

Το ίδιο ακριβώς ισχύει, άλλωστε, και για τη δημοκρατία. Στον αντίποδα μιας αστικής σύλληψης της δημοκρατίας, μιας δημοκρατίας ταυτισμένης με τον νόμο της αγοράς, είναι κρίσιμο να αντιπαρατεθεί μια άλλη όψη της δημοκρατίας, η οποία όπως προδίδει και η ετυμολογία της λέξης, θεμελιώνεται πάνω στην εξουσία του λαού, σε αντίθεση με την κυρίαρχη τάξη της εκάστοτε εποχής. Επανερχόμαστε, λοιπόν, στο θεμελιακό ζήτημα της δικτατορίας του προλεταριάτου ή καλύτερα της προλεταριακής δημοκρατίας, η οποία αμφισβητεί ευθέως την αστική δημοκρατία, με βασικό στόχο την κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής. Υπό αυτό το πρίσμα, είναι κενή περιεχομένου, η ιδέα μιας «δημοκρατίας γενικά», μιας δημοκρατίας χωρίς ταξικό περιεχόμενο, η οποία εστιάζει μονοσήμαντα στον τύπο, και όχι στο κοινωνικό περιεχόμενο της δημοκρατίας. Γιατί σε τελική ανάλυση, το βασικό πρόβλημα σήμερα δεν είναι η κληρονομία του υπαρκτού σοσιαλισμού, αλλά η εδραιωμένη ηγεμονία του υπαρκτού καπιταλισμού:

Ίσως το σημαντικότερο δίδαγμα που μπορούμε να αντλήσουμε από την πτώση του κομμουνισμού είναι ότι ενώ ο καπιταλισμός αποδείχθηκε ικανός να λειτουργεί χωρίς δημοκρατία, ο σοσιαλισμός αδυνατεί να κάνει το ίδιο. Ο σοσιαλισμός είναι εξ ορισμού μια δημοκρατική οργάνωση της κοινωνίας σε όλα τα επίπεδα, από τον τόπο εργασίας μέχρι το κράτος (Wood, 2012, σ. 107).

Η συντριβή των μηχανισμών του αστικού κράτους αποτελεί, λοιπόν, τον απαραίτητο όρο για την πραγμάτωση του νεανικού μαρξικού προτάγματος, της επέκτασης της δημοκρατίας σε ολόκληρο το φάσμα της κοινωνικής ζωής. Είναι το

πέραςμα από την τυπική δημοκρατία στην ουσιαστική, η θετική άρση της αντίφασης της δημοκρατίας, σε αντίστιξη με το κράτος εκτάκτου ανάγκης που αποτελεί την αρνητική απορρόφηση της ουσίας της δημοκρατίας από την τυπική της μορφή. Ως εκ τούτου, μια πραγματικά σοσιαλιστική κοινωνία δε μπορεί να εκφραστεί από τις υπάρχουσες δομές εξουσίας και είναι αναγκαίο να αναπτύξει νέες μορφές λαϊκής εξουσίας, οι οποίες θα υπερβούν τις παλιές δομές και δε θα αποτελέσουν απλά υποκατάστατά τους.

Βέβαια, και παρά την επιμέρους κριτική που ασκήσαμε στο εγχείρημα του δημοκρατικού δρόμου, παρά τις αντιφάσεις και τα δομικά όρια που υποστηρίξαμε πως εμπεριέχει, εντούτοις δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να μην παραδεχθούμε πως ο δημοκρατικός δρόμος αποτέλεσε μια πρόταση μετάβασης, η οποία έλαβε υπόψη της το καπιταλιστικό πλαίσιο της εποχής του διατυπώθηκε. Νομίζουμε, άλλωστε, πως αυτή ήταν και η βασική επιδίωξη και αγωνία του Πουλαντζά, δηλαδή η παρουσίαση μιας εφικτής και υλοποιήσιμης μεσοπρόθεσμης στρατηγικής, η οποία θα επέτρεπε στην Αριστερά να καταλάβει την εξουσία. Άλλωστε, ακόμα και σήμερα, σχεδόν πενήντα χρόνια μετά, το έργο του εξακολουθεί να αποτελεί ορόσημο στο πλαίσιο της συναφούς βιβλιογραφίας και καταδεικνύει την απουσία μιας σύγχρονης εξειδικευμένης θεωρίας της μετάβασης.

Το εγχείρημα του δημοκρατικού δρόμου μοιάζει, όμως, σήμερα να έχει απωλέσει την επικαιρότητά του ως μια εφικτή λύση προς την κατεύθυνση του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας, χωρίς, βέβαια, αυτό να σημαίνει πως δεν εμπεριέχει χρήσιμες πλευρές, οι οποίες θα πρέπει να αξιοποιηθούν, εμπλουτίζοντας σημαντικά μια σύγχρονη στρατηγική μετάβασης. Παρότι, λοιπόν, οι θεωρητικές παραδοχές του έργου του Νίκου Πουλαντζά αποτελούν χρήσιμες αναφορές για όλους τους μετέπειτα μελετητές της θεωρίας της μετάβασης, εντούτοις φρονούμε πως η σημερινή συγκυρία, αρκετά διαφορετική από την εποχή του Πουλαντζά, επιτάσσει τον αναστοχασμό του μαρξικού υποδείγματος, το οποίο θεωρούμε πως ο ύστερος Πουλαντζάς έφτασε στο όριο του.

Εστιάζοντας, λοιπόν, εκ νέου στον ακρογωνιαίο λίθο της συλλογιστικής του Πουλαντζά περί διαπερατότητας των κρατικών δομών και μηχανισμών από την ταξική πάλη, θα υποστηρίξουμε πως σήμερα μια τέτοια διαπίστωση μοιάζει παρωχημένη, υπό την έννοια πως στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, η εξουσία εκφεύγει των στενών ορίων του έθνους-κράτους και έχει μετατοπιστεί σε πιο απομακρυσμένους και οχυρωμένους από την ταξική πάλη διεθνείς οργανισμούς και θεσμούς. Διεθνείς

μηχανισμοί εξουσίας, λοιπόν, οι οποίοι δεν ελέγχονται, δεν λογοδοτούν, δεν νομιμοποιούνται δημοκρατικά και οι οποίοι είναι σημαντικά χαλυβδωμένοι από τις πιέσεις της ταξικής πάλης, ένα πλέγμα «υπο-πολιτικής (Beck, 2014, σ. 398), όπως το ονόμασε ο Ούλριχ Μπεκ, θέλοντας να καταδείξει το σύνολο δυνατοτήτων ασκήσεως εξουσίας και επιρροής πέραν του επίσημου πολιτικού συστήματος.

Λογικό συμπέρασμα της παραπάνω θέσης, αποτελεί η αμφισβήτηση της ύπαρξης πραγματικής δημοκρατίας στο σημερινό νεοκαπιταλιστικό κράτος. Από τη στιγμή που η ανώτερη εξουσία βρίσκεται σε εξωτερικούς μηχανισμούς, η εκτελεστική εξουσία κάθε κράτους περιορίζεται σε έναν κατά βάση διαχειριστικό ρόλο. Η Ελλάδα των μνημονίων αποτέλεσε το πιο εξόφθαλμο παράδειγμα, με τις κυβερνήσεις να υιοθετούν τις κεντρικές αποφάσεις των «εξωτερικών» θεσμών, όπως του ΔΝΤ, της ΕΚΤ και του Eurogroup, έχοντας επί της ουσίας ελάχιστη συμμετοχή στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Εγείρεται, έτσι, μείζον ζήτημα δημοκρατικής λειτουργίας του κράτους. Το οικονομικό κυριαρχεί επί του πολιτικού, η έννοια του πολίτη δίνει τη θέση της σε αυτήν του ιδιώτη-καταναλωτή και η έννοια της αστικής δημοκρατίας διαρκώς υποβαθμίζεται.

Τούτων δοθέντων, καθίσταται σαφές, πως στο νέο παγκοσμιοποιημένο πλαίσιο, ο μετασχηματισμός των εθνικών κρατικών μηχανισμών έχει πλέον μειωμένο αντίκτυπο, αφού αυτοί οι μηχανισμοί διαθέτουν περιορισμένη εξουσία και παίζουν κυρίως έναν διαχειριστικό ρόλο, εξαιτίας και της διάχυσης της πραγματικής εξουσίας σε εξωτερικούς υπερεθνικούς θεσμούς. Παράλληλα, ιδίως στα πιο οικονομικά αδύναμα κράτη, το κοινοβούλιο, από χώρος διαλόγου και διαπραγμάτευσης των εκπροσώπων των κυρίαρχων τάξεων όπως τον 19^ο αιώνα και χώρος ρύθμισης αντικρουόμενων συμφερόντων όπως τον 20^ο αιώνα, έχει μεταμορφωθεί σήμερα σε πεδίο επικύρωσης σκληρών αντιλαϊκών αποφάσεων, οι οποίες εισάγονται από υπερεθνικούς θεσμούς. Θεσμοί, οι οποίοι μπροστά στην εξυπηρέτηση των επιταγών του παγκοσμιοποιημένου κεφαλαίου, δε διστάζουν ακόμα και να επιβάλλουν τεχνοκράτες πρωθυπουργούς και κυβερνήσεις (π.χ. Ιταλία, Ελλάδα), που στερούνται λαϊκής νομιμοποίησης και άρα απολαμβάνουν την εμπιστοσύνη του κοινοβουλίου μόνο τυπικά. Δεκαετίες μετά την πτώση της δικτατορίας των Συνταγματαρχών, το 1974, την εποχή των μνημονίων έκανε την εμφάνισή του ένα ουσιαστικά αντιδημοκρατικό κοινοβούλιο και μια συνθήκη συνεχούς «εκτάκτου ανάγκης» στην Ελλάδα, ένας «κοινοβουλευτικός ολοκληρωτισμός», όπως θα μπορούσαμε να τον

χαρακτηρίσουμε (Γρηγορόπουλος, 2019), ή ένα πρόπλασμα «μεταδημοκρατίας» (Κράουτς, 2006).

Για να επιστρέψουμε, όμως, στον Πουλαντζά, ακόμα και σε αυτήν τη σαφώς μεταβεβλημένη σημερινή συγκυρία που περιγράψαμε, ο δημοκρατικός σοσιαλισμός εμπεριέχει πλήθος κρίσιμων όψεων, οι οποίες θα πρέπει σε κάθε περίπτωση να αξιοποιηθούν στη λογική, όμως, μιας επαναστατικής σύγχρονης θεωρίας ρήξεων προς το καπιταλιστικό σύστημα και σοσιαλιστικής μετάβασης. Κυριότερη πτυχή αυτής της διαδικασίας είναι η δημοκρατική πλειοψηφική διάσταση του σοσιαλισμού (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 379). Ως δημοκρατικός δρόμος δε νοείται μια ειρηνική κοινοβουλευτική πορεία προς το σοσιαλισμό (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 375), αλλά αντίθετα μια στρατηγική επαναστατικής κοινωνικής ανατροπής, με αμιγώς δημοκρατικό και πλειοψηφικό χαρακτήρα, στον αντίποδα μιας μπλανκιστικής ανάγνωσης της επανάστασης.

Παράλληλα, καίρια είναι και η αναφορά στη θεσμική δημοκρατικότητα των πολιτικών μορφών του σοσιαλισμού, υπό την έννοια της ανάπτυξης μιας ευρείας και ποιοτικά διαφορετικής δημοκρατίας, η οποία να συμπεριλαμβάνει την άμεση συμμετοχή των λαϊκών τάξεων στην εξουσία και την πλήρη ανάπτυξη όλου του φάσματος των κοινωνικών δικαιωμάτων με το ρυθμό που επιτρέπουν και απαιτούν οι αντικειμενικές συνθήκες του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού.

Επιπρόσθετα, κρίσιμη είναι και η διατήρηση της πολυμορφίας των κομμάτων και οργανώσεων, προκειμένου να αποφευχθεί η επιβολή μονοκομματικού καθεστώτος, αφού η ιστορική εμπειρία έχει καταγράψει τους κινδύνους που εγκυμονεί μια τέτοια πρακτική, όπως γλαφυρά τους έχει περιγράψει ο Πουλαντζάς (2008β, σ. 379) στις τελευταίες γραμμές του βιβλίου του. Άλλες επιμέρους όψεις αξιοποίησης της θεωρίας του Πουλαντζά για τον δημοκρατικό δρόμο είναι ο επανακαθορισμός της σχέσης μεταξύ των αριστερών κομμάτων και των κοινωνικών κινημάτων, η ανάγκη υιοθέτησης ενός συνδυαστικού πολέμου θέσεων και κινήσεων και ανάπτυξης ενός αντι-ηγεμονικού αντίβαρου, η συνειδητοποίηση πως η κατάληψη της κυβέρνησης από την Αριστερά δε σηματοδοτεί σε καμία περίπτωση και κατάληψη της εξουσίας για την εργατική τάξη και, τέλος, η ανάγκη επαναπροσδιορισμού του επαναστατικού υποκειμένου στη σημερινή εποχή (Πουλαντζάς, 2008β, σ. 367-368).

Σήμερα, περισσότερο ίσως από κάθε άλλη φορά, πρέπει να κατανοήσουμε την επαναστατική στρατηγική ως διαδικασία. Όχι ως μια προοδευτική, σταδιακή, κοινοβουλευτική μεταβολή ενός συσχετισμού δυνάμεων, η οποία θα επιτρέψει την

αναίμακτη κατάληψη της εξουσίας, αλλά αντίθετα ως μια επίπονη διαδικασία οικοδόμησης ηγεμονίας, που όχι απλώς θα εισχωρήσει στο στενό κρατικό μηχανισμό, αλλά που θα τολμήσει να προβεί και στη ρήξη. Μια ρήξη, που δεν πρόκειται να είναι στιγμιαία, αλλά θα περιλαμβάνει μια γεμάτη συγκρούσεις καθημερινή διαδικασία, με στόχο την υπέρβαση της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων.

Κατά την άποψή μας, ο μαρξικός κομμουνισμός, απαλλαγμένος τόσο από το κακέκτυπο του υπαρκτού σοσιαλισμού όσο και από τις ψευδαισθήσεις της σοσιαλδημοκρατίας, τα δύο ιστορικά παραδείγματα από τα οποία προσπαθούσε να διαφοροποιηθεί ο Νίκος Πουλαντζάς (2008β, σ. 357-358), μπορεί σήμερα να επιστρέψει αναζωογονημένος και να αποτελέσει το απαραίτητο υπόδειγμα ανάλυσης και δράσης στον δρόμο χάραξης μιας υπαρκτής και εφαρμόσιμης εναλλακτικής απέναντι στην καπιταλιστική τάξη πραγμάτων.

Σε κάθε περίπτωση η παρούσα εργασία επιδίωξε να «διαβάσει» ξανά τον Πουλαντζά, στο φόντο της σημερινής συγκυρίας, επιχειρώντας, όμως, να αποφύγει μια επιλεκτική και επιφανειακή ανάγνωση, όπως συνέβη συχνά κατά το παρελθόν από θεωρητικά και πολιτικά ρεύματα της Αριστεράς. Είμαστε της άποψης πως ο δημοκρατικός δρόμος προς το σοσιαλισμό αποτέλεσε απλά ένα κρίσιμο μέρος των σημαντικών αναλύσεων του Πουλαντζά, που δε θα πρέπει, ωστόσο, να προσεγγίζεται αποκομμένο από όλο το υπόλοιπο έργο του. Όμοια συμβαίνει, άλλωστε, και με την πρωτότυπη σχεσιακή αντίληψη του κράτους, την οποία διατύπωσε ο Πουλαντζάς και η οποία συχνά χρησιμοποιήθηκε ως άλλοθι μιας στρατηγικής ενσωμάτωσης στο αστικό κράτος.

Ποια ακριβώς μορφή θα λάμβανε το έργο του, εάν δεν είχε τόσο απότομα διακοπεί το νήμα της ζωής του είναι ένα ερώτημα που δε θα απαντηθεί ποτέ. Όμως, ο θεωρητικός πλούτος που παρήγαγε θα τον κατατάσσει πάντα μεταξύ των σπουδαιότερων μαρξιστών διανοητών και θα αποτελεί διαχρονικό σημείο αναφοράς για όλους τους νέους μελετητές του κράτους και του μαρξισμού.

Όπως χαρακτηριστικά εκτιμούσε η Γκλυκσμάν (1979, σ. 12) «με τον βίαιο θάνατο του Νίκου Πουλαντζά, η Αριστερά, οι κομμουνιστές, όλοι όσοι αγωνίζονται, [έχασαν] έναν από τους πιο κοντινούς τους, από τους πιο πρωτότυπους κι από τους πιο απαιτητικούς θεωρητικούς».

Πηγές – Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Agamben, G. (2013). *Κατάσταση εξαιρέσεως*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκης
- Agnoli, J. (1992). «Ο μετασχηματισμός της δημοκρατίας είκοσι χρόνια μετά». *Λεβιάθαν*, τεύχ. 12, σσ. 33-46
- Agnoli, J. (2013). *Ο μετασχηματισμός της δημοκρατίας και παρεμφερή κείμενα (1967-1998)*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ
- Agnoli, J. (2020). *Κείμενα για κράτος & την πολιτική*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ
- Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, (1975). *Ιστορία της Τρίτης Διεθνούς*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Αλεξίου, Θ. (2008). «Κοινωνική διαμαρτυρία και πολιτιστική αλλαγή: Ο Μάης του '68 ως φορέας μεσοαστικών αντιλήψεων για την κοινωνία και την εργασία». *Ουτοπία*, τεύχ. 79, σσ. 101-114
- Αλτουσέρ, Λ. (1978α). *Θέσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Αλτουσέρ, Λ. (1978β). *Τι πρέπει ν' αλλάξει στο κομμουνιστικό κόμμα*. Αθήνα: Εκδόσεις Αγώνας
- Αλτουσέρ, Λ. (1980). *Για την κρίση του μαρξισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Αγώνας
- Αλτουσέρ, Λ., Μπαλιμπάρ, Ε., Πουλαντζάς, Ν., & Εντελμάν, Μ. (1980). *Συζήτηση για το κράτος*. Αθήνα: Εκδόσεις Αγώνας
- Αλτουσέρ, Λ., Ρανσιέρ, Ζ., Μαρσέ, Π., Μπαλιμπάρ, Ε., & Εσταμπλέ, Ρ. (2003). *Να διαβάσουμε το κεφάλαιο*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα
- Αλτουσέρ, Λ. (2011). «Γιατί το κράτος είναι μια μηχανή». *Θέσεις*, τεύχ. 114, https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1127:category-1127&catid=128&Itemid=113#sdfnote1sym
- Αλτουσέρ, Λ. (2015). *Για τον Μαρξ*. Αθήνα: Εκδόσεις Εκτός Γραμμής
- Ανδριόπουλος, Θ. (2006). «Νίκος Πουλαντζάς – Μισέλ Φουκώ: “μονομάχοι” ή “συνδαιτυμόνες”». *Ουτοπία*, τεύχ. 72, σσ. 51-66
- Άντερσον, Π. (1978). *Ο δυτικός Μαρξισμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα
- Άντερσον, Π. (1985). *Οι Αντινομίες του Αντόνιο Γκράμσι*. Αθήνα: Εκδόσεις Μαρξιστική Συσπείρωση
- Βαζιούλιν, Β. (2013). *Η λογική της ιστορίας*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ
- Βακαλιός, Θ. (2004). *Η αριστερά χθες, σήμερα, αύριο*. Αθήνα: Εκδόσεις Βακαλιός
- Βαλέντι, Μ. (1959). «Η μεγάλη έκταση των ταξικών αγώνων στην Ιταλία». *Νέος Κόσμος*, τεύχ. 6, σσ. 117-123
- Balibar, E. (2014). *Κράτος, μάζες, πολιτική*. Αθήνα: Εκδόσεις Εκτός Γραμμής

- Βαλλιάνος, Χ. (2008). «Ποιος θυμάται τη 10^η Μάη 1981;». *Θέσεις*, τεύχ. 105, https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1049&catid=117&Itemid=113
- Βαλοβόι, Ντ., & Λαφίνα, Ε. (1987). *Πρόδρομοι και Πρωτεργάτες*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Beck, U. (2014). *Κοινωνία της διακινδύνευσης: Καθ' οδόν προς μια άλλη νεωτερικότητα*. Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο
- Bernstein, S., & Milza, P. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης 3: Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης 1919 έως σήμερα*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια
- Bercovici, G. (2010). «Κράτος και μαρξισμός στη σοσιαλδημοκρατική συζήτηση των δεκαετιών 1920 και 1930». *Θέσεις*, τεύχ. 111, https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1109:1920-1930&catid=125&Itemid=113
- Bercovici, G. (2014). «Η εξάπλωση της κατάστασης ανάγκης. Από την εγγύηση του συντάγματος στην εγγύηση του καπιταλισμού». *Θέσεις*, τεύχ. 126, https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1254:category-1254&catid=143&Itemid=113
- Bobbio, N. (1993). *Το μέλλον της δημοκρατίας*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Παρατηρητής
- Βρανίτσκι, Π. (2008α). *Ιστορία του Μαρξισμού τόμος Α'*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας
- Βρανίτσκι, Π. (2008β). *Ιστορία του Μαρξισμού τόμος Β'*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας
- Carnoy, M. (1990). *Κράτος και πολιτική θεωρία*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας
- Carr, E. (1982). *Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης: Α' 1917-1923*. Αθήνα: Εκδόσεις Υποδομή
- Catone, A. (2007). «Το ζήτημα της δημοκρατίας στις κοινωνίες της μετάβασης: Η σοβιετική περίπτωση». *Ουτοπία*, τεύχ. 77, σσ. 89-105
- Γκαβρίλοφ, Β. (1987). *Για το έργο του ΛΕΝΙΝ "Η προλεταριακή επανάσταση και ο αποστάτης Κάουτσκι"*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Γκίντενς, Α. (2010). *Ο τρίτος δρόμος: Η ανανέωση της σοσιαλδημοκρατίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις
- Γκλυκσμάν, Κ. (1979). «Νίκος Πουλαντζάς: Ο μαρξιστής θεωρητικός, ο φίλος μας». *Αντί*, τεύχ. 136, σσ. 12-13
- Γκλυκσμάν, Κ. (1984). *Ο Γκράμσι και το Κράτος*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Γκράμσι, Α. (1972). *Οι διανοούμενοι τ. Α'*. Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής
- Γκράμσι, Α. (1974). *Παρελθόν και παρόν*. Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής
- Γκράμσι, Α. (1976). *Πολιτικά Κείμενα*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας
- Γκράμσι, Α. (1982). *Σοσιαλισμός και Κουλτούρα*. Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής
- Γκράμσι, Α. (2005). *Για τον Μακιαβέλι*. Αθήνα: Εκδόσεις Ηριδανός
- Γκράμσι, Α. (2008). *Ιστορικός Υλισμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.

- Γκράμσι, Α. (2011). *Οι θέσεις της Λυών*. Αθήνα: Εκδόσεις Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο
- Γκρούππι, Λ. (1972). Εισαγωγή του Λουτσιάνο Γκρούππι. Στο Α. Γκράμσι, *Οι διανοούμενοι τ. Α'.* Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής
- Γκρούππι, Λ. (1977). *Η έννοια της ηγεμονίας στον Γκράμσι*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Γολέμης, Χ., & Οικονόμου, Η. (2012). *Ο Πουλαντζάς σήμερα*. Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος
- Γρηγορόπουλος, Δ. (2019). «Πορεία της αστικής δημοκρατίας προς τον “κοινοβουλευτικό ολοκληρωτισμό”». *Τετράδια μαρξισμού*, τεύχ. 11, <https://tetradia-marxismou.gr/%CE%80%CF%81%CE%BF%CF%82-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CE%BF%CE%B2%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CF%81%CF%89%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C/>
- Δημητούλης, Δ. (2000). «Κράτος-Εξουσία-Σοσιαλισμός στην πολιτική-φιλοσοφική σκέψη του Ν. Πουλαντζά». *Ουτοπία*, τεύχ. 41, σσ. 19-35
- Δημητρόφ, Γ. (1978). *Ο φασισμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Πορεία
- Δημούλης, Δ. (1993). «Η θεώρηση της δημοκρατίας στη σοσιαλδημοκρατική παράδοση της Β' Διεθνούς». *Θέσεις*, τεύχ. 44, https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=423&catid=72&Itemid=113
- Δημούλης, Δ. (1997). «Η “μηχανή παραγωγής” νόμιμης εξουσίας. Ζητήματα θεωρίας του κράτους». *Θέσεις*, τεύχ. 60, https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=593&catid=56&Itemid=113
- Δημούλης, Δ. (2008). «Στιγμές οικοδόμησης της μαρξιστικής θεωρίας του κράτους». *Θέσεις*, τεύχ. 102, https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1010&catid=14&Itemid=113
- Domenac, J. (1985). «Ο Μαρξ του Αλτουσέρ». *Εποπτεία*, τεύχ. 105, σσ. 875-884
- Ελεφάντης, Α. (2012). Ο Νίκος Πουλαντζάς, παιδί της εποχής του. Στο Χ. Γολέμης & Η. Οικονόμου (επιμ.), *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (σ. 397-404). Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος
- Eley, G. (2010α). *Σφυρηλατώντας τη δημοκρατία: Ιστορία της Ευρωπαϊκής Αριστεράς 1850 – 1923*. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας
- Eley, G. (2010β). *Σφυρηλατώντας τη δημοκρατία: Ιστορία της Ευρωπαϊκής Αριστεράς 1923 – 2000*. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας
- Ελενστάιν, Ζ. (1976α). *Ιστορία του σταλινικού φαινομένου*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Ελενστάιν, Ζ. (1976β). Η δημοκρατία και οι ελευθερίες δεν είναι αστικές. Στο *Σοσιαλισμός και Δημοκρατία* (σ. 64-65). Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας
- Ελενστάιν, Ζ. (1977). *Το Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Ένγκελς, Φ. (2015). *Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή

- Ένγκελς, Φ. (2017). *Ο Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Fukuyama, F. (1992). *Το τέλος της ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος*. Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνης
- Giddens, A. (1993). *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας
- Gonzalez M., & Hermana L. (2013). *Χιλή 1972-1973: Η τραγωδία του κοινοβουλευτικού δρόμου*. Αθήνα: Εκδόσεις Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο
- Gorz, A. (1986). *Αντίο Προλεταριάτο*. Αθήνα: Εκδόσεις Νέα Σκέψη
- Hardt, M. & Negri, A. (2001). *Η εργασία του Διονύσου*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελευθεριακή Κουλτούρα
- Harman, C., & Bambery, C. (2007). *Αντόνιο Γκράμσι: Η ζωή και οι ιδέες ενός επαναστάτη*. Αθήνα: Εκδόσεις Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο
- Harnecker, M. (2004). «Ο Αλτουσέρ και ο “θεωρητικός αντιανθρωπισμός” του Μαρξ». *Θέσεις*, τεύχ. 87, https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=850:category-850&catid=29&Itemid=113
- Hay, C., Lister, M., & Marsh, D. (2011). *Το κράτος: Θεωρίες και προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας
- Hobsbawm, E. (1999). *Η εποχή των άκρων*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Hobsbawm, E. (2008). *Επαναστάτες*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Jessor, B. (1981). «Η ελληνική εμπειρία στο έργο του Νίκου Πουλαντζά». *Αντί*, τεύχ. 185, σσ. 29-31
- Jessor, B. (2008). *Κρατική Εξουσία: Μια στρατηγική-σχεσιακή προσέγγιση*. Αθήνα: Εκδόσεις του εικοστού πρώτου
- Καλαμπόκας, Γ. (2013). «Διαδρομές της Δυαδικής εξουσίας». *Εκτός Γραμμής*, τεύχ. 32, σσ. 32-35
- Καλτσώνης, Δ. (2014). *Δίκαιο, οικονομική κρίση και δημοκρατία: Δίκαιο και κοινωνία στον 21^ο αιώνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος
- Καλτσώνης, Δ. (2016). *Τι είναι το κράτος; Τι δημοκρατία χρειαζόμαστε;* Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος
- Καλτσώνης, Δ. (επιμ.) (2017). *Ο Φιδέλ Κάστρο για τον Αλιέντε*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος
- Καρίλιο, Σ. (1975α). *Πολιτικές δυνάμεις στην Ισπανία (Μετά το Φράνκο τι;)*. Αθήνα: Εκδόσεις Έλμα
- Καρίλιο, Σ. (1975β). *Αύριο η Ισπανία (Συζητήσεις με το Ρεζίς Ντεμπραί και το Μαξ Γκαλλό)*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Καρίλιο, Σ. (1977). *Ευρωκομμουνισμός και Κράτος*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Καρίλιο, Σ. (χ.χ.). *Προβλήματα του σοσιαλισμού σήμερα*. Αθήνα: Εκδόσεις Αρμός

- ΚΕ του ΚΚ Κίνας (1975). *Προτάσεις σχετικά με τη γενική γραμμή του Διεθνούς Κομμουνιστικού Κινήματος*. Αθήνα: Ιστορικές Εκδόσεις
- Κέη, Α. (2015). *Η έννοια της ιδεολογίας στο έργο του Πουλαντζά* (διδακτορική διατριβή). Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
- Κλαουντίν, Φ. (1978). *Ευρωκομμουνισμός και Σοσιαλισμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Μπουκουμάνης
- Κλαουντίν, Φ. (1981). *Η κρίση του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος*. Αθήνα: Εκδόσεις Γράμματα
- Κολέτι, Λ. (1975). *Ιδεολογία και κοινωνία*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας
- Κολέτι, Λ. (1982). *Οι ιδεολογίες από το 1968 ως σήμερα*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας
- Κονδύλης, Π. (1991). *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού: Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή κι από τον φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Κοτζιάς, Ν. (1987). *Συνειδητό και αυθόρμητο*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Κουβελάκης, Σ. (2012). Ο Πουλαντζάς ως οργανικός διανοούμενος. Στο Χ. Γολέμης & Η. Οικονόμου (επιμ.), *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (σ. 373-388). Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος
- Κουβελάκης, Σ. (2019). «Φαντάσματα του “ολοκληρωτισμού”»: ο Πουλαντζάς αντιμέτωπος με τον φασισμό και το κράτος έκτακτης ανάγκης». *Ουτοπία*, τεύχ. 130, σσ. 29-46
- Κράουτς, Κ. (2006). *Μεταδημοκρατία*. Αθήνα: Εκδόσεις Εκκρεμές
- Κροπότκιν, Π., & Αλεξίου, Ν. (2011). *Η Παρισινή Κομμούνια: Μια κριτική αποτίμηση*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος
- Labica, G. (2014). Η πολιτική, το κράτος, η δημοκρατία. Στο Α. Ρήγος & Κ. Τσουκαλάς (επιμ.), *Η πολιτική σήμερα: Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του* (σ. 486-494). Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Λάδης, Φ. (1980). *Τι είναι και που πηγαίνει ο ευρωκομμουνισμός;* Αθήνα: Εκδόσεις Πύλη
- Λεβί, Μ. (2012). Δημοκρατία και Σοσιαλισμός: σκέψεις πάνω σε ένα δοκίμιο του Πουλαντζά. Στο Χ. Γολέμης & Η. Οικονόμου (επιμ.), *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (σ. 301-312). Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος
- Λεζέρ, Ν. (1973). *Η Οδύσσεια του Μαρξισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος
- Λεκούρ, Ν. (1978). *Ετεροδοξία ή Επανάσταση;*. Αθήνα: Εκδόσεις Αγώνας
- Λένιν, Β. Ι. (1981). *Άπαντα τόμος 32*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Λένιν, Β. Ι. (1982). *Άπαντα τόμος 36*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Λένιν, Β. Ι. (1983). *Άπαντα τόμος 41*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Λένιν, Β. Ι. (1985). *Άπαντα τόμος 44*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Λένιν, Β. Ι. (1988α). *Άπαντα τόμος 38*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Λένιν, Β. Ι. (1988β). *Άπαντα τόμος 45*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Λένιν, Β. Ι. (2004). *Η προλεταριακή επανάσταση και ο αποστάτης Κάουτσκι*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή

- Λένιν, Β. Ι. (2008). *Η χρεοκοπία της δεύτερης Διεθνούς*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Λένιν, Β. Ι. (2009). *Ο αριστερισμός παιδική αρρώστια του κομμουνισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Λένιν, Β. Ι. (2012). *Οι Θέσεις του Απρίλη*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Λένιν, Β. Ι. (2013). *Ο μπερλιαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Λένιν, Β. Ι. (2017). *Για το Κράτος*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Λένιν, Β. Ι. (2021). *Κράτος και Επανάσταση*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Λεφέβρ, Α. (1978). *Προβλήματα του μαρξισμού, σήμερα*. Αθήνα: Εκδόσεις Γράμματα
- Λεφέβρ, Α. (1985). *Η κοινωνιολογία του Μαρξ*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg
- Λιόσης, Β. (2014). *Τα κοινωνικοπολιτικά μέτωπα στην Τρίτη Κομμουνιστική Διεθνή*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ
- Λούξεμπουργκ, Ρ. (1980). *Ρωσική Επανάσταση*. Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον
- Λούξεμπουργκ, Ρ. (2014). *Κοινωνική μεταρρύθμιση ή επανάσταση*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Λούκατς, Γ. (1987). *Αστική και σοσιαλιστική δημοκρατία*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική
- Löwy, Μ. (1984). «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα». *Τετράδια πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής*, τεύχ. 8, σσ. 37-55
- Löwy, Μ. (1994). «Γκράμσι και Λούκατς». *Ουτοπία*, τεύχ. 11, σσ. 119-130
- Λυστάρ, Ζ. (2008). *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*. Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση
- Μάνεσης, Α. (2001). Θεωρητικοί προβληματισμοί του Νίκου Πουλαντζά για τον ιστορικό ρόλο του κράτους. Στο Α. Ρήγος & Κ. Τσουκαλάς (επιμ.), *Η πολιτική σήμερα: Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του* (σ. 49-57). Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Μαντέλ, Ε. (1975). *Ο ύστερος καπιταλισμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg
- Μαντέλ, Ε. (1980). *Κριτική του Ευρωκομμουνισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Νέα Σύνορα
- Μαντέλ, Ε. (2001). *Εισαγωγή στο μαρξισμό*. Αθήνα: Εκδόσεις Εργατική Πάλη
- Marcuse, Η. (2020). *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*. Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο
- Μαρξ, Κ. (1989). *Για το κράτος*. Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας
- Μαρξ, Κ. (1990). *Για τη Γαλλική Επανάσταση*. Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας
- Μαρξ, Κ., & Ένγκελς, Φ. (1992). *Για το Ρεφορμισμό*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Μαρξ, Κ., & Ένγκελς, Φ. (1997). *Η Γερμανική Ιδεολογία τόμος Ι*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg
- Μαρξ, Κ., & Ένγκελς, Φ. (2004). *Η κριτική των προγραμμάτων Γκότα και Ερφούρτης*. Αθήνα: Εκδόσεις Κοροντζής
- Μαρξ, Κ. (2010). *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή

- Μαρξ, Κ. (2012). *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Μαρξ, Κ. (2015). *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Μαρξ, Κ., & Ένγκελς, Φ. (2015). *Για τον αναρχισμό*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Μαρξ, Κ., & Ένγκελς, Φ. (2017). *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Μαρξ, Κ. (2018). *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Μαρξ, Κ. (2019). *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Mazower, M. (2004). *Σκοτεινή ήπειρος: Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια
- Μελετόπουλος, Μ. (2015). *Μαρξισμός & τροτσκισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
- Μηλιός, Γ., & Ψαρός, Δ. (1980). «Η θεωρία του ευρωκομμουνισμού». *Αγώνας*, τεύχ. 11, σσ. 32-40
- Μηλιός, Γ. (1984). «Οι αριστερές θεωρίες για την “εξάρτηση” και οι εξαρτήσεις του ελληνικού καπιταλισμού». *Θέσεις*, τεύχ. 9, https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=105&catid=106&Itemid=113
- Μηλιός, Γ. (1988). *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*. Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας
- Μηλιός, Γ. (1990). «Από τη “συντριβή της κρατικής μηχανής” στην “κρίση και μετεξέλιξη του κράτους”». *Θέσεις*, τεύχ. 30, https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=281&catid=86&Itemid=113
- Μηλιός, Γ. (1996). *Ο μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων*. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις
- Μπαλαμπανίδης, Γ. (2015). *Ευρωκομμουνισμός: Από την κομμουνιστική στη ριζοσπαστική ευρωπαϊκή Αριστερά*. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις
- Μπαλιμπάρ, Ε. (1978). *Για τη δικτατορία του προλεταριάτου*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας
- Μπαλιμπάρ, Ε., Λουπορίνι, Τ., & Τοξέλ, Α. (1984). *Η Κριτική της Πολιτικής στον Μαρξ*. Αθήνα: Εκδόσεις Πολύτυπο
- Μπαλτάς, Α. (2012). Το «Πρόγραμμα Αλτουσέρ» και η θέση του Νίκου Πουλαντζά σε αυτό. Στο Χ. Γολέμης & Η. Οικονόμου (επιμ.), *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (σ. 63-72). Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος
- Μπελαντής, Δ. (2008). «Το εγχείρημα του “ειρηνικού δρόμου”. Όψεις του αριστερού κυβερνητισμού στον 20^ο αιώνα». *Θέσεις*, τεύχ. 105, https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1051:category-1051&catid=117&Itemid=113
- Μπελαντής, Δ. (2012α). «Μέρες Βαϊμάρης». http://leninreloaded.blogspot.com/2012/03/blog-post_15.html

- Μπελαντής, Δ. (2012β). «Για το κοινοβουλευτικό κράτος έκτακτης ανάγκης και τη σχέση του με τη φασιστική απειλή». <https://www.ektosgrammis.gr/website/gia-koinovoyleytiko-kratos-ektaktis-anagkis-kai-ti-shesi-toy-me-ti-fasistiki-apeili-8>
- Μπελαντής, Δ. (2012γ). «Καταστάσεις έκτακτης ανάγκης - δικές τους και δικές μας». <https://rproject.gr/article/katastaseis-ektaktis-anagkis-dikes-toys-kai-dikes-mas>
- Μπελαντής, Δ. (2013). «“Γιατί δεν πρόκειται να γίνει δικτατορία”: όψεις της σύγχρονης κοινοβουλευτικής κατάστασης ανάγκης και εξαίρεσης». <https://rproject.gr/article/giati-den-prokeitai-na-ginei-diktatoria-opseis-tis-syghronis-koinovoyleytikis-katastasis>
- Μπελαντής, Δ. (2014). *Αριστερά και Εξουσία*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος
- Μπελαντής, Δ. (2015). Όψεις της στρατηγικής μετάβασης στον κομμουνισμό: Η «σοσιαλιστική» μορφή, τα όρια του ύστερου Πουλαντζά, οι αντιφάσεις της σκέψης του Γκράμσι. Στο *Θεωρία της μετάβασης και σοσιαλιστική εναλλακτική* (σ. 145-168). Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος
- Μπενσαϊντ, Ν. (1983). «Ευρωκομμουνισμός, αυστρομαρξισμός και μπολσεβικισμός». *Μαρξιστικό Δελτίο*, τεύχ. 17, σσ. 67-96
- Μπενσαϊντ, Ν. (2015). *Η επαναστατική στρατηγική σήμερα*. Αθήνα: Εκδόσεις Πρωτοποριακή Βιβλιοθήκη
- Μπερλίνγκουερ, Ε. (1976). Η ιταλική κοινωνία απαιτεί μια συμφωνία κομμουνιστών, σοσιαλιστών και καθολικών. Στο *Σοσιαλισμός και Δημοκρατία* (σ. 97-98). Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας
- Μπερλίνγκουερ, Ε. (1977). *Ιστορικός Συμβιβασμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Μπέρνσταϊν, Ε. (1996). *Οι προϋποθέσεις για το σοσιαλισμό και τα καθήκοντα της σοσιαλδημοκρατίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
- Μπουκάλας, Χ. (2012). Αντιτρομοκρατία και αυταρχικός κρατισμός. Στο Χ. Γολέμης & Η. Οικονόμου (επιμ.), *Ο Πουλαντζάς σήμερα* (σ. 215-231). Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος
- Νάσκου-Περράκη, Π. (2005). *Δίκαιο των διεθνών οργανισμών*. Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας
- Νέγκρι, Α. (1983). *Από τον εργάτη μάζα στον κοινωνικό εργάτη*. Αθήνα: Εκδόσεις Κομμούνια
- Νέγκρι, Α. (2007). «Ο Λένιν και τα Σοβιέτ: ο θεσμικός συμβιβασμός». *Ουτοπία*, τεύχ. 77, σσ. 73-88
- Νεφελούδης, Β. (1977). *Οι ρίζες του ευρωκομμουνισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα
- Νούτσος, Π. (1983). *Niccolo Machiavelli, πολιτικός σχεδιασμός και φιλοσοφία της ιστορίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Ζαχαρόπουλος
- Νούτσος, Π. (1994). «Gramsci: ένας ανυποψίαστα υποψιασμένος κριτικός της σκέψης και της πράξης του Λένιν». *Ουτοπία*, τεύχ. 11, σσ. 111-118
- Ντ' Ενκώς, Ε. (2004). *Λένιν*. Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιοπωλείο της Εστίας
- Παπαδημητρίου, Γ., & Σωτηρέλης, Γ. (επιμ.) (2001). *Το Σύνταγμα της Ελλάδας*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτης

- Πιζάνιας, Π. (1987). *Ο Μαρξισμός της Ιστορικής Σοσιαλδημοκρατίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Πολύτυπο
- Πουλαντζάς, Ν. (1966). *Θέματα της μαρξιστικής αντίληψης περί κράτους*. Αθήνα: Κέντρο Μαρξιστικών Μελετών
- Πουλαντζάς, Ν. (1975α). *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις τόμος Α'.* Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Πουλαντζάς, Ν. (1975β). *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις τόμος Β'.* Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Πουλαντζάς, Ν., Μίλιμπαντ, Ρ. & Φάου, Ζ. Π. (1981). *Προβλήματα του σύγχρονου κράτους και του φασιστικού φαινομένου*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Πουλαντζάς, Ν. (1981). «Ιστορία και ηθική: Δοκίμιο για το πρόβλημα των αξιών στο πεδίο της Ιστορίας». *Αντί*, τεύχ. 185, σσ. 23-28
- Πουλαντζάς, Ν. (1984). *Για τον Γκράμσι - Μεταξύ Σαρτρ και Αλτουσέρ - Παρεμβάσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Πολύτυπο
- Πουλαντζάς, Ν., & Weber, H. (1989). «Το κράτος και η μετάβαση στο σοσιαλισμό: Συζήτηση του Νίκου Πουλαντζά με τον Henri Weber». *Θέσεις*, τεύχ. 27, https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=252&catid=89&Itemid=113
- Πουλαντζάς, Ν. (1990). *Η κρίση του κράτους*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
- Πουλαντζάς, Ν. (2006α). *Η κρίση των δικτατοριών*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Πουλαντζάς, Ν. (2006β). *Φασισμός και δικτατορία*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Πουλαντζάς, Ν. (2008α). *Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Πουλαντζάς, Ν. (2008β). *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Πουλαντζάς, Ν. (2009). *Κείμενα. Μαρξισμός, Δίκαιο, Κράτος*. Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος
- Πουλαντζάς, Ν. (2019α). «Το κράτος, τα κοινωνικά κινήματα, η εξουσία». *Ουτοπία*, τεύχ. 130, σσ. 9-22
- Πουλαντζάς, Ν. (2019β). «Μια κοπερνίκεια επανάσταση στην πολιτική». *Ουτοπία*, τεύχ. 130, σσ. 23-28
- Ρήγος, Α., & Τσουκαλάς, Κ. (επιμ.) (2001). *Η πολιτική σήμερα: Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Ριντέλ, Τ. (2014). *Το ενιαίο μέτωπο*. Αθήνα: Εκδόσεις Red Marks
- Roberts, J. (2002). *Παγκόσμια Ιστορία Β' τόμος*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας
- Ρούσης, Γ. (1996). *Ο Λόγος στην Ουτοπία*. Αθήνα: Εκδόσεις Γκοβοστή
- Ρούσης, Γ. (2005). *Σύγχρονη επαναστατική διανόηση*. Αθήνα: Εκδόσεις Γκοβοστή
- Ρούσης, Γ. (2008). *Ο Μαρξ γεννήθηκε νωρίς*. Αθήνα: Εκδόσεις Γκοβοστή
- Ρούσης, Γ. (2012). *Από την κρίση στην επανάσταση*. Αθήνα: Εκδόσεις Γκοβοστή

- Ρούσης, Γ. (2014). *Μετάβαση: Από τη δύναμη της συνήθειας στη διεκδίκηση της μαρξικής ουτοπίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος
- Σακελλαρόπουλος, Σ. (2001). *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις 1974-1988*. Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνης
- Σακελλαρόπουλος, Σ. (2014). *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος
- Σακελλαρόπουλος, Σ. (2019α). «Η συζήτηση Αλτουσέρ – Πουλαντζά σχετικά με το κράτος». *Ουτοπία*, τεύχ. 130, σσ. 47-64
- Σακελλαρόπουλος, Σ. (2019β). «Σημείωση για το άρθρο του Ν. Πουλαντζά “Η κρίση των πολιτικών κομμάτων”». *Κρίση*, τεύχ. 6, σσ. 117-124
- Σακελλαρόπουλος, Σ. (2021). «Ξαναδιαβάζοντας τη 18η Μπρυμέρ: Το φαινόμενο του Βοναπαρτισμού ως μια μορφή καπιταλιστικού κράτους χωρίς την ύπαρξη σχέσεων εκπροσώπησης». *Θέσεις*, τεύχ. 155, σσ. 73-99
- Σασούν, Ν. (2001α). *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού: Η δυτικοευρωπαϊκή Αριστερά στον 20ό αιώνα – ανάπτυξη και σταθεροποίηση*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτης
- Σασούν, Ν. (2001β). *Εκατό χρόνια σοσιαλισμού: Η δυτικοευρωπαϊκή Αριστερά στον 20ό αιώνα – κρίση και προοπτικές*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτης
- Schmitt, C. (1994). *Πολιτική Θεολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις Λεβιάθαν
- Σκλάβος, Κ. (1991). *Ευρώπη η πρωτοπόρος ήπειρος*. Αθήνα: Εκδόσεις Εντός
- Σκολαρίκος, Κ. (2015). *Ευρωκομμουνισμός: Θεωρία και στρατηγική υπέρ του κεφαλαίου*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή
- Σουήζυ, Π., & Μπετελέμ, Σ. (1978). *Η μετάβαση στο σοσιαλισμό*. Αθήνα: Εκδόσεις Μπουκουμάνης
- Σπριάνο, Π. (1982). Εισαγωγή του Πάολο Σπριάνο. Στο Α. Γκράμσι, *Σοσιαλισμός και Κουλτούρα* (σ. 7-51). Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής
- Σταμάτης, Γ. (1997). «Η για τις περί δικαίου αντιλήψεις του Marx σημασία των αναφορών του στη σοσιαλιστική κοινωνία, την οποία προϋποθέτει το Πρόγραμμα της Γκότα». *Θέσεις*, τεύχ. 59, https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1542&catid=57&Itemid=113
- Σωτήρης, Π. (2019). «Ο Πουλαντζάς, ο Γκράμσι και η αναζήτηση μιας μαρξιστικής θεωρίας του κράτος». *Ουτοπία*, τεύχ. 130, σσ. 65-96
- Teoria & Prassi (2007). «Ιστορικό μπλοκ, κοινωνικό μπλοκ και ιστορικός συμβιβασμός». τεύχ. 18, <https://athens.indymedia.org/post/1022485/>
- Τζαρέλλας, Δ. (2017). «Κράτος και μετάβαση. Ο Νίκος Πουλαντζάς ως κριτικός της θεωρίας της δυαδικής εξουσίας». *Θέσεις*, τεύχ. 140, https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1383&catid=159&Itemid=113
- Τζαρέλλας, Δ. (2020α). «Η έννοια του οικονομικού μηχανισμού του κράτους στη θεωρία του Ν. Πουλαντζά». *Θέσεις*, τεύχ. 150, σσ. 73-99

- Τζαρέλλας, Δ. (2020β). *Συμβολή σε μια κριτική θεωρία του κράτους: Οικονομία & πολιτική στην αστική κοινωνία*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ
- Thomas, P. (2019). «Η συγκυρία του ολοκληρωμένου κράτους: Η ανάγνωση του Γκράμσι από τον Πουλαντζά». *Ουτοπία*, τεύχ. 130, σσ. 97-115
- Thompson, H. (2011). Από το Bretton Woods στο Σχέδιο Μάρσαλ: το τέλος του πολυμερισμού και η νέα πειθαρχία της αμερικανικής ισχύος. Στο Α. Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ: Ανασυγκρότηση και Διαίρεση της Ευρώπης* (σ. 93-116). Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη
- Τολιάτι, Π. (1964). *Εισήγηση στην κοινή συνεδρίαση της ΚΕ και της ΚΕΕ του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος*. Αθήνα: Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις
- Τρικούκης, Μ. (1985). *Πολιτική και Φιλοσοφία στον Γκράμσι*. Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας
- Τρότσκι, Λ. (1920). «Τρομοκρατία και Κομμουνισμός». *Marxists.org*, <https://www.marxists.org/ellinika/archive/trotsky/works/1920/terrorism-communism/ch12.htm>
- Τσίρος, Ν. (2016). «Η έννοια της κατάστασης εξαίρεσης στο έργο του Giorgio Agamben: Μια κριτική αποτίμηση». *Θέσεις*, τεύχ. 137, https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1354:giorgio-agamben&catid=156&Itemid=113
- Τσουκαλάς, Κ. (2012). Η σκέψη του Πουλαντζά και η τρέχουσα συγκυρία. Στο Χ. Γολέμης & Η. Οικονόμου (επιμ.), *Ο Πουλαντζά σήμερα* (σ. 389-396). Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος
- Φεραγιόλι, Λ. (1985). *Αυταρχική δημοκρατία και κριτική της πολιτικής*. Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής
- Φιόρι, Τ. (1977). *Αντόνιο Γκράμσι: Η ζωή ενός επαναστάτη*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας
- Φόστερ, Ο. (1960). *Ιστορία των τριών διεθνών*. Αθήνα: Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις
- Φουκώ, Μ. (2004). *Η ιστορία της τρέλας*. Αθήνα: Εκδόσεις Ηριδανός
- Φρέλιχ, Π. (1972α). *Ρόζα Λούξεμπουργκ τόμος 1*. Αθήνα: Εκδόσεις Νέοι Στόχοι
- Φρέλιχ, Π. (1972β). *Ρόζα Λούξεμπουργκ τόμος 2*. Αθήνα: Εκδόσεις Νέοι Στόχοι
- Weber, H. (1987). «Αντιπροσώπευση και Επανάσταση, (απαντήσεις σε έξι ερωτήματα)». *Θέσεις*, τεύχ. 16, https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=186&catid=96&Itemid=113
- Winkler, H. (2011). *Βαϊμάρη: Η ανάπηρη δημοκρατία 1918-1933*. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις
- Wood, E. (2012). «Ορίζοντας και πάλι τη δημοκρατία». *Ουτοπία*, τεύχ. 100, σσ. 105-109
- Χάλας, Ν. (1999). *Κομιντέρν: Η Τρίτη Διεθνής*. Αθήνα: Εκδόσεις Εργατική Δημοκρατία – Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο
- Χατζηπαρασκευαΐδης, Α. (1994). «Σημειώσεις για την Ιστορία της 2 ½ Διεθνούς». *Θέσεις*, τεύχ. 46, https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=441&catid=70&Itemid=113

- Χόαρ, Κ. & Σμιθ, Τ. (1980). *Για τον Γκράμσι*. Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής
- Χρύσης, Α. (1992). «Ηγεμονία και Πολιτική Συμμαχιών: Σκέψεις και σχόλια στο φως της γκραμσιανής διάκρισης πολιτικής κοινωνίας και κοινωνίας των πολιτών». *Θέσεις*, τεύχ. 42,
https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=384&catid=76&Itemid=113
- Χρύσης, Α. (2009). *Για τη διαλεκτική εξουσίας και επανάσταση*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ
- Χρύσης, Α. (2014). *Ο Marx της δημοκρατίας*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ
- Χρύσης, Α. (2015α). Η κοινοβουλευτική δημοκρατία ως μετάβαση. Στο *Θεωρία της μετάβασης και σοσιαλιστική εναλλακτική* (σ. 13-48). Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος
- Χρύσης, Α. (2015β). «Λαοκρατική δημοκρατία και εξουσία του προλεταριάτου». *Μαρξιστική Σκέψη*, τεύχ. 18, σσ. 286-292
- Χρύσης, Α. (2018). *Πριν και μετά τον Marx*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ
- Χρύσης, Α. (2020). *Ο Marx του κομμουνισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ
- Zizek, S. (2011). *Πρώτα σαν τραγωδία και μετά σαν φάρσα*. Αθήνα: Εκδόσεις Scripta

Ξενόγλωσση

- Adamson, W. (1980). *Hegemony and Revolution*. Los Angeles: University of California Press
- Althusser, L. (2006). *Philosophy of the Encounter: Later Writings, 1978-1987*. London: Verso Books
- Aspaturian, V., Valenta, J., & Burke, D. (1980). *Eurocommunism between East and West*. Bloomington: Indiana University Press
- Aviv, I. (1981). The French Communist Party under the Fifth Republic: A Political Party or an Ideological Community. In R. Kindersley (ed.), *In Search of Eurocommunism* (p. 80-104). London: Macmillan Press
- Balibar, E. (1970). «The Basic Concepts of Historical Materialism». *Marxists.org*,
<https://www.marxists.org/reference/archive/althusser/1968/reading-capital/ch03.htm>
- Barker, C. (1977). «Muscular Reformism». *Marxists.org*,
<https://www.marxists.org/history/etol/writers/barker-c/1977/10/miliband.htm>
- Barker, C. (1979). «A “New” Reformism?». *Marxists.org*,
<https://www.marxists.org/history/etol/writers/barker-c/1979/xx/poulantzas.htm>
- Beetham, D. (1983). *Marxists in face of fascism*. Manchester: Manchester University Press
- Benewick, R., & Green, P. (1998). *The Routledge Dictionary of Twentieth-Century Political Thinkers*. London: Routledge Editions
- Berlau, J. (1949). *The German Social Democratic Party, 1914–1921*. New York: Columbia University Press

- Bernstein, E. (1961). *Evolutionary Socialism*, New York: Schocken Books
- Blum, M. (1985). *The Austro-Marxists 1890-1918*. Kentucky: The University Press of Kentucky
- Blum, M., & Smaldone, W. (2016). *Austro-Marxism: The Ideology of Unity*. Leiden: Brill Publishers
- Bobbio, N. (1978 α). «Is There a Marxist Theory of the State?». *Telos*, no. 35, pp. 5-16
- Bobbio, N. (1978 β). «Are There Alternatives to Representative Democracy?». *Telos*, no. 35, pp. 17-30
- Bobbio, N. (1997). *Né con Marx, né contro Marx*. Roma: Editori Riuniti
- Boggs, C., & Plotke, D. (1980). *The politics of Eurocommunism: Socialism in transition*. London: Macmillan Press
- Boggs, C. (1995). *The Socialist Tradition: From Crisis to Decline*. London: Routledge Editions
- Boito, A. (2019). «Bobbio crítico de Poulantzas». *Cadernos cemarx*, Vol. 1, no. 12, pp. 19-35
- Bonefeld, W. (2014). *Critical Theory and the Critique of Political Economy*. London: Bloomsbury
- Bottomore, T., & Goode, P. (1978). *Austro-Marxism*. Oxford: Oxford University Press
- Brittan, S. (1964). *The Treasury under the Tories, 1951-1964*. London: Penguin Books
- Broue, P. (2005). *The German Revolution 1917-1923*. Leiden: Brill Publishers
- Burbach, R., & Robinson, W. (1999). «The fin de siècle debate: Globalization as epochal shift». *Science & Society*, Vol. 63, no. 1, pp. 10-39
- Cairncross, A. (1996). *Economic Ideas and Government Policy: Contributions to Contemporary Economic History*. London: Routledge Editions
- Clarke, S. (1991). *The State Debate*. London: Macmillan
- Cliff, T. (1980). *Rosa Luxemburg*. London: Bookmarks
- Cole, H. (1963). *A history of socialist thought: The second international*. London: Macmillan Press
- Davidson, A. (1974). «Gramsci and Lenin 1917-1922». *Social Register*, Vol. 11, <https://socialistregister.com/index.php/srv/article/view/5327/2228>
- Davidson, A. (1977). *Antonio Gramsci*. London: Merlin Press
- Dawson, W. (1891). *German Socialism and Ferdinand Lassalle*. London: Swan Sonnenschein
- Day, R., & Gaido, D. (2009). *Witnesses to Permanent Revolution: The Documentary Record*. Leiden: Brill Publishers
- Del Roio, M. (2015). *The Prisms of Gramsci: The Political Formula of the United Front*. Leiden: Brill Publishers
- Della Vopie, G. (1978). *Rousseau and Marx*. London: Lawrence and Wishart

- Draper, H. (1990). *Karl Marx's Theory of Revolution: Critique of others socialisms*. New York: Review Press
- Dutt, P. (1964). *The International*. London: Lawrence & Wishart
- Farris, S. (2011). «Workerism's Inimical Incursions: On Mario Tronti's Weberianism». *Historical Materialism*, Vol. 19, no. 3, pp. 29-62
- Footman, D. (1994). *The Primrose Path: A Biography of Ferdinand Lassalle*. London: Cresset Press
- Fraenkel, E. (1964). *Deutschland und die westlichen Demokratien*. Stuttgart: Kohlhammer
- Gallas, A. (2015). *The Thatcherite Offensive: A Neo-Poulantzian Analysis*. Leiden: Brill Publishers
- Gilbert, M. (1995). *The Italian Revolution (The End of Politics Italian Style?)*. Oxford: Westview Press
- Gottschalch, W. (1962). *Strukturveränderungen der Gesellschaft und politisches Handeln in der Lehre von Rudolf Hilferding*. Berlin: Duncker & Humblot
- Gramsci, A. (1986). *Selections from the Prison Notebooks*. London: Lawrence and Wishart
- Hall, S. (1980a). «Nicos Poulantzas: "State, Power, Socialism" ». *New Left Review*, Vol. 1, no. 119, pp. 60-69
- Hall, S. (1980b). Popular-Democratic vs Authoritarian Populism: Two Ways of Taking Democracy Seriously. In A. Hunt (ed.), *Marxism and Democracy* (p. 157–185). London: Lawrence and Wishart
- Hoffman, J. (1984). *The Gramscian Challenge*. Oxford: Blackwell Publishers
- Holmes, L. (2009). *Communism. A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press
- Ingrao, P. (1990). *Le Cose Impossibili*. Roma: Riuniti
- Jessop, B. (1984). *The Capitalist State. Marxist Theories and Methods*. Oxford: Basil Blackwell
- Jessop, B. (1985). *Nicos Poulantzas: Marxist Theory and Political Strategy*. London: Macmillan
- Kaltsonis, D. (2021). «The End of Democracy?». *Legal Form: A Forum for Marxist Analysis and Critique*, <https://legalform.blog/2021/04/05/the-end-of-democracy-dimitris-kaltsonis/>
- Kant, I. (1991). *Political Writings*. Cambridge: Cambridge University Press
- Kautsky, J. I. (1994). *Karl Kautsky: Marxism, Revolution & Democracy*. New Brunswick: Transaction Publishers
- Kautsky, K. (1899). *Bernstein und das sozialdemokratische Programm: Eine Antikritik*. Stuttgart: Dietz Verlag
- Kautsky, K. (1909). *The road to power*. Chicago: S.A. Bloch

- Kautsky, K. (1910). «Was nun?». *Marxists.org*, <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/kautsky/1910/xx/wasnun.htm>
- Kautsky, K. (1912). «Die neue Taktik». *Marxists.org*, <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/kautsky/1912/xx/taktik.htm>
- Kautsky, K. (1919). *The dictatorship of the proletariat*. Manchester: National Labour Press
- Kautsky, K. (1920). *Terrorism and Communism: a contribution to the natural history of revolution*. London: National Labour Press
- Kautsky, K. (1934). «Hitlerism and Social Democracy», *Marxists.org*, <https://www.marxists.org/archive/kautsky/1934/hitler/ch01.htm>
- Kautsky, K. (2020). *Karl Kautsky on Democracy and Republicanism*. Leiden: Brill Publisher
- Kelsen, H. (1965). *Sozialismus und Staat: Eine Untersuchung der politischen Theorie des Marxismus*. Wien: Verlag von Wiener Volksbuchhandlung
- Kindersley, R. (1981). *In search of euro-communism*. London: Macmillan Press
- Lakatos, I. (1978). *The methodology of scientific research Programmes*. Cambridge: Cambridge University Press
- Lange, P., & Vannicelli, M. (1981). *The Communist Parties of Italy, France and Spain: Post-war Change and Continuity*. London: George Allen and Unwin Editions
- Lassalle, F. (1884). *The working man's programme*. London: The Modern Press
- Lenz, J. (1932). *The Rise and Fall of the Second International*. Virginia: International Publishers
- Luxemburg, R. (1955). *Ausgewählte Reden und Schriften, Vol. II*. Berlin: Dietz
- Martin, J. (2008). *The Poulantzas Reader*. London: Verso Books
- Marx, K. (1992). *Early Writings*. London: Penguin Classics
- Marx, K., & Engels, F. (2004). *Collected Correspondence*. London: Lawrence & Wishart
- Marx, K., & Engels, F. (2010). *Collected Works*. Vol. 22. London: Lawrence & Wishart
- Mehring, F. (1962). *Karl Marx: The story of his life*. Michigan: The University of Michigan Press
- Miliband, R. (1978). *Marxism and Politics*. Oxford: Oxford University Press
- Mortimer, E. (1984). *The Rise of the French Communist Party*. London: Faber & Faber Editions
- Mouffe, C. (1979). *Gramsci and Marxist Theory*. London: Routledge & Kegan Paul
- Murphy, W. (1993). Constitutions, constitutionalism and democracy. In D. Greenberg, S. Katz, S. Wheatley & M. Beth Oliviero (ed.), *Constitutionalism and Democracy* (p. 3-25). Oxford: Oxford University Press
- Nettl, P. (1965). *The German Social Democratic Party as a Political Model, 1890-1914*. Oxford: Past and Present
- Nettl, P. (1966). *Rosa Luxemburg*. Oxford: Oxford University Press

- Pasquino, G. (1990). Party Elites and Democratic Consolidation: Cross-national Comparison of Southern European Experience. In G. Pridham (ed.), *Securing Democracy: Political Parties and Democratic Consolidation in Southern Europe* (p. 42-61). New York: Routledge Editions
- Renner, K. (1929). *Wege der Verwirklichung: Betrachtungen über politische Demokratie, Wirtschaftsdemokratie und Sozialismus, insbesondere über die Aufgaben der Genossenschaften und der Gewerkschaften*. Berlin: Verlag von J. H. W. Dietz
- Robinson, W. (1996): «Globalization: nine theses on our epoch». *Race & Class*, Vol. 38, no. 2, pp. 13-32
- Robinson, W., & Harris, J. (2000): «Towards a Global Ruling Class: Globalization and the Transnational Capitalist Class». *Science and Society*, Vol. 64, no. 1, pp. 11-54
- Rosenberg, A., & Kersten, K. (1961). *Geschichte der Weimarer Republik*. Frankfurt: Europäische Verlagsant
- Sakellariopoulos, S. (2007). «Towards a de+clining state? The rise of the headquarters state». *Science and Society*, Vol. 71, no. 1, pp. 7-32
- Sakellariopoulos, S. (2019). *Greece's (un) Competitive Capitalism and the Economic Crisis: How the Memoranda Changed Society, Politics and the Economy*. London: Palgrave Macmillan
- Salvadori, M. (1990). *Karl Kautsky and the Socialist Revolution 1880-1938*. London: Verso Books
- Sassoon, D. (1997). *Contemporary Italy: Economy, Society and Politics*. London: Longman Editions
- Sawer, M. (1977). «The genesis of State and Revolution». *Social Register*, Vol. 14. <http://www.socialistregister.com/index.php/srv/article/view/5415/2314#.WmICoahl9PZ>
- Schorske, C. (1955). *German Social Democracy*. Harvard: Harvard University Press
- Schwab, G. (1981). *Eurocommunism: The Ideological and the Political – Theoretical Foundations*. London: Aldwych Press
- Steger, M. (1997). *The quest for evolutionary socialism*. Cambridge: Cambridge University Press
- Streeck, W. (2014). *Buying Time: The delayed crisis of democratic capitalism*. London: Verso Books
- Thomas, P. (2002). Bringing Poulantzas Back In. In S. Aronowitz & P. Bratsis (ed.), *Paradigm Lost: State Theory Reconsidered* (p. 73-85). Minneapolis: University of Minnesota Press
- Thomas, P. (2009). *The Gramscian Moment*. Leiden: Brill Publishers
- Thomas, P. (2011). Conjuncture of the integral state? Poulantzas's reading of Gramsci. In A. Gallas, L. Bretthauer, J. Kannankulam & I. Stutzle (ed.), *Reading Poulantzas* (p. 277-292). London: Merlin Press

- Tronti, M. (1972). «The Autonomy of the Political». <https://www.viewpointmag.com/2020/02/26/the-autonomy-of-the-political/>
- Trotsky, L. (1922). *Dictatorship vs. Democracy*. New York: Workers Party of America
- Trotsky, L. (1932). «What Next? Vital Questions for the German Proletariat». *Marxists.org*, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/germany/1932-ger/next02.htm#s5>
- Tudor, H., & Tudor, J. (1988). *Marxism and Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press
- Weiler, P. (1988). *British Labour and the Cold War*. Stanford: Stanford University Press
- Weiss, L. (1998). *The myth of the Powerless State: governing economy in the global era*. Cambridge: Polity Press
- Willke, H. (1996). *Ironie des Staates: Grundlinien einer Staatstheorie polyzentrischer Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag
- Wolfe, A. (1974). «New Directions in the Marxist Theory of Politics». *Politics & Society*, Vol. 4, no. 2, pp. 131-159

Συνεντεύξεις

- Συνέντευξη Μπομπ Τζέσοπ στα Νέα (1989)
- Συνέντευξη Μάριο Τρόντι στο Έθνος (1985)
- Συνέντευξη Νίκου Πουλιαντζά στο Marxism Today (1979)
- Συνέντευξη Κοστάντσο Πρέβε στο Δρόμο της Αριστεράς (2011)